

VNIVERSITAT
ID VALÈNCIA

idh Universitat de València
Institut de Drets Humans

PROGRAMA DE DOCTORAT EN DRETS HUMANS, DEMOCRÀCIA I JUSTÍCIA INTERNACIONAL

**EL NOU CONSTITUCIONALISME LLATINOAMERICÀ
I LA PARTICIPACIÓ POLÍTICA EN L'ÀMBIT MUNICIPAL
I COMUNAL VENEÇOLÀ (1998-2013) COM ALTERNATIVA
A L'ACTUAL CRISI ESTRUCTURAL DE LA
DEMOCRÀCIA LIBERAL**

TESI DOCTORAL PRESENTADA PER:
XAVIER MILIAN NEBOT

DIRIGIDA PER:
ALBERT NOGUERA FERNÁNDEZ

OCTUBRE DE 2018

Agraïments

Vull agrair a l'Albert Noguera la possibilitat que m'ha brindat de poder realitzar aquest estudi, fruit del meu interès i seguiment diari de l'evolució política a Veneçuela des de principis d'aquesta dècada, i especialment, per les seves recomanacions bibliogràfiques que m'han permès aprofundir encara més en tots aquells temes que s'analitzen en el present treball. A la meua família, que ha treballat tota la seva vida, perquè jo pogués accedir a la universitat i fer realitat els meus somnis des de molt petit. Al Luis, que em va descobrir el seu país d'origen i em va permetre conèixer desenes de persones involucrades en els moviments socials i polítics veneçolans, de les que vaig descobrir la complexitat del procés polític veneçolà. I, finalment i especialment, a la Laia que me va animar i convèncer que dediqués el poc temps lliure que he tingut, durant aquests darrers anys, a escriure aquestes pàgines.

Resum

Aquest treball, **El nou constitucionalisme llatinoamericà i la participació política en l'àmbit municipal i comunal veneçolà (1998-2013) com alternativa a l'actual crisi estructural de la democràcia liberal**, pretén demostrar que el model de democràcia liberal tradicional, acceptat durant molt temps com l'únic possible, ha col·lapsat i es troba en una situació de crisi estructural, fins al punt de que ja avui, la major part dels estudiosos de les ciències socials i de la societat, accepta la seva inoperància i són conscients de la necessitat de trobar una alternativa democratitzadora que mitjançant la introducció de nous mecanismes participatius permeti portar a terme una re-legitimació democràtica de l'Estat.

A la vegada, la crisi del model constitucional liberal tradicional coincideix en el temps amb l'aparició, a Llatinoamèrica, d'un nou model constitucional que es nodreix de múltiples fonts i corrents del pensament polític modern i que alguns autors han anomenat com a “nou constitucionalisme llatinoamericà” caracteritzat, entre molts d'altres aspectes, per una democratització de l'Estat i la societat mitjançant la introducció de nous mecanismes de participació ciutadana en la presa de decisions.

El treball pretén demostrar com l'estudi d'aquestes experiències constitucionals i participatives llatinoamericanes, en especial l'experiència veneçolana de mecanismes participatius en l'àmbit municipal i comunal durant el govern d'Hugo Chávez (1998-2103), constitueixen models i exemples a tenir en compte, no per a transportar i aplicar mecànicament a les nostres societats, però sí fonamentals com a punt de partida per a revisar-los de manera crítica i començar a repensar alternatives participatives que ajudin a una democratització i redefinició del constitucionalisme tradicional del segle passat.

D'aquesta manera el treball pretén oferir vies i experiències d'anàlisi que puguin començar a oferir solucions al problema de col·lapse democràtic estructural en el que es troben les societats liberals i, en conseqüència, constitueix un treball d'especial utilitat i actualitat.

Paraules clau: Nou constitucionalisme, democràcia participativa, democràcia protagonista, poder popular, procés constituent

Abstract

This thesis, *The new Latin American constitutionalism and the political participation in Venezuelan municipalism and communal field (1998-2013) as an alternative to the present structural crisis of the liberal democracy*, aims to understand the fact that traditional liberal democracy, which has been accepted as the only possible democratic system for a long time, has broken down and suffers from a structural crisis, to such an extent that, nowadays, most scholars of Social Science and Society, recognise its ineffectiveness. Therefore, they are aware of needing to find a democratizing alternative that, by means of new participatory mechanisms, allows the fact of leading to a democratic re-legitimation of the state.

At the same time, the crisis of the traditional liberal constitutional model coincides, in time, with the appearance, in Latin America, of a new constitutional model that is nourished by multiple sources and movements of the modern political thought. Some authors have called it as “the new Latin American constitutionalism” distinguished, among several features, by a democratization of the state and the society through the introduction of new civil participatory procedures in decision making.

This work tries to demonstrate how the study of these constitutional and participatory Latin American experiences, especially, the Venezuelan, which is related to participatory mechanisms in municipalism and communal field during Hugo Chavez government (1998-2013), are examples to take into account. This does not have the objective of conveying and applying directly in our social contexts, but it has to be the basis or starting point to check them carefully and begin to rethink

participatory alternatives that help to democratise and redefine the traditional constitutionalism of the past century.

In this way, this thesis proposes procedures and experiences of analysis that can facilitate solutions to the problem of the structural democratic collapse which the liberal societies suffer from, and as a result, this work has to be considered as a useful and current issue.

Keywords: New constitutionalism, participatory democracy, protagonic democracy, popular power, constituent process

Índex

Abreviatures	12
INTRODUCCIÓ	14
PRIMERA PART: La crisi estructural de la democràcia liberal	25
Introducció	27
Capítol 1: Orígens i límits de la democràcia liberal.....	29
1.1.- El sorgiment de l'Estat liberal com a procés històric	29
1.2.- La naturalesa de l'Estat liberal	35
1.3.- La teoria de les tres esferes de poder	43
1.4.- El triomf de la burgesia: la implantació de l'Estat liberal	55
1.5.- El sorgiment de la classe obrera com a força democratitzadora	61
1.6.- Nacionalisme, imperialisme i divisió de l'obrerisme	65
1.7.- L'edat d'or del capitalisme.....	73
1.8.- L'actual crisi de legitimitat capitalista.....	78
1.9.- Cap a una nova ofensiva del projecte democràtic?	86
Capítol 2: La crisi de la democràcia liberal a Amèrica Llatina	90
2.1.- La creació del sistema-món	91
2.2.- Les societats colonials.....	101
2.3.- El procés d'independència política.....	111
2.4.- L'intent frustrat de creació de l'Estat-nació.....	115
2.5.- L'imperialisme	124

2.6.- El neoliberalisme	131
2.7.- La resposta bolivariana	139
2.8.- De l'acumulació originària a l'acumulació per desposseïció	147
Conclusió	151
SEGONA PART: El nou constitucionalisme llatinoamericà i la reconstrucció de la teoria democràtica	
democràtica	154
Introducció	156
Capítol 3: Les bases per a la reconstrucció de la teoria democràtica.....	159
3.1.- Primera tradició: la teoria clàssica de la democràcia	160
3.1.1.- L'exclusió de l'economia: l'esfera pública i privada.....	164
3.1.2.- L'exclusió del govern: la representativitat i la tripartició de poders.....	167
3.1.3.- La victòria rousseauiana: el poder constituent.....	172
3.2.- Segona tradició: el projecte dels “ <i>libertadores</i> ”: El árbol de las tres raíces	175
3.2.1.- Simón Rodríguez.....	178
3.2.2.- Simón Bolívar	182
3.2.3.- Ezequiel Zamora	190
3.3.- Tercera tradició: la teoria marxista de la democràcia i el socialisme del segle XXI	193
3.3.1.- Evolució de la teoria marxista a Europa i Amèrica Llatina	193
3.3.2.- El socialisme del segle XXI.....	213
3.4.- Quarta tradició: el comunitarisme indígena.....	233
3.5.- El nou constitucionalisme llatinoamericà: un nou model?	250
3.5.1.- Els orígens i precursors del nou constitucionalisme llatinoamericà	250
3.5.2.- Característiques del “nou constitucionalisme llatinoamericà”	253

3.5.2.1.- Innovacions procedimentals	254
3.5.2.2.- Innovacions substantives	255
3.5.2.2.1.- Drets socials.....	256
3.5.2.2.2.- Sobirania.....	261
3.5.2.2.3.- Participació	264
3.5.3.- Repercussions del nou constitucionalisme.....	265
 Capítol 4: La Constitució veneçolana i l'organització de la participació política en l'àmbit municipal i comunal (1998-2013).....	272
4.1.- Els conceptes de democràcia protagonica i poder popular a la Constitució de 1999 ..	276
4.2.- La construcció del poder popular: definició i etapes de construcció	285
4.2.1.- Les experiències embrionàries del poder popular.....	290
4.2.2.- 1a etapa: La Constitució de 1999	297
4.2.3.- 2a etapa: Les “ <i>misiones</i> ”	309
4.2.4.- 3a etapa: La <i>Ley de los Consejos Locales de Participación Pública</i>	329
4.2.5.- 4a etapa: Les lleis dels <i>Consejos Comunales</i>	337
4.2.6.- 5a etapa: La <i>Ley Orgánica de las Comunas</i>	348
4.3.- Les crítiques als mecanismes participatius del poder popular	371
4.3.1.- Excessiu presidencialisme: cabdillisme i militarisme.....	373
4.3.2.- La construcció d'un Estat paral·lel	379
4.3.3.- La imposició del socialisme	385
4.3.4.- La politització de la justícia	390
4.3.5.- La politització de les estructures de poder popular.....	394
4.3.6.- La ineficiència d'uns òrgans antidemocràtics	399
 Conclusió	406

TERCERA PART: L' experiència veneçolana com a alternativa a la crisi de legitimitat neoliberal	410
Introducció	412
Capítol 5: L' experiència comunal veneçolana en una Europa en crisi	414
5.1.- Les alternatives polítiques democràtiques a un model en crisi: comparativa de les propostes sorgides als Estats centrals del sistema-món amb el model comunal veneçolà...	416
5.1.1.- El neoliberalisme hegemònic	418
5.1.2.- El postmodernisme.....	423
5.1.3.- La democràcia associativa	428
5.1.4.- La democràcia econòmica.....	431
5.1.5.- Els “procomuns”	437
5.1.6.- La democràcia inclusiva.....	443
5.1.7.- L' alternativa de la democràcia comunal veneçolana	449
5.2.- Les alternatives econòmiques democràtiques a un model en crisis: comparativa de les propostes sorgides als estats centrals del sistema-món amb el model comunal veneçolà	452
5.2.1.- La gestió dels serveis públics amb criteris empresarials	453
5.2.2.- L' activació social per a preservar els drets conquerits	462
Conclusió	476
CONCLUSIONS FINALS.....	479
Bibliografia	486

Abreviatures

AIT: Associació Internacional de Treballadors

ALBA: Alianza Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América

ALCA: Àrea de Lliure Comerç d'Amèrica

ANC: Asamblea Nacional Constituyente

BCV: Banco Central de Venezuela

BM: Banc Mundial

BRP: Bloc Regional de Poder

CDI: Centro de Diagnóstico Integral

CELAC: Comunidad de Estados Latinoamericanos y Caribeños

CEPAL: Comisión Económica para América Latina

CIA: Central Intelligence Agency

CLPP: Consejo Local de Planificación Pública

CTU: Comités de Tierras Urbanas

EBR: Ezequiel Zamora, Simón Bolívar i Simón Rodríguez

EEUU: Estats Units

EPS: Empresa de Propietat Social

EUA: Estats Units d'Amèrica

FARC-EP: Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia – Ejército del Pueblo

FIDES: Fondo Intergubernamental para la Descentralización

FMI: Fons Monetari Internacional

GPP: Gran Polo Patriótico

LAEE: Ley de Asignaciones Especiales derivadas de Mines e Hidrocarburos

MBR-200: Movimiento Bolivariano Revolucionario – 200

MCB: Movimiento Continental Bolivariano

MTA: Mesas Técnicas del Agua

MUD: Mesa de la Unidad Democrática

NGP : Nova Gestió Pública

NMS: Nous Moviments Socials

ONU : Organització de les Nacions Unides

PDVSA: Petróleos de Venezuela, SA

PSUV : Partido Socialista Unido de Venezuela

SEC: Sistema Económico Comunal

SNP: Sistema Nacional de Planificación

UE: Unió Europea

UNICEF: Fons de Nacions Unides per a la Infància

URSS: Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques

INTRODUCCIÓ

1.- Utilitat i actualitat del treball

L'actual crisi socioeconòmica i sistèmica que estem vivint, especialment en els estats denominats com a “desenvolupats”, no sols té efectes dràstics i cruels sobre la vida de la població, sinó que també ha originat una crisi estructural de caràcter polític, provocat des d'un punt de vista dominant pel desgast d'unes institucions que cada cop es distancien més de la ciutadania, i en un sentit desencadenant per les conseqüències socials de les polítiques econòmiques que aquests estats estan promovent, per tal d'intentar revertir el declivi dels mercats productius i especulatius.

Ens trobem davant d'una triple crisi: una crisi socioeconòmica, agreujada per les polítiques neoliberals promogudes pels estats centrals del sistema-món i blindades per les institucionals supraestatals com el FMI o la UE; una crisi de sobirania, en que els estats veuen vulnerada la seva independència política per part d'aquests agents arribant als extrems d'Itàlia o Grècia, en que han provocat canvis de govern; i una crisi democràtica, provocada per la pèrdua de legitimitat de l'Estat del Benestar i agreujada per la corrupció i la distància creixent entre l'anomenada «classe política» i la societat civil.

Així doncs, les respostes populars que està generant l'actual crisi no sols plantegen una crítica d'aquelles mesures econòmiques i socials que castiguen les classes populars -i que exigeixen revertir-, sinó que tenen un caràcter fonamentalment polític.

Es tracta d'una crítica, tot i que sense un programa clar i concís que pugui esdevenir una alternativa sistèmica, que planteja bàsicament una reforma estructural de les institucions polítiques, per tal que aquestes recuperin la legitimitat per part de la majoria de la població. En aquest sentit, podem trobar la reclamació de les llistes obertes i la revisió del sistema de partits -i especialment del seu finançament-.

Però, no es limiten a reclamar aquesta major representativitat que creuen que han perdut les institucions d'un Estat democràtic, social i de dret, que precisament naixia ja fa més de dos segles, amb la “representació” com a mecanisme de relació entre el poder constituent i el poder constituït.

Es tracta, precisament, d'un qüestionament del sistema representatiu com a mecanisme democràtic. I, d'una proposta -també poc clara i estructurada- d'iniciar una nova fase en la democràcia (liberal o no, segons l'interès de cadascú/na) que parteixi de la coneguda com a “democràcia participativa”.

Aquesta reclamació, doncs, implica l'inici d'una nova transformació de l'Estat, que representi un aprofundiment democràtic de les seves institucions, i la presa de consciència i d'un paper més actiu i directe de la ciutadania en la presa de decisions de les polítiques públiques.

Una reclamació, que cada cop va prenent més força, no sols en aquells sectors més mobilitzats i conscienciats políticament, sinó que fins i tot plantegen aquells acadèmics liberals que analitzen la forma de fer més “eficients” les polítiques públiques i que proclamen la necessitat d'analitzar al ciutadà com un element actiu de la societat, enlloc d'un subjecte passiu prestador de serveis i subsidis públics.

Tanmateix, cal tenir clar que aquesta reivindicació de major «participació» no és neutre. Per una banda, la «participació» és concebuda des d'un punt de vista de les classes populars com un instrument de major control democràtic i per a una major redistribució de la riquesa; però per altra banda, des del punt de vista de les classes governants, la «participació» és concebuda com aquell instrument que garanteixi una major legitimitat democràtica de les institucions per a poder garantir el manteniment de l'*status quo*.

Davant d'aquesta problemàtica de legitimitat dels fonaments de l'Estat liberal, i arran del debats que s'estan produint en l'opinió pública “occidental” sobre el desajust entre la representativitat política i sobre la participació de la ciutadania en la presa de decisions de les polítiques públiques, l'estudi del nou constitucionalisme llatinoamericà i, concretament, la constitució dels mecanismes de participació política en l'àmbit municipal i comunal veneçolà

durant el govern d'Hugo Chávez (1998-2013), constitueix una experiència que ens pot ajudar a pensar noves formes de re-legitimació democràtica de l'Estat.

Evidentment, ni els nous mecanismes participatius introduïts per les noves constitucions llatinoamericanes (Equador 1998; Veneçuela 1999; Equador 2008; Bolívia 2009), ni l'experiència veneçolana en l'àmbit municipal i comunal, no es poden extrapolar de manera mecànica i acrítica a les nostres realitats, però no hi ha dubte que aquestes constitueixen un camp d'estudi interessant i imprescindible per a pensar alternatives a l'actual crisi democràtica estructural que pateixen, especialment, els Estats del sud d'Europa.

El que aquests models llatinoamericans siguin exemples d'especial interès i rellevància a l'hora de buscar possibles alternatives per a les societats europees actuals radica en el fet de que, si bé estan impulsant polítiques diametralment contradictòries a les polítiques neoliberals, a diferència d'altres països com Cuba, els primers mantenen les estructures fonamentals de l'Estat liberal, com el respecte a la propietat privada o al mercat.

La novetat, d'aquests, és que lluny de rebutjar l'estructura de l'Estat liberal, l'han sobrepassada. És a dir, han mantingut l'estructura bàsica de l'Estat liberal i l'han dotat de nous mecanismes creant una nova arquitectura institucional, per aprofundir en la democratització d'uns països marcats històricament per les dictadures i els governs clientelars, i sotmesos als interessos dels estats centrals del sistema-món.

A més a més, és d'especial rellevància l'estudi d'aquest cas, quan en els debats acadèmics i polítics dominants sobre la participació de la ciutadania en l'esfera pública, curiosament, s'oblida -i s'obvia- l'estudi d'altres realitats que s'estan generant fora de la Unió Europea i la resta de estats "desenvolupats".

I, també ho és, perquè aquests casos ja compten amb alguns anys -i fins i tot dècades- d'experiència, que poden aportar importants conclusions i reflexions sobre com resoldre aquesta manca de legitimitat de l'Estat liberal.

Tots aquests aspectes fan d'aquest, un estudi d'especial *utilitat i actualitat*.

2.- Problema científic, hipòtesis, objectius i resultats esperats

Així doncs, centrant-nos en l'objecte d'estudi d'aquest treball, el ***problema científic*** o preguntes que ens hem de formular, es centren en com el procés veneçolà durant el govern d'Hugo Chávez pot servir d'exemple perquè l'Estat liberal pugui crear noves estructures i mecanismes de participació que li permetin recuperar la legitimitat que ha perdut en les últimes dècades, ja sigui per mantenir l'*status quo* actual, o sigui per a iniciar una transformació profunda de les estructures econòmiques, polítiques i socials.

És possible que l'Estat liberal pugui recuperar la seva legitimitat només introduint mesures de caràcter polític que impliquin canvis en les institucions de l'Estat, però no de l'estructura econòmica de la societat? O, fins i tot, l'Estat pot transformar les estructures de l'Estat superant el model liberal establert a finals del segle XVIII, però garantint els principis democràtics liberals de llibertats individuals i col·lectives i drets i deures? Per tant, és possible construir un nou “contracte social”?

En aquest sentit, la participació de la ciutadania en l'esfera pública pot anar més enllà de les estructures actuals de participació política i representativitat? Hi ha nous instruments i mecanismes possibles que l'Estat pugui implementar, més enllà de l'articulació política de la societat civil a partir de partits, sindicats i moviments socials? I, aquests mecanismes són simplement eines neutres, o poden tenir alguna intencionalitat política i/o ideològica?

Més enllà d'aquesta qüestió, la participació de la ciutadania en la presa de decisió de les polítiques públiques és recomanable? És més eficient la participació de la ciutadania o l'assessorament de tècnics, tècniques i especialistes? Com afecta la participació de la ciutadania en el funcionament de les administracions i en la raó de ser dels càrrecs electes? I, com afecta aquesta participació, en els serveis públics des del punt de vista de l'usuari i usuària?

Multitud d'interrogants i preguntes que podrien continuar engruixint aquest ampli llistat, però que ens condueixen cap a una ***hipòtesi*** central: la participació directa de la ciutadania en les

administracions públiques és fonamental per al desenvolupament democràtic d'una societat. I, alhora, la participació de la ciutadania en l'administració pública és fonamental per la legitimació democràtica i social de l'Estat.

En aquest sentit, les novetats aportades pel nou constitucionalisme llatinoamericà i, concretament, per l'experiència veneçolana en l'àmbit municipal i comunal, constitueixen experiències de les que aprendre i de l'anàlisi de les quals poden sorgir idees que ajudin a pensar mecanismes per a una major democratització de les nostres societats.

Així doncs, els *objectius* del treball són: 1. veure i analitzar l'origen i les causes de la crisi de la democràcia liberal als països centrals de l'economia capitalista i, per tant, la crisi del model de constitucionalisme tradicional; 2. Veure com la crisi del constitucionalisme tradicional coincideix en el temps amb l'aparició, a Llatinoamèrica, d'un nou model constitucional (el nou constitucionalisme llatinoamericà) caracteritzat per una democratització de l'Estat i la societat mitjançant la introducció de nous mecanismes de participació ciutadana en la presa de decisions; 3. Estudiar, concretament, l'experiència veneçolana durant el govern d'Hugo Chávez (1998-2013) de mecanismes participatius en el nivell de participació més proper a la ciutadans, l'àmbit municipal i comunal; 4. Veure com totes aquestes experiències llatinoamericanes constitueixen exemples d'especial importància i interès per poder repensar alternatives que ajudin a una re-legitimació democràtica de les nostres societats.

Així doncs, els *resultats esperats* del cas d'estudi que aquí plantegem, la creació dels consells comunals i l'Estat comunal a Veneçuela, és que ens serveixi per respondre a tots aquests interrogants plantejats i analitzar com aquests es poden aplicar a la nostra realitat, per tal d'aprofundir en la qualitat democràtica i la legitimació ciutadana de l'Estat.

3.- Metodologia científica

La primera part del treball, obre amb l'elaboració d'una síntesi del marc teòric al voltant d'aquells debats centrals que constitueixen el problema científic del treball: els límits de la democràcia liberal i la seva crisi actual.

Per a establir aquest marc teòric s'ha portat a terme un anàlisi de textos doctrinals d'autors clàssics de la teoria política, la teoria jurídica i la sociologia. Segons queda constància en les referències bibliogràfiques, s'ha consultat i utilitzat un ampli número d'autors de diferents països. Seguidament es passa a l'estudi de la literatura i textos jurídics referents a les realitats llatinoamericanes estudiades. Tot i la manca de recerca sobre aquests processos en l'àmbit acadèmic occidental -tret d'algunes interessants excepcions-, si realitzem una recerca d'estudis i treballs científics bàsicament en els països llatinoamericans, que podem acompanyar d'una recerca en el mercat editorial llatinoamericà i europeu, hi ha una extensa bibliografia al respecte.

És gràcies a aquesta tasca acadèmica i intel·lectual, que podem salvar les distàncies geogràfiques, i apropar-nos a la realitat d'aquests processos. Una realitat complexa, ja que existeixen punts de vista diversos -i fins i tot en algunes ocasions contradictoris-, que és totalment desconeguda per la població europea.

Així doncs, el present treball, a partir de l'exploració d'aquesta extensa bibliografia pretén descobrir aquests processos que s'han classificat amb l'etiqueta de «nou constitucionalisme llatinoamericà», tot centrant-nos en el cas veneçolà, on s'inicià la primera transformació de l'Estat per desenvolupar i fomentar -entre d'altres qüestions- la participació ciutadana en la presa de decisions públiques.

A tal efecte, he realitzat una recerca i selecció bibliogràfica centrada en tres àmbits diferents. Per una banda, articles publicats en revistes acadèmiques i universitàries d'arreu d'Amèrica Llatina, alguns d'aquests escrits per acadèmics llatinoamericans, i d'altres per investigadors europeus o nord-americans anglosaxons. Per altra banda, llibres publicats per editorials llatinoamericanes i europees,

que han analitzat el procés veneçolà, ja sigui des d'una perspectiva més global, o des d'una perspectiva més centrada en la participació ciutadana. I, per últim, totes aquelles fonts primàries, consistents en la legislació promoguda pel govern veneçolà, per tal de crear i regular aquests mecanismes de participació ciutadana. Començant per la Constitució de 1998, així com seguint amb les diferents lleis orgàniques i demás legislació i reglamentació, que ha anat desenvolupant aquests diferents mecanismes de participació.

4.- Estructura del treball

L'estructura d'aquest treball es divideix de la següent forma:

En un primer bloc, plantejant l'origen de la crisi de la democràcia liberal als països centrals de l'economia capitalista.

Partint dels seus orígens, tot analitzant-ne els seus fonaments i objectius com a procés històric. Centrant-nos en el debat sobre la relació entre Estat i participació ciutadana, o dit d'altra manera entre poder constituït i poder constituent, o governant i governat. Des de temps dels clàssics, la qüestió de la sobirania i la participació ha ocupat força temps en les reflexions de Plató i Aristòtil. Però, és sobretot, en la Il·lustració i en l'establiment de les bases de l'Estat liberal, on apareixen diferents perspectives que marquen el debat central sobre aquesta qüestió. Un debat, que al llarg del segle XIX i XX ha anat evolucionant en el marc teòric.

I, arribant, fins al resultat actual d'aquest procés històric i ideològic de debat. És a dir, com l'evolució d'aquest debat condiciona l'actual conjuntura de crisi de legitimitat de l'Estat liberal i de crisi socioeconòmica dels països centrals en el sistema-món.

Aquest síntesi es divideix en dos capítols: en el primer, analitzem l'evolució històrica de l'Estat liberal i la seva relació amb la democràcia en el conjunt del sistema-món; i en el segon, de l'evolució històrica del continent americà, des de la seva conquesta per part dels europeus fins a l'actualitat, per constatar com aquesta dominació ha condicionat el desenvolupament socioeconòmic

del continent, i entendre el per què de la situació actual que s'està produint en determinats països d'aquesta àrea perifèrica mundial.

En un segon bloc, analitzant el sorgiment del model neoconstitucional llatinoamericà i la reconstrucció de la teoria democràtica, que esdevé una nova arquitectura institucional que supera la teoria clàssica de pesos i contrapesos.

En una primera part ens centrarem en les bases o fonts teòriques en que s'apuntala aquesta nova arquitectura del poder, des dels propis fonaments de l'Estat liberal de la il·lustració francesa, tot passant pel llegat de Karl Marx i de l'escola marxista, així com sobretot de l'anàlisi de l'experiència històrica de l'anomenat “socialisme real” que ha generat un fort debat intel·lectual i l'elaboració d'un nou model per al segle XXI, i acabant, amb aquelles teories sorgides en les darrers dècades que s'erigeixen com una alternativa als models socioeconòmics enfrontats durant el segle XX.

I, en una segona part, estudiarem en major profunditat en què consisteix aquesta proposta de nou constitucionalisme llatinoamericà, amb l'objectiu de confrontar-lo amb el model clàssic del constitucionalisme característic de l'Estat social, democràtic i de dret. Tot centrant-nos en aquells elements que configuren una nova arquitectura institucional i que permeten una nova relació entre Estat i ciutadania, o dit d'altra manera, entre poder constituït i poder constituent.

Un cop establert el marc de referència que ens serveix per analitzar el cas veneçolà, iniciarem un tercer, on aprofundirem en el procés de revolució democràtica a Veneçuela des de l'any 1998 fins al 2013.

Començant amb l'anàlisi d'aquelles novetats que representa la Constitució de 1999, ja no sols en els seus continguts, sinó en la pròpia metodologia que s'utilitzà per a redactar-la, l'anomenat “procés constituent”. I, sobretot centrant-nos en un cop aprovada la Carta Magna, com el govern veneçolà ha anat desenvolupant els seus continguts en l'àmbit de la participació ciutadana. Un desenvolupament que ha implicat una tensió en el sí del propi Estat (entre les diferents esferes de

poder i els diferents nivells territorials administratius) i entre l'Estat i la ciutadania. Tot centrant-nos en aquesta darrera, que esdevé el motor de creació del poder popular i l'Estat comunal.

Per tal d'extreure les conclusions d'aquest cas d'estudi que puguin ser interessants per al tema central que plantejem en aquest treball (la participació de la ciutadania en la presa de decisions polítiques públiques) caldrà centrar-nos específicament en la creació dels consells comunals i l'Estat comunal.

El procés veneçolà entén la participació de la ciutadania en l'esfera pública, no sols limitant-la en aquells espais creats i promoguts per l'Estat a fi i efecte de gestionar els serveis públics, sinó que va més enllà d'aquesta cosmovisió i l'estén també en l'àmbit productiu i econòmic. A més, la transformació democràtica de l'Estat, crea una nova arquitectura institucional que contempla molts altres mecanismes de participació, i sobretot, control democràtic d'aquestes.

Òbviament, tota aquesta transformació institucional serà analitzada en el marc teòric del treball, per poder entendre la complexitat del procés, i perquè el cas concret d'estudi d'aquest treball és una peça més dins d'un gran engranatge que pretén transformar la relació entre la ciutadania i l'Estat.

És per aquest motiu, que per l'interès central del nostre treball, no realitzarem una radiografia completa del conjunt d'aquest procés, sinó que ens centrarem exclusivament en la conformació dels consells comunals i les comunes. És a dir, de com l'Estat veneçolà promou i articula el poder popular (el poder que exerceix directament el ciutadà i la ciutadana sense ser delegat en cap governant) per tal d'avançar en la construcció d'un govern comunal (un govern, en el qual s'elimini la barrera entre governants i governats, ja que la ciutadania s'erigeixi com a responsable en la gestió dels afers públics reduint fins a la seva mínima expressió l'estructura de l'Estat).

En el tercer bloc del treball, a partir de l'anàlisi d'aquest model, extraurem les lliçons i realitzarem un anàlisi crític dels èxits i fracassos de l'experiència veneçolana, per tal d'entendre en el seu context i la seva globalitat quins són aquells condicionants estructurals i dominants en l'ordre

polític, social i econòmic, que plantegen el debat actual sobre aquest model després de dues dècades d'experiència.

Per tancar aquest bloc, tornarem a la reflexió plantejada en les preguntes inicials sobre aquest treball, és a dir, que podem extreure de l'exemple veneçolà que ens permeti adaptar-ho a la realitat dels països centrals i semi-perifèrics del sistema-món davant d'aquesta triple crisi (socioeconòmica, de sobirania i democràtica) que estan patint, en l'actual conjuntura de crisi capitalista.

Per últim, tornarem a la Unió Europea per analitzar la conjuntura d'actual de crisi econòmica, social i política que ha generat l'esclat de la crisi sistèmica capitalista, però que també s'ha agreujat pels interessos de les classes populars, amb l'aplicació de les polítiques neoliberals. Ens centrarem, concretament, en el cas de l'Estat espanyol, ja que esdevé actualment un dels estats perifèrics de la UE i semi-perifèrics del sistema-món paradigmàtic d'aquesta triple crisi.

I, per acabar, el treball, analitzarem com la iniciativa del govern autonòmic català de realitzar un referèndum d'independència, es converteix en un dels reptes democràtics a nivell europeu més importants en la conjuntura actual, per generar un precedent d'una nova pràctica constituent en el marc de la Unió Europea, que pot esdevenir un referent per a tota la resta de pobles de la zona comunitària.

PRIMERA PART:

La crisi estructural de la democràcia liberal

Introducció

En el present capítol analitzarem els motius pels quals, actualment la democràcia liberal pateix una crisi sense precedents de legitimitat en les darreres dècades. És per això, que dividirem aquest capítol en dues parts.

La primera, titulada “Orígens i límits de la democràcia liberal”, es centrarà en l'anàlisi d'aquells factors estructurals que provoquen que l'Estat liberal no sols estigui en crisi actualment, sinó que al llarg de la seva història han provocat crisis cícliques que són inherents a l'estructura del propi sistema.

Partirem d'un estudi de l'Estat liberal des dels seus orígens i la seva evolució al llarg de la història per a intentar superar aquestes crisis cícliques, i analitzarem també com l'escola de pensament de la democràcia liberal ha anat evolucionant per adaptar les estructures de l'Estat liberal a les seves necessitats històriques.

Per a entendre el paper històric d'aquesta estructura i organització de l'Estat i de la societat, caldrà posar èmfasi en aquells factors que han servit de motor per a la democratització de l'Estat liberal, tenint en compte les diferents esferes de poder en que es divideix l'Estat liberal i els rols que desenvolupen cadascuna d'aquestes.

La segona part del capítol, titulada “La crisi de la democràcia liberal a Amèrica Llatina” es centrarà en aquells factors dominants i desencadenants que han provocat l'actual crisi de l'Estat liberal i el qüestionament del seu caràcter democràtic.

Per tal d'entendre millor la causa comuna d'aquesta crisi i les seves diferents materialitzacions segons el context, caldrà fer-ho analitzant el sistema-món, és a dir, entenent el rol que juguen les diferents regions mundials en cadascuna de les diferents fases de la nostra història recent. Posant èmfasi, en el món sorgit a conseqüència del final de la Segona Guerra Mundial - l'anomenada Guerra Freda i el naixement de l'Estat del Benestar als països occidentals-, i sobretot, en la imposició i consolidació del neoliberalisme, després de la caiguda del Mur de Berlín i la

desintegració de la URSS, que caracteritza l'etapa històrica en que apareix el «nou constitucionalisme llatinoamericà».

Capítol 1: Orígens límits de la democràcia liberal

1.1.- El sorgiment de l'Estat liberal com a procés històric

Per tal d'entendre la magnitud del concepte “democràcia liberal”, cal abans que res, distingir l'aparició d'aquest concepte, partint de l'anàlisi del sorgiment del liberalisme i la creació de l'Estat liberal d'una banda, i com un cop apareix l'Estat liberal s'inicia un procés de democratització de les estructures de l'Estat, per altra.

És important tenir en compte en tot moment, l'ordre cronològic lineal d'aquest procés, ja que en l'actualitat el terme “democràcia liberal” s'associa al fet que amb el liberalisme neix la democràcia, quan el procés de democratització de l'Estat liberal és molt més tardà a la fundació de l'Estat liberal.

A més, òbviament, el concepte de “democràcia” és molt més antic que l'Estat liberal. Ens podríem remuntar als clàssics grecs¹, on destaquen Plató² o Aristòtil³, per analitzar-ho, però per l'objectiu que persegueix aquest treball, hem d'entendre que no és fins que l'Estat liberal comença a implementar-se i comencen a aflorar les seves conseqüències polítiques, socials i econòmiques, que no apareixerà una corrent ideològic de caràcter liberal que aposti per un procés de democratització de les seves estructures, i posteriorment, un corrent ideològic basat en l'anàlisi marxista de la societat que aposti per la seva transformació cap a un nou sistema polític, econòmic i social.

¹ En el capítol 3 del present treball desenvoluparem el debat dels pensadors grecs sobre el concepte de «democràcia» i sobre els «sistemes de govern». Tanmateix, per una síntesi d'aquest debat podem consultar Russell, B., *Una història de la filosofia occidental*, Edicions 62, Barcelona, 2010. i per a un anàlisi crític d'aquests debats, cal consultar Borón, A., *La filosofía política clásica. De la Antigüedad al Renacimiento*, CLACSO, Buenos Aires, 1999. i Fontana, J., *Historia: análisis del pasado y proyecto social*, Crítica, Barcelona, 2013. També podem consultar les obres de Mossé, C., *Las doctrinas políticas en Grecia*, A. Redondo, Barcelona, 1971 i la de Sainte Croix, G.E.M., *La lucha de clases en el mundo griego antiguo*, Grijalbo, Barcelona, 1988.

² La seva obra principal és Plató, *La república o el Estado*, Alianza Editorial, Madrid, 2013.

³ La seva obra principal és Aristòtil, *Política*, Alianza Editorial, Madrid, 2011. També es interessant consultar l'estudi realitzat sobre aquesta obra per Heller; A., *Aristóteles y el mundo antiguo*, Península, Barcelona, 1983.

Aquesta perspectiva ens és útil també per entendre quin és el vertader objectiu de l'Estat liberal i quina importància té el concepte de “democràcia” en la seva gènesi i posterior evolució. Aquesta qüestió és cabdal per entendre l'objectiu que planteja aquest capítol, és a dir, els “límits” de la democràcia liberal.

L'Estat liberal apareix a finals del segle XVIII i començaments del segle XIX iniciant una nova fase històrica -en la qual ens trobem actualment- que posa fi a segles de règim feudal. L'emergència d'una nova classe social, anomenada burgesia, que pretén accedir a les estructures del poder de l'Estat n'és la causa principal.

L'historiador Eric Hobsbawm, ho clarificava en la seva obra en tres volums que analitza el sorgiment i consolidació de l'Estat liberal⁴, tot adduint que “*la gran revolución de 1789-1848 fue el triunfo no de la «industria» como tal, sino de la industria «capitalista»; no de la libertad y la igualdad en general, sino de la «clase media» o sociedad «burguesa» y liberal; no de la «economía moderna», sino de las economías y estados en una región geográfica particular del mundo*”⁵.

Des del segle XV amb l'aparició del mercantilisme, aquesta “classe mitja” emergent va germinant en una nova classe social que desafia el domini aristocràtic de l'Estat i qüestiona el despotisme il·lustrat. La idea del “progrés” econòmic, social, cultural, científic, es planteja davant d'una oligarquia en descomposició i d'unes estructures d'Estat caduques, “l'*Ancien Régime*”. Aquest concepte de “progrés”, que actualment continua essent un paradigma del discurs liberal, era llavors –segons el nord-americà Immanuel Wallerstein-, l'eix central del discurs dominant que “*justificaba toda la transición del feudalismo al capitalismo. Legitimaba la ruptura de la oposición aún existente a la mercantilización de todas las cosas y tendía a desestimar todo rechazo del capitalismo sobre la base de que los beneficios superaban con mucho a los prejuicios*”⁶.

⁴ Ens referim a les obres Hobsbawm, E., *La era de la revolución (1789-1848)*, Crítica, Barcelona, 2003, Hobsbawm, E., *La era del capital (1848-1875)*, Crítica, Barcelona, 2003, i Hobsbawm, E., *La era del imperio (1875-1914)*, Crítica, Barcelona, 2003.

⁵ Hobsbawm, E., *La era de la revolución*, op. cit., pàg. 9.

⁶ Wallerstein, I., *El capitalismo histórico*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2012, pàg. 79.

Parlem doncs, d'un procés històric que s'inicia al segle XV i que no culminarà fins ben entrat el segle XIX. Quatre segles de transformacions de les estructures de la societat que el pare de l'economia liberal, Adam Smith, batejà com el procés de “*previous accumulation*”⁷ i, que posteriorment Karl Marx, denominà com a “acumulació originària”⁸ i que resumí com “el procés històric de separació de productors i mitjans de producció”⁹.

Aquest procés de construcció d'una nova classe social “la burgesia” que posarà fi al règim feudal i inaugurarà el règim capitalista es basà, fonamentalment, en tres grans estratègies:

La primera d'elles, de caràcter exterior, fou promogut gràcies a la descoberta de nous territoris i a la seva dominació¹⁰. Segons Karl Marx, “la colònia assegurava a les manufactures que creixien ràpidament un mercat de sortida i una acumulació potenciada pel monopoli del mercat. El tresor capturat fora d'Europa directament per mitjà del saqueig, l'esclavització i la rapinya acompanyada d'assassinats refluï cap a la mare pàtria i aquí es transformà en capital”¹¹.

Aquesta acumulació de capital per part de la incipient burgesia, generà uns excedents que foren utilitzats per tal d'invertir en la naixent manufactura a Europa. Però, les limitacions que imposava el règim feudal per al desenvolupament i reproducció d'aquest capital, plantejà la segona

⁷ Smith, A., *La riquesa de les nacions*, Edicions 62, Barcelona, 1991. També en parla el seu deixeble Ricardo, D., *Els principis d'economia política i tributació*, Edicions 62, Barcelona, 1984.

⁸ Marx, K., *La acumulación originaria del capital*, Grijalbo, Barcelona, 1974. Aquest llibre agrupa els diferents escrits de Karl Marx que fan referència a aquest procés. Diferents economistes han criticat aquesta teoria, entre d'ells, destaquen Schumpeter, J.A., *Capitalismo, socialismo y democracia*, Folio, Madrid, 1996, i Von Mises, L., *El socialismo. Análisis económico y sociológico*, Unión Editorial, Madrid, 2009. Una altra obra cabdal per entendre les diferents etapes històriques que precedeixen l'establiment del capitalisme, i que compte amb una fonamental introducció per part de l'historiador anglès Eric Hobsbawm, és Marx, K., *Formaciones económicas precapitalistas*, Ciencia Nueva, Madrid, 1967. Posteriorment, es publicà una obra que sintetitza els postulats marxistes sobre aquest debat, a: Godelier, M., *Teoría marxista de las sociedades precapitalistas*, Estela, Barcelona, 1971.

⁹ Marx, K., *El Capital*, vol II, Edicions 62, Barcelona, 1984, pàg. 393.

¹⁰ Analitzarem més detalladament com afectà aquest procés al continent americà al capítol 2 del present treball. Tanmateix, per tenir una visió conjunta de com aquest procés afectà arreu del planeta, cal consultar -com hem fet al llarg del treball- l'obra en tres volums de Wallerstein, I., *El moderno sistema mundial*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2010.

¹¹ Marx, K., *El Capital*, op. cit., pàg. 432.

estratègia que permetés a la burgesia desenvolupar-se com a nova classe propietària i qüestionar l'hegemonia de l'aristocràcia feudal, bàsicament de caràcter terratinent¹².

Segons Marx, les estratègies de la burgesia per enderrocar aquests obstacles feudals, passaven per “la rapinya dels béns eclesiàstics, l'alienació fraudulenta dels dominis estatals, el robatori de la propietat comunal, la transformació, usurpadora i duta a cap amb un terrorisme sense escrúpols, de la propietat feudal i de clan en propietat privada moderna, han estat altres tants mètodes idíl·lics de l'acumulació originària. Aquests mètodes són els que han conquerit el camp per a l'agricultura capitalista, han incorporat la terra i han donat a la indústria urbana l'oferta necessària del capital proscrit”¹³.

Òbviament, aquest procés xocà inicialment amb les estructures del règim feudal, és a dir, amb els interessos econòmics de l'aristocràcia dominant. Per tant, la tercera estratègia de la burgesia per desenvolupar-se com a nova classe dominant, passà per l'aliança amb l'Estat¹⁴ per anar desmantellant progressivament l'estructura del règim feudal i generar unes noves relacions de producció que facilitessin la reproducció dels excedents de capital.

¹² Per entendre la lluita de la burgesia per eliminar els obstacles de l'estructura feudal per al seu desenvolupament com a classe, es poden consultar diferents obres com Hobsbawm, E., *Las revoluciones burguesas*, Labor, Barcelona, 1980, Dobb, M., *Estudios sobre el desarrollo del capitalismo*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1982, Vilar, P., *El feudalismo*, Sarpe, Barcelona, 1985, Pirenne, H., *Historia económica y social de la Edad Media*, Fondo Cultura Económica, Mèxic, 1970, o AAVV, *La transición del feudalismo al capitalismo*, Crítica, Barcelona, 1977.

¹³ Marx, K., *El Capital*, op. cit., pàg. 411.

¹⁴ Diferents obres ens parlen del paper fonamental de l'Estat en el procés de descomposició del feudalisme i de l'aliança amb la burgesia per esdevenir la classe dominant. Entre d'altres destaquen: Wallerstein, I., *Capitalismo histórico y movimientos antisistémicos. Una análisis de sistemas-mundos*, Akal, Madrid, 2004, Baran, P.A., *La economía política del crecimiento*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1973 o Mauro, F., *La expansión europea (1600-1870)*, Labor, Barcelona, 1968, entre d'altres. Entre les darreres obres publicades a destacar, trobem la de Sassen, S., *Territorio, autoridad y derechos. De los ensamblajes medievales a los ensamblajes globales*, Katz editores, Buenos Aires, 2010, i la de Federici, S., *Calibán y la bruja. Mujeres, cuerpo y acumulación originaria*, Traficantes de Sueños, Madrid, 2013, que com indica el seu títol analitza aquesta temàtica des d'una perspectiva de gènere, el que representa una nova aportació historiogràfica, ja que la historiografia tradicional obvia aquesta qüestió.

Per contra del que explica l'acadèmia liberal¹⁵, l'Estat té un paper fonamental en l'ascens de la burgesia com a nova classe dominant i la implantació del sistema capitalista. I, la revolució liberal no es pot entendre d'altre manera, no com a inici del control de l'Estat per part de la burgesia com a nova classe hegemònica, sinó com la culminació d'aquest procés de conquesta per part de l'Estat per part de la burgesia.

El paper de l'Estat és clau per garantir aquest llarg procés de més de quatre segles de transformació. Ho és en primer lloc, assegurant el domini dels territoris colonitzats, per tal que la nova classe mercantil pugui espoliar els recursos d'aquesta i pugui practicar l'esclavització del treball, per extreure'n els excedents necessaris que facilitin el desenvolupament intern de les potències centrals.

Aquesta visió weberiana¹⁶ de l'Estat com a posseïdor del monopoli de la violència, és promogut per la classe emergent, per “a estimular, com en un hivernacle, el procés de transformació del mode de producció feudal en el capitalista i per a escurçar-ne la transició. La violència és la llevadora que assisteix la societat vella gràvida d'una de nova. La violència és una potència econòmica”¹⁷.

Aquesta violència no era merament externa, per tal de garantir el control dels territoris colonitzats i permetre'n el seu espoli, sinó que també fou interna. En primer terme, per tal de desbancar la concentració de poder en mans de l'antiga aristocràcia feudal.

I, en segon terme, també necessitava acabar amb els vincles feudals, per tal de garantir-se la mà d'obra necessària que posés en marxa la manufactura, que rendibilitzés els excedents de capital espoliats dels territoris colonials. A tal efecte, tal i com observava Marx, “de bracet amb

¹⁵ Diferents autors han negat el paper de l'Estat com a instrument al servei de la burgesia per al desenvolupament del capitalisme. Entre d'altres: Weber, M., *La ética protestante y el espíritu del capitalismo*, Fontana, Barcelona, 2012, Smith, A., *La riqueza de las naciones*, Edicions 62, Barcelona, 1991 o Stuart Mill, J., *Principios de economía política*, Fondo Cultura Económica, Mèxic, 1978.

¹⁶ El teòric alemany Max Weber, tot i inspirar-se en pensadors predecessors com Jean Bodin o Thomas Hobbes, desenvolupa aquesta teoria en un article titulat “La política com a vocació” que es pot trobar al llibre Weber, M., *La objetividad del conocimiento en la ciencia social y en la política social*, Alianza Editorial, Madrid, 2009.

¹⁷ Marx, K., *El Capital*, op. cit., pàg. 430.

l'expropiació dels pagesos que abans havien estat autònoms econòmicament, i amb llur separació dels propis mitjans de producció, avancen la destrucció de la indústria subsidiària rural i el procés de separació de la manufactura i l'agricultura. I només la destrucció de la indústria rural domèstica pot donar al mercat interior d'un país l'extensió i la sòlida estabilitat que necessita el mode de producció capitalista”¹⁸.

Així doncs, la fi de les terres comunals, la desamortització de les terres eclesiàstiques i dels senyors feudals, gràcies a l'acció de l'Estat, provocaren l'èxode rural que lliurà a la burgesia la mà d'obra necessària per impulsar la seva consolidació com a nova classe dominant.

La violència militar contra els territoris colonitzats i la violència interna que facilità l'acumulació de capital per part de la burgesia, a partir de la desposseïció dels antics estaments feudals, no fou suficient per garantir l'ascens al poder d'aquesta nova classe emergent. Sinó, que el concurs de l'Estat en aquest procés encara fou és ampli.

I, la tercera estratègia, passà per l'adopció d'un sistema proteccionista que facilità i accelerà la concentració de capital a mans de la burgesia; el sorgiment d'un sistema de crèdit internacional, en el que la burgesia assumí el deute públic dels estats, generant així una dependència creixent de les estructures de l'Estat feudal amb el poder i els interessos econòmics de la burgesia; foren alguns dels elements claus que permeteren que la burgesia utilitzés l'Estat feudal per al seu creixement i ascens com a nova classe dominant¹⁹.

¹⁸ *Íbid*, pàg. 426.

¹⁹ Entre les diferents obres que tracten l'intervenció de l'Estat en l'economia per al desenvolupament de la burgesia i del capitalisme a partir de l'expansió colonial, es pot consultar: Deyon, P., *Los orígenes de la Europa Moderna: el mercantilismo*, Península, Barcelona, 1970, Hobsbawm, E., *Entorno a los orígenes de la revolución industrial*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1971, Mandel, E., *Leyendo El Capital*, Fundamentos, Madrid, 1972, Vilar, P., *Crecimiento y desarrollo*, Ariel, Barcelona, 1964.

1.2.- La naturalesa de l'Estat liberal

El naixement de l'Estat liberal, doncs, no neix d'un dia per l'altre fruit de la inspiració d'uns pensadors liberals que elaboren una teoria filosòfica i política d'un nou Estat, sinó que va evolucionant al llarg de diferents segles, fins a imposar-se a començaments del segle XIX, tot coincidint amb l'anomenat procés de la Revolució Industrial.

Fins a tal punt, que el filòsof Bertran Russell, afirma sobre el considerat principal filòsof liberal John Locke²⁰: “A Anglaterra, les seves concepcions s'harmonitzen tan completament amb les de la majoria dels homes intel·ligents, que resulta difícil de saber fins on arribà llur influència”, i rebla el clau tot afirmant que “Locke constitueix un exemple d'un principi general: una filosofia sorgida en un país políticament i econòmicament avançat i que, al seu lloc d'origen no és res més que una clarificació i una sistematització de les opinions dominants”²¹.

Així doncs, veiem com l'Estat liberal no neix d'una teorització filosòfica, sinó que bàsicament, es tracta d'un procés socioeconòmic que arriba a tal punt d'evolució (la industrialització) que la classe que protagonitza aquest procés, necessita una reforma de les estructures de l'Estat que s'adaptin a aquesta nova situació per continuar desenvolupant aquest procés econòmic, i per tant, continuar reproduint-se socialment.

Els filòsofs i teòrics polítics liberals²² s'encarregaran, doncs, de definir les estructures d'aquest nou Estat i crear la ideologia dominant, a partir d'un seguit de valors i ideals, que

²⁰ Les seves principals obres són: Locke, J., *Segundo Tratado sobre el Gobierno Civil*, Alianza Editorial, Madrid, 2012 i Locke, J., *Carta sobre la tolerancia*, Jorge A. Mestas, Madrid, 2001.

²¹ Russell, B., *op. cit.*, pàg. 699.

²² Dins d'aquesta categoria hi incloem les dues diferents escoles que aniran desenvolupant el cos teòric -fins a l'aparició del moviment utilitarista- que representarà l'embrió de l'Estat liberal: en primer lloc, els il·lustrats francesos, on destaquen els enciclopedistes com Voltaire, *Tractat sobre la tolerància i altres escrits*, Edicions 62, Barcelona, 1988, Diderot i D'Alembert, *Artículos políticos de la Enciclopedia*, Atalaya, Barcelona, 1995, Montesquieu, C de S., *De l'esperit de les lleis*, Edicions 62, Barcelona, 1983 i Rousseau, J.J., *Del contrato social*, Alianza Editorial, Madrid, 2012; i, en segon lloc, els liberals britànics com Hobbes, T., *Leviatán o la materia, forma y poder de una república eclesiástica y civil*, Altaya, Barcelona, 1994, Hume, D., *Tratado de la naturaleza humana*, Orbis, Barcelona, 1984, Burke, E., *Reflexiones sobre la Revolución Francesa*, Alianza Editorial, Madrid, 2003, i

permetran la legitimació d'aquest procés de transició polític i social, que s'adapti a les noves necessitats d'una classe social que esdevé dominant, a mesura que va vençant el seu pols amb l'aristocràcia feudal. El que en termes marxistes s'anomena “superestructura ideològica”.

Parlem, doncs, d'un xoc frontal entre els interessos d'un estament que al llarg dels darrers segles ha ocupat la cúpula de la jerarquia rígida característica de l'Estat Feudal, i que ha utilitzat la monarquia absolutista per conservar els seus privilegis d'herència i rendes, amb els interessos d'una classe en puixança que s'ha anat construït en els darrers segles -i que s'ha consolidat bàsicament arran de l'inici de la colonització, dominació i espoli del continent americà, africà i asiàtic- i que pretén rebatre-li aquesta posició en la cúpula de la jerarquia social.

Aquesta pugna entre dos models econòmics contraposats, òbviament, no es resol en un breu període de temps ni de forma pacífica, sinó que les anomenades revolucions liberals representen la culminació de l'ascens d'aquesta nova classe -la burgesia- a la cúpula del poder i l'inici d'una resistència per part de l'estament en declivi -l'aristocràcia feudal- que utilitza tots els seus mitjans al seu abast per intentar revertir aquesta situació.

Una pugna, que representarà diferents capítols en les històries dels recents creats Estat-nació de revolucions i contrarevolucions que s'allargaran durant tot el segle XIX, conflictes per tal d'aconseguir mantenir l'antiga estructura socioeconòmica del feudalisme per part de l'aristocràtica terratinent, o d'imposar una nova estructura socioeconòmica del capitalisme per part de la burgesia.

En aquest sentit, tots els filòsofs francesos “il·lustrats”, els teòrics polítics liberals britànics i els “pares fundadors” dels Estats Units d'Amèrica²³, excepte Rousseau i Jefferson, desenvolupen un cos teòric que més enllà de definir una nova estructura de la societat, es limiten a desenvolupar com

Locke, J., *Segundo Tratado sobre el Gobierno Civil*, Alianza Editorial, Madrid, 2012.

²³ Més enllà dels filòsofs citats en la nota de peu anterior, cal fer menció aquí dels “pares fundadors” dels EEUU com Paine, T., *Los derechos del hombre*, Doncel, Madrid, 1977, Jefferson, T., *Autobiografía y otros escritos*, Tecnos, Madrid, 1987, Franklin, B., *Autobiografía*, Cátedra, Madrid, 2012, Hamilton, A., Jay, J. i Madison, J., *El federalista*, Akal, Madrid, 2015 i Washington, I., *George Washington*, Espasa Calpe, Madrid, 2004.

ha de ser l'estructura de l'Estat, per tal de fer-la compatible amb el nou model econòmic naixent, el capitalisme.

Aquesta ideologia liberal, concep l'Estat com l'estructura -creada mitjançant un pacte social constituent- que permet l'equilibri entre les noves classes socials naixents i l'afiançament de la burgesia com a nova classe dominant.

Per l'economista nord-americà Paul M. Sweezy, aquesta teoria de la mediació que desenvolupa l'Estat liberal entre les diferents classes socials enfrontades “*supone, comúnmente en forma implícita, que la estructura de la clase subyacente, o lo que viene a ser lo mismo el sistema de relaciones de propiedad, es un dato inmutable, semejante a este respecto al orden de la naturaleza misma. Pasa luego a preguntarse qué arreglo pueden hacer las diversas clases para entenderse unas con otras, y descubre que la respuesta lógica y necesaria es una institución que concilie sus intereses opuestos. Se conceden a esta institución poderes para mantener el orden y arreglar disputas. Al estado del mundo real se le identifica como un duplicado de esta construcción teórica*”²⁴.

La “propietat” serà la qüestió clau que diferenciarà aquests dos “heretges liberals” amb la gran majoria de pensadors liberals. I, és que, aquest nou Estat té el respecte a la propietat com el seu *leitmotiv*.

De fet, ja no sols els pensadors liberals de mitjans i finals del XVIII actuaran en aquesta línia, sinó que un cop s'instaurà l'Estat liberal apareix una perspectiva “utilitarista” –liderada per Mill i Bentham²⁵- que esdevindrà l'inici de l'escola demòcrata liberal, que es reafirma en aquest projecte: “*las leyes deben garantizar la propiedad individual. Y como los hombres difieren en cuanto a capacidad y energía, algunos tendrán más propiedades que otros. Toda tentativa jurídica*

²⁴ Sweezy, Paul M., *Teoría del desarrollo capitalista*, Fondo de Cultura Económica, Madrid, 1982, pàg. 266.

²⁵ Les principals obres d'aquests autors són: Mill, J., *Ensayos sobre derecho y política*, Comares, Granada, 1997 i Bentham, J., *Fragmentos sobre el gobierno*, Sarpe, Madrid, 1985 i Bentham, J., *Tratado sobre legislación civil y penal*, Editora Nacional, Madrid, 1981.

de reducirlos a la igualdad destruiría el incentivo a la productividad. De ahí que, entre la igualdad y la seguridad, la ley no debe titubear”²⁶.

Si ho analitzem des d’una perspectiva històrica, la “propietat” ha estat el concepte central a partir del qual s’ha desenvolupat i ha evolucionat l’Estat liberal des del seu naixement fins a l’actualitat²⁷. I, aquest fet ha condicionat el paper de l’Estat en relació a la comunitat. Alhora, la “propietat” ha estat el motiu principal de conflicte entre la nova burgesia mercantil i industrial i l’antiga aristocràcia terratinent i la forma d’imposició de la nova classe dominant vers la nova classe dominada.

Aquesta preponderància del poder econòmic de “la propietat” i el “lliure mercat” respecte el poder polític del “sufragi” i la “representativitat”, en tant en quan, el desenvolupament de l’Estat queda subordinada i condicionada a la seva adaptació al poder econòmic, el “capitalisme”, serà el fonament de l’Estat liberal i el que condicionarà la ulterior definició de la “democràcia liberal”.

Aquesta tendència queda demostrada des de l’inici del sorgiment de la “societat moderna”, amb l’escola de pensament utilitarista que ja hem mencionat anteriorment. Un exemple paradigmàtic, d’aquesta és l’opinió de Macpherson sobre Bentham, el qual “*no expuso el principio de sufragio democrático hasta que se persuadió de que los pobres no utilizarían sus votos para nivelar la propiedad ni destruirla*”²⁸, o pel que fa a l’altre gran teòric utilitarista James Mill, “*no cabe temer ningún peligro de la concesión del sufragio a la clase baja, porque la inmensa mayoría de esa clase se dejaría siempre guiar por la clase media*”²⁹.

Per aquests pensadors “utilitaristes”, que són l’avantguarda del pensament liberal, el sufragi queda limitat al respecte a la propietat, i per tant, fins que els principis econòmics liberals no estan

²⁶ Macpherson, C.B., *La democracia liberal y su época*, Alianza Editorial, Madrid, 1982, pàg. 43.

²⁷ Sobre el caràcter central de la propietat en la història de l’Estat liberal, podeu llegir el capítol “*La república de la propiedad*” del llibre Hardt, M. i Negri, A., *Commonwealth. El proyecto de una revolución del común*, Akal, Madrid, 2011, pp. 19-38.

²⁸ Macpherson, C.B., *op. cit.*, pàg. 50.

²⁹ *Íbid*, pàg. 55.

assegurats i legítims, consideren un error l'aprofundiment democràtic de l'Estat que podria significar un qüestionament des principis de l'economia política clàssica liberal.

Pensadors liberals més contemporanis com Giovanni Sartori, segles després, reblen aquest tipus de pensament liberal que es troba en els orígens del sorgiment de l'Estat liberal, i aquest conflicte d'interessos entre el liberalisme i la democràcia. Segons el polític toscà, *“libertad e igualdad señalan la demarcación entre liberalismo y democracia en orden a una lógica de fondo diferente en razón de que la democracia liberal es como una madeja con dos cabos. Mientras nadie toque el ovillo todo va bien; pero si empezamos a deshacerlo, en seguida nos damos cuenta de que está hecho de dos hilos”*³⁰.

Tot i l'ideal de societat liberal, en la qual el “lliure mercat” és el model econòmic que permetrà el màxim desenvolupament de la societat i el principi filosòfic liberal del “principi de la major felicitat”, el procés de revolució industrial generarà l'emergència d'una classe obrera, que a diferència de la burgesia, patirà les conseqüències d'aquesta nova fase històrica.

En aquest nou escenari de l'Estat liberal, fruit de la consolidació del capitalisme com a nou model de producció, s'iniciarà una nova lluita d'interessos antagònics entre la burgesia –com a nova classe dominant- i la classe obrera, que serà la que condicionarà al llarg dels segles l'evolució política, econòmica i social de l'Estat liberal.

Aquest principi, teoritzat per Karl Marx, com la “lluita de classes”³¹, esdevindrà també en el marc del capitalisme, un procés de conflictivitat latent i constant, que condicionarà les estructures de la societat –i que com ja hem vist- influenciarà en el discurs dominant de l'escola del pensament liberal.

³⁰ Sartori, G., *Que es la democracia?*, Taurus, Madrid, 2007, pàg. 239.

³¹ El concepte de “lluita de classes” ha estat tractat en diferents obres del pensador alemany. La primera obra en que apareix és Marx, K. i Engels, F., *El manifest comunista*, AE Editors, El Perelló, 2007, però també el desenvolupa en obres posteriors com ara, Marx, K., *Crítica de la filosofía del estado de Hegel*, Grijalbo, Barcelona, 1974, o Marx, K. i Engels, F., *La ideología alemana*, Akal, Madrid, 2014.

Darrere de tota aquesta ideologia liberal aparentment neutre, s'amaga doncs, la naturalesa real del naixement de l'Estat liberal, que no és més que la creació d'una estructura que permeti a la burgesia la protecció dels seus interessos de classe, i per tant, la seva dominació enfront de la seva classe antagonica.

Marx resumeix d'una forma molt breu i concisa el paper de l'Estat en el marc del sistema capitalista, és a dir, l'Estat liberal: “El poder estatal modern no és més que una junta administradora que gestiona els negocis comuns de tota la classe burgesa”³².

Tanmateix, si bé els pensadors teòrics del liberalisme -com els posteriors utilitaristes³³- no amagaven en el seu pensament aquesta preponderància dels interessos de la burgesia (el capitalisme) enfront de la igualtat entre la ciutadania (la democràcia), els pensadors que han desenvolupat el liberalisme al llarg del darrers segles -bàsicament després de l'aparició de la filosofia del Dret i de l'Estat d'Hegel³⁴- han negat taxativament aquesta naturalesa classista de l'Estat liberal, tot reafirmant-se en aquest ideal de l'Estat com a aparell mediador dels interessos de classe, o fins i tot negant l'antagonisme d'interessos.

Tal i com assenyala el polítòleg Robert Dahl, “*lamentablemente, por varios motivos a la vez no sea posible ni verificar ni refutar las teorías sobre dominación, al menos de un modo que se acerque a los criterios razonables de rigor científico. Para empezar, se las expone con un grado tal de generalidad que es difícil determinar que pruebas podrían esgrimirse para verificar o refutar en forma concluyente la hipótesis central de la dominación de una minoría*”³⁵.

Tanmateix, Robert Dahl en el mateix llibre, sembla que es contradigui tot acceptant explícitament (potser això sí sense ser-ne conscient) que “*tanto en la conducción de las empresas como en la del Estado, la tendencia universal a la dominación de una minoría en las*

³² Marx, K. i Engels, F., *El manifest*, op. cit., pàg. 18.

³³ Als autors i obres citades a la nota de peu, número 26, cal afegir-hi Mill, J. S., *Sobre la libertad*, Alianza, Madrid, 2005.

³⁴ L'obra que sintetitza els fonaments del seu pensament en aquesta matèria és Hegel, G. W. F., *Principios de la filosofía del derecho*, Edhasa, Barcelona, 1999.

³⁵ Dahl, R., *La democracia y sus críticos*, Paidós Ibérica, Barcelona, 1992, pàg. 327.

organizaciones humanas obrará sus efectos”³⁶, coincidint plenament així en la tesi principal de la teoria oligàrquica de la democràcia desenvolupada dècades abans per Robert Michels³⁷.

Aquest és només un exemple, d'un llarg llistat de teòrics liberals³⁸ que al llarg dels segles de desenvolupament del capitalisme, han intentat negar la dominació de classe implícita en l'arquitectura de l'Estat liberal. Però, que considero que queden del tot desautoritzats si fem un anàlisi històric, ja no sols del desenvolupament de l'Estat liberal al llarg del seu desenvolupament, sinó -com hem vist anteriorment- analitzant la pròpia gènesi del sorgiment de l'Estat liberal.

És més, més endavant analitzarem el desenvolupament històric de l'Estat i la “democràcia liberal” i veurem com la classe dominant va desenvolupant diferents instruments de poder i de l'aparell de l'Estat per tal de garantir la perpetuació d'aquesta dominació.

Instruments, que paradoxalment, són analitzats i reconeguts pels propis teòrics liberals³⁹ contemporanis com aquells que no permeten una major democratització de l'Estat liberal: el sistema representatiu, el sistema de partits, la separació de poders i la seva correlació, etc. i, que per tant, reconeixen explícitament com a limitacions estructurals de l'Estat liberal front la democràcia, però només implícitament com a instruments de dominació.

De fet, la subtilitat d'aquests mecanismes ha estat una estratègia clau per part de la classe dominant en l'objectiu de garantir aquest domini sense perdre la legitimitat del poder per part de la classe dominada.

Per exemple, tal i com destaca el professor de la Universitat d'Extremadura Marcos Criado de Diego, “*se ponen de manifiesto dos características de la representación liberal: el carácter de dominación de una parte del cuerpo social sobre el resto, que subyace a la construcción teórica; y el carácter de “sublimación” de toda actividad representativa. Entendiendo por “sublimación”, la*

³⁶ *Íbid*, pàg. 398.

³⁷ Ens referim a l'obra Michels, R., *Los partidos políticos*, Amorrortu Editores, Buenos Aires, 2008.

³⁸ Entre aquests destaquen: Weber, M., *Economía y sociedad*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1984, Durkheim, E., *La división del trabajo social*, Akal, Madrid, 1982, o Parsons, T., *Ensayos de teoría sociológica*, Paidós, Buenos Aires, 1967.

³⁹ Des del ja citat Robert Dahl a Popper, K., *Sociedad abierta, universo abierto*, Tecnos, Madrid, 1984.

*transmutación y elevación de un instinto o interés a un plano puramente intelectual. Así por efecto de la representación, los intereses empíricos de la burguesía se convierten en intereses (sublimados) de todo el cuerpo social; el complejo valorativo y cultural empírico de un representante, conforme al que se toman las decisiones políticas, se convierte en el complejo valorativo y cultural (sublimado) de todos los gobernados”*⁴⁰.

Tanmateix, això ho analitzarem més endavant. Centrant-nos, ara doncs, en la línia del pensament liberal de negar aquest caràcter de l'Estat com a instrument de dominació de classe, així com de criticar la proposta del pensament crític marxista de la intervenció de l'Estat en l'economia, ens trobem sovint amb el recurs teòric de la separació de l'esfera econòmica de l'esfera política.

Però, un cop més, veiem ràpidament les contradiccions en les que cauen aquests teòrics i dilucidem quin és el paper real de l'Estat en aquesta nova fase històrica en la que ens trobem.

Per exemple, Sartori afirma que *“la democracia liberal rechaza una economía planificada de Estado no porque la democracia burguesa haya nacido y exista para defender la propiedad privada; es principalmente porque cualquier concentración de poder – y especialmente todo el poder político junto con todo el poder económico- crea un poder avasallador contra el que el individuo carece de posibilidad de defensa”*⁴¹.

Tanmateix, cal recordar que abans de l'aparició de l'Estat liberal, el “mercat” (i la “llibertat de mercat”) tal i com s'entén des d'un punt de vista liberal, no existia sota el règim feudal. Per tant, aquesta desvinculació de l'esfera econòmica per part de l'esfera política és una innovació conceptual de l'Estat liberal.

Així doncs, com s'entén el sorgiment d'aquesta “llibertat de mercat”, per tal d'evitar la *“concentración de poder”*, si no és a través d'un *“poder avasallador”* que destruí els vincles de les relacions socials i productives característiques del règim feudal?

⁴⁰ Criado de Diego, M., *Representación, Estado y Democracia*, Tirant lo Blanch, València, 2007, pàg. 131.

⁴¹ Sartori, G., *op. cit.*, pàg. 277.

Ho aclareix l'economista hongarès Karl Polanyi: *“El laissez-faire no tenía nada de natural; los mercados libres no podrían haber surgido jamás con sólo permitir que las cosas tomaran su curso. Así como las manufacturas de algodón -la principal industria del libre comercio- se crearon con el auxilio de los aranceles protectores, los subsidios a la exportación y los subsidios indirectos a los salarios, el propio laissez-faire fue impuesto por el Estado”*⁴².

1.3.- La teoria de les tres esferes de poder

Aquesta desvinculació de l'esfera política de l'esfera econòmica no era només un recurs teòric de la ideologia liberal per criticar la concentració de poder en el règim feudal, i trencar així amb una estricta regulació de les relacions socials que permetés la implementació del capitalisme. Sinó, que aquesta diferenciació entre ambdues esferes té un paper clau per a la dominació de la classe burgesa sobre la nova classe dominada.

La burgesia era conscient, i així ho ratifica la ideologia liberal, que la seva participació en l'Estat -que en el règim feudal quedava reservada a l'aristocràcia-, generaria una nova classe subordinada que també reclamaria la seva participació en l'àmbit de la política. És per això, que per tal de mantenir la seva hegemonia, i això vol dir tenir una legitimitat del conjunt de la societat que permetés la seva dominació real i la conservació dels seus interessos de classe que aconseguiria a partir de la democratització de l'Estat liberal, necessitava la separació d'ambdues esferes.

Sobre aquesta divisió, el professor de la Universitat Jaume I Andrés Piqueras, destaca que *“para ello el Capital tuvo que forzar la constitución de la esfera económica como un ámbito separado de la política (que tan bien describiera Polanyi), porque es en aquélla en la que teje su poder real, en cuanto que poder material. Por eso puede permitirse la irrupción de Trabajo en el ámbito político, donde sólo está el poder formal”*⁴³.

⁴² Polanyi, K., *La gran transformación*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2007, pàg. 194.

⁴³ Piqueras, A., *La opción reformista: entre el despotismo y la revolución*, Anthropos editorial, Barcelona, 2014, pàg.

Aquí es on trobem la diferenciació entre els conceptes de “dominació” i de “poder”. La “dominació” és la forma organitzativa de l'Estat, a partir del qual la burgesia conserva els seus interessos -a partir del concepte de “sublimació” que mencionàvem anteriorment mitjançant la cita de Criado-, mentre que el “poder” resta en una esfera econòmica separada de la política, on només hi té accés la burgesia, com a classe dominant⁴⁴.

D'aquesta separació d'esferes i de la posterior entrada del Treball en la participació de l'esfera política, és quan apareix de nou la preocupació dels pensadors liberals pel paper de l'intervencionisme de l'Estat en l'economia⁴⁵.

Polanyi ens mostra les contradiccions que plantejà aquest procés pel manteniment de l'*status quo*, ja que en “*la medida en que el Estado se viera inducido a interferir dependía de la constitución de la esfera política y del grado de la aflicción económica. Mientras que el voto estuviese restringido y pocos individuos ejercieran influencia política, el intervencionismo era un problema mucho menos urgente que el surgido cuando el sufragio universal hizo del Estado el órgano del millón gobernante: el mismo millón que, en el campo económico, debía llevar a menudo la carga amarga de los gobernados*”⁴⁶.

Observem, doncs, com aquesta concepció de la desvinculació de l'esfera política de l'esfera econòmica és un recurs ideològic del liberalisme per tal d'oposar-se a la forta regulació feudal de les relacions socials que li impedeixen la seva reproducció com a classe, i un cop aquestes hagin estat destruïdes, afiançar el seu “poder” de classe amb el suport de la nova classe social subordinada que la legítimi, tot utilitzant l'aparell polític (l'Estat) com a instrument de dominació.

20.

⁴⁴ Criado de Diego, M., *op. cit.*

⁴⁵ Sobre les diferents escoles de pensament econòmic que al llarg de la història han criticat la intervenció de l'Estat en l'economia, podeu consultar Etxezarreta, M., *Crítica a la economía ortodoxa*, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2004.

⁴⁶ Polanyi, K., *op. cit.*, pàg. 267.

A partir d'aquesta línia argumental, apareix un altre instrument teòric desenvolupat pels pensadors liberals⁴⁷ per intentar negar el paper classista de l'Estat liberal. És l'acusació de “determinisme” en les teories crítiques, que denuncien precisament, aquesta dominació de classe per part de l'Estat liberal. I, ho fan precisament, emparant-se en aquest concepte de desvinculació entre l'esfera política i l'esfera econòmica.

Sartori diu, per exemple, que “*sostener -como sostienen los marxistas- que el liberalismo es la superestructura política de un individualismo propietario y capitalista es realmente tergiversar la historia*”⁴⁸. Aquesta crítica a la concepció materialista de la història, l'economia i la societat és molt freqüent en l'acadèmia liberal. Per aquest motiu, els autors teòrics liberals de la democràcia gasten centenars de pàgines, però en cap d'elles hi ha referències a l'economia com a determinant del conjunt de la societat. I, quan s'hi refereixen, sempre és de forma secundària i tot col·locant al mateix nivell de causalitat l'economia, la cultura, la religió, la raça, etc.

Tanmateix, aquesta crítica liberal al materialisme històric i al materialisme dialèctic com a mètodes d'anàlisi de la societat, entren també -com hem vist abans amb l'exemple de Dahl- en contradiccions. Per exemple, i seguint el mateix Dahl, per una banda diu -en la única pàgina de tot el llibre en que parla de la influència econòmica en les característiques socioeconòmiques de l'Estat- que “*lo esencial no es si las empresas son de propiedad privada o social*”⁴⁹, i per altra, afirma que els “*procesos democráticos no pueden existir, ni han existido nunca, como entidad etérea, ajena a las condiciones históricas y a los seres humanos condicionales históricamente. Sus posibilidades y sus límites dependen en gran medida de las estructura sociales y la conciencia social existente o en formación*”⁵⁰.

⁴⁷ A banda dels autors liberals citats en el present capítol, destaquen Friedman, M., *La economía monetarista*, Gedisa editorial, Barcelona, 1992 o Hayek, F. A., *Derecho, legislación y libertad*, Unión Editorial, Madrid, 2014.

⁴⁸ Sartori, G., *op. cit.*, pàg. 271.

⁴⁹ Dahl, R., *op. cit.*, pàg. 364.

⁵⁰ *Íbid*, pàg. 374.

La crítica liberal de “determinisme econòmic” a l'anàlisi del corrent materialista històric de la formació de l'Estat liberal es centra, fonamentalment, en el rebuig a la teoria marxista de l'estructura i la superestructura. Una distinció de mecanismes que l'escola liberal nega en rotund.

*“La estructura económica de la sociedad constituye en cada caso el fundamento real a partir del cual hay que explicar en última instancia toda la superestructura de las instituciones jurídicas y políticas así como los tipos de representación religiosa, filosófica y de otra naturaleza, de cada período histórico”*⁵¹.

La teoria determina, doncs de forma sintètica, que en cada etapa històrica són les relacions socials de producció (o mode de producció social per utilitzar el terme marxista) les que determinen aquells aparells culturals, polítics, socials, etc. que mantenen la legitimitat d'aquesta estructura que és la base material de la societat.

Aquesta superestructura exerceix segons l'acadèmia marxista⁵² tres funcions sobre l'estructura: una funció repressiva (militar, policial, etc.) que per mitjà de la força impedeix un canvi en l'estructura; una funció tècnico-administrativa (govern, administració pública, etc.) que és la que permet el funcionament de la superestructura per garantir el desenvolupament de l'estructura; i una funció ideològica (religió, ensenyament, família, cultura, etc.) que és la que legitima socialment l'estructura.

A partir d'aquest plantejament, el pensament liberal critica el “mecanicisme” d'aquesta teoria, la qual qualifica de “determinisme econòmic”, tot adduint que segons aquesta, la única forma de canviar la “superestructura” (l'Estat, la cultura, la religió, etc.) és exclusivament canviant les relacions socials de producció⁵³.

⁵¹ Engels, F., *Anti-Dühring*, Grijalbo, Mèxic, 1964, pàg. 12.

⁵² La primera obra on apareix aquesta teoria és a Marx, K., *Una contribución a la crítica de la economía política*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 1980.

⁵³ És més, diferents autors marxistes al llarg dels darrers segles han criticat la deriva de determinades corrents autodenominades marxistes, per caure precisament en un enfocament “mecanicista” de la teoria marxista, en lloc de basar-se en el principi “dialèctic” que el caracteritza. Aquesta deriva és produït especialment a la Unió Soviètica. La pugna intel·lectual més coneguda és la que va mantenir el teòric sard Antonio Gramsci, a Gramsci, A., *Cuadernos*

Sobre el plantejament teòric liberal, cal aclarir diferents qüestions que posen de manifest, en primer lloc -i com venim argumentant en aquest capítol- la manca de raonaments per argumentar la crítica de “determinisme econòmic”, i en segon lloc, que l'acadèmia marxista, que parteix de l'anàlisi material, crític i dialèctic de la societat no cau en cap lògica “mecanicista” en la seva interpretació.

En primer lloc, i sobre el caràcter mecanicista, si bé es cert que la teoria marxista diu certament que la superestructura ve directament determinada per l'estructura, també especifica clarament que els aparells de la superestructura compten amb una autonomia relativa i el seu desenvolupament parteix de lleis específiques.

En segon lloc, la confusió o indiferenciació entre els conceptes de la naturalesa de l'Estat, és a dir classe d'Estat, i les formes de govern. Un error, que per exemple en l'obra citada de Dahl es reproduïx en diferents ocasions. La tipologia de l'Estat ve determinada clarament per l'estructura, o base material de la societat.

Al llarg de la història, en tenim diferents exemples: esclavisme en l'antiguitat, feudalisme, capitalisme, etc. I, les formes de govern, que poden ser diverses en cadascuna de les tipologies de l'Estat. Per exemple, en el capitalisme, trobem la democràcia liberal -precisament el cas d'anàlisi d'aquest treball-, però també trobem d'altres formes de govern que s'han produït -o es produeixen actualment- al llarg de la història del capitalisme, com ara els règims dictatorials, que venen determinats -como estem analitzant en aquest capítol- per les relacions socials històriques concretes de cada moment en cada societat concreta.

de la cárcel, Edicions Era, Mèxic, 2001, acusant de “mecanicista” a les tesis escrits per un dels principals pensadors dels socialisme soviètic, Bujarin, N, *Teoría del materialismo histórico, ensayo popular de sociología marxista*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1974. Una altra crítica al mecanicisme marxista en aquest mateix sentit, és la que formula Honneth, A., *La idea del socialisme. Assaig d'una actualització*, Institut Alfons el Magnànim, València, 2017.

I, en tercer lloc, i com irònicament sentència Harnecker: “*si la economía determinara mecánicamente toda la superestructura y el desarrollo de la sociedad, Marx y Engels caerían en un contrasentido absurdo: hacer un llamado a la lucha de clases y a la revolución cuando todo estaría ya determinado por anticipado por la economía*”⁵⁴.

Així doncs, després d'analitzar aquelles qüestions fonamentals dels teòrics del liberalisme, observem com és precisament aquest pensament -aquesta superestructura ideològica-, un instrument sorgit arran de l'aparició del sistema capitalista, que té com a funció principal la legitimació d'aquest nou tipus d'Estat amb unes determinades relacions socials de poder.

Un Estat que és l'instrument del que es dota la burgesia per tal de garantir la dominació de classe i, per tant, de mantenir els seus interessos econòmics -amb una esfera econòmica separada de l'esfera del poder polític- que són la font del seu poder. Tal i com defineix la pensadora xilena, “*la ideología está destinada, en este caso, a asegurar la cohesión de los hombres en la estructura general de la explotación de clase. Está destinada a asegurar la dominación de una clase sobre las otras haciendo aceptable a los explotados sus propias condiciones de explotación como algo fundado en “la voluntad de Dios”, en “la naturaleza”, o en el “deber moral”, etcétera.*”⁵⁵.

Tanmateix, aquesta forma de presentar tota societat històrica com un conjunt dividit en dues parts constitutives, presenta certes limitacions interpretatives⁵⁶ -fins i tot seguint el mateix mètode d'anàlisi materialista històric i dialèctic-, que no permeten interpretar en tota la seva complexitat l'estructuració de les societats naixents amb la implementació del sistema capitalista fins a les presents en l'actualitat.

⁵⁴ Harnecker, M., *Los conceptos elementales del materialismo histórico*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1983, pàg. 74.

⁵⁵ *Ibid*, pàg. 78.

⁵⁶ Diferents sociòlegs han intentat elaborar una teoria general de la societat alternativa a la plantejada per Marx, des d'una perspectiva teòrica suposadament hereva de la seva tesi, com és el cas de la teoria estructural funcionalista (paradigma AGIL) de Parsons, T., *Estructura y proceso en las sociedades modernas*, Instituto de estudios políticos, Madrid, 1966, o la teoria de sistemes, basada en el concepte d'autopoiesis desenvolupat per Humberto Maturana i Francisco Valera, desenvolupada per Luhmann, N., *Sistemas sociales: lineamientos para una teoría general*, Anthropos, Barcelona, 1998.

L'esquema bàsic emprat per l'acadèmia marxista⁵⁷ és el següent:

Font: Elaboració pròpia

Aquesta simplicitat, tot i contenir part dels elements fonamentals en la configuració de tota societat històrica, no té en compte els següents elements, que són centrals per tal de comprendre l'Estat liberal. I, que al meu parer, ajuden a comprendre de forma més completa la magnitud de les relacions socials en una societat concreta, les quals determinen aquestes formes de dominació i visibilitzen els subjectes en pugna pel control del poder.

En primer lloc, no té en compte la diferenciació entre l'esfera política i l'esfera econòmica que hem analitzat anteriorment, i que és clau per entendre el procés de conformació de l'Estat liberal, i el sorgiment de la forma de govern de la democràcia liberal.

Aquesta diferenciació ens permet, per una banda, analitzar el rol que juga l'Estat en el conjunt de la societat, ja sigui en la seva interrelació amb l'esfera econòmica (o del Capital) com en la seva interrelació amb l'esfera social (o del Treball). I, per altra banda, el rol que juga l'esfera econòmica (o del Capital) en el conjunt de la societat, ja sigui en la seva interrelació amb l'esfera política (o de l'Estat), com en la seva interrelació amb l'esfera social (o del Treball).

⁵⁷ Aquest esquema teòric es desenvolupa a Marx, K., *Una contribución*, op. cit.

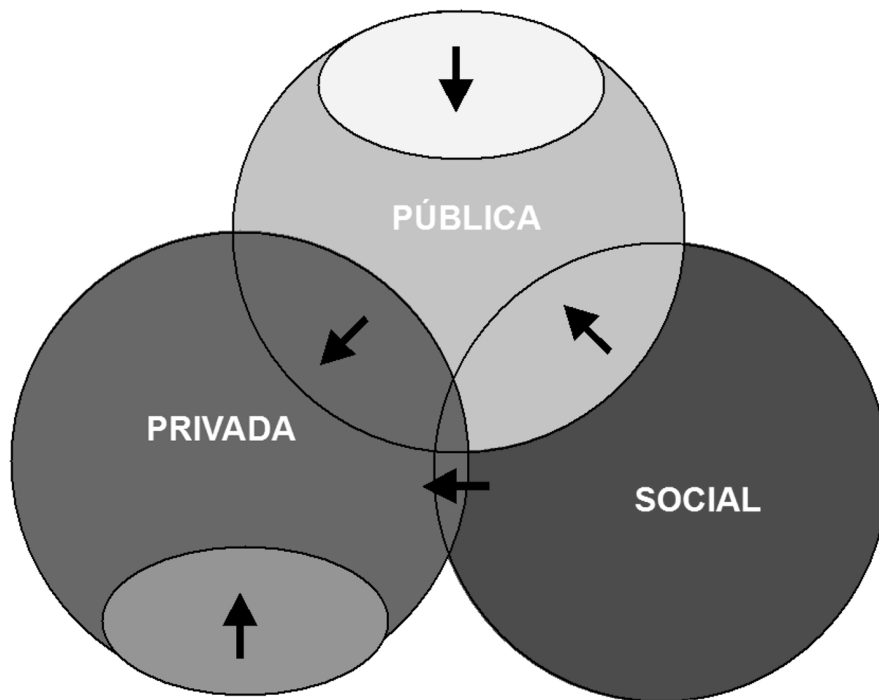
En segon lloc, no té en compte l'esfera social (o del Treball), i per tant paradoxalment a la seva concepció teòrica i abstracte de la societat, no té en compte el Treball com un poder del conjunt de la societat. La visibilització de l'esfera social (o del Treball), ens permet alhora d'analitzar la interrelació d'aquesta esfera amb l'esfera política (o de l'Estat) o amb l'esfera econòmica (o del Capital).

En tercer lloc, i en relació als dos anteriors punts, aquest esquema no ens permet de visibilitzar el concepte de “correlació de forces”, és a dir, el pes real del poder que ostenten cadascuna de les dues classes antagòniques que s'enfronten en el sistema capitalista: la burgesia, representada per l'esfera econòmica, i la classe treballadora, representada en l'esfera social. Com també, no cal oblidar-ho, el pes de l'esfera política (o de l'Estat) com a instrument de dominació a mans d'una de les dues classes antagòniques.

En quart lloc, i també en relació als dos primers punts esmentats, el gràfic no permet de visibilitzar el concepte clau en la teoria del materialisme històric i dialèctic de la “lluita de classes”, és a dir, de visibilitzar la dominació de classe en el marc del sistema capitalista, així com les tensions existents entre l'esfera Capital i Treball, ja sigui a nivell d'estructura (en l'àmbit socioeconòmic), com a nivell de superestructura (en l'àmbit políticocultural).

I, en cinquè i darrer lloc, aquest esquema no té en compte la lluita interestatal en l'àmbit internacional del sistema capitalista, ja que contempla els Estat-nació com a unitats aïllades. Per tant, no ens permet de visibilitzar el grau de sobirania d'una societat determinada i, per tant, el grau d'ingerència d'una societat aliena en les diferents esferes de poder en que podem dividir una societat.

Per tal de resoldre aquestes mancances en el model gràfic d'anàlisi i, alhora, oferir un instrument que ens permeti de poder visibilitzar aquests altres conceptes claus en la caracterització d'una societat, proposo el següent esquema amb els següents elements gràfics, i amb la informació subsegüent que ens ofereixen:

Font: Elaboració pròpia

Aquesta proposta intenta resoldre les mancances que presenta l'anterior esquema que ja hem comentat anteriorment. Les diferències que implica aquesta proposta respecte de l'anterior -més enllà de les ja comentades anteriorment- són les següents:

En primer lloc, enlloc de realitzar una divisió entre estructura i superestructura, centra la divisió en esferes de poder segons el caràcter de la propietat (pública, privada o social).

Tot i que aquesta diferenciació entre estructura i superestructura, passi a un segon pla a nivell gràfic, no ho pretén fer a nivell conceptual. Ans al contrari, pretén anar més enllà en aquesta qüestió que en l'esquema anterior. I, ho fa de dues formes diferents:

La primera forma en que ho aconsegueix, és superant la limitació a realitzar una instantània de l'esquema contemporani al sorgiment de l'Estat liberal. És a dir, l'esquema anterior només descriu l'existència d'una superestructura a mans de la burgesia (o Capital) que serveix per legitimar i mantenir l'existència d'una estructura al servei de la burgesia (o Capital). Però, un cop instaurat aquest sistema, obvia el concepte de “lluita de classes”, i per tant l'anterior esquema queda caduc.

En canvi, la proposta plantejada permet de visibilitzar aquest conflicte. Ho fa, pel que respecte a la correlació de forces, que visualitzem en la dimensió del diàmetre de cadascuna de les tres esferes. I, ho fa, pel que respecte a la lluita de classes, que visualitzem en les sobreposicions i subposicions entres cadascuna de les tres esferes.

Per comprendre la segona forma en que ho aconsegueix, i per posar un exemple pràctic que ho faciliti, ho faré analitzant la superestructura repressiva. En l'esquema anterior es reconeix l'existència d'una superestructura repressiva (militar, policial, etc.). Però la simplicitat d'aquest esquema no permet diferenciar quina esfera de poder antagònic, és a dir quin subjecte fa ús d'aquest aparell de dominació i/o legitimació.

Per exemple, un cos militar pot ser públic (o de l'Estat), seria el cas d'un exèrcit regular com a membre de l'estructura de l'Estat; pot ser privat (o del Capital), seria l'exemple d'una empresa militar o d'un exèrcit privat; o pot ser popular (o del Treball), seria l'exemple d'una “guerrilla” o un “exèrcit popular”. En l'esquema proposat, és clar, aquest tipus de superestructures les podrem trobar en cadascuna -o alguna- de les tres esferes.

En l'esquema anterior tampoc permet diferenciar -en el cas d'un aparell militar públic (o de l'Estat)-, si aquest està al servei de l'esfera privada (o Capital) o està al servei de l'esfera social (o Treball). Si la superestructura repressiva de caràcter o titularitat pública està al servei de l'esfera privada, ho visualitzarem en la superposició de l'esfera privada (o Capital) respecte l'esfera pública (o Estat). O, si per contra, està al servei de l'esfera social (o Treball), ho visualitzarem en la superposició de l'esfera social (o Treball) respecte de l'esfera pública (o Estat).

Per tant, si bé dins de cadascuna de les tres esferes es barregen els elements característics de l'estructura amb els elements característics de la superestructura, sí que podem visualitzar a través d'aquest esquema quina és la funció de legitimitat que realitzen les superestructura respecte l'estructura, a partir de la sobreposició o subposició de cadascuna de les esferes enfront de la resta.

La mateixa analogia, la podem utilitzar en el cas de l'estructura. Un aparell estructural, per exemple una empresa, pot ser pública; pot ser privada, com una societat limitada o una societat anònima; o pot ser social, com una cooperativa. O, també pot ser mixta. Pot ser público-privada, com és el cas d'un consorci; pot ser público-social, com és el cas de les empreses mixtes en la que hi ha accionariat d'ambdues parts; o pot ser privada-social, com és el cas d'empreses en les que els treballadors tenen accions i participen en la presa de decisions. En funció d'aquesta naturalesa, la podem visualitzar en cadascuna de les tres esferes, o en les superfícies que comparteixen les diferents esferes de poder.

En segon lloc, i com podem deduir de l'exposició anterior, l'esquema tradicional no permet visualitzar la “lluita de classes”, ni a l'interior de l'estructura (en el conflicte directe entre Capital i Treball en l'esfera socioeconòmica), ni en l'interior de la superestructura (en el conflicte directe entre Capital i Treball en l'esfera política).

Aquesta nova proposta també ens permet visualitzar la tendència i un retrat de l'estat actual d'aquesta lluita de classes en els dos espais de confrontació. Si diem dos espais (lluita en l'àmbit política i lluita en l'àmbit socioeconòmic) i no tres espais (quan al gràfic hi ha tres sobreposicions o subposicions en haver-hi tres esferes de poder), és perquè en cap societat hi pot haver una sobreposició simultània entre l'esfera privada (o Capital) i l'esfera social (o Treball) respecte l'esfera pública (o Estat). Si l'esfera privada (o Capital) es sobreposa a l'esfera pública (o Estat), l'esfera pública (o Estat) sempre se sobreposarà a l'esfera social (o Treball), i a la inversa.

Aquest retrat de l'estat actual de la “lluita de classes” la visualitzarem en el color que predomina en la confluència de les diferents esferes, és a dir, segons la sobreposició o subposició de cada esfera respecte la resta. I, la tendència, la visualitzarem segons el sentit en que apunti la fletxa

que trobarem en la superfície en que se sobreposen o subposen cadascuna de les esferes. Per exemple, si la tendència en la lluita de classes és d'ofensiva del Treball respecte del Capital, en la fletxa que hi hagi en la confluència entre l'esfera del Treball i del Capital apuntarà en sentit del Capital, i en la fletxa que hi hagi en la confluència entre l'esfera del Treball i l'Estat apuntarà en sentit de l'esfera de l'Estat.

El recurs de la fletxa també ens permet veure la tendència en la lluita interestatal de cadascuna de les societats. En primer lloc, cal dir que la ingerència estrangera respecte una societat la podem ubicar només en l'esfera pública (o de l'Estat), el que vol dir que una potència estrangera controla part d'aquesta esfera; o en l'esfera privada (o del Capital), el que vol dir que una potència estrangera controla part d'aquesta esfera.

Mai podem representar aquesta ingerència en l'esfera social (o del Treball) ja que no existeix una pèrdua de sobirania, i per tant, no existeix tal ingerència. Un procés d'immigració pot representar una ingerència aparent en l'esfera social (o del Treball), el que representa un augment de l'exèrcit de reserva industrial, però en cap cas representa una pèrdua de sobirania.

En tot cas, pot representar un augment del poder de l'esfera social, que es pot traduir en una major força (augment de la dimensió del diàmetre de l'esfera social) o de canvi de tendència en la lluita de classes (canvi d'orientació del sentit de la fletxa de l'esfera social en sentit a l'esfera privada i pública).

En tercer lloc, i d'especial importància tenint en compte l'objectiu d'aquest treball, és que aquesta proposta d'esquema ens permet de visualitzar el nivell de democratització d'una societat. El fet de comptar amb una esfera pública (o Estat) de forma autònoma a les esferes privada (o Capital) i social (o Treball) ens ho permet.

Si el grau de democratització és reduït -i la societat tendeix cap a l'aristocratització- ho visualitzarem amb una sobreposició de l'esfera privada (o Capital) respecte l'esfera pública (o Estat), i alhora, una sobreposició de l'esfera pública (o Estat) respecte l'esfera social (o Treball). Si el grau de democratització és superior, doncs la correlació de forces serà a la inversa.

Un cop ens hem dotat d'un mètode d'anàlisi de l'Estat liberal, a partir de la seva gestació com a procés històric (l'acumulació originària) com a partir de l'anàlisi de la naturalesa de l'Estat i el conjunt de la societat, podem analitzar com a partir de la implementació del capitalisme i l'Estat liberal, s'ha originat el procés de democratització d'aquesta estructura (i superestructura) a partir de la lluita de classes, entre les dues classes antagòniques (Capital i Treball).

Tal i com ho resumeix Andrés Piqueras, “*en el capitalismo, las luchas y el Poder de clases, esto es, la cambiante correlación de fuerza entre las clases, quedan plasmadas en las diferentes expresiones que adquiere el Estado, que es la entidad político-territorial gestionadora de la acumulación capitalista, en la que ésta se ha expresado históricamente. El Estado incorpora a su dinámica los otros poderes presentes en la sociedad, o para decirlo en las palabras de Poulantzas, el Poder compendia relaciones entre clases sociales y sectores de la sociedad, y se concentra por excelencia en el Estado, aunque este no agota las expresiones del poder de clase. Por eso mismo, las luchas populares desgarran continuamente al Estado, lo modifican como entidad: hacen también que el capitalismo asuma diferentes formas o etapas de acumulación*”⁵⁸.

1.4.- El triomf de la burgesia: la implantació de l'Estat liberal

Un cop la burgesia -com a classe emergent- s'erigeix com la classe dominant i hegemònica de l'Estat, a partir de la implementació del sistema capitalista en l'àmbit socioeconòmic i de la conquesta del poder polític, s'instaura el que coneixem com a Estat liberal.

Andrés Piqueras ens recorda que “*en este modelo fundador de la democracia para una sociedad industrial moderna, pues, no existe un entusiasmo por la democracia, ni una idea de que pudiera ser una fuerza moralmente transformadora; no es más que un requisito lógico de la gobernación de los individuos conflictivos inherentemente egoístas de los que se supone que tienen*

⁵⁸ Piqueras, A., *op cit.*, pàg. 35.

un deseo infinito de obtener beneficios privados para sí mismos” i, Macpherson afegeix, que “*el modelo fundador de la democracia liberal tomaba al hombre como era, el hombre configurado por la sociedad de mercado, y suponía que era inalterable*”⁵⁹.

En aquest primer estadi, caracteritzat per l'ofensiva de la burgesia pel control de l'Estat, que permeti la seva dominació de classe i la seva consolidació com a classe dirigent a partir de la utilització de l'Estat per a garantir els seus interessos econòmics, encara no podem parlar d'una democràcia liberal, ja que, “*ningún proceso inicial de desarrollo masivo de las fuerzas productivas, ningún proceso de arranque de la industrialización-modernización, se ha dado de forma democrática*”⁶⁰.

En aquesta primera etapa és on aflorarà la contradicció entre el concepte de la teoria política del “liberalisme” i el de “democràcia” entès com un sistema de participació ciutadana i representació política del conjunt de la societat, “*entendiendo por liberalismo no la abstracta aunque vivificante delineación de principios absolutos, sino la práctica concreta de la clases propietarias y decididas a proteger con el sufragio restringido su preponderancia social*”⁶¹.

Un cop la maquinària d'aquest nou Estat liberal comença a funcionar i es comencen a produir les conseqüències econòmiques, polítiques i socials que fomentaran l'emergència de la classe obrera, serà quan aquestes tensions entre les tres esferes, la “lluita de classes”, provocarà un canvi en aquests paradigmes liberals i l'inici de la democratització d'un Estat burgès, reticent a ampliar el sufragi, per por de la pèrdua dels seus privilegis que els hi havia permès l'enderrocament de l'Antic Règim i la instauració de l'Estat liberal.

Les conseqüències de la dominació burgesa sobre els sectors populars no es feu esperar, “*el Estado-policía o Estado-guardián, acorde con la ideología liberal que se había hecho dominante, solo debía responder y suministrar recursos para la provisión de los “bienes públicos puros”, evitando en lo posible recurrir a la deuda. Esto significa que la proletarización condujo entonces*

⁵⁹ Macpherson, C.B., *op. cit.*, pàg. 56-57.

⁶⁰ Piqueras, A., *op. cit.*, pàg. 25.

⁶¹ Canfora, L., *La democracia: historia de una ideología*, Crítica, Barcelona, 2004, pàg. 85.

en general a la pauperización obrera absoluta que se retroalimentaba con la constante y creciente creación de un enorme ejército de reserva industrial”⁶².

Com hem vist, doncs, les tensions entre les diferents esferes en les que es divideix el poder en l'Estat liberal, cedeix un rol passiu i limitat a l'Estat, per tal que aquest garanteixi el *laissez faire* de l'esfera privada. Aquest és el model de “Capitalisme de Lliure Competència”, que ha denominat Piqueras. I, que aquesta inacció garanteixi el dret de “propietat” del Capital, per sobre del dret d’“equitat” del Social, que és l'element fonamental de la democràcia.

És per això, que cal centrar-se ara, en aquelles contradiccions que planteja aquest sistema entre Capital i Treball, amb el paper interessat de l'Estat en els interessos de la primera esfera, en el marc del capitalisme, que provoquen aquestes tensions entre les esferes que condicionen la posterior evolució de la democràcia liberal.

En primer lloc, cal focalitzar l'atenció en la relació entre Estat i capital. Com ja hem dit anteriorment, el cercle de l'esfera del capital es sobreposa a l'esfera de l'Estat. Això desmunta, el dogma del “lliure mercat” i la “lliure competència”, en tant en quan l'Estat no és un element neutre, sinó que clarament, actua en favor del sector privat.

I, aquesta parcialitat de l'Estat, es posa en evidència en les dues direccions en la tensió entre Públic i Privat. En el sentit de l'esfera privada vers l'esfera pública, o millor dit entre Capital i Estat, quan aquest primer utilitza el control dels mecanismes de l'Estat per tal de legislar en favor dels seus interessos. I, fins i tot, quan utilitza aquesta representativitat per tal que l'Estat emprengui accions que beneficiïn els seus interessos com poden ser tractats comercials amb tercers països, i d'altres accions que tenen en el seu extrem, la pròpia guerra.

I, en el sentit de l'esfera pública vers l'esfera privada, quan aquesta garanteix la reproducció del capital sense interferir en l'esfera privada, o quan aquesta intervé directament sobre l'esfera privada, no per a obtenir uns recursos que serveixin per a una redistribució del treball i la riquesa,

⁶² Piqueras, A *op. cit.*, pàg. 49.

sinó per afavorir o sostenir l'estructura del capital, ja sigui, mitjançant subvencions, aranzels, rescats empresarials amb diners públics, etc.

Per tant, aquest distanciament de l'Estat de l'esfera privada és fal·laç⁶³, tot i ser un dels principals axiomes del pensament liberal, ja que, en cada ocasió que el sector privat necessita de la intervenció del sector públic per a garantir la seva supervivència o augmentar la seva font de riquesa, aquest hi actua decididament.

Aquesta acció, la veiem de forma més clara, en conjuntures de crisi econòmica. Quan el “lliure mercat” ha fracassat i el sector privat entra en crisi, històricament, l'Estat intervé directament sobre l'esfera privada, per tal de garantir el manteniment de l'estructura de l'esfera privada. Fins i tot, com veiem en l'actualitat⁶⁴, assumint directament i com a propis els costos d'aquesta crisi de l'esfera privada, revertint-los cap a l'esfera pública.

Així doncs, si bé l'Estat liberal ha anat evolucionant en el temps seguint l'esquema d'augmentar la redistribució del treball i la riquesa de l'esfera privada a la pública –forçat per la lluita de classes-, també quan convé, reverteix aquesta situació, redistribuint els costos del sector privat al sector públic, per tal de garantir l'equilibri de forces entre aquestes esferes.

Aquest paper de l'Estat liberal com a garant de la preponderància de l'esfera privada per sobre de l'esfera pública i de la seva pròpia esfera de poder, xoca frontalment amb el principi democràtic.

Això és així, si tenim en compte que l'Estat liberal promou la desigualtat social, la qual ve condicionada per l'exclusió de l'esfera social de l'esfera pública, mitjançant el sufragi censatari i la legislació de caràcter social (o millor dit anti-social) en defensa dels interessos de l'esfera privada.

⁶³ Ja hem mencionat anteriorment a la nota a peu de pàgina número 18 el paper actiu i fonamental de l'Estat per a la instauració del capitalisme i el seu paper de motor en la transformació de la societat del feudalisme al capitalisme.

⁶⁴ El paper de l'Estat -i de les institucions supraestatals- per fer front a la crisi del Capital als països centrals i semiperifèrics de la Unió Europea és un tema central en les obres publicades en els darrers anys, entre les que destaquen Harvey, D., *El nuevo imperialismo*, Akal, Madrid, 2004, Lapavistas, C., *Crisis en la eurozona*, Capitán Swing, Madrid, 2013, o Busqueta, J. M., *L'hora dels voltors*, Edicions El Jonc, Lleida, 2013.

Si s'inicia un procés de democratització de l'Estat liberal, el que implicaria que l'esfera social se sobreposés a l'esfera pública, les polítiques de l'Estat tendrien a revertir les seves polítiques en favor de l'esfera social, enlloc de l'esfera privada. Aquesta és precisament –com ja hem vist– la principal por que tenien els utilitaristes per tal d'acceptar el sufragi universal.

Així doncs, podríem dir que en aquesta primera etapa, Estat liberal (capitalisme) i Democràcia són conceptes antagònics, ja que els interessos del primer (el control de l'esfera pública en exclusiva per part de l'esfera privada per garantir la seva reproducció i monopoli) van diametralment en contra dels interessos del segon (la participació de l'esfera social en l'esfera pública).

És per això, que davant d'aquesta contradicció elemental, els teòrics de la democràcia liberal s'han esforçat a parlar només de “democràcia” únicament en el sí de l'esfera pública (l'Estat) i separar-la de les esferes del capital i el treball.

Com diu el filòsof contemporani argentí Atilio Borón: *“La delimitación de los problemas de la democracia al espacio restringido de lo que podríamos llamar la “ingeniería política”, es decir, al diseño y funcionamiento de las instituciones públicas, es un serio equívoco puesto que construye por un capricho del concepto una muralla entre sociedad, economía y política inexistente en la vida real”*⁶⁵.

Tanmateix, aquesta “muralla” només existeix per l'esfera social, la qual està exclosa de l'esfera pública, el que provoca la lluita de classes es centri en l'àmbit socioeconòmic, és a dir, en la confluència de l'esfera del Capital i l'esfera del Treball.

L'inici de les lluites obreres a partir de l'aparició de les societats d'ajuda mútua i dels sindicats, representaran l'activació d'aquesta lluita entre Treball i Capital al sí dels centres de treball, amb reivindicacions sobre les jornades laborals, les condicions higièniques de treball, el treball

⁶⁵ Borón, A., “La transición hacia la democracia en América Latina: problemas y perspectivas”, a AAVV, *Modernización económica, democracia política y democracia social*, El Colegio de México, Mèxic, 1993, pàg. 118.

infantil, les remuneracions de jornals i salaris, etc. però que encara no tenen una connotació política, sinó més aviat -com s'anomenarà posteriorment- de caràcter «economicista»⁶⁶.

Aquesta configuració en aquesta primera etapa de l'Estat liberal, doncs, es caracteritza per la utilització de l'Estat per part de la burgesia per tal d'oprimir la classe treballadora a través de la seva explotació laboral garantida per la legislació que desenvolupa l'Estat.

Tanmateix, l'exclusió de l'esfera social de l'esfera pública i el consegüent empitjorament de les seves condicions de vida, despertarà una consciència de classe, en que unes “*minorías concienciadas y organizadas dentro de las mayorías, las que vayan consiguiendo hacer traducir sus objetivos de lucha en referentes supraestructurales: democracia, libertad, igualdad, justicia, soberanía popular...*”⁶⁷.

El moviment cartista⁶⁸, assumirà aquesta vocació de lluita de classes en l'esfera política, tot reclamant l'ampliació del sufragi, per tal que els obrers puguin exercir el seu dret a vot i ser escollits en les eleccions. Tanmateix, no serà fins mig segle més endavant quan aquesta reivindicació s'estengui també al dret de les dones, tant obreres com burgeses, a exercir el dret a vot i a ser elegides.

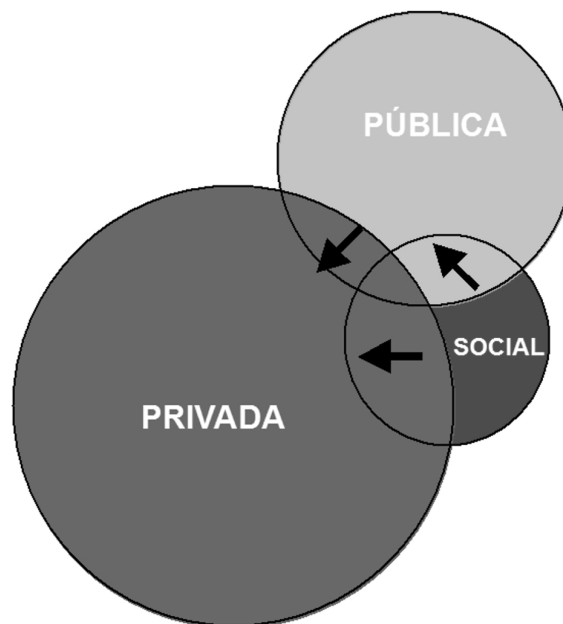
Si tenim en compte aquesta qüestió, així com el que ja hem dit reiteradament sobre la supremacia de l'esfera del capital respecte les altres dues esferes que conformen l'Estat liberal, podem qüestionar clarament la naturalesa democràtica de l'Estat liberal en la seva etapa originària, ja que si l'esfera de poder dominant està exclosa de mecanismes democràtics, el conjunt del sistema mai podrà ser denominat com a democràtic.

Utilitzant la proposta d'esquema presentat anteriorment, aquesta primera fase de l'Estat liberal el podríem representar d'aquesta manera.

⁶⁶ Per entendre la situació de la classe obrera naixent en l'inici del procés de revolució industrial, cal consultar Engels, F., *La situación de la clase obrera en Inglaterra*, Júcar, Madrid, 1980.

⁶⁷ Piqueras, A., *op. cit.*, pàg. 55.

⁶⁸ Stedman Jones, G., *Lenguaje de clases. Estudios sobre la historia de la clase obrera inglesa (1832-1982)*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2014.

Font: Elaboració pròpia

1.5.- El sorgiment de la classe obrera com a força democratitzadora

Davant d'aquesta contradicció i de l'emergència de la classe obrera⁶⁹ als països industrialitzats, els pensadors demòcrates liberals, van haver de reformular les seves premisses inicials dels fonaments de l'Estat liberal, per tal de garantir la legitimitat de l'Estat liberal, i alhora,

⁶⁹ L'obra cabdal per entendre el naixement de la consciència de classe de la classe obrera és Thompson, E.P., *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, Capitán Swing, Madrid, 2012 o Hobsbawm, E.J., *Cómo cambiar el mundo*, Crítica, Barcelona, 2011 o Hobsbawm, E.J., *Trabajadores: estudios de historia de la clase obrera*, Crítica, Barcelona, 1979 i per entendre aquest el naixement d'aquest fenomen al nostre país Aisa, F., *La Internacional. El naixement de la cultura obrera*, Base, Barcelona, 2007, Termes, J., *Històries de la Catalunya treballadora*, Empúries, Barcelona, 2000 i Pagès, P. (ed.), *Història del moviment obrer als Països Catalans*, El Temps, València, 2011.

garantir la pervivència de la preponderància de l'esfera privada per sobre de l'esfera pública i social, que permetés al capital continuar buscant el màxim benefici privat.

El procés revolucionari a Europa al voltant de 1848, amb *“las derrotas insurreccionales (con la parcial excepción de Francia, donde se consigue el sufragio universal masculino y el principio de soberanía nacional), y la amplia y drástica represión desatada contra el Trabajo en los años siguientes, asentó el terreno para una reestructuración del poder de clase y una recuperación del proceso de acumulación capitalista, a través de un nuevo modelo”*⁷⁰.

Però aquest nou model havia d'afrontar un important obstacle, *“la extensión de la democracia, es decir, del “poder del pueblo” al ámbito de la economía sería el inicio del fin de un modelo económico basado en el control y en la toma de decisiones por parte de unas élites, sería por tanto el principio del colapso del capitalismo”*⁷¹.

Per tant, el model originari de l'Estat liberal ideat pels utilitaristes Bentham i James Mill (el model de “democràcia com a protecció” teoritzat per Macpherson) entra en una important crisi de legitimitat, el que provoca que els teòrics del pensament liberal adoptin noves estratègies per tal de garantir la supervivència del capitalisme i la societat moderna industrial, amb el que representaria la participació inevitable de l'esfera social en l'esfera pública.

Segons l'autor canadenc Macpherson, la segona etapa de l'Estat liberal que s'imposà fou el del model de “democràcia com a desenvolupament”. Amb els episodis revolucionaris de 1848, que evidenciaren el creixement de consciència de classe del proletariat i la victòria del moviment cartista, així com la constant depauperació de la classe obrera com a conseqüència del grau d'explotació del Capital, es produeix un qüestionament de la legitimació de l'Estat, que s'intenta resoldre amb l'aprovació del sufragi universal masculí.

John Stuart Mill (fill de James Mill) concep aquesta segona fase de la democràcia liberal com aquell sistema en que l'home *“es un ser capaz de desarrollar sus facultades o sus*

⁷⁰ Piqueras, A., *op. cit.*, pàg. 57.

⁷¹ Uharte, L., *El Sur en revolución. Una mirada a la Venezuela Bolivariana*, Editorial Txalaparta, Tafalla, 2008, pàg. 91.

capacidades”, enlloc de ser “*esencialmente un consumidor y un apropiador*”⁷² com en el model anterior. Per tant, l’home pren una paper actiu com a subjecte polític.

Aquest procés de transició, en que El Treball es consolida com a esfera social (amb l'accés a l'esfera pública), ve motivat per la lluita de classes, que en aquells moments, ja està protagonitzat per unes estructures organitzades en construcció que recullen les seves vindicacions de classe. Això implica la constitució en el marc de l'Estat liberal de la “classe obrera” com a subjecte polític actiu, la qual inicia les seves conquestes de drets i reclama una segona generació de drets, que fins al moment –com hem vist en anteriors capítols- es reservaven en exclusiva per la “classe burgesa” dominant.

No obstant, Mill continua sense creure en la idoneïtat del sufragi universal, ja que aquest provocaria que la classe treballadora –en ser majoria numèricament- posaria en perill els elements bàsics de l'Estat liberal.

Per tal de resoldre aquest problema, en primer lloc proposa el “vot plural”, és a dir, que el vot sigui ponderat segons el nivell de renda per evitar una gran majoria de vots d'origen obrer, però finalment obté una solució que resolst aquesta contradicció de forma més eficient: el sistema de partits.

Segons Macpherson, la proposta de Mill permeté a l'Estat liberal “*suavizar las aristas de los conflictos de clase temidos o probables, o, si se prefiere, moderar y aquietar un conflicto de intereses de clase con objeto de proteger las instituciones de la propiedad existentes y el sistema de mercado contra todo ataque eficaz*”⁷³.

I, és que el Capital no es quedarà de braços plegats davant l'avenç de l'esfera social en l'esfera pública, que cada cop compte amb una major organització i una major conquesta de drets polítics i socials. Davant d'aquest nou escenari de representació política “*el principal instrumento es precisamente crear otros partidos de masas igualmente atractivos y capaces de ejercer de*

⁷² Macpherson, C.B., *op. cit.*, pàg. 62.

⁷³ *Íbid*, pàg. 81.

contrapeso, y sobre todo, capaces de impedir de manera firme que los partidos socialistas alcancen esta victoria parlamentaria electoral, que según Engels, era sólo cuestión de tiempo, y que sólo podría ser detenida por un acto de fuerza”⁷⁴.

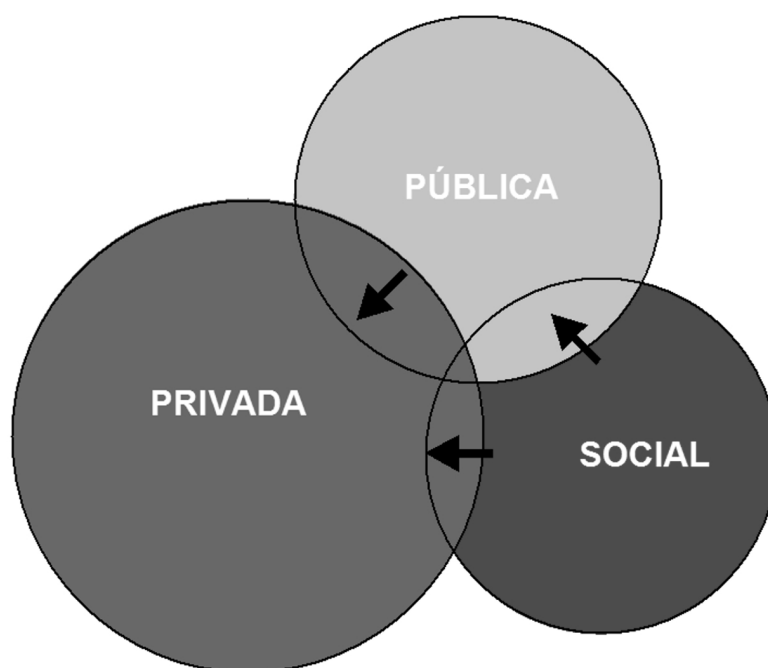
L'Estat també veu modificada la seva naturalesa davant del creixement en la correlació de forces del Treball. Davant d'aquesta ofensiva, abandona el model d'”Estat-policia” que teoritza Andrés Piqueras, i es reconeixen drets com la sanitat i l'educació i es millora la redistribució de la renda, per intentar pal·liar la depauperització creixent de la classe treballadora; alhora que intervé en els mercats per controlar els preus i la competència empresarial que els condiciona; i assumeix un rol de promotor econòmic que fins al moment, requeia exclusivament en mans del Capital, amb mesures com el proteccionisme. *“Poco a poco el Estado va realizando su conversión hacia un Estado-providencia, interventor, asistencialista”*⁷⁵.

Aquesta segona etapa de l'Estat liberal, que podem ubicar cronològicament entre 1848 i 1870⁷⁶ aproximadament, el podem representar en el següent esquema:

⁷⁴ Canfora, L., *op. cit.*, pàg. 134.

⁷⁵ Piqueras, A., *op. cit.*, pàg. 65.

⁷⁶ Per una aproximació històrica a aquest període, consulteu Hobsbawm, E.J., *La era del capital 1848-1875*, *op. cit.*

Font: Elaboració pròpia

1.6.- Nacionalisme, imperialisme i divisió de l'obrerisme

Aquest avenç del Treball, i de progressiva identificació de les classes populars amb l'Estat, és aprofitat per la burgesia per iniciar un procés de construcció d'Estat-nació -el sorgiment dels nacionalismes⁷⁷- en que el domini del Capital sobre el Treball, ja no s'exercirà principalment a

⁷⁷ Entre els principals teòrics o estudiosos del sorgiment del nacionalisme com a moviment polític destaquen Gellner, E., *Nacionalisme*, Editorial Afers, Catarroja, 1998 o Smith, A. D., *La nació en la història*, Editorial Afers, Catarroja, 2002, o Smith, A.D., *Els orígens ètnics de les nacions*, Editorial Afers, Catarroja, 2008, i dins de la corrent marxista, i les seves diferents perspectives, Anderson, B., *Comunitats imaginades. Reflexions sobre l'origen i la propagació del nacionalisme*, Editorial Afers, Catarroja, 2005, o Bauer, O., *La cuestión de las nacionalidades y la socialdemocracia*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 1979, o Hobsbawm, E. J., *Naciones y nacionalismos desde 1780*, Crítica, Barcelona, 2013.

través de la coacció (com en el model d'Estat-polícia), sinó a través de l'hegemonia, situant l'"interès nacional" per sobre de la consciència de classe.

El proteccionisme s'imposarà al lliurecanvisme, no sols com una estratègia econòmica de l'Estat per garantir els interessos del Capital i intentar frenar l'augment exponencial de les desigualtats socials que depauperaven les condicions de vida del Treball, sinó també com una opció ideològica, en la qual *"se hablaba de obrero nacional para evitar el uso del término amenazador de proletario, y se evocaban los principios de una "economía patriótica" para sugerir la existencia de una comunidad estructural de intereses entre industriales y asalariados"*.⁷⁸

Però, el Capital i l'Estat no sols utilitzarà la política econòmica en el marc d'aquesta estratègia, sinó que es tracta d'una aposta més àmplia, que passa entre d'altres, per la construcció d'una xarxa de ferrocarril i de canals (que no sols augmentaven la circulació de mercaderies, sinó també de força de treball), l'extensió de l'ensenyament obligatori o l'augment del reclutament de joves per al servei militar, entre d'altres mesures comunes en totes les casuístiques.

Aquesta reacció del Capital davant l'avenç del Treball en l'esfera pública, però també en el camp de batalla socioeconòmica, representa un contraatac per tal de revertir la tendència en aquestes dues primeres etapes d'evolució del model de l'Estat liberal, en que la burgesia ha hagut de renunciar al monopoli de l'esfera pública davant l'ofensiva del Treball.

En aquesta estratègia de contraatac per a reforçar l'esfera del Capital i recuperar el control de l'Estat i vist la impossibilitat d'augmentar encara més l'explotació del Treball, el Capital s'aliarà de nou amb l'Estat per colonitzar nous territoris que permetin obrir nous mercats i accedir a una mà d'obra, que encara no té consciència de classe ni cap tipus de protecció social ni reconeixement de drets.

Com sintetitza l'economista basc Arrizabalo, es tracta d'una aliança que funciona en dos direccions, ja que *"el apoyo de los Estados nacionales al capital nacional no se limita a ese proteccionismo "defensivo" que trata de reservarle el mercado nacional, sino que tienen también*

⁷⁸ Rosanvallon, P., *La sociedad de los iguales*, RBA, Barcelona, 2012, pàg. 162.

*una dimensión “ofensiva” con la que apoya su expansión exterior, incluso colonial, para asegurar el aprovisionamiento de ciertos recursos y facilitarle su penetración en otros mercados como destino de su producción”*⁷⁹.

Observem, doncs, una estratègia en dues fases: una primera fase, consistent en la creació de l'Estat-nació, és a dir la centralització i unificació d'un territori nacional sota el control de l'Estat; i una segona fase, consistent en l'ampliació dels territoris sota control de cadascun d'aquests nous estats.

Amb aquest desenvolupament de l'imperialisme⁸⁰ que permetrà l'inici de la Segona Revolució Industrial, la burgesia i els pensadors liberal veuen en aquesta situació de millora de les condicions econòmiques, una oportunitat per *“esperar que la cuestión de clase iría desapareciendo: o bien ya la estaban sustituyendo unos grupos sociales pluralistas, o bien se vería tan reducida por el Estado del bienestar y regulador que la sociedad democrática sería compatible con una sociedad capitalista de mercado”*⁸¹.

Un dels conceptes claus, per entendre aquesta estratègia del Capital, és el d'“aristocràcia obrera” que va teoritzar Lenin⁸². Aquest terme l'emprà per descriure el fenomen, en el qual, els obrers dels estats centrals del sistema-món (les potències imperialistes) percebien un augment de salari i de les seves millors condicions de vida, a partir de la plusvàlua que els capitalistes de les potències imperialistes obtenien d'una major explotació laboral dels nous obrers, que treballaven en pitjors condicions laborals en les fàbriques dels territoris perifèrics del sistema-món (les colònies).

⁷⁹ Arrizabalo Montoro, X., *Capitalismo y economía mundial*, Instituto Marxista de Economía, Madrid, 2014, pàg. 157.

⁸⁰ Analitzarem amb major profunditat aquest procés en el capítol 2.5 del treball.

⁸¹ Macpherson, C.B., *op. cit.*, pàg. 88.

⁸² Lenin desenvolupa aquest concepte a l'obra “Lenin” Ulianov, V.I., *El imperialismo: fase superior del capitalismo*, Taurus, Madrid, 2012. Tanmateix, el concepte d'“aristocràcia obrera” fou emprat anteriorment per Engels, F., *op. cit.* L'historiador Eric Hobsbawm publicà l'any 1970 un interessant article al voltant del sorgiment d'aquest concepte Hobsbawm, E.J., “Lenin and the “Aristocracy of Labor””, a *Monthly Review*, vol. 21, núm. 11, Nova York, abril de 1970.

Així doncs, segons aquesta lògica (criticada per d'altres teòrics del marxisme⁸³), els treballadors dels estats centrals del sistema-món esdevenien una nova classe social privilegiada, en la perspectiva d'un mercat d'abast mundial, ja que també es beneficiaven de l'acumulació per desposseïció i l'explotació de les colònies de la perifèria del sistema-món.

Aquesta situació és la que permeté alhora, la implementació de polítiques de "proteccionisme obrer"⁸⁴, consistents en taxes estatals que encarien el cost de la mà d'obra immigrant a la patronal, per tal d'assegurar el manteniment dels llocs de treball de les persones autòctones -garantint així una major extracció de plusvàlua de la força de treball immigrada-, i generant una segregació en el si de la classe treballadora.

Aprofitant aquesta domesticació i alienació de la classe treballadora com a subjecte polític, amb la inculcació de l'ideari del nacionalisme burgès, l'Estat iniciarà un procés d'expansió promogut per la seva aliança amb el Capital, ja que *"el capital monopolista requiere y demanda un Estado fuerte, para proteger sus intereses dentro y fuera de sus fronteras, dado que cada vez más la persecución del interés "nacional" se va a dar en la arena interestatal. De ahí la creciente utilización de medios económicos, políticos y militares para esa pugna propia del imperialismo clásico. Congruente con él, el nacionalismo deviene el derecho del propio Estado de dominar a los otros"*⁸⁵.

El Capital, gràcies a la seva aliança amb l'Estat, no sols aconseguirà una nova etapa de gran creixement amb noves inversions en nous mercats -que només podrà assumir amb la creació de les societats mercantils anònimes-, sinó que a l'interior dels seus Estat-nació adoptarà de nou l'estratègia de la repressió -amb la convivència de l'Estat- per tal de frenar l'ascens del moviment obrer, i afiançar de nou la seva dominació.

⁸³ Un dels principals crítics, no amb el concepte en sí mateix, sinó amb les teories subsegüents a partir d'aquest concepte, és Mandel, E., *La burocracia*, Schapire, Buenos Aires, 1973.

⁸⁴ Sobre aquest concepte, i el naixement del racisme sociològic i institucional en l'Estat liberal, podeu consultar el capítol "El racismo constituyente" de Rosanvallon, P., *op. cit.*, pp. 177-195.

⁸⁵ Piqueras, A., *op. cit.*, pàg. 77.

Tal i com ens explica l'historiador Eric Hobsbawm, “*la nación*” era la nueva religión cívica de los estados. Constituía un nexo que unía a todos los ciudadanos con el estado, una forma de conseguir que el estado-nación llegara directamente a cada ciudadano, y era al mismo tiempo un contrapeso frente a todos aquellos que apelaban a otras lealtades por encima de la lealtad del estado: a la religión, a la nacionalidad o a un elemento étnico no identificado con el estado, tal vez sobre todo a la clase”⁸⁶.

Tanmateix, i paradoxalment, aquesta etapa d'ofensiva del Capital contra el Treball, coincideix amb un dels períodes més importants de l'eclosió del moviment obrer internacional. Més enllà que durant aquest període és quan Marx i Engels publicaran els seus principals treballs⁸⁷, els quals no tindran impacte real sobre el moviment obrer fins a dècades posteriors, destaca la fundació de l'Associació Internacional de Treballadors⁸⁸, i posteriorment de la II Internacional⁸⁹, així com la consolidació dels anomenats “partits nacionals” que aglutinaven les aspiracions obreristes: la socialdemocràcia alemanya, el socialisme francès, el laborisme britànic o la socialdemocràcia austríaca⁹⁰.

El punt àlgid, i alhora el punt d'inflexió del creixement de la força del moviment obrer, estarà marcat per la Comuna de París⁹¹ que representa el primer experiment de govern obrer en la història. Però, el seu derrocament i el debat entre l'obrerisme sobre el fracàs d'aquesta experiència,

⁸⁶ Hobsbawm, E. J., *La era del imperio (1875-1914)*, op. cit., pàg. 159.

⁸⁷ Entre d'altres obres, podem destacar Marx, K. i Engels, F., *El manifest comunista*, op. cit. (edició original de 1848); Marx, K., *Trabajo asalariado y capital*, Aguilera, Madrid, 1968. (edició original 1849); Marx, K., *El Capital*, op. cit. (edició original 1867); Marx, K., *Crítica del programa de Gotha*, Editorial Ricardo Aguilera, Madrid, 1970 (edició original 1875); Engels, F., *Del socialismo utópico al socialismo científico*, Ricardo Aguilera, Madrid, 1977 (edició original 1880); o Engels, F., *El origen de la familia, la propiedad privada y el Estado*, Alizana Editorial, Madrid, 2008 (edició original 1884).

⁸⁸ Més coneguda com la I Internacional. Per una visió sintètica del que va suposar l'AIT, podeu consultar Droz, J., *Historia del socialismo*, Ediciones de Materiales, Barcelona, 1968.

⁸⁹ La II Internacional es crea després de la ruptura dins l'obrerisme de la tendència socialista amb l'anarquista. Podeu consultar, també, l'obra anteriorment mencionada.

⁹⁰ Sobre la creació i consolidació dels anomenats “partits nacionals”, podeu consultar AAVV., *Historia General del Socialismo. De 1875 a 1918*, Ediciones Destino, Barcelona, 1985.

⁹¹ Sobre el que va significar la Comuna de París pel conjunt del moviment obrer internacional, podeu consultar Marx, K, Engels, F i Lenin, V.I., *La Comuna de París*, Akal, Madrid, 1985.

obrirà un període de debilitament i fragmentació del moviment obrer, que culminarà amb l'aparició de la socialdemocràcia⁹² com a variant dels socialisme.

Així com també, marcaran aquesta tendència negativa per al Treball, els constants fracassos del socialisme als estats centrals del sistema-món capitalista⁹³, que tindran la seva culminació amb la I Guerra Mundial, quan el caràcter internacionalista del moviment obrer rebrà el seu important primer revés⁹⁴.

Tot i aquests fracassos i divisió del moviment obrer a nivell internacional, l'ascens del moviment obrerista i socialista arreu del vell continent, generarà al tornar de segle un punt d'inflexió, en el qual les desigualtats socials es reduiran de forma exponencial en les següents dècades (com veurem en el capítol posterior), gràcies a l'ofensiva del Treball que forçarà l'Estat a la institució de l'impost progressiu sobre la renda, la implantació de mecanismes de seguretat social i la instauració de procediments de representació i de regulació col·lectiva del treball⁹⁵.

La consolidació dels Estat-nació per part de l'aliança entre l'Estat i el Capital, que tindrà com a resposta la creació dels "partits nacionals" en defensa dels interessos del Treball, i també, la implementació de l'imperialisme, que tindrà com a resposta del Treball el foment de l'internacionalisme, també obriran un debat important en el sí dels sindicats i partits obreristes entorn a la qüestió nacional.

La creació dels Estat-nació produí com a conseqüència la divisió de nacions o pobles que quedaren repartits entre diferents estats, o la incorporació de nacions dins de grans Estats o imperis,

⁹² Els principals ideòlegs de la socialdemocràcia foren Bernstein, E., *Socialismo democrático*, Tecnos, Madrid, 1990, Kautsky, K., *La doctrina socialista*, Fontamara, Barcelona, 1975, i Jaurès, J., *Estudios socialistas*, Zero, Madrid, 1970. Entre els autors marxistes que denunciaren el "reformisme" de la socialdemocràcia, destaquen Luxemburg, R., *Reforma o revolución*, Akal, Madrid, 2015, o Lenin, V.I., *Contra el revisionismo. La revolución proletaria y el renegado Kautsky*, Fundamentos, Madrid, 1975.

⁹³ Entre aquests fracassos, destaquen la victòria de Bismarck en les eleccions alemanyes de 1877, el "Cas Dreyfus" a França el 1898 o "el gran malestar" britànic a principis del segle XX.

⁹⁴ El posicionament dels partits obrers en relació a la I Guerra Mundial, marcarà la fi de la II Internacional, i el naixement de la III Internacional, després de la Revolució d'Octubre de 1917 i el naixement de la URSS.

⁹⁵ Sobre l'impacte d'aquestes tres polítiques en les desigualtats socials, podeu consultar el capítol "La revolución de la distribución", que trobareu a Rosanvallon, P., *op. cit.*, pp. 199-208.

que quedaren relegats en un segon terme. Aquest fet, provocà el sorgiment de sindicats i partits obreristes d'aquestes nacions que reclamaven el seu dret a constituir-se en Estat-nació. Però, la resposta dels sindicats i “partits nacionals” no fou coherent, sinó que en el sí de l'obrerisme i l'internacionalisme es fixaren diferents “posicions de classe” entorn a aquesta qüestió.

Com destacà el secretari de la Internacional Sindical Roja, Andreu Nin, referint-se precisament a aquest període històric, “com que la influència recíproca de les classes és fatal i inevitable, s'explica que, quant a la qüestió de les nacionalitats, la socialdemocràcia es veiés fortament influïda per la petita burgesia. La ideologia vacil·lant d'aquesta classe sempre s'ha reflectit en la consciència dels sectors ressagats del proletariat i, sobretot, de l'aristocràcia obrera, la qual, com és sabut, ha estat la base en què fonamentalment la socialdemocràcia ha recolzat. Interessada, pels profits que en treia, en l'expansió del poder econòmic de la burgesia més enllà de les fronteres del propi país, aquesta aristocràcia obrera secundava, objectivament, la política d'opressió nacional o colonial”⁹⁶.

L'escola austríaca, anomenats els “austromarxistes”, liderada per Renner i Bauer⁹⁷, el posicionament de Kautsky⁹⁸, la posició dels bolxevics liderada per Lenin⁹⁹ i el paper de Rosa Luxemburg¹⁰⁰, protagonitzaran en les següents dècades un important debat sobre aquesta qüestió¹⁰¹. Serà, finalment, el posicionament de Lenin, amb el triomf de la Revolució bolxevic, la que

⁹⁶ Nin, A., *Els moviments d'emancipació nacional*, Editorial Base, Barcelona, 2008, pàg. 80.

⁹⁷ Ja hem citat l'obra on es sintetitza el posicionament dels “austromarxistes” sobre la qüestió nacional de Bauer, *op. cit.*

⁹⁸ El text que sintetitza el seu posicionament, el podeu trobar a Kautsky, K., “Nacionalidad y internacionalidad”, a AAVV., *La Segunda Internacional y el problema nacional y colonial*, Pasado y presente, Mèxic, 1978.

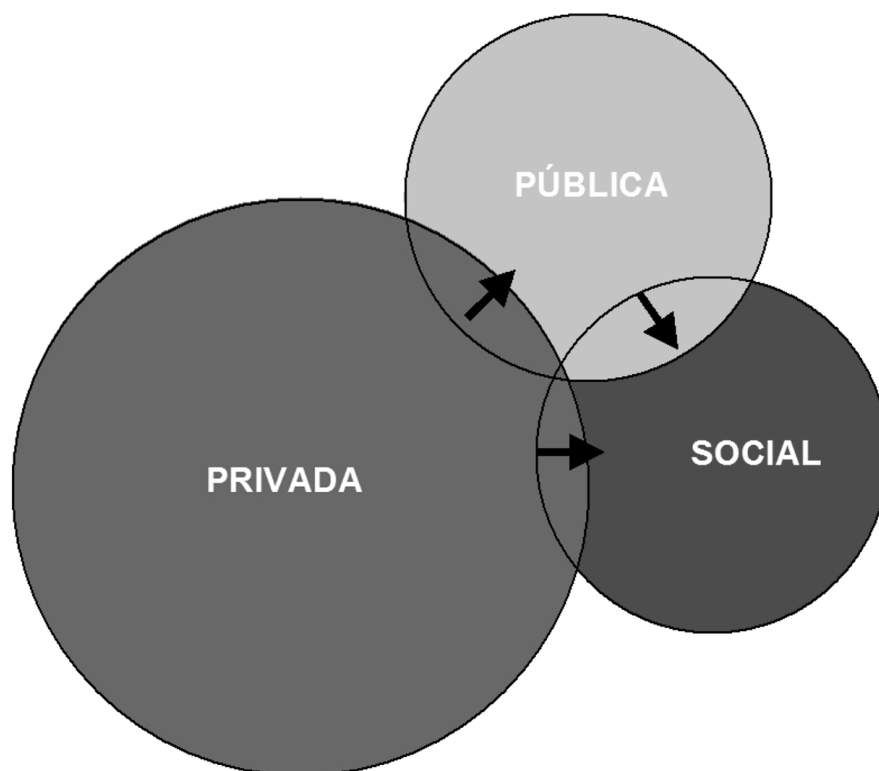
⁹⁹ El pensament de Lenin i el partit bolxevic rus sobre aquesta problemàtica es troba recollit a “Lenin” Ulianov, V.I., *Problemas de política nacional e internacionalismo proletario*, Akal, Madrid, 1975.

¹⁰⁰ Sobre el posicionament de Rosa Luxemburg entorn a la qüestió nacional, podeu consultar Aubet, M. J., *Rosa Luxemburgo y la cuestión nacional*, Anagrama, Barcelona, 1977.

¹⁰¹ Sobre aquest debat, podeu consultar AAVV., *La Segunda Internacional y el problema nacional y colonial*, Pasado y presente, Mèxic, 1978.

s'acabarà imposant com a dominant a nivell internacional, establint el principi del “dret a l'autodeterminació”, que posteriorment serà reinterpretat com a postura oficial per Stalin¹⁰².

Aquesta tercera etapa de l'Estat liberal, que podem ubicar cronològicament entre la crisi de 1870 i 1914¹⁰³ amb l'esclat de la Primera Guerra Mundial, el podem representar mitjançant aquest esquema de la següent manera:

Font: Elaboració pròpia

¹⁰² Stalin, Y., *La cuestión nacional*, Editorial Júcar, Barcelona, 1979.

¹⁰³ Per a realitzar una aproximació històrica a aquest període, consulteu Hobsbawm, E. J., *La era del Imperio 1875-1914*, op. cit.

1.7.- L'edat d'or del capitalisme

Amb el final de la Segona Guerra Mundial, el Capital als països centrals del sistema-món adopta una estratègia de replegament, consistent en la concessió de nous drets a la ciutadania, per tal de garantir una legitimitat que permeti la perpetuació del sistema capitalista, front la puixança inicial del bloc soviètic i la força dels partits comunistes d'alguns estats centrals, com el francès o l'italià¹⁰⁴.

Tot i el dogma liberal de la separació de l'Estat del Capital, un cop més –com ja hem vist en el present capítol- es produeix una aliança entre aquestes dues esferes de poder per tal de resoldre els interessos de la darrera. Davant “*estos gigantescos contrapoderes a escala mundial [que] operaron como potenciadores de la gran mutación que experimentaría el capitalismo en sus formaciones sociales centrales. En efecto, el virtuoso ciclo de acumulación que en adelante tendría lugar en ellas se lograría a costa de violentar la propia razón de ser capitalista, mediante la transmutación del Estado en una entidad crecientemente interviniente en la economía, y la metamorfosis por tanto de ésta en una “economía mixta”, funcionando a cuenta de un creciente sector social que desmercantilizaba condiciones de reproducción de fuerza de trabajo, las cuales quedaban convertidas en “servicios sociales”*”¹⁰⁵.

La política econòmica keynesiana¹⁰⁶, representa no sols un instrument del Capital per reimpulsar l'economia després dels períodes bèl·lics mundials, sinó també una nova generació de drets socials, que faciliten que “*en el estado intervencionista los poderes legislativos ven incrementada su función de legitimación del sistema político -al integrar la representación de las*

¹⁰⁴ Per una aproximació històrica a aquest període, consulteu Hobsbawm, E. J., *Historia del siglo XX*, Crítica, Barcelona, 2007 o Fontana, J., *Por el bien del imperio. Una historia del mundo desde 1945*, Pasado y Presente, Barcelona, 2011.

¹⁰⁵ Piqueras, A., *op. cit.*, pàg. 89.

¹⁰⁶ Els fonaments del «keynesianisme» foren plantejats a Keynes, J. M., *Teoría general de la ocupación, el interés y el dinero*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1970. Per entendre el “keynesianisme” des d'un punt de vista de l'economia crítica, consulteu a Etxezarreta, M., *op. cit.* I, per entendre'l des d'un punt de vista del pensament polític, podeu consultar Ball, T. i Bellamy, R., *Historia del pensamiento político del siglo XX*, Akal, Madrid, 2013.

*clases trabajadores antes excluidas-, pero pierden en cambio capacidad e importancia decisoria, en beneficio de los poderes ejecutivos o gobiernos”*¹⁰⁷.

Tanmateix, no cal interpretar aquesta estratègia “*en el sentido de entender el pacto como “conciliación”, como el fin de la contradicción capital-trabajo y, especialmente, como un elemento exaltador del “consenso” como nueva y definitiva característica de los sistema políticos constitucionales del capitalismo desarrollado*”¹⁰⁸, ja que aquesta retirada parcial del Capital en el seu conflicte amb el Treball, no és pas una rendició.

És només una aposta tàctica que li permet acumular forces de nou per iniciar una nova ofensiva a mig termini, mentre que l'esfera social davant “*la conversión de las aspiraciones y necesidades generales de los trabajadores en derechos tutelados exclusivamente por el estado es un medio de neutralización y desactivación del conflicto social*”¹⁰⁹.

Aquest “intervencionisme” en l'àmbit econòmic (o Capital) i “assistencialisme” en l'àmbit social (o Treball), doncs, serà una estratègia del Capital, a partir de la qual, aquest pugui iniciar en una nova conjuntura favorable una nova ofensiva per enfortir la seva dominació de classe, sense que l'Estat liberal pateixi una pèrdua tant gran de legitimació (com havia succeït al primer terç del segle XX) que el pogués posar en qüestió¹¹⁰.

Però, també en l'esfera política, el Capital –amb la seva aliança amb l'Estat- realitzarà la mateixa estratègia. Per exemple, “*las relaciones laborales pasan a ser una cuestión de Estado y no ya privada. Lo que significa también que el movimiento obrero incidirá en la estructura política en gran medida como un grupo de interés organizado, en dinámicas de negociación y de conciliación de intereses contrapuestos. [...] Al actuar dentro de las coordenadas de la micropolítica, la parlamentaria, los partidos obreros dejan de tener como objetivo último la superación del orden*

¹⁰⁷ Capella, J. R., *Fruta prohibida. Una aproximación histórico-teorética al estudio del derecho y del estado*, Editorial Trotta, Madrid, 2008, pàg. 235.

¹⁰⁸ De Cabo Martín, C., *Dialéctica del sujeto, dialéctica de la Constitución*, Editorial Trotta, Madrid, 2010, pàg. 74.

¹⁰⁹ Piqueras, A., *op. cit.*, pàg. 245.

¹¹⁰ Per entendre aquesta estratègia del Capital, consulteu a Chomsky, N., *El miedo a la democracia*, Crítica, Barcelona, 2004 i Alonso, L. E., *La crisis de la ciudadanía laboral*, Anthropos, Barcelona, 2007.

capitalista, difuminan su origen clasista y se proyectan como “nacionales” o interclasistas, esto es, defensores del bien de todos”¹¹¹.

I, la darrera forma d'acabar d'abduir el Treball en l'esfera pública per tal desactivar-lo en la seva confrontació vers el Capital, serà a partir de l'aparició de la “societat de consum”¹¹², *“esto implica que en adelante cada vez más la opción individual, con su correlato sociopsicológico y cultural, “el individualismo”, que se basó en una pretendida autosuficiencia a través del salario (y, como se a dicho, en la capacidad fehaciente de un consumo cada vez más distanciado de las necesidades primarias), fuera primando sobre las opciones y planteamientos colectivos, deshaciendo así redes y tejido social elaborado secularmente para la mutua ayuda o autodefensa del asalariado*”¹¹³.

Tot i aquest aparent funció de l'Estat al servei de l'esfera social (o Treball), i tot i el dogme liberal del “lliure mercat” i el “no-intervencionisme”, serà l'Estat l'encarregat de resoldre les conseqüències econòmiques, socials i polítiques de les guerres mundials segons els interessos del Capital.

I, ahora, amb l'aparició de l'“Estat social”, l'Estat liberal aconseguirà *“efectos de legitimación general del sistema, por cuanto la extensión de las prestaciones sociales que produjo el Estado social le hace aparecer como el Estado de todos o, incluso, el Estado de los más débiles,*

¹¹¹ Piqueras, A., *op. cit.*, pàg. 99.

¹¹² Diferents autors han analitzat la “societat de consum” com una etapa de maduració del capitalisme i d'emergència de la “classe mitja” als estats del centre del sistema-món, entre d'altres destaquen l'economista Rostow, W. W., *Las etapas del crecimiento económico, un manifiesto no comunista*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1961., o el psicòleg Katona, G., *Análisis psicológico del comportamiento económico*, Editorial Rialp, Madrid, 1965. Tanmateix, el grup d'acadèmics que més va aprofunditzar en aquest concepte va ser l'Escola de Frankfurt, i especialment l'obra Marcuse, H., *El hombre unidimensional*, Editorial Orbis, Madrid, 1985.

¹¹³ Piqueras, A., *op. cit.*, pàg. 101.

incorporando ideas como la del bienestar general o bien “común””¹¹⁴, seguint així l’estratègia del nacionalisme i l’imperialisme analitzada en el subcapítol anterior, en una dinàmica creixent d’identificació de l’esfera del Treball amb l’Estat.

Amb la “concessió” del Capital perquè l’Estat intervingui en el mercat, aquest darrer tindrà un paper clau en la reactivació del procés d’acumulació capitalista. Ho farà en primer lloc, amb el Pla Marshall i diferents operacions públiques per a la reactivació de l’economia, mitjançant la injecció directa de diners públics en l’esfera del Capital.

I, ho farà posteriorment, com un dels principals absorbidors dels excedents del Capital, en la fase de màxim creixement de l’esfera privada, ja sigui mitjançant la compra directa, com a través de subsidis a les classes subalternes que fomentin el consum, el que en termes keynesians coneixem com la creació de “demanda efectiva”¹¹⁵.

En aquesta nova etapa històrica, batejada com a “capitalisme monopolista”¹¹⁶ per part dels economistes crítics, *“el papel positivo del gobierno ha tendido a limitarse estrechamente a unas cuantas funciones que podrían requerir la aprobación de sustancialmente todos los elementos de las clases adineradas: la extensión del territorio nacional y la protección de los intereses de los hombres de negocios norteamericanos y de inversionistas en el extranjero, actividades que a través de la historia de la nación han constituido el interés primordial en el país; la repartición de bienes del dominio público entre los más poderosos e insistentes solicitantes; la provisión de una*

¹¹⁴ De Cabo Martín, C., *op. cit.*, pàg. 77.

¹¹⁵ Aquesta teoria s’oposa a la llei de Say (d’aquesta revisió de l’economia clàssica del keynesianisme en parla Dostaler, G., *Keynes y el desempleo*, Maia ediciones, Madrid, 2012), la qual estableix que l’oferta d’un producte genera la seva pròpia demanda. El concepte de «demanda efectiva» és desenvolupada a Keynes, J. M., *op. cit.*

¹¹⁶ Tot i que Karl Marx, a Marx, K., *El Capital*, *op. cit.*, i Lenin, a “Lenin” Ulianov, V.I., *El Estado y la revolución*, Alianza Editorial, Madrid, 2006, ja realitzen un anàlisi d’aquest fenomen. Tanmateix, aquest concepte es desenvolupa just en el període històric que tracta aquest capítol a través de les obres de Sweezy, P. M. i Baran P. A., *El capital monopolista*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 1968; Dobb, M., *op. cit.* i Mandel, E., *El capitalismo tardío*, Editorial Era, Mèxic, 1979.

infraestructura mínima para el funcionamiento lucrativo de los negocios privados; la concesión de favores y subsidios de acuerdo con los principios bien conocidos de componendas y canonjías”¹¹⁷.

Però, aquesta major intervenció de l'Estat en l'economia (o esfera privada) també traspassarà alguns límits dels interessos del Capital. “*Para colmo el Estado había comenzado a sobrepasar su papel de “agente intermediario” para erigirse en agente económico activo de primera instancia, dedicándose a la producción de los bienes públicos demandados por la sociedad y “transgrediendo” con ello el terreno del capital privado, que veía así cómo se le arrebatava un campo de ganancia cada vez más grande: lo público. En adelante, recuperar ese espacio se convertiría en una de las principales obsesiones del capital privado*”¹¹⁸.

Per últim, cal recalcar com ja hem dit, que tot i l'aparent creixement de l'esfera del Treball, gràcies a l'aparició de l'Estat Social, aquest període d'assimilació del Treball a l'Estat, sumat a la deriva de la URSS i el “bloc soviètic” en el marc de la Guerra Freda, provocarà una desmobilització de l'organització sindical i política del Treball, que tindrà en el Maig del 68, el símptoma de la seva progressiva desfeta i del canvi d'orientació política del Treball en les properes dècades, en projectes com l'eurocomunisme¹¹⁹, els quals col·lapsaran amb l'ensorrament de la URSS¹²⁰.

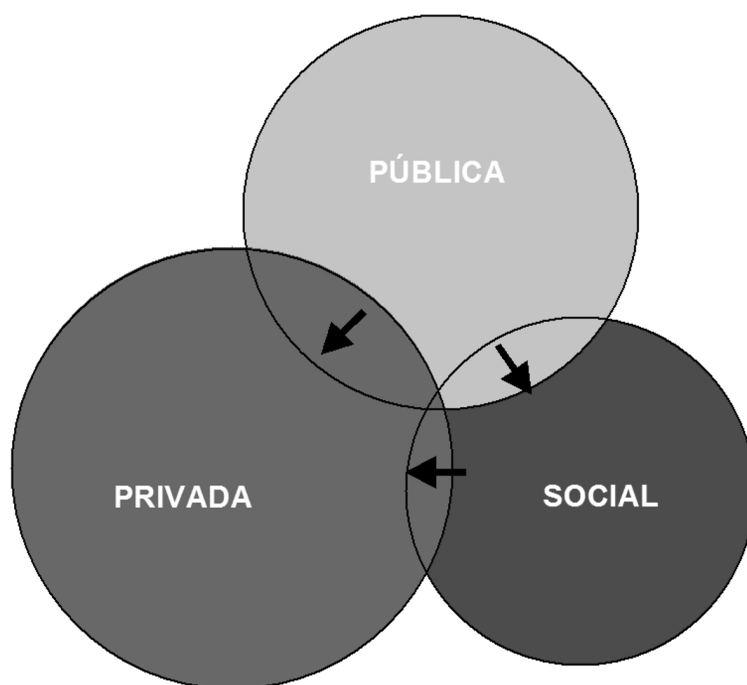
Així doncs, després d'observar el comportament de les tres esferes de poder, podem representar l'Estat liberal en aquesta etapa històrica de la següent manera:

¹¹⁷ Sweezy, P. M. i Baran P. A., *op. cit.*, pàg. 128.

¹¹⁸ Piqueras, A., *op. cit.*, pàg. 106.

¹¹⁹ Els principals teòrics de l'eurocomunisme foren: Berlinguer, E., *La cuestión comunista*, Editorial Fontamara, Barcelona, 1977; Marchais, G., *La politique du parti communiste français*, Editions sociales, París, 1974; Carrillo, S., *Eurocomunismo. Socialismo en libertad*, Forma Ediciones, Madrid, 1977 (2 volums); i una síntesi dels principals teòrics a: AAVV., *La vía europea al socialismo*, Edicions 62, Barcelona, 1977. Per una crítica marxista a aquesta tendència política, podeu consultar Mandel, E., *Crítica del eurocomunismo*, Editorial Fontamara, Barcelona, 1978.

¹²⁰ Sobre l'evolució de les forces polítiques i sindicals representatives del Treball durant aquesta època, podeu consultar els dos volums de 1945 a la dècada dels 80, dins l'obra AAVV, *Historia General del Socialismo*, *op. cit.*

Font: Elaboració pròpia

1.8.- L'actual crisi de legitimitat capitalista

Però, a mesura que l'experiència del bloc soviètic demostrava que era incapaç de superar el món capitalista, a mesura que l'esfera del Treball era desactivada per l'Estat -amb l'aliança amb el Capital-, i a mesura que l'Estat cada cop anava assumint un major deute per fer front al creixement de la seva activitat econòmica i prestació de serveis socials, el Capital inicià la seva contraofensiva. És el que es coneix com l'etapa del neoliberalisme, que podem ubicar aproximadament entre la crisi de 1973 i l'actualitat¹²¹.

¹²¹ Els principals economistes que posaren les bases teòriques d'aquesta corrent són Hayek, F. A., *La*

El discurs neoliberal, agafa al peu de la lletra la reflexió citada anteriorment de Piqueras¹²², i fixa com una de les seves estratègies principals, la conquesta del Capital de l'esfera pública, per tal de transformar-la de nou segons els seus interessos. Com comenta De Cabo, *“para que esta readaptación de las funciones del Estado tanto en el ámbito económico como en el social haya sido posible, ha sido necesario que desaparezca el otro requisito que (junto al de la fase de crecimiento) hizo posible el Estado social: la situación equilibrada del Trabajo respecto del Capital con un progresivo debilitamiento de este último hasta el punto de presentar las características de una “derrota histórica” del movimiento obrero”*¹²³.

A causa de *“la caída de la tasa de promedio de ganancia en el ámbito productivo, el Capital buscará otros paliativos. Entre los más importantes, recuperar como fuente de acumulación un ámbito del que había sido en buena medida apartado durante el capitalismo híbrido-social [l'etapa històrica anterior]: el espacio público. [...] Esto implica que los procesos hasta aquí descritos sean complementados o atravesados por otra dinámica de especial relevancia, y que ha sido bautizada como acumulación por desposesión (Harvey, 2007) o despojo universal (a la manera de la “acumulación primitiva” de capital, o más bien como continuación e intensificación de ella)”*¹²⁴.

I, d'aquest plantejament, neix el model actual de democràcia liberal que Macpherson anomenà la “democràcia com a equilibri”, o dit d'una altra manera la democràcia com a mercat, ja que l'eix fonamental d'aquesta plantejament consisteix en fer una analogia del funcionament del mercat a l'Estat, i per tant, privatitzar l'esfera pública.

desnacionalización del dinero, Orbis, Barcelona, 1988, i Friedman, M., *Libertad de elegir: hacia un nuevo liberalismo económico*, Grijalbo, Barcelona, 1987. Entres les obres més conegudes que analitzen aquest període històric des d'una perspectiva crítica i completa dels diferents àmbits d'estudi destaquen Klein, N., *La Doctrina del Xoc. L'ascens del capitalisme del desastre*, Editorial Empúries, Barcelona, 2007 i Harvey, D., *Breve historia del neoliberalismo*, Akal, Madrid, 2007. I, des d'una perspectiva de crítica econòmica, podeu consultar la ja mencionada obra d'Etzezarreta, M., *op. cit.*.

¹²² Nota 118 al peu de la pàgina 77.

¹²³ De Cabo Martín, C., *op. cit.*, pàg. 92.

¹²⁴ Piqueras, A., *op. cit.*, pàg. 118.

Una de les paradoxes que es produeix en aquestes darreres dècades és sobre el paper de l'esfera pública (o de l'Estat). Un cop més, el Capital utilitza l'Estat, perquè aquest mateix actui contra si mateix i vagi perdent pes en la correlació de forces respecte les altres dos esferes de poder, i òbviament, principalment sobre l'esfera del Capital.

Les polítiques públiques, induïdes pel Capital, d'imposició del “*monetarismo, la desregulación, el libre cambio comercial, el flujo de capitales sin trabas y las privatizaciones masivas se ha hecho posible el traspaso de decisiones fundamentales de la esfera pública a la esfera privada, y de la correspondiente capacidad general de administración de las relaciones entre personas*”¹²⁵.

Però aquest traspàs de poder de l'esfera pública a l'esfera econòmica no acaba aquí, sinó que l'ofensiva de la burgesia, pren una nova estratègia, tot impulsant nous aparells de l'esfera pública que li permetin perpetuar de forma més efectiva el seu domini.

Per tant, tot i la disminució del poder de l'esfera pública, l'Estat continuarà intervenint en l'economia i en l'esfera social, seguint els interessos de la burgesia. La pràctica del projecte neoliberal, no es correspondrà amb la teoria del neoliberalisme, igual com hem vist en el seu moment en que la pràctica de l'Estat liberal no se va correspondre amb la teoria del liberalisme polític i econòmic.

En primer lloc, aprofitant el moment de debilitament de l'esfera social -gràcies a l'estratègia del Capital-Estat en l'etapa anterior-, el Capital engegarà una important ofensiva per recuperar la capacitat i el marge d'explotació de la força de treball.

Amb la identificació del Treball amb l'Estat Social, l'Estat “*será ahora un mejor agente para su lucha de clases contra el Trabajo, para desarticular lo conseguido en el nivel estatal: las regulaciones sociales del antagonismo Capital/Trabajo. También para enfrentar los nuevos retos de las formaciones socio-estatales de grandes dimensiones y que han sido llamadas “emergentes”*”.

¹²⁵ Capella, J. R., “Estado y derecho ante la mundialización: aspectos y problemáticas generales”, AAVV, *Transformaciones del derecho en la mundialización*, Consejo General del Poder Judicial, Madrid, 1996, pàg. 107.

Sin embargo el Estado sigue siendo el ente de autoridad legítima, donde se consigue la hegemonía social, donde se desenvuelven las funciones de asistencia, control y represión explícitas”¹²⁶.

En segon lloc, aquest lliurament de l'Estat a mans del Capital, permetrà la creació d'una “*homogeneidad de la política económica a nivel mundial [que] se obtiene a través de dos mecanismos: la limitación de la soberanía nacional en materia económica mediante la firma de acuerdos internacionales y el acuerdo de los partidos nacionales de gobierno en torno a esa política económica*”¹²⁷.

I, en tercer lloc -i de principal importància-, gràcies al procés explicat en el paràgraf anterior el Capital serà capaç de crear una nova figura de caràcter “supraestatal”, que des de fora de l'Estat tingui suficient capacitat i poder, per tal de dictar les normes de funcionament intern de cadascun d'aquests estats.

Igual, com succeí en la implementació del liberalisme, “*la legitimidad que pretende el soberano privado supraestatal es la de la eficacia [idea de progrés*”¹²⁸]. *Ese poder estratégico de los grandes agentes económicos, que comparece en el escenario mundial y dicta las condiciones de la vida colectiva sin haber sido llamado a ello por nadie, cuenta con un discurso acerca de la eficacia técnico-productiva que empieza a ser interiorizado no sólo por las instancia públicas subalternas sino también por las sociedades dominadas*”¹²⁹.

L'aparició d'aquest nou ens de caràcter supraestatal i en mans del Capital, ha transformat completament la naturalesa dels estats centrals del sistema-món. Si durant les etapes històriques del capitalisme anterior -com l'imperialisme- hi havia estats perifèrics, en els quals les esferes de poder

¹²⁶ Piqueras, A., *op. cit.*, pàg. 126.

¹²⁷ Criado de Diego, M., *op. cit.*, pàg. 228.

¹²⁸ Diferents autors han qüestionat la legitimitat d'aquestes institucions, les quals han considerat que pateixen un greu “dèficit democràtic”, tal i com va concloure Weiler, J., *Europa, fin de siglo*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1995. I d'altres, consideren que al no identificar-se els ciutadans amb aquestes institucions polítiques, si bé no es pot qüestionar el tarannà democràtic d'aquestes, almenys sí que es pot qüestionar el grau de legitimitat que tenen. Ho planteja, per exemple, Neunreither, K., *European integration After Amsterdam: Institutional Dynamics and Prospects for Democracy*, Oxford University, Nova York, 2000.

¹²⁹ Capella, J. R., *op. cit.*, pàg. 313.

pública i econòmica estaven intervinguts per potències estrangeres, en l'etapa actual del capitalisme, les estructures de poder públic dels estats centrals, també pateixen ingerències, però en aquest cas no per una potència d'un altre Estat-nació, sinó d'una força supraestatal, el que s'ha categoritzat com a “poder difós”¹³⁰.

Aquesta estratègia del Capital, amb aliança amb l'Estat, ha permès que *“los poderes decisivos se han librado del dominio de los órganos electivos y están sometidos por el “plebiscito de los mercados” más que por el de los votos. El poder está en otra parte, y la creación de organismos supranacionales “técnicos” de carácter europeo (que incluso físicamente están “en otra parte”) han contribuido mucho al desplazamiento fuera del control de los parlamentos nacionales de las decisiones fundamentales para la economía”*¹³¹.

Aquest sotmetiment de l'esfera pública a l'esfera econòmica, també es produeix clarament entre l'esfera social i l'esfera econòmica. Si ja hem vist com en l'etapa anterior l'ofensiva conjunta entre Estat i Capital per allunyar el Treball dels processos de transformació de la societat, en l'etapa actual adopta una nova estratègia -encara més agressiva- i més directe, tenint en compte que el Capital ja no ha de competir amb un bloc soviètic completament ensorrat i que els teòrics neoliberals ja han sentenciat la “fi de la història”¹³².

L'Estat, després de l'etapa de creixement econòmic anterior, retorna l'ésser social que havia creat a l'estadi individualista en que es fonamentà la implementació de l'Estat liberal, en que *“el ciudadano capaz de aprehender la realidad está sometido a un bombardeo que lo despolitiza, y no hay democracia sin ciudadanos politizados y por ello capaces de imaginación creadora, de producción de alternativas coherentes y diferentes. Ese ciudadano es sustituido por el individuo pasivo (desprovisto, por tanto, de toda libertad auténtica) reducido al estatus de*

¹³⁰ D'aquest caràcter supraestatal del poder i de com aquesta condiciona la lluita de classes, podeu consultar AAVV, *Globalización capitalista, luchas y resistencias*, Virus Editorial, Barcelona, 2001.

¹³¹ Canfora, L., *op. cit.*, pàg. 250.

¹³² L'obra de referència que teoritza sobre aquesta “fi de la història” és Fukuyama, F., *¿El fin de la historia? y otros ensayos*, Alianza Editorial, Madrid, 2015.

consumidor/espectador. Se le propone alienarse en un consenso, en realidad un falso consenso que no es más que la traducción de las exigencias del poder supremo y exclusivo de los monopolios generalizados”¹³³.

No sols, la ciutadania és condemnada a una posició política i social de passivitat, sinó també d’homogeneïtzació, que sota l’argument de la igualtat “*ha sido la uniformidad impuesta y el sacrificio de las identidades que no responden al canon nacional-estatal, substituidas por la imposición de una identidad de legitimidad que al fin y al cabo no resiste la crisis del Estado-nación, y es manifiestamente inadecuada ante los retos de la democracia multicultural (plurinacional, pluriétnica)*”¹³⁴.

Aquesta alienació de la classe treballadora, sumat al descrèdit d’aquelles estructures de participació social que havia conquerit en l’esfera del Capital i de l’Estat, com ara els sindicats, impliquen una desarticulació d’aquestes estructures de defensa del poder social, que deixen el camp lliure a aquesta ofensiva del Capital.

Aquesta desmobilització i desestructuració de l’organització de l’esfera del Treball, provoca que “*la última vez que el Capital emprendió una ofensiva de estas características contra el Trabajo se vio forzado a hacerlo a través de su versión fascista. La diferencia que el presente marca con otras fases de acentuación de la guerra de clases del Capital es que ahora éste puede llevarla a cabo bajo un revestimiento democrático, por corroído que esté. Y ello es posible por la debilidad actual del Trabajo*”¹³⁵.

Un exemple paradigmàtic d’aquest retrocés democràtic és l’exclusió dels drets de ciutadania de les persones immigrades als estats centrals del sistema-món, que engreixen l’exèrcit de reserva industrial, i que el professor De Lucas etiqueta amb el vell terme de “*proletariado exterior*”, ja que “*su peripecia es la misma que tuvieron que sufrir los asalariados, considerados durante mucho tiempo más como un peligro para los “verdaderos ciudadanos” –fuente de inseguridad, de*

¹³³ Amin, S., *El capitalismo contemporáneo*, El viejo topo, Mataró, 2012, pàg. 51.

¹³⁴ De Lucas, J., *Globalización e identidades. Claves políticas y jurídicas*, Icaria editorial, Barcelona, 2003, pàg. 106.

¹³⁵ Piqueras, A., *op. cit.*, pàg. 155.

criminalidad, de competencia desleal en el mercado de trabajo- y por tanto sospechosos, lo que hacía impensable reconocer su equiparación en el estatuto de ciudadanía”¹³⁶.

Però, aquesta ofensiva del Capital contra el Treball, també s'ha produït -un cop més en la història del Capitalisme i com ja hem apuntat més amunt- a través de la seva aliança amb l'Estat. La desregulació i privatització dels serveis públics són un clar exemple d'una batalla que el Capital està guanyant al Treball, a través de l'Estat.

Però, l'estratègia va més enllà, i com sempre, el Capital manipula l'Estat per garantir la presència de l'esfera social en l'esfera pública, però en un marge suficientment reduït per garantir la seva legitimitat social i alhora garantir que l'esfera social no pugui transformar l'Estat per anar en contra del domini del Capital. *“En el actual funcionamiento de las “democracias” parlamentarias el sistema mixto se consolida en dos planos: como limitación de la eficacia efectiva de los organismos electivos (que acaban desempeñando una función de comparsa o de ratificación de los poderes de tipo oligárquico, sobretudo en el terreno de la economía y de las finanzas), y como retoque técnico (leyes electorales mayoritarias; se teme que la proporcionalidad pura obstaculice el mecanismo)”*¹³⁷.

El descrèdit dels partits polítics de masses, que al llarg de les dècades -com hem vist anteriorment- s'han anat convertint en partits *catch-all*¹³⁸, generen en l'esfera política un consens respecte l'estratègia del Capital en la seva ofensiva contra el Treball, tot creant *“una “clase política” de nuevo cuño y mediante una intelectualidad mediática, una y otra al servicio exclusivo del capitalismo abstracto de los monopolios generalizados”*¹³⁹.

¹³⁶ De Lucas, J., *Puertas que se cierran. Europa como fortaleza*, Icaria editorial, Barcelona, 1996, pàg. 110.

¹³⁷ Canfora, L., *op. cit.*, pàg. 250.

¹³⁸ Ens referim a partits polítics que renunciïn a associar-se a una classe social en particular i que busquen, en base a una reducció del seu contingut ideològic, per tal d'augmentar el seu suport social i electoral en d'altres espais polítics. Aquest terme fou emprat per primer cop per Otto Kirchheimer, analitzant els canvis orgànics i discursius de la CDU alemanya, en finalitzar la II Guerra Mundial. I, posteriorment, desenvolupar aquest concepte, a: Kirchheimer, O., “El camino hacia el partido de todo el mundo”, a AAVV., *Teoría y sociología críticas de los partidos políticos*, Anagrama, Barcelona, 1980.

¹³⁹ Amin, S., *op. cit.*, pàg. 46.

Aquesta transformació de la superestructura en l'esfera pública ha creat la concepció que “*la democracia es sencillamente un mecanismo de mercado: los votantes son consumidores; los políticos son los empresarios*”¹⁴⁰, i per tant es retorna a la concepció de l'home dels postulats de l'economia política clàssica.

En paral·lel a l'assimilació entre partits polítics i estructures d'Estat, s'ha produït una separació entre els partits polítics i les seves bases socials i la societat civil en general, que “*ha privado a los electores de la elección de sus representantes y, por el cauce de la formación de las listas bloqueadas, ha entregado la designación de los parlamentarios a los jefes de los partidos*”¹⁴¹. I, per tant, també podem caracteritzar l'esfera pública i el sistema polític amb els mateixos defectes que afronta l'economia política clàssica en la seva interpretació de l'economia.

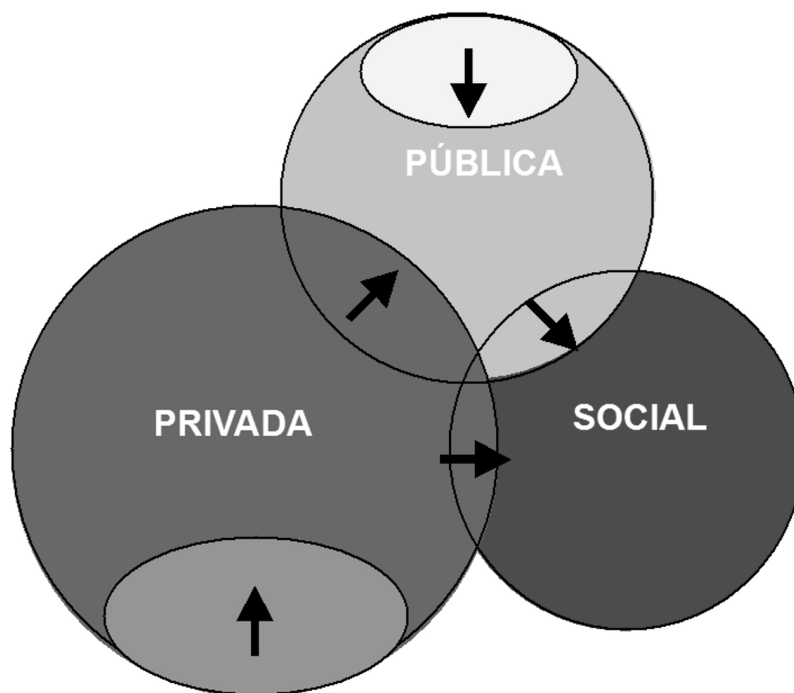
Un dels principals problemes comuns del sistema de mercat i de l'aplicació del seu funcionament a l'esfera pública és la tendència oligopolística, que en aquest darrer cas, es materialitza en un “*sistema de élites competitivas con un nivel bajo de participación de los ciudadanos*”¹⁴². Aquesta situació crea una situació política de crisi, en el mateix moment que l'economia entra en crisi.

Després d'analitzar, doncs, els moviments de les tres esferes de poder en l'actual etapa històrica del capitalisme, podem representar-les de la següent manera, seguint l'esquema proposat:

¹⁴⁰ Macpherson, C. B., *op. cit.*, pàg. 97.

¹⁴¹ Ferrajoli, L., *Poderes salvajes. La crisis de la democracia constitucional*, Editorial Trotta, Madrid, 2011, pàg. 59.

¹⁴² Macpherson, C. B., *op. cit.*, pàg. 111.

Font: Elaboració pròpia

Tanmateix, en la conjuntura actual marcada per una crisi socioeconòmica dels estats centrals del sistema-món, es produeix conseqüentment una crisi política de legitimitat del sistema social, que planteja la qüestió de si es pot produir un canvi de tendència en la lluita de classes que doni pas a una nova etapa històrica del capitalisme.

1.9.- Cap a una nova ofensiva del projecte democràtic?

El model neoliberal ha entrat en una profunda de crisi, i allò que els intel·lectuals dominants havien venut com la “fi de la història” i la “fi de les ideologies” amb la caiguda del Mur de Berlín i del bloc soviètic, queda en entredit.

No hi ha un projecte d'alternativa clar de model socioeconòmic i polític per part de l'esfera social, però sí que aquesta -com a esfera que pateix les conseqüències en la seva pròpia pell de l'ofensiva del Capital i l'Estat- comença a qüestionar cada cop més la dinàmica del sistema econòmic. *“En general, frente a la posible generalización de la tendencia al irreformismo del Sistema, a la pauperización de lo social, a la expansión de la socialización de la producción y dentro de ella la cada vez mayor importancia de la difusión del conocimiento y por tanto la erección de la formación colectiva y de los saberes sociales como elementos más y más importantes del valor, se abren las posibilidades objetivas para las vías de ruptura o transformación instituyente de un nuevo orden [...] aunque esa “ruptura” puede no darse como sublevación de las clases subordinadas, sino ser llevada a cabo por la propia clase dominante en pro de otro orden de dominación, como pudiera ser el caso de la actualidad”*¹⁴³.

Com hem vist, la lluita de classes protagonitzada entre les dues classes antagòniques Capital i Treball, han fet evolucionar l'Estat liberal, en funció de la correlació de forces existents. I, la constant històrica, ens diu que en els moments d'ofensiva de l'esfera social, els efectes aconseguits sempre han estat una democratització de l'esfera política. Així doncs, si “liberal” ha estat el projecte històric del Capital, “democràcia” ha estat el projecte històric del Treball.

Un projecte democràtic entès, com un *“proceso sin fin, se opone a la fórmula de la supuesta democracia electoral representativa pluripartidista, vacía de cualquier contenido capaz de darle el poder de transformar la sociedad. Esta democratización es multidimensional. Integra la importante cuestión de las relaciones hombre/mujer. Como integra también todas las libertades individuales que entiende desarrollar y no restringir. Pero impone, por añadidura, la promoción real de los*

¹⁴³ Piqueras, A., *op. cit.*, pàg. 181.

derechos sociales colectivos, en la perspectiva de la socialización de la gestión de la economía, más allá del capitalismo basado en el carácter sagrado de la propiedad privada”¹⁴⁴.

Tanmateix, el retrocés del poder de l'esfera social i la seva manca de projecte polític comú, plantegen importants dubtes sobre una possible reversió de la tendència actual. “*Las unidades del poder económico y político, además de hacerse más grandes y más centralizadas, llegan a coincidir en sus intereses y a contraer alianzas, tácitas o explícitas*”¹⁴⁵. Per tant, el desafiament és doble. L'enemic que té davant el Treball per revertir aquesta situació, el que Wright Mills anomena com l'«elit del poder», es contradiu al meu entendre amb la seva pròpia cita referenciada en el paràgraf anterior.

Com hem vist en les pàgines anteriors, la confrontació entre Capital i Treball es produeix tant en l'esfera socioeconòmica (confrontació de les esferes privades i socials) com en l'esfera política (confrontació entre les esferes privada i pública i la confrontació entre esfera social i pública).

Per tant, si en l'esfera socioeconòmica és on es produeix la confrontació directa entre les dues esferes antagòniques Capital/Treball, també és en l'esfera jurídicopolítica és on es produeix la confrontació indirecta, la qual no té una importància menor com a espai de la lluita de classes. Ans al contrari, igual com hem vist que la burgesia creava durant la implementació del sistema capitalista l'Estat liberal com el seu instrument de dominació de classe, l'esfera social pot utilitzar l'Estat (o esfera pública) com a instrument de sobreposició vers la seva classe antagònica.

És en aquest sentit, que “*la democracia saca a la luz en la esfera política los conflictos de la sociedad capitalista; restringe la libertad de los capitalistas para el uso del estado en su propio beneficio; fortalece a la clase obrera en su demanda de concesiones; aumenta inclusive, por último, la posibilidad de que la clase obrera presente demandas que amenaces al sistema mínimo y que,*

¹⁴⁴ Amin, S., *op. cit.*, pàg. 149.

¹⁴⁵ Wright Mills, C., *La élite del poder*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2013, pàg. 310.

*por lo tanto, deban ser rechazadas por los capitalistas y sus funcionarios gubernamentales, sin consideración de las consecuencias”*¹⁴⁶.

Unes “consecuencias” que en una correlació de forces diferent a l'actual, puguin plantejar un canvi de sistema socioeconòmic que iniciï una nova etapa històrica. El dubte està en aquí, si aquest canvi de sistema es veurà imbuït per la llei de ferro de l'oligarquia -teoritzada per Michels- tot generant nous sistemes que repeteixin els errors dels experiments històrics inspirats en el socialisme que s'han generat al llarg del segle XX, o seran capaços de generar nous sistema socioeconòmics i jurídicopolítics que representin una major democratització de la societat.

Per tant, la nova arquitectònica haurà de ser innovadora i no basar-se en els models jurídicopolítics que han permès la dinàmica de l'Estat liberal, ja que “*en toda organización, ya sea de partido político, de gremio profesional u otra asociación de este tipo, se manifiesta la tendencia aristocrática con toda claridad. El mecanismo de la organización, al conferirle solidez de estructura, induce algunos cambios importantes en la masa organizada, e invierte completamente la posición respectiva de los conductores y los conducidos. Como consecuencia de la organización, todos los partidos o los gremios profesionales llegan a dividirse en una minoría de directivos y una mayoría de dirigidos*”¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Sweezy, P. M., *op. cit.*, pàg. 277.

¹⁴⁷ Michels, R., *op. cit.*, pàg. 79.

Capítol 2: La crisi de la democràcia liberal a Amèrica Llatina

Després d'analitzar les limitacions i contradiccions de l'Estat liberal pel que fa al seu caràcter democràtic a nivell abstracte i, com la lluita de classes esdevé el motor social i històric que provoca la democratització de les estructures de l'Estat liberal en els estats centrals del sistema-món, cal centrar-se ara en el cas llatinoamericà.

Amb l'aparició del mercantilisme al segle XV, que serà el fonament a partir del qual es desenvoluparà el capitalisme a partir del segle XIX, el continent americà es conquerit militarment i espoliat econòmicament per les potències centrals -els anomenats estats centrals o occidentals-, les quals imposen el colonialisme.

Aquest sistema divideix el món en dues àrees. En primer lloc, la metròpoli, és a dir aquells estats occidentals que conquereixen i dominen els territoris “descoberts” a Amèrica. I, en segon lloc, les colònies o perifèria, és a dir, aquells territoris dominats per la metròpoli i on predomina el treball esclau.

Podríem dir clarament que la relació que s'estableix entre aquestes dues àrees és clarament dialèctica, en tan en quant com major és el benefici de les potències de la metròpoli, major és el grau d'explotació, desposseïció i usurpació dels territoris colonitzats. Per tant, observem, que es produeix la mateixa relació que hem observat anteriorment entre Capital i Treball.

Com diu Eduardo Galeano: “*La división internacional del trabajo consiste en que unos países se especializan en ganar y otros en perder. Nuestra comarca del mundo, que hoy llamamos América Latina, fue precoz: se especializó en perder desde los remotos tiempos en que los europeos del Renacimiento se abalanzaron a través del mar y le hundieron los dientes en la garganta*”¹⁴⁸.

En el present capítol analitzarem com aquesta relació entre països centrals i perifèrics anirà evolucionant fins a l'actualitat, però mantenint en major o menor grau el seu caràcter fonamental:

¹⁴⁸ Galeano, E., *Las venas abiertas de América Latina*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2003, pàg. 15.

per una banda la relació desigual i dialèctica entre ells, i per altra, la intromissió dels països centrals en els assumptes dels perifèrics, per tal de garantir la seva dominació sobre aquests.

Aquest model de dependència entre centre-perifèria, i la imposició de models i estructures socioeconòmiques i jurídicopolítiques de la primera a la segona, també provoca la imposició d'un Estat liberal, que ha fallit democràticament igual com ho ha fet als estats centrals del sistema-món.

Si bé en el primer capítol hem vist, les característiques de l'evolució de l'Estat liberal, i com aquest en la seva etapa més contemporània, no ha sabut resoldre el conflicte entre Capital i Treball, que provoca el fracàs del projecte democràtic, en aquest segon capítol, veurem les particularitats de l'evolució de l'Estat liberal a Amèrica Llatina, retrocedint fins a la conjuntura històrica en que ambdues societats entren en contacte –i en conflicte!-, fins a l'actualitat. Passant per l'intent fracassat, a causa de l'estructura depenent centre-perifèria que imposa el sistema-món, de construir un Estat liberal d'empremta europea en territori americà.

Amb tot, veurem doncs, com alguns dels elements que fan fracassar democràticament l'Estat liberal als estats centrals del sistema-món, també els podrem identificar a les societats americanes (òbviamment, el conflicte Capital-Treball com a pilar fonamental d'aquestes contradiccions dialèctiques irresoltes), però també aquells elements i característiques particulars del model americà, especialment marcades per l'evolució històrica d'aquests territoris, que ens ajudaran a contextualitzar l'aparició del nou constitucionalisme llatinoamericà, com un intent de resoldre democràticament aquest conflicte socioeconòmic i jurídicopolític.

2.1.- La creació del sistema-món

En el primer capítol del present treball ja hem analitzat com el procés de transició del feudalisme al capitalisme -l'anomenada etapa mercantilista-, és possible gràcies al procés d'"acumulació originària", que -entre d'altres estratègies- a través de l'espoli de les riqueses naturals

dels nous territoris “descoberts”, genera uns excedents que fan possible l’ascens i triomf de la burgesia als estats centrals del sistema-món.

És per això que ens centrarem ara, en analitzar, en què consisteix aquest concepte de «sistema-món». Quines en són les seves causes, i sobretot, quines són les seves conseqüències, les quals determinaran el desenvolupament futur d'aquests territoris anomenats “perifèrics”, que són l'objecte d'estudi d'aquest treball.

Al llarg de la història de la humanitat han existit diferents pobles o civilitzacions que han basat el seu creixement a partir de la conquesta d'altres pobles veïns o llunyans, així com de les seves relacions comercials amb d'altres pobles, que els hi han permès assegurar la seva subsistència.

Tanmateix, en el trànsit del feudalisme al capitalisme, aquest procés de creixement de determinats pobles i la conquesta de tercers pren un nou caràcter, d'acord amb les necessitats de la classe emergent de l'època que representaran les bases a partir de les quals pugui germinar i desenvolupar-se el capitalisme.

L'acadèmia tradicional ha situat com a causa del descobriment dels nous territoris -i especialment els americans- les innovacions tècniques en la navegació que van permetre el comerç a llarga distància. Tanmateix, més enllà de l'obvietat d'aquesta afirmació, cal centrar l'atenció en entendre la motivació per la qual es va iniciar aquest procés d'expansió territorial.

Sovint, s'ha produït la confusió de creure que el comerç va ser el motor d'aquesta nova etapa del sistema econòmic, basat en el “mercantilisme” que propiciés el procés de transició del feudalisme cap al capitalisme. Aquesta percepció ha provocat una confusió entre causa i conseqüència.

Segons Karl Marx, “el mateix mercat mundial constitueix la base d'aquest mode de producció. D'altra banda, la necessitat, immanent a aquest, de produir sempre a una escala més gran

conduïx a l'expansió permanent del mercat mundial, de forma que ací no és el comerç que revoluciona la indústria, sinó la indústria que revoluciona permanentment el comerç”¹⁴⁹.

Així doncs, no s'ha d'entendre el “mercantilisme” com una causa de l'aparició del capitalisme, sinó més aviat que el “mercantilisme” esdevé una aposta tàctica d'un capitalisme embrionari per tal de generar un mercat mundial, que permeti trobar una sortida als excedents de producció dels països protagonistes d'aquest procés.

Aquesta necessitat de descoberta de nous territoris s'entén, doncs, dins la lògica del procés de desenvolupament del capitalisme, basat en el procés de reproducció a escala ampliada del Capital¹⁵⁰, que provoca la necessitat constant d'ampliar el mercat per poder tenir una demanda a aquesta oferta ampliada, d'obtenir les matèries primes necessàries i d'obtenir-les a uns preus més baixos, de disposar d'una mà d'obra més barata, etc.

Però, a diferència d'altres èpoques, la creació d'aquest mercat no es produirà de forma estancada, és a dir, cada mercat (Estat) no ampliarà el seu propi mercat, sinó que per la lògica de creixement i desenvolupament del Capital, aquest procés d'ampliació del mercat tendirà a la construcció d'un únic mercat de caràcter mundial¹⁵¹.

Les formes clàssiques dels imperis antics i feudals ja no responen a les necessitats del capitalisme naixent, “*su debilidad yacía en el hecho de que la burocracia necesaria para su estructura política tendía a absorber un exceso de los beneficios, especialmente cuando la represión y la explotación originaban revueltas que aumentaban los gastos militares [...] el logro social del mundo moderno consiste en haber inventado la tecnología que hace posible incrementar el flujo de excedente desde los estratos inferiores a los superiores, de la periferia al centro, de la*

¹⁴⁹ Marx, K., *El Capital*, Vol. V, *op. cit.*, pàg. 376.

¹⁵⁰ Aquest concepte fou desenvolupat per Karl Marx, al capítol “Acumulació i reproducció ampliada”, a: Marx, K., *El Capital*, Vol. II, *op. cit.*

¹⁵¹ El primer autor que va teoritzar sobre l’“economia-món” fou Braudel, F., *Civilización material, economía y capitalismo*, S. XV-XVIII, Alianza Editorial, Madrid, 1984. Com a conseqüència de l'obra de Braudel, es desenvoluparà tota la teoria del “sistema-món” que analitzem en el present capítol, en el qual citarem els principals autors que desenvoluparen aquesta teoria.

*mayoría a la minoría, eliminando “el despilfarro” de una superestructura política excesivamente engorrosa”*¹⁵².

En el següent capítol veurem com els “imperis” castellans i portuguesos van fracassar, precisament per aplicar un model antic, mentre que les potències emergents que van marginar-les a la semi-perifèria d'aquest sistema-món ho van fer gràcies a l'adopció d'aquestes noves formes de dominació.

Principalment, aquesta nova forma de dominació es va basar en la divisió internacional del treball¹⁵³, és a dir, que en lloc d'imposar políticament el domini de la metròpoli vers la colònia, l'estratègia va passar per imposar una estructura econòmica als territoris colonials que servís als interessos de la metròpoli. D'aquesta manera, es creava una dependència entre els territoris colonials i la metròpoli molt més fort que mitjançant la dominació política i militar, i sobretot, amb uns costos molt menors per l'Estat dominant.

Això no vol dir que l'Estat tingués un paper menor per garantir el desenvolupament i perpetuació d'aquest mercat mundial anomenat sistema-món, sinó ans al contrari. *“Para analizar si los procesos de producción de una zona dada están integrados en la división del trabajo más amplia de una economía-mundo debemos investigar la naturaleza de las estructuras de la toma de decisiones económicas, los modos diferenciales de disponibilidad de mano de obra para el trabajo en estos procesos productivos, el grado en que las unidades de gobierno se relacionan con los requisitos de la superestructura política de la economía-mundo capitalista y finalmente, la aparición de la infraestructura institucional necesaria, o más bien, la extensión de la que ya existe en la economía-mundo capitalista para cubrir la zona objeto de incorporación”*¹⁵⁴.

¹⁵² Wallerstein, I., *El moderno sistema mundial I. op. cit.*, pàg. 22.

¹⁵³ Si bé Adam Smith destaca la divisió del treball en l'interior d'una societat (divisió vertical) com a factor clau del capitalisme, no és fins a David Ricardo que comença a plantejar el paper fonamental de la divisió internacional del treball (divisió horitzontal), d'on deriva la teoria dels “avantatges comparatius”. Aquestes idees es desenvolupen per primer cop a Ricardo, D., *op. cit.*

¹⁵⁴ Wallerstein, I., *El moderno sistema mundial III. op. cit.*, pàg. 182.

Així, tal i com hem vist en el capítol anterior, l'Estat esdevé l'instrument fonamental del Capital per poder dur a terme amb èxit el seu projecte.

Però, per tal que aquest projecte de desenvolupament comptés amb les condicions objectives necessàries per a desenvolupar les noves forces productives, no era suficient amb l'acció exterior, sinó que com hem vist també abans, calia destruir els obstacles de la rígida estructura feudal a l'interior de l'Estat. *“Para ello es necesario que además de la disgregación del modo precapitalista dominante en la formación sobre la que se injerta el comercio lejano engendre una proletarización, es decir, la separación de los productores de sus medios de producción y, por consiguiente, abra el camino a u mercado de trabajo libre”*¹⁵⁵ a l'interior del país.

Així doncs, l'Estat actua en una doble direcció. En primer lloc, a l'interior del país, per garantir el desenvolupament de les forces productives -que hem vist més específicament en el primer capítol del treball- i, en segon lloc, garantint l'accés als mercats exteriors, tot imposant una estructura econòmica depenent als interessos del capital metropolità. *“Así pues, el capitalismo implica no sólo la expropiación del plusvalor producido por los trabajadores, sino también una apropiación del excedente de toda la economía-mundo por las áreas centrales. Y eso era tan cierto en la etapa del capitalismo agrario como en la del capitalismo industrial”*¹⁵⁶.

Però, per tal d'assegurar l'apropriació d'aquest excedent de les zones perifèriques, al contrari del que promou a les metròpolis, l'Estat amb la seva aliança amb el Capital, no promourà una transformació de les relacions producció anàlogues a la metròpolis, sinó que adaptarà aquestes relacions al grau d'explotació necessari per obtenir un major benefici, ja que *“la economía-mundo estaba basada precisamente sobre el supuesto de que existían de hecho estas tres zonas [centre, semiperifèria i perifèria], y tenían de hecho diferentes modos de control del trabajo [treballa*

¹⁵⁵ Amin, S., *El desarrollo desigual. Ensayo sobre las formaciones sociales del capitalismo periférico*, Editorial Fontanella. Barcelona, 1975, pàg. 29.

¹⁵⁶ Wallerstein, I., *Capitalismo histórico y movimientos antisistémicos*, op. cit., pàg. 100.

assalariat, feudalisme i esclavitud]. *De no haber sido así, no hubiera sido posible garantizar el tipo de flujo excedente que hizo posible que apareciera el sistema capitalista*¹⁵⁷.

Aquesta preeminència de l'existència de diferents models de relacions de producció generarà en l'acadèmia el debat sobre si la causa del subdesenvolupament de les zones perifèriques era l'existència d'una economia dual¹⁵⁸. Unes societats en que existien unes zones rurals on s'extreien matèries primes a través de l'esclavitud o de la servitud i unes zones urbanes dedicades al comerç, basades en unes relacions de caràcter capitalista.

Tanmateix, la concepció global de l'economia sota els principis del sistema-món, posen de relleu l'evidència que en cap cas la persistència del feudalisme o l'esclavitud a la perifèria es podia entendre com la coexistència de diferents sistemes d'explotació, sinó que precisament aquesta estructura a nivell mundial d'explotació demostra el caràcter capitalista d'aquest model.

Aquest unificació de mercats “*realizada por el capitalismo es una unificación de elementos antagonistas contradictorios [...] Esta desigualdad de desarrollo se convierte, en el modo de producción capitalista, en una fuente particular de sobreganancia*”¹⁵⁹. Així doncs, com ja hem conclòs anteriorment, l'aliança entre el Capital i l'Estat apostarà per mantenir les relacions de producció més necessàries al primer per a una major obtenció de riquesa.

I, no serà fins que a mesura que es desenvolupa aquest sistema-món que les condicions objectives faran més rendible l'abolició de l'esclavitud o de la servitud, com veurem en capítols posteriors. “*De ahí que los pueblos que cayeron en la órbita de expansión del capitalismo occidental se encontrasen con el ocaso del feudalismo y del capitalismo, sufriendo las peores*

¹⁵⁷ Wallerstein, I., *El moderno sistema mundial I op. cit.*, pàg. 121.

¹⁵⁸ Dins dels principals teòrics d'aquest model d'economia dual, destaquen Singer, H.W., *La estrategia del desarrollo internacional. Ensayo sobre el atraso económico*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1981, Higgins, B., *Desarrollo económico. Principios, problemas y políticas*, Editorial Gredos, Madrid, 1970, i Boeke, J. H., *Tropisch-koloniale staathuishoudkunde: het probleem*, De Bussy, Amsterdam, 1910. Aquestes teories seran descartades en el marc del debat acadèmic sobre la teoria de l'«intercanvi desigual» que podeu consultar a la nota a peu de pàgina número 128.

¹⁵⁹ Mandel, E., *Tratado de economía marxista. Vol I*, Editorial Era, Mèxic, 1976, pàg. 185.

*características de ambos y, como si fuese poco, con todo el impacto de la subyugación imperialista [...] Se encontraban en el capitalismo, pero no había acumulación de capital*¹⁶⁰.

Una de les principals conseqüències que té aquest domini econòmic per part de la metròpolis i de la dominació a l'interior dels territoris a través de diferents formes de relacions socials, és l'“intercanvi desigual” teoritzat per Emmanuel Arghiri, que es produeix entre la perifèria i la metròpolis¹⁶¹.

En el primer capítol del treball ja hem vist com aquest intercanvi desigual facilita l'“acumulació originària” que permet la germinació del sistema capitalista a escala mundial. Tanmateix, però, la perpetuació d'aquesta desigualtat ha generat una configuració del món que sobreviu en els nostres dies.

Des de l'escola tradicional¹⁶² s'ha argüït que aquest subdesenvolupament dels territoris perifèrics del sistema-món es deu a la teoria de l'economia ortodoxa de l'avantatge comparativa, aquella que diu que cada territori s'especialitza en la producció de determinats productes tenint en compte les seves particularitats.

Tanmateix, la teoria del sistema-món ensorra aquesta teoria, tot centrant la seva atenció en la imposició per part de la metròpolis d'una estructura productiva determinada a la perifèria segons els seus interessos.

¹⁶⁰ Baran, P. A., *op. cit.*, pàg. 168.

¹⁶¹ Els principals teòrics sobre l'“intercanvi desigual” participaren en el llibre AAVV., *Imperialismo y comercio internacional. El intercambio desigual*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1973. En aquest llibre es planteja la síntesi dels diferents estudis realitzats per cadascun dels participants en aquesta obra i d'altres autors que han estudiat aquest tema en profunditat. Entre una llarga llista destaquen: Amin, S., *El desarrollo desigual. op. cit.*; Arghiri, E., *El intercambio desigual*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 1972; Baran, P. A., *op. cit.*; Bettelheim, C., *Problemas teóricos y prácticos de la plantación*, Tecnos, Madrid, 1971; Braun, O., *Comercio internacional e imperialismo*, Siglo XXI Editores, Buenos Aires, 1973; Gunder Frank, A., *Capitalismo y subdesarrollo en América Latina*, Siglo XXI editores, Buenos Aires, 1965, i, per acabar, Palloix, C., *Proceso de producción y crisis del capitalismo*, H. Blume, Madrid, 1980.

¹⁶² Mirar nota de peu número 120.

El mateix Mandel¹⁶³ sintetitza quines són les conseqüències d'aquesta relació d'intercanvi desigual entre territoris. En primer lloc, destaca, cal tenir en compte la destrucció de l'artesanat dels territoris perifèrics que havia de ser l'embrió (com succeí a Europa) d'una burgesia. Això fou possible gràcies a la implantació d'una estructura econòmica als territoris perifèrics centrada en l'extracció de riqueses naturals i en l'agricultura.

Aquest model generà alhora, quatre conseqüències que impossibiliten el desenvolupament de la indústria en aquests territoris: la competència de les mercaderies manufacturades en territori perifèric front les fabricades a la metròpoli; la competència entre la mà d'obra local sense cap tipus de qualificació i extremadament barata front l'alt cost de les màquines modernes produïdes a la metròpoli; l'orientació de les inversions de les classes dominants autòctones cap a la agricultura dirigida a l'exportació cap a la metròpoli; i finalment, i no per això menys important, l'absència de l'existència d'un mercat interior que generi una demanda d'aquests productes.

Una estructura econòmica depenent de la metròpoli, que no cal dir que l'Estat obrarà per perpetuar-la per tal de protegir els interessos del Capital metropolità. En aquest sentit destaca tota la legislació desenvolupada per tal de prohibir el comerç entre els diferents territoris colonials, per no parlar de l'estructura de la propietat de la terra.

Al llarg de la història es produirà un doble procés de continuïtat i canvi, com destacà Andre Gunder Frank¹⁶⁴: continuïtat en la submissió de l'estructura econòmica de la perifèria dels interessos de la metròpoli produint les conseqüències detallades anteriorment, front un canvi de les estructures productives de la perifèria per adaptar-se als canvis de les estructures productives dels estats del centre. És obvi que no eren els mateixos interessos del Capital durant la fase del mercantilisme que durant les diferents fases de la industrialització i consolidació del capitalisme.

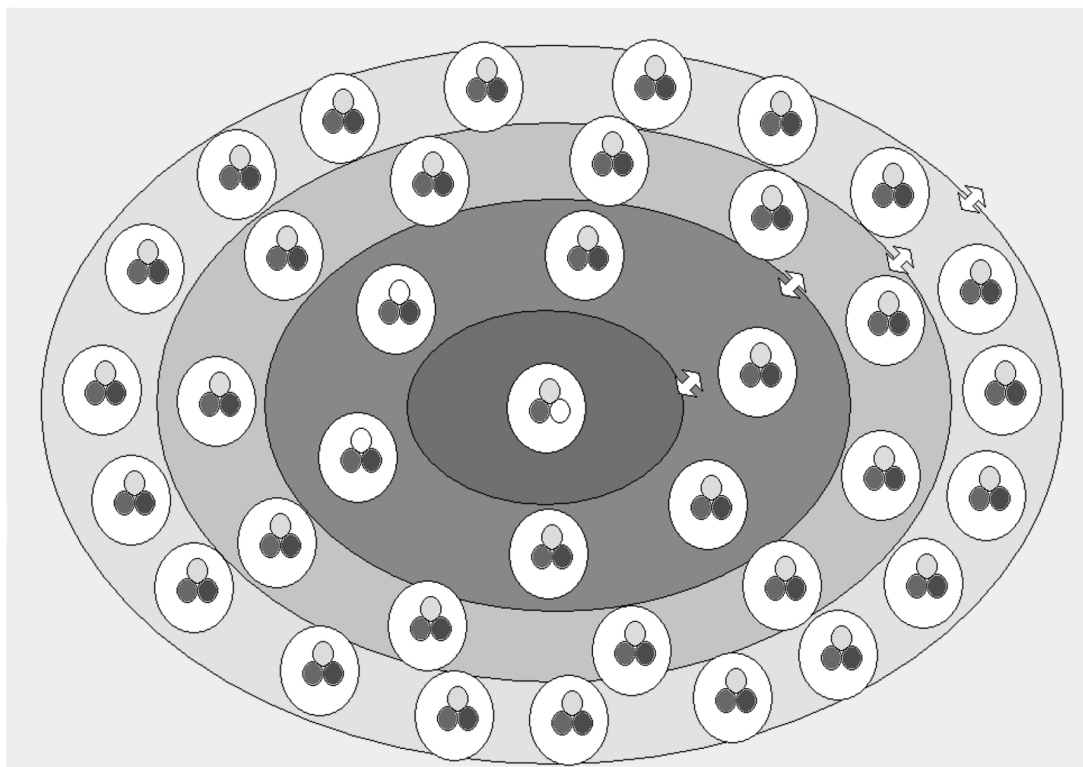
En els propers capítols analitzarem aquesta evolució per comprendre la dependència entre les estructures econòmiques dels territoris perifèrics i els interessos dels territoris metropolitans.

¹⁶³ Mandel, E., *Tratado de economía marxista*, op. cit.

¹⁶⁴ Gunder Frank, A., op. cit..

Una dependència, generada per la “*diferencia entre la capacidad del hombre subdesarrollado para manejar las herramientas de nuestra época y el hecho de que todavía esté lejos de tener las necesidades de nuestra época proviene, en última instancia, la superganancia del intercambio desigual*”¹⁶⁵.

Per tal de sintetitzar gràficament -igual com hem fet anteriorment- la lògica de funcionament del sistema-món, proposo el següent gràfic:

Font: Elaboració pròpia

¹⁶⁵ Arghiri, E., “El intercambio desigual”, AAVV, *Imperialismo y comercio internacional. El intercambio desigual*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1973, pàg. 58.

Cadascuna d'aquestes esferes representa el poder de cadascun dels estats membres del món. Cadascun d'aquests lluita per tal d'ampliar la seva esfera de poder dins de la seva posició en el sistema-món, com òbviament, també lluita per posicionar-se en el cercle més proper al centre de tot.

Els cercles ubicats fora del cercle concèntric són els externs al sistema-món. En aquí podríem trobar societats primitives o d'altres regides per sistemes econòmics autàrquics que no mantenen cap tipus de relació econòmica, social i política amb el sistema-món.

Els cercles ubicats dins del cercle groc serien aquells països que conformen la perifèria del sistema-món. Estaríem parlant bàsicament dels països d'Amèrica Llatina, l'Àfrica i l'Àsia.

Els cercles ubicats dins del cercle taronja clar serien aquells ubicats a la semi-perifèria, bàsicament els països europeus orientals i de la riba mediterrània.

Els cercles situats dins el cercle de color taronja fosc serien els països centrals. Aquells que conformen el nucli dominant del sistema-món. I, els ubicats al cercle de color vermell serien les potències mundials, les quals tenen una forta influència sobre els països centrals. Dins l'esfera vermella també es podria produir la situació que només hi hagués un sol estat. Llavors estaríem parlant d'una potència hegemònica mundial, com ho ha estat durant algunes dècades el Regne Unit al segle XIX o els Estats Units al segle XXI.

Cadascun dels cercles que delimiten les categories també està en lluita contra els seus correlatius per tal de guanyar poder. Aquesta és una proposta gràfica per intentar mostrar la competència interestatal dins del sistema-món i de visibilitzar la correlació de forces entre els diferents estats.

Així doncs, si al primer capítol del treball hem fet una proposta gràfica per demostrar les diferents esferes del poder existents en el sí d'un Estat-nació, en aquesta proposta, volem visibilitzar el conflicte existent entre els diferents estats del món i la relació de dominació/dominat que existeix entre ells. Alhora, també, la relació dialèctica que s'estableix entre ells, en tant en quant, el possible creixement o reducció de poder d'un Estat produeix un efecte a la inversa vers els altres amb els qui està en contacte. I, el mateix, succeeix amb el conjunt de categories.

Això vol dir que si en el primer capítol hem vist que quan el Capital reculava en el seu poder a causa d'una crisi el Treball guanyava terreny a costa d'ell, en aquest cas, en el moment que un país o països del centre perdent/guanyen poder produeixen l'efecte contrari amb els de la semi-perifèria o la perifèria. A continuació, també ho analitzarem de forma més detallada.

2.2.- Les societats colonials

Com hem dit anteriorment, el procés de conquesta i d'imposició del domini dels territoris europeus front els de l'Amèrica Llatina (i per conseqüent de la resta del món) no es produí a finals del XV, i sobretot al llarg del XVI, com en d'anteriors processos de conquesta, sinó que respongué als interessos de la conjuntura econòmica del moment¹⁶⁶.

Si bé inicialment, la conquesta fou una empresa privada amb el patrocini de la Corona (castellana i portuguesa) per l'obtenció de materials preciosos, l'establiment de noves rutes marítimes comercials i de matèries primeres, progressivament l'Estat va prendre el control de l'administració dels territoris, un cop es va constatar l'existència de territoris fins llavors desconeguts¹⁶⁷.

L'extensió de l'administració castellana i portuguesa -amb el concurs de l'Església i la noblesa- seguí els esquemes clàssics de l'imperialisme. La submissió i genocidi de la població nativa, l'espoli dels recursos naturals, l'esclavitud de la mà d'obra, etc. Castella i Portugal

¹⁶⁶ Per una aproximació historiogràfica a la conquesta d'Amèrica Llatina podem consultar Vicens Vives, J., *Historia social y económica de España y América*, Teide, Barcelona, 1957, Braudel, F., *El Mediterráneo y el Mundo Mediterráneo en la época de Felipe II*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1976, Chaunu, P., *Sevilla y América. Siglos XVI y XVII*, Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, Sevilla, 1983, Zavala, S., *El mundo americano en la época colonial*, Editorial Porrúa, Mèxic, 1967, o Parry, J.H., *El imperio español de ultramar*, Editorial Aguilar, Madrid, 1975.

¹⁶⁷ Per entendre l'evolució del model de colonització per part de Castella, podeu consultar Elliot, J. H., *La España imperial 1469-1716*, Editorial Vicens Vives, Barcelona, 1998 i Elliot, J.H., *España y su mundo 1500-1700*, Alianza Editorial, Madrid, 1991, o Madariaga, S., *El auge y el ocaso del Imperio español en América*, Espasa Calpe, Madrid, 1986.

esdevingueren les potències mundials amb el beneplàcit del Papat i el reconeixement internacional¹⁶⁸.

Però, ràpidament, la fórmula va quedar obsoleta, ja que *“para una empresa colonial de tal desarrollo -la cual no producía, al contrario de lo que se había esperado grandes y rápidas ganancias comerciales- no daban abasto los recursos financieros de la monarquía española. Con vista a la construcción de navíos el gobierno debió solicitar empréstitos de financieros privados”*¹⁶⁹.

Però, a més, les grans despeses per a les empreses de guerra i el control dels territoris obligaven encara més a les corones a accedir a aquest finançament privat que provenia bàsicament dels Països Baixos i Flandes¹⁷⁰.

Aquesta necessitat de finançament i de control del territori provocà la concessió de terres a través de les *“mercedes de tierra”*, les *“composiciones”* i els *“mayorazgos”*¹⁷¹ que provocaren una forta concentració de la propietat als territoris colonials, i la conseqüent naixença d'una aristocràcia als territoris metropolitans, els quals alhora també s'endeutaven amb les companyies financeres.

La debilitat de la Corona espanyola li impedia *“crear una gran burocracia en las Américas. Recurrió por tanto al viejo expediente de los imperios, la cooptación de jefes locales al sistema político como agentes intermedios entre la Corona y los colonos españoles. Tampoco tenía España la energía necesaria para controlar enteramente a sus propios colonos. Para mantener su lealtad política hizo muchas concesiones económicas”*¹⁷².

¹⁶⁸ L'any 1494 Castella i Portugal van signar el Tractat de Tordesillas, que posteriorment va ser avalat per la Santa Seu, en que ambdues corones es repartien la conquesta del continent americà.

¹⁶⁹ Konetzke, R., *América Latina II. La época colonial*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1972, pàg. 35.

¹⁷⁰ Per entendre la importància de les companyies financeres per a les polítiques colonials, i especialment per al desenvolupament del “mercantilisme”, podeu consultar Vilar, P., *Oro y moneda en la historia*, Ariel, Barcelona, 1981.

¹⁷¹ Sobre les diferents formes de propietat de la terra a l'Amèrica colonial podeu consultar Zavala, S., *La encomienda indiana*, Editorial Porrúa, Mèxic, 1992 i Bagú, S., *Economía de la sociedad colonial. Ensayo de historia comparada de América Latina*, Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires, 1992.

¹⁷² Wallerstein, I., *El moderno sistema mundial I*, op. cit., pàg. 265.

Un altre problema que afrontava la Corona era el control del comerç. Tot i que aquesta havia de finançar el control dels territoris per assegurar-se el control de les rutes marítimes, que tenia assegurat “oficialment” per les lleis internacionals, només controlava un 5% de les rutes¹⁷³. La majoria del comerç el controlaven holandesos i flamencs (una tercera part), els francesos un 25%, els genovesos un 20%, els anglesos un 10% i els alemanys la part restant.

Però, el problema posterior i que provocà la degradació de Castella i Portugal de potències hegemòniques a la categoria de semiperifèriques, és que si ve l'entrada d'or i plata als seus ports era desorbitada, aquest capital s'havia d'utilitzar per retornar els préstecs de les banques privades estrangeres, en lloc d'invertir-se en la dinamització econòmica interna de l'Estat.

La Corona castellana fou incapaç d'adoptar les mesures proteccionistes que li garantissin el desenvolupament del comerç ultramarí, el desenvolupament econòmic intern, la reestructuració de la propietat territorial per desenvolupar una agricultura de caràcter capitalista, etc. “*la propia España encontró que el sistema en desarrollo suponía menores beneficios económicos para ella y mayores dificultades políticas. Resultaría más fácil en adelante para otros estados europeos obtener beneficios económicos de la América española mientras España seguía cargando con los costos políticos del imperio*”¹⁷⁴.

Entre tant, els països nord-europeus estaven desenvolupant l'agricultura industrial i creant rutes de comerç alternatives per donar sortides als seus productes (bàsicament pells) i els països de l'Europa central anaven desenvolupant una indústria i un sistema bancari que feia forta la burgesia com a classe emergent.

Òbviament, els estats europeus disputaren l'hegemonia de Castella i Portugal, tant pel que fa a les rutes marítimes amb el nou continent, com dins del propi territori europeu. Els esforços castellans per expulsar els moriscos de la Península i assegurar els nous territoris; el fracàs del conflicte militar entre Carles V i la corona francesa, que posà fi amb el Tractat de Cateau-

¹⁷³ Galeano, E., *op. cit.*

¹⁷⁴ Wallerstein, I., *El moderno sistema mundial I, op. cit.*, pàg. 269.

Cambrésis; la creixent balança negativa de Castella front els estats europeus; la forta inflació interna a la Corona castellana; el control dels genovesos de les xarxes de distribució de mercaderies arreu d'Europa; la manca d'un procés d'industrialització intern; la submissió de la burgesia front la potent noblesa i el conseqüent manteniment de l'estructura de la terra a la Península; el procés de concentració de terres a les colònies que impedié el desenvolupament d'una agricultura capitalista; la manca d'unitat dels territoris dominats per la Corona castellana, etc. tot un seguit de debilitats i mancances de la Corona castellana que van convertir en fracàs la descoberta i colonització dels territoris americans¹⁷⁵.

I, mentrestant, i al llarg dels segles XVI-XVII-XVIII uns estats europeus que desenvolupen el procés de transició del feudalisme cap al capitalisme, controlant les rutes de comerç amb Amèrica Llatina sense quasi bé cap tipus de cost econòmic per part de les corones respectives, les quals es dedicaren a finançar -amb els excedents que obtenien d'Amèrica a través de la Corona castellana i portuguesa o directament- el desenvolupament comercial i el procés d'industrialització intern, per esdevenir potències dins d'aquest nou sistema-món¹⁷⁶.

Tanmateix, l'hegemonia castellana i portuguesa als territoris americans pel que fa al control polític de les colònies continuà al llarg dels segles. L'any 1503 els reis catòlics creen la Casa de Contractación de Sevilla per tal de centralitzar i monopolitzar el comerç entre la metròpoli i les colònies. Posteriorment creen en Consejo de las Indias per gestionar els problemes polítics i el 1597 la Junta de Guerra de Indias per coordinar el control militar dels territoris¹⁷⁷.

¹⁷⁵ Vegeu nota a peu de pàgina número 134.

¹⁷⁶ Per analitzar aquest canvi en al correlació de forces al centre del sistema-món consulteu Gunder Frank, A., *La acumulación mundial, 1492-1789*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1979.

¹⁷⁷ Sobre l'organització de l'administració castellana dels territoris colonials consulteu Manzano, J., *La incorporación de las Indias a la Corona de Castilla*, Cultura Hispánica, Madrid, 1948, Carmagnani, M., *Estado y sociedad en América Latina*, Crítica, Barcelona, 1984 o Konetzke, R., *El Imperio Español. Orígenes y fundamentos*. Ediciones Nueva Época, Madrid, 1946.

El sistema de colonització dirigit per la Corona fou de caràcter purament feudal. El rei tenia com a patrimoni els territoris, que els cedia a persones que tinguessin recursos per poder comprar grans possessions tot esdevenint governadors i responsables d'aquells territoris.

Després del fracàs la política de privilegis materialitzada amb el conflicte entre la Corona i Cristòfol Colom, la Corona decideix de dividir el territori sota l'autoritat de governadors reials. Nobles que administraven el territori per designació del rei per un període limitat de temps. Posteriorment, Carles V per tal de desvincular el territori de la propietat del governador, creà la figura del virrei com a funcionari per delegació reial.

Els militars també mantingueren fins entrat el segle XVIII privilegis de caràcter feudal, ja que obtenien els drets de cobrament d'impostos pels territoris que protegien i el seu càrrec tenia caràcter hereditari. L'Església també es beneficià del model feudal, tot prenent la direcció de la “missió evangelitzadora” dels colons, el que generarà grans fortunes i un important control polític de les colònies¹⁷⁸.

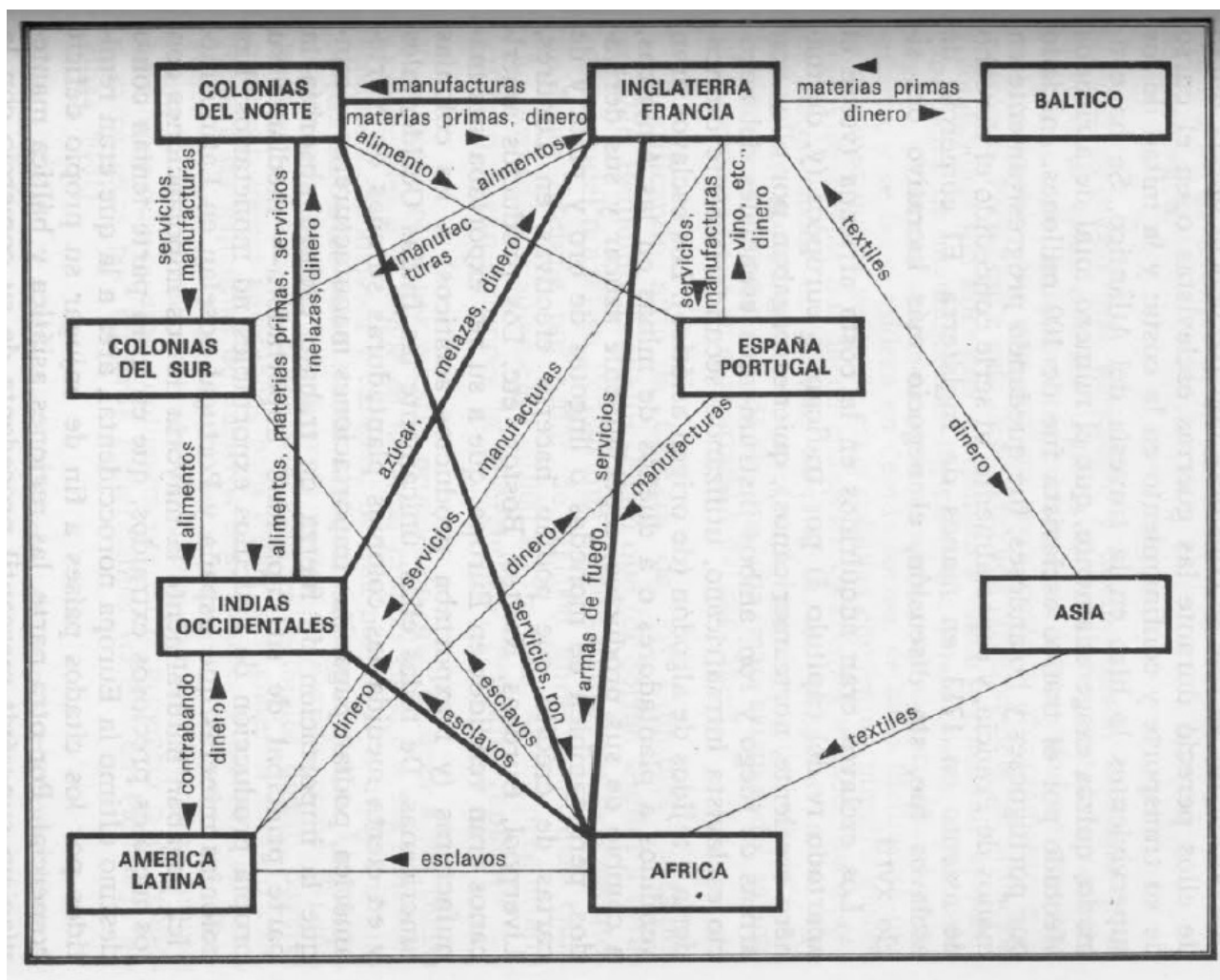
Les funcions principals que desenvoluparà l'Estat en aquests territoris, a través dels diferents actors que hem detallat eren bàsicament: “*garantizar la seguridad y la prosperidad de los comerciantes dedicados al comercio colonial (primordialmente compañías comerciales monopolistas), excluir la competencia de los comerciantes extranjeros, y regular las condiciones de comercio entre la madre patria y la colonia de tal modo que la primera tuviese asegurada la parte del león en los beneficios*”¹⁷⁹.

Però, com ja hem vist anteriorment, aquesta missió va fracassar. I, per tant, la missió dels colons es va concentrar en poder explotar al màxim la força de treball per maximitzar els beneficis de l'empresa colonial.

¹⁷⁸ Sobre el paper de l'Església catòlica en el procés de colonització podeu consultar Dussel, E., *Historia de la Iglesia en América Latina. Coloniaje y liberación, 1492-1972*, Editorial Nova Terra, Barcelona, 1972, així com el clàssic de De las Casas, B., *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*, Alianza Editorial, Madrid, 2010.

¹⁷⁹ Sweezy, P. M., *op. cit.*, pàg. 325.

En aquest sentit, un dels importants negocis era el comerç d'esclaus, que completava el comerç triangular que originà el nou sistema-món.

Font: Gunder Frank, A., *La acumulación mundial*, op. cit., pàg. 205.

Per tant, el tracte d'esclaus no va ser sols un suculent negoci per als mercaders -i per les companyies que finançaven les expedicions- sinó també per als terratinents establerts als territoris colonials.

L'esclavitud dels africans va durar fins ben entrat el segle XIX, un cop ja les colònies havien aconseguit la seva independència política de les metròpolis¹⁸⁰. Però aquesta no era la única força de treball, “*la servidumbre de los indios fue en un primer momento la solución obvia del problema laboral que planteaba la colonización hispana y lusitana del Nuevo Mundo. El trabajo servil de los aborígenes aparecía como la consecuencia natural de su sojuzgamiento y de su condición de sometidos*”¹⁸¹.

La legislació castellana no sols garantia als colons el dret de poder disposar indis per a l'explotació de les seves terres, sinó que fins i tot en garantia un repartiment perquè tots en poguessin disposar.

Amb la compra de terrenys el coló disposava d'un nombre determinat de colors, i a més, s'establia la “*mita*”¹⁸², consistent en quotes de treball forçat dels indígenes que realitzaven treballs de caràcter domèstic a ordres del coló.

A més, la legislació també va desenvolupar un seguit de normes per intentar mantenir separats els indígenes serfs, els africans esclaus i els colons, per tal d'establir un sistema de separació racial que mantingués aquesta estructura social. Tanmateix, al pas dels anys aquestes normes quedaren obsoletes i l'estructura social generarà noves categories que reconeixen diferents drets i deures en funció de l'origen.

Tant els colons, com els “criolls” (nova classe emergent constituïda per autòctons amb orígens metropolitans) encapçalaven el cim de la rígida piràmide social colonial. La ciutat era

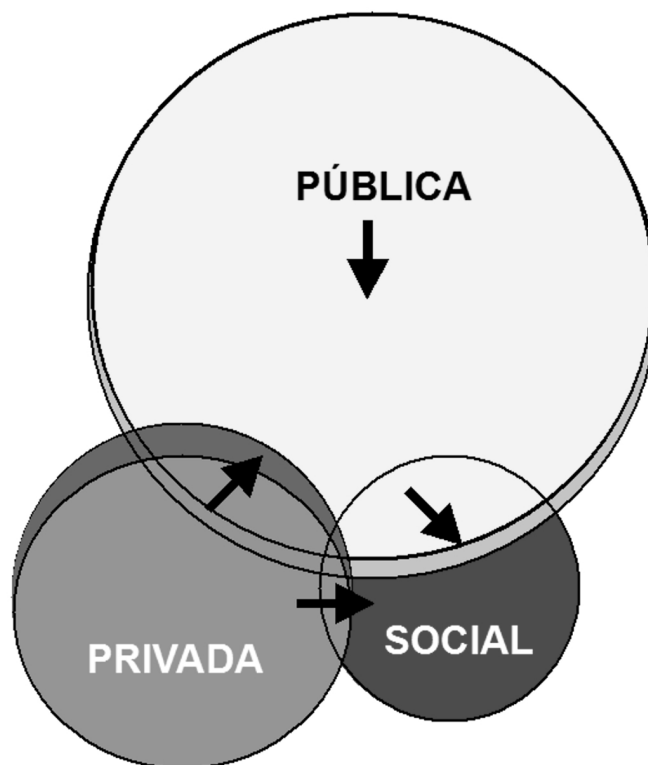
¹⁸⁰ Sobre la importància de l'esclavitud en el procés d’“acumulació primitiva” que permet la transició del feudalisme al capitalisme, podeu consultar Williams, E., *Capitalismo y esclavitud*, Traficantes de sueños, Madrid, 2011.

¹⁸¹ Konetzke, R., *América Latina II*, op. cit., pàg. 189.

¹⁸² Castañeda, P., “La condición miserable del indio y sus privilegios”. *Anuario de Estudios Americanos*. 1971, núm. XXVIII.

l'espai on es relacionava aquesta “casta”. Tanmateix, “no fue en el sentido económico una urbe industrial, sino una ciudad de consumidores en la que los funcionarios y empleados públicos vivían de sus sueldos y los encomenderos gastaban los tributos de sus indios”¹⁸³.

Seguint l'esquema model que hem utilitzat anteriorment, l'esquema de les comunitats colonials d'Amèrica durant el període de colonització (XV-XIX) el podríem concebre amb la següent estructura:

Font: Elaboració pròpia

¹⁸³ Konetzke, R., *América Latina II*, op. cit., pàg. 302.

Al segle XVII es produeix una forta crisi a nivell europeu, que lligat al progressiu distanciament entre la metròpolis i les colònies, ja fos provocat per les mancances de la Corona castellana, pel creixent contraban i per les dificultats de mantenir les rutes marítimes a causa de les guerres, comença a teixir un mercat intern a partir de les zones rurals.

Tanmateix, els anglesos, francesos i holandesos decidiren colonitzar els territoris del Carib on la Corona castellana no tenia presència, o uns presència menor. Fou l'inici de l'economia de plantacions¹⁸⁴. L'establiment del monocultiu del cacau, el cafè i el tabac. Però, a més, serví com a base d'operacions per desenvolupar el contraban que encara reduí més el fal·laç monopoli del comerç castellà entre el continent americà i la Península Ibèrica.

A aquesta implantació de les potències emergents al nou continent, cal sumar-hi entrat el segle XVIII el protectorat britànic de Portugal¹⁸⁵, el que li assegurà l'accés als metalls preciosos, les plantacions i l'exportació de manufactures a les colònies, a més d'erigir-se com a potència en el comerç d'esclaus¹⁸⁶.

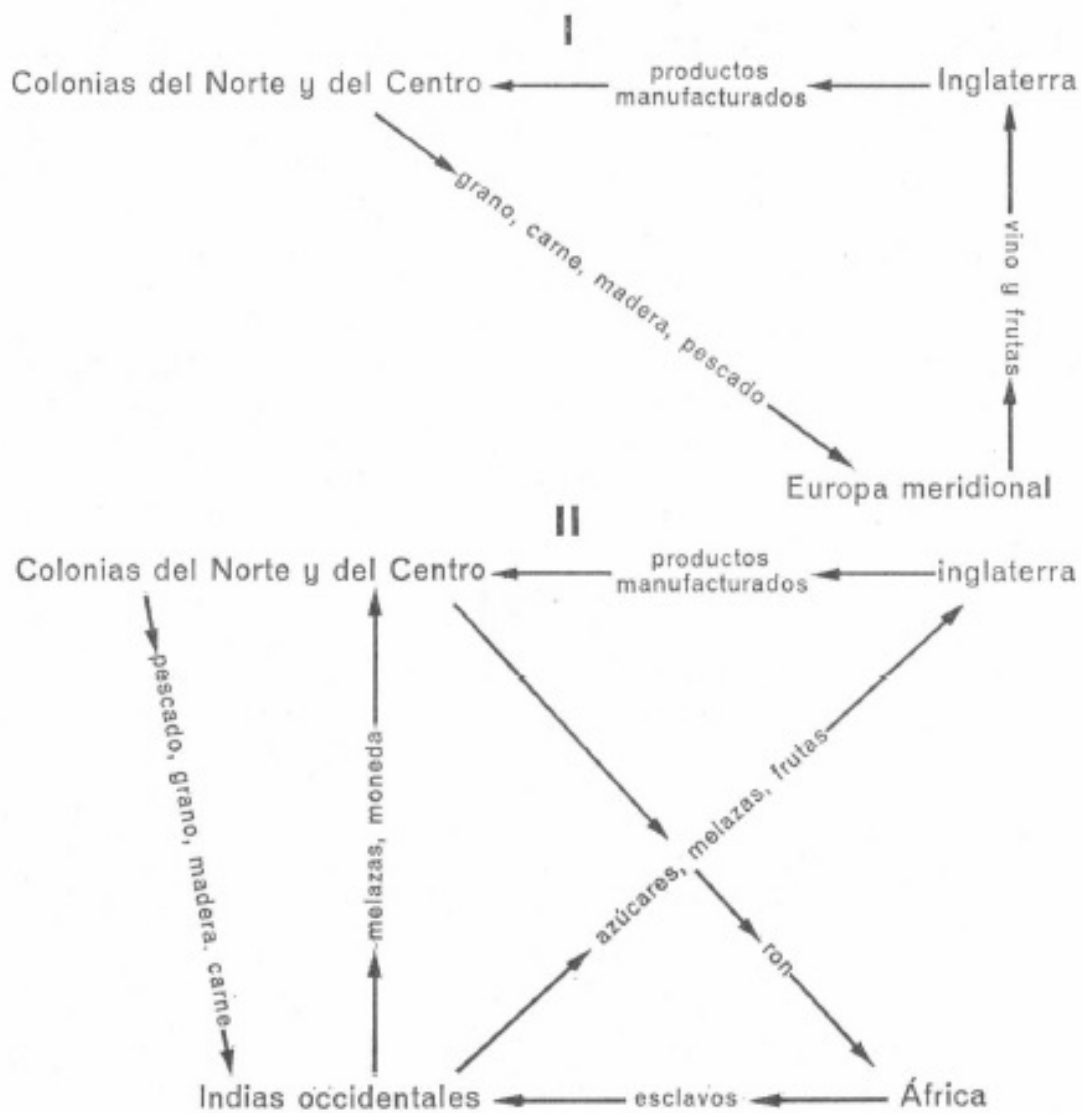
Amb els excedents aconseguits per aquestes noves empreses, els britànics els reinvertiran en un procés d'industrialització que generarà nous excedents i també es dedicaran a la reexportació de productes americans a d'altres estats europeus o d'altres territoris perifèrics sota el seu domini o amb qui tenien contractes comercials¹⁸⁷.

¹⁸⁴ Sobre aquest model d'explotació agrària podeu consultar Florescano, E., *Haciendas, latifundios y plantaciones en América Latina*, Siglo XXI, Mèxic, 1978.

¹⁸⁵ Per una aproximació historiogràfica a aquest procés polític podeu consultar Hermano Saraiva, J., *Historia de Portugal*, Alianza editorial, Madrid, 1989.

¹⁸⁶ Sobre aquesta època històrica podeu consultar Halperin Donghi, T., *Reforma y disolución de los imperios ibéricos 1750-1850*, Alianza Editorial, Madrid, 1985.

¹⁸⁷ Sobre el comerç entre el centre i la perifèria del sistema món, i de com els excedents d'aquest comerç serviran com a base del procés d'industrialització a les potències del centre, podeu llegir Hobson, J. A., *Imperialismo*, Capitán Swing, Madrid, 2009 i Beaud, M., *Historia del capitalismo: de 1500 a nuestros días*, Ariel, Buenos Aires, 1986.

Font: Mauro, F., *op. cit.*, pàg. 55.

Davant d'aquest auge del Regne Unit i dels dèficits estructurals del control colonial per part de la Corona castellana, la nova dinastia borbònica que unifica els diferents territoris que

conformaran l'Estat espanyol, decideix prendre un canvi de rumb per assegurar el poder i el control de les colònies.

Tanmateix, fruit dels conflictes armats europeus en la que està immersa i el seu fracàs, es veuran obligats a signar diferents tractats internacionals, com el d'Utrecht el 1714, París el 1763 o Versalles el 1783, que van tenir com a conseqüència la cessió de drets -bàsicament al Regne Unit- sobre els territoris colonials i sobre el comerç.

Aquestes derrotes i la desconexió entre una classe criolla emergent i el poder de la metròpolis, faran fracassar les mesures borbòniques¹⁸⁸ que ja no podran contenir ni sostenir el control dels territoris colonials.

2.3.- El procés d'independència política

La classe criolla, gràcies a les prerrogatives de la metròpoli, es configura -en analogia als països centrals- com la classe burgesa, que si bé esdevé hegemònica en l'esfera econòmica, no té accés al poder de l'Estat, relegant-la a una segona fila per sota de la classe colona d'origen europeu -que no s'ha mesclat amb la resta de la població autòctona o d'origen africà- que monopolitza els càrrecs públics de poder.

Amb la presa de poder de la família real dels borbons de l'unificat Regne d'Espanya, el monarca empren un seguit de reformes per afiançar el control de les colònies per part de la metròpolis.

No obstant, *“la reforma alcanza un éxito muy limitado: el despertar económico de la España del setecientos no tiene vigor bastante para que la metrópoli pueda asumir plenamente el*

¹⁸⁸ Sobre l'intent reformador de la Corona espanyola per mantenir el control de les colònies americanes podeu consultar Pitschmann, H., *Las reformas borbónicas y el sistema de intendencias en Nueva España*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1996 i Garcia Aylluardo, C., *Las reformas borbónicas, 1750-1808*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2011.

*papel de proveedora de productos industriales para su imperio*¹⁸⁹ i “*sólo logra transformarse en onerosa intermediaria entre sus Indias y las nuevas metrópolis económicas de la Europa industrial*”¹⁹⁰.

Aquestes reformes, que signifiquen un gran augment de la pressió fiscal, xocaren frontalment amb els interessos econòmics de la classe “criolla” emergent, el que provocà enfrontaments socioeconòmics que esdevindran la causa dominant de la fi del colonialisme¹⁹¹. “*Si todas las fronteras entre castas se hacen dolorosas es porque la sociedad colonial no tienen lugar para todos sus integrantes; no sólo las tendencias al ascenso, también las mucho más difundidas que empujan a asegurar para los descendientes el nivel social ya conquistado se hacen difíciles de satisfacer en una Hispanoamérica donde el espacio entre una clase rica en la que difícil ingresar y el océano de la plebe y las castas siguen ocupado por grupos muy reducidos [...] son los españoles europeos los que, al introducirse arrolladoramente (gracias a las reformas mercantiles y administrativas borbónicas) en un espacio ya tan limitado, hacen desesperada una lucha por la supervivencia social que era ya muy difícil*”¹⁹².

Aquesta situació de creixent tensió social entre una casta oligàrquica colonial i una classe criolla emergent provoca, que aquesta segona qüestioni la legitimitat de l'Estat i plantegi la independència com una sortida als seus interessos econòmics, que sense trencar amb la metròpoli, li permetin un accés al comerç intercontinental, que fins llavors estava monopolitzat pels colons i la metròpoli.

Coincidint amb les revolucions liberals al continent europeu, del procés d'independència dels EUA i, especialment, de la crisi del Regne d'Espanya¹⁹³ immers en la Guerra del Francès, els

¹⁸⁹ Halperin Donghi, T., *Historia Contemporánea de América Latina*, Alianza editorial, Madrid, 1969, pàg. 19.

¹⁹⁰ *Íbid*, pàg. 20.

¹⁹¹ Per conèixer i comprendre el discurs polític de les classes criolles que dirigiren el procés d'independència podeu consultar Stoetzer, O., *El pensamiento político en la América española durante el periodo de la emancipación: 1789-1825*, Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1966.

¹⁹² Halperin Donghi, T., *op. cit.*, pàg. 40.

¹⁹³ Prados, L., *De imperio a nación. Crecimiento y atraso económico en España (1780-1930)*, Alianza editorial,

líders de la classe “criolla” prenen “*una conciencia más viva de la divergencia de destinos entre España y sus Indias, una confianza (que los hechos van a desmentir luego cruelmente) en las fuerzas económicas de esas Indias, que se creen capaces de valerse solas en un sistema comercial profundamente perturbado por las guerras europeas*”¹⁹⁴.

Aquesta pertorbació, a més, provocarà un desabastiment dels territoris colonials i una interrupció de les rutes comercials que forçarà a les colònies a desenvolupar una incipient manufactura que les reformes borbòniques havien destruït a causa de la seva política comercial.

Una manufactura que tenia possibilitat de desenvolupar-se amb una nova política comercial de caràcter lliurecanvista -com propugnava el Regne Unit- que permetés a la classe criolla controlar els ports colonials i iniciar el comerç amb Europa, sense haver de sotmetre's a l'intermediari del Regne d'Espanya¹⁹⁵.

El control dels ports per part de la Corona espanyola era una qüestió estratègica, ja que “*se consolidaban como instrumentos de conquista y dominación contra los países a los que pertenecían, y eran los vertederos por donde se dilapidaba la renta nacional. Los puertos y las capitales querían parecerse a París o a Londres, y a la retaguardia tenían el desierto*”¹⁹⁶.

Aquesta estructura econòmica provocarà que aquesta classe criolla aspiri al control polític, però sobretot el control de les infraestructures econòmiques estratègiques, per desenvolupar-se com a classe.

Tanmateix, els interessos no eren homogenis: per una banda, hi havia els interessos agrícoles, miners i exportadors que estaven interessats en mantenir l'estructura econòmica colonial, i per altra, hi havia incipients industrials de les regions més desenvolupades partidaris del

Madrid, 1988.

¹⁹⁴ Halperin Donghi, T., *op. cit.*, pàg. 80.

¹⁹⁵ Sobre el paper de l'Imperi Britànic en el procés d'independència de les colònies americanes, podeu consultar Kaufmann, W. W., *La política británica y la independencia de la América Latina (1804-1828)*, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1963.

¹⁹⁶ Galeano, E., *op. cit.*, pàg. 232.

proteccionisme i de desenvolupar un mercat intern que permetés crear una estructura econòmica independent dels interessos metropolitans¹⁹⁷.

Aquestes divergències d'interessos entre les classes dominants en disputa “*tendrán su eclosión en forma de lucha interburguesa. Esto es, entre la burguesía periférica (liberal, autodenominada “patriota” o nacionalista, propugnadora de la forma social de organización estatal también para las tradicionales formaciones coloniales y la apertura de espacios de “liberalidad” capitalista), y la burguesía semiperiférica (ibérica), mayoritariamente anclada en formas de dominación precapitalistas, propias de la expansión del capital mercantil; defensora todavía, por tanto, de formas coloniales de acumulación*”¹⁹⁸.

Però, més enllà dels interessos interns de les classes més poderoses de l'estructura social colonial, també cal comptar òbviamment, amb els interessos britànics, els quals eren partidaris del procés d'independència de les colònies per tal de poder tenir un control encara més efectiu d'aquestes economies, tot preparant el terreny per aconseguir l'hegemonia complerta amb el comerç ultramarí i, sobretot, assegurar uns mercats per als excedents que havia de generar un procés incipient de revolució industrial¹⁹⁹.

Al llarg de les primeres dècades del segle XIX el mapa colonial americà anirà descomponent-se, creant un nou mosaic de nous estats que havien de permetre a les societats americanes lliurar-se del colonialisme, i amb això, una nova estructuració social encapçalada per la classe “criolla”.

¹⁹⁷ Per conèixer la naturalesa del procés independentista a l'Amèrica colonial podeu consultar l'obra general de Lynch, J., *Las revoluciones hispanoamericanas (1808-1826)*, Ariel, Barcelona, 1980.

¹⁹⁸ Piqueras, A., *op. cit.*, pàg. 67.

¹⁹⁹ Per comprendre la relació entre els canvis polítics a les colònies amb la transformació de les relacions econòmiques entre centre i perifèria, podeu consultar Liss, P. K., *Los imperios transatlánticos. Las redes del comercio y de las Revoluciones de independencia*, Fondo de Cultura Económica Mèxic, 1989.

2.4.- L'intent frustrat de la creació de l'Estat-nació

No obstant, la realitat diferirà radicalment del somni dels “*libertadores*” de construir nous Estats Liberals que trenquin amb el llegat colonial²⁰⁰. Els terratinents seran la classe vencedora d'aquest procés, en detriment dels “criolls”. “*La liberación de las tierras de la nobleza [colonial] pudo llevar algunos cambios y dispersión de propiedades, aunque la vasta hacienda (estancia, finca, fundo) siguió siendo la unidad de propiedad territorial en casi todas las repúblicas*”²⁰¹.

I, a més, la independència dels nous estats serà una fal·làcia que donarà lloc a un nou model: el neocolonialisme²⁰². Sense necessitat d'ocupar militarment i políticament les antigues colònies, primer el Regne Unit, i al tombar del segle XIX al XX Estats Units, utilitzaran aquests nous estats al servei dels seus interessos, i especialment, del Capital.

Amb tot, “*la independencia de los países de América Latina no cambió para nada su estatus periférico; solamente eliminó los últimos vestigios del papel semiperiférico de España y acabó con las bolsas que habían quedado fuera de la economía-mundo en el interior de América Latina*”²⁰³.

Les noves classes dirigents no aconseguiren finançament extern per tal de desenvolupar un mercat interior que li permetessin crear una economia pròpia, sinó que el Regne Unit només tenia interès en que les colònies assumissin l'excedent de la producció industrial fruit de l'inici de la Revolució Industrial.

Això, provocà la ruïna de l'artesanat i el fracàs de tots els intents polítics de crear infraestructures a l'interior del país per generar aquest mercat intern, tot portant als nous estats a un

²⁰⁰ Sobre el pensament dels “*libertadores*”, que desenvoluparem en el següent capítol del treball, podeu consultar Belaúnde, V. A., *Bolívar y el pensamiento político de la revolución hispanoamericana*, Ediciones Cultura Hispánica, Madrid, 1959 o Pietri, A. U., *La creación del nuevo mundo*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1992.

²⁰¹ Hobsbawm, E. J., *La era de la revolución (1789-1848)*, op. cit., pàg. 169.

²⁰² El “neocolonialisme” s'adscriu en el marc teòric que hem tractat en el capítol 2.1 del present treball.

²⁰³ Wallerstein, I., *Capitalismo histórico y movimientos antisistémicos*, op. cit., pàg. 108.

fort endeutament que encara les feia més dependents de les potències mundials, i especialment, del Regne Unit.

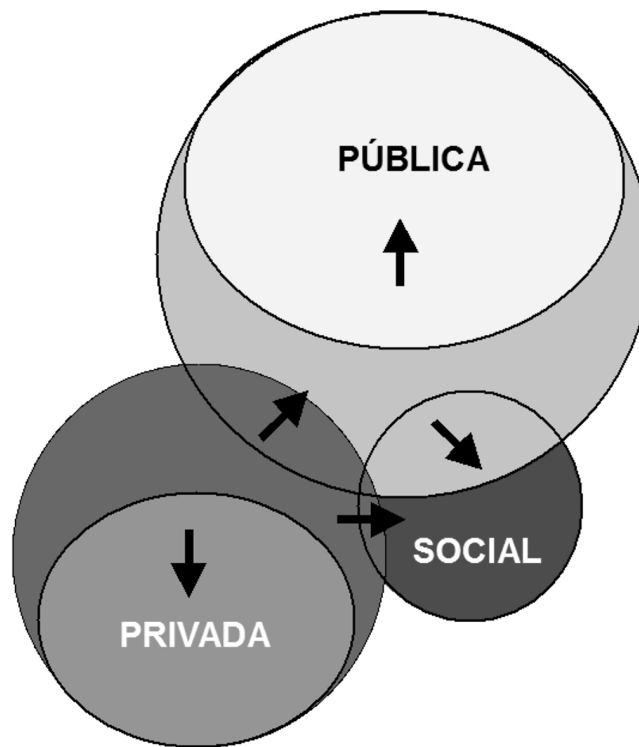
Aquest model generarà el que s'ha anomenat com a “economies dependents”²⁰⁴, és a dir, estats que si bé políticament gaudeixen d'independència política, econòmicament són totalment dependents de les economies de tercers països.

Una “*política colonial renovada y doblemente agresiva, destinada a acaparar valiosas fuentes de materias primas, extender el alcance de los mercados protegidos y garantizar campos de inversión lucrativos a los capitales exportados*”²⁰⁵.

El model de societat neocolonial, el podem concebre de la següent manera, segons l'esquema model utilitzat fins ara.

²⁰⁴ Veure nota a peu de pàgina número 169.

²⁰⁵ Sweezy, P. M., *Teoría del desarrollo capitalista*, op. cit., pàg. 335.

Font: Elaboració pròpia

Durant tot el segle XIX el Regne Unit, potència emergent arran de la Revolució Industrial i del procés de transformació del mercantilisme al capitalisme industrial, esdevindrà l'Estat hegemònic del sistema-món i dirigirà la divisió internacional del treball, en funció dels interessos capitalistes.

El paper reservat pels britànics a Amèrica Llatina s'aclarí ràpidament: *“después de su ruptura con España y Portugal se convirtió casi por completo en una dependencia económica de Inglaterra, aislada de cualquier interferencia política de los posibles competidores de este último*

país. En 1820, el empobrecido continente adquiriría ya una cuarta parte más de telas de algodón inglés que Europa; en 1840 adquiriría la mitad que Europa”²⁰⁶.

Aquest augment de les importacions “significaba un peso muy grave para la economía en su conjunto, sobre todo cuando no se daba un aumento paralelo e igualmente rápido de las exportaciones”²⁰⁷, provocant doncs, un desequilibri espectacular de les balances comercials.

Aquest fort desequilibri provocà un fort endeutament -que de fet serà la qüestió central al llarg del segle XIX i també del XX- , que els nous estats pretenen resoldre amb la política monetària de la inflació.

Les conseqüències: “las bancarrotas, las suspensiones de pago y las refinanciaciones desesperadas eran, en efecto, frecuentes”²⁰⁸. Mentrestant, el Regne Unit importava les matèries primeres d'Amèrica Llatina que li permetien aprofundir en el procés de revolució industrial generant desorbitant plusvàlues i excedents.

I, amb aquestes, els bancs britànics podien oferir crèdits als governs de les repúbliques, que encara generaven una major dependència econòmica entre les antigues colònies i el naixent Imperi Britànic, a través de “instrumentos que no necesitan ser blandidos amenazadoramente: unos países endeudados que necesitan nuevos créditos de la plaza de Londres para cubrir deudas anteriores son espontáneamente sensibles a los puntos de vista de la metrópolis financiera”²⁰⁹.

Partint aquesta situació de dependència i, un cop fonamentades les estructures dels nous estats llatinoamericans, els diferents governs republicans sota la influència britànica, intenten impulsar una economia estatal que permeti consolidar les estructures dels nous estats liberals.

I, aquesta política econòmica pública expansiva²¹⁰ -que s'inicia als voltants de l'any 1850 i fracassarà amb la crisi mundial de 1873- encara agreujarà més aquesta situació de dependència de

²⁰⁶ Hobsbawm, E. J., *La era de la revolución (1789-1848)*, op. cit., pàg. 42.

²⁰⁷ Halperin Donghi, T., *Historia Contemporánea de América Latina*, op. cit., pàg. 151.

²⁰⁸ Galeano, E., op. cit., pàg. 257.

²⁰⁹ Halperin Donghi, T., *Historia Contemporánea de América Latina*, op. cit., pàg. 226.

²¹⁰ Sobre la política econòmica dels nous estats americans, podeu consultar Alen Lascano, L. C., *Imperialismo y comercio libre*, A. Peña Lillo editor, Buenos Aires, 1963.

l'Imperi britànic, a més, de no resoldre la desigual distribució de la riquesa a l'interior de les repúbliques.

No sols “*el crecimiento fabril de América Latina había sido alumbrado, en nuestro siglo desde fuera. No fue generado por una política planificada hacia el desarrollo nacional, ni coronó la maduración de las fuerzas productivas, ni resultó del estallido de los conflictos internos, ya superados, entre los terratenientes y un artesanado nacional que había muerto a poco de nacer*”²¹¹, sinó que aquesta política es basà de nou amb el crèdit dels bancs estrangers “*que cada vez más frecuentemente adoptan fórmulas de devolución a largo plazo, se apoyan en una visión del futuro latinoamericano según la cual la expansión constante de la economía resolverá el problema del endeudamiento*”²¹², i acaba generant un efecte de bola de neu que provocarà de nou la bancarrota de les repúbliques americanes.

Les conseqüències d'aquesta política, encara enfortiran més la dependència amb els països centrals, els quals aprofitaran l'enfonsament de les economies llatinoamericanes. Si en un principi, “*la comercialización y el transporte interoceánico quedan a cargo de sectores extranjeros; los localmente dominantes se reservan las actividades primarias. Este esquema comienza, sin embargo, a ser superado lentamente, y siempre en el sentido de una penetración aún mayor de los sectores extranjeros: la minería, y aun algunas formas de explotación sumaria de las riquezas superficiales (es el caso del guano), son objeto de una transferencia progresiva en beneficio de éstos; la red ferroviaria es también controlada a menudo por extranjeros. Aún se insinúa -muy cautamente- una intervención extranjera en la agricultura y ganadería, bajo la forma, sobre todo, de empresas de especulación inmobiliaria*”²¹³.

Tanmateix, “*los burgueses de mostrador, usureros y comerciantes, que acapararon el poder político, no tenían el menor interés en impulsar el ascenso de las manufacturas locales, muertas en el huevo cuando el libre cambio abrió las puertas a la avalancha de las mercancías británicas. Sus*

²¹¹ Galeano, E., *op. cit.*, pàg. 272.

²¹² Halperin Donghi, T., *Historia Contemporánea de América Latina*, *op. cit.*, pàg. 212.

²¹³ *Íbid*, pàg. 213.

socios, los dueños de la tierra, no estaban, por su parte, interesados en resolver “la cuestión agraria”, sino a la medida de sus propias conveniencias. El latifundio se consolidó sobre el despojo, todo a lo largo del siglo XIX”²¹⁴.

A partir de la segona meitat del segle XIX, amb les innovacions tecnològiques fruit de la revolució industrial, es reactiva el comerç transatlàntic que facilita l'exportació de la producció tradicional americana i la inversió de capitals metropolitans que serveixen per començar a articular mercats interiors.

Aquest procés, permet l'ocupació de les terres dels indis i dels eclesiàstics que generen un nou equilibri entre les zones urbanes i rurals. Tanmateix, si bé *“la liberación de las tierras de la nobleza pudo llevar algunos cambios dispersión de propiedades [...] la vasta hacienda (estancia, finca, fundo) siguió siendo la unidad de propiedad territorial en casi todas las repúblicas”*²¹⁵, provocant que els terratinents s'erigissin com a classe dominant.

Per tal d'articular aquest mercat interior, i sobretot, per tal de donar sortida exterior a la producció de matèries primes a les zones rurals de l'interior dels nous estats americans, el projecte principal fou la creació d'una xarxa de ferrocarril²¹⁶. Tanmateix, aquesta xarxa es dissenyà més pensant en la segona qüestió que en l'articulació d'un mercat interior, segurament a causa de la necessitat de finançament estranger.

Aquest fet provocà que el que havia de servir -com estava succeint a Europa- per desenvolupar un mercat interior, tot creant una xarxa de distribució que permetés l'inici d'una incipient indústria pròpia, acabés sent *“parte decisiva de la jaula de hierro de la dependencia: extendieron la influencia imperialista, ya en plena época de capitalismo de los monopolios, hasta las retaguardias de las economías coloniales. Muchos de los empréstitos se destinaban a financiar ferrocarriles para facilitar el embarque al exterior de los minerales y los alimentos. Las vías*

²¹⁴ Galeano, E., *op. cit.*, pàg. 152.

²¹⁵ Hobsbawm, E. J., *La era de la revolución (1789-1848)*, *op. cit.*, pàg. 169.

²¹⁶ Sobre l'intent de la creació d'un mercat interior americà a partir de la infraestructura del ferrocarril podeu consultar Halperin Donghi, T., *Historia económica de America Latina*, Crítica, Barcelona, 2002.

férreas no constituían una red destinada a unir a las diversas regiones interiores entre sí, sino que conectaban los centros de producción con los puertos”²¹⁷.

Aquest procés d'industrialització, o almenys de transició cap a una agricultura capitalista que permetés un ulterior desenvolupament de les forces productives als territoris americans, també es veié frustrat per un altre factor: l'esclavitud de la mà d'obra.

Tot i que oficialment l'esclavitud s'anés abolint progressivament, a la pràctica, aquest règim d'explotació de la mà d'obra es mantingué. *”Ello acarrearía una sustitución, plagada de corrupciones, del comercio legal de negros esclavos por el contrabando -perseguido pero practicado-, y un consecuente encarecimiento en el precio de la mercancía humana. Lo cual pudo dar, a su vez, dos resultados: una mejor atención al esclavo en la plantación (de algodón o de caña de azúcar), por ser más difícil de sustituir y más caro desde el principio, buscando también propiciar (reduciendo los malos tratos y favoreciendo el equilibrio entre los sexos) su reproducción in situ. O una sobreexplotación, por el contrario, de la mano de obra que tan costosa comenzaba a resultar, sin más*”²¹⁸.

En els territoris que encara eren colònia espanyola, especialment Cuba, l'esclavitud va ser el factor principal per mantenir aquest vincle. Tanmateix, *“la mecanización de los molinos de azúcar, a partir de mediados de siglo, disminuyó la necesidad de fuerza de trabajo [esclau] en el proceso productivo*”²¹⁹.

Davant el manteniment del règim d'esclavitud als territoris colonials per part de la Corona espanyola i l'obertura a la resta de territoris peninsulars per al comerç amb l'illa del Carib, que provocà una forta reactivació de l'economia catalana²²⁰, aquest enclavatge prengué molta importància per l'Imperi decadent espanyol.

²¹⁷ Galeano, E., *op. cit.*, pàg. 257.

²¹⁸ Hernández Sandoica, E., *El colonialismo (1815-1873) Estructuras y cambios en los imperios coloniales*, Editorial Síntesis, Madrid, 1994, pàg. 45.

²¹⁹ Hobsbawm, E. J., *La era del capital (1848-1875)*, *op. cit.*, pàg. 193.

²²⁰ Sobre la participació catalana en l'economia colonial espanyola a Amèrica, podeu consultar Fontana, J., *La fi de*

Tanmateix, l'oligarquia cubana dedicada al monocultiu de les plantacions de sucre cada cop desplaçaren les seves exportacions cap als Estats Units i el Regne Unit, el que provocà alhora una penetració de capital privat d'aquests països davant la passivitat de la Corona espanyola. Aquesta fou una de les primers operacions dels Estats Units²²¹ per convertir els territoris americans colonitzats pels europeus en el seu mercat de referència al llarg del segle XX.

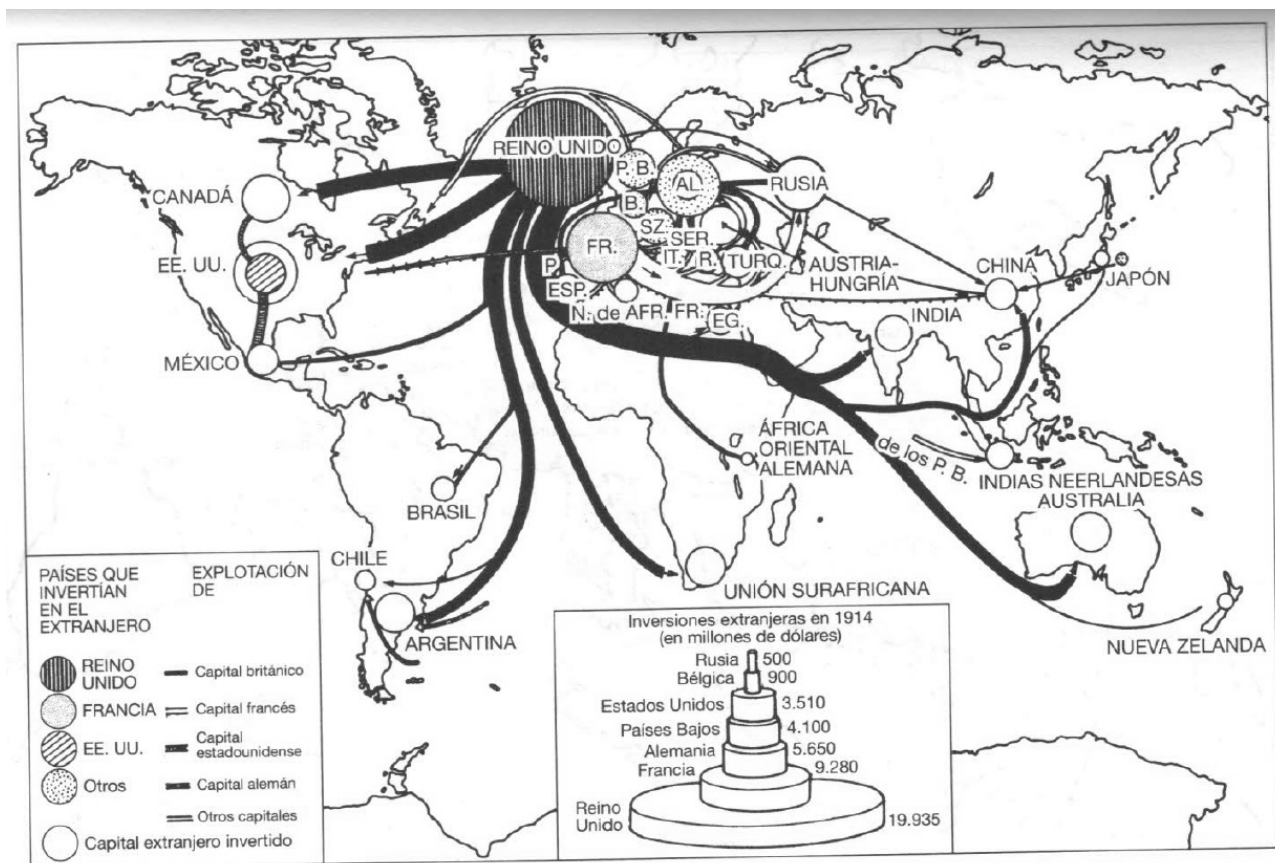
Tot i això, l'hegemonia del Regne Unit continuarà fins al tombant de segle, i més enllà dels territoris propers a la nova potència emergent, la Corona britànica “*derramó sobre las tierras de todo el cono Sur sus sociedades por acciones, sus empréstitos, sus técnicos y sus ideólogos. Todo aquello, en suma, con lo que el capital inglés hacía su fortuna por el mundo*”²²², més enllà, fins i tot, dels territoris americans.

Aquesta hegemonia del Regne Unit en el comerç mundial i com a potència hegemònica del sistema-món, queda reflectida en el següent mapa:

l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868), Edicions 62, Barcelona, 1996.

²²¹ Per una aproximació historiogràfica a l'evolució econòmica dels Estats Units, podeu consultar Kirkland, C., *Historia económica de Estados Unidos*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1941.

²²² Hobsbawm, E. J., *La era del capital (1848-1875)*, op. cit., pàg. 59.

Font: Hobsbawm, E. J., *La era del imperio (1875-1914)*, op. cit., pàg. 361.

Cal destacar també en aquests territoris més meridionals del continent la implementació d'una política de darwinisme social, que “*bajo la influencia del racismo universal del mundo burgués, soñaban en una transformación biológica de la población europea en Brasil en el cono sur de Suramérica*”²²³.

²²³ Hobsbawm, E. J., *La era del imperio (1875-1914)*, op. cit., pàg. 298.

Aquesta política provocarà un intent de genocidi dels afroamericans i indígenes amb greus conseqüències, especialment a Argentina, Uruguai i Paraguai, però que òbviament no tindrà efecte en la transformació de l'estructura econòmica d'aquests estats, posant en evidència el fracàs d'aquestes polítiques d'“ordre i progrés”²²⁴.

Amb aquest darrer exemple, queda en evidència la influència dels estats centrals sobre els nous estats independents americans. Si bé les antigues colònies van poder trencar amb els vincles polítics i militars de domini de les antigues metròpolis, la categoria d'“estat independent” va ser una fal·làcia, en tant en quant, els països centrals del sistema-món van aconseguir el control d'aquests territoris sense haver d'assumir -com comentàvem en capítols anteriors- els importants costos administratius i militars del domini territorial, però alhora aconseguint tots els beneficis que antigament proveïa aquest tipus de dominació.

2.5.- L'imperialisme

A partir de 1880 -un cop superada la crisi econòmica de 1873- i en plena segona etapa de la Revolució Industrial, les necessitats econòmiques dels estats centrals canvien. El lliurecanvisme que havia facilitat la sortida dels excedents industrials de les potències europees és substituït per una política comercial proteccionista²²⁵.

La conseqüència d'aquest canvi de política econòmica, provocarà la promoció dels monopolis econòmics, els quals “*crean condiciones para que, en primer lugar, el progreso de los salarios en el centro pueda seguir al de la productividad, pues la competencia entre firmas ya no se da a nivel de los precios, y, en segundo lugar, sea posible la exportación de capitales a gran escala*”.

²²⁴ “Ordre i progrés” és el lema -vigent encara- de la bandera del Brasil, que prové d'una frase del positivista August Comte, que inspirà les polítiques de genocidi d'aquests països contra la població indígena i afroamericana. Creien que la causa del subdesenvolupament d'aquests països era la persistència d'aquesta població que obstaculitzava el progrés econòmic.

²²⁵ Per una aproximació historiogràfica a aquesta etapa històrica podeu consultar Hobsbawm, E. J., *La era del imperio (1875-1914)*, op. cit.

*hacia la periferia. La primera de estas transformaciones reduce la función de la periferia en el mecanismo de absorción. Pero, al mismo tiempo, refuerza su segunda función: elevar el nivel de la tasa de ganancia, que tiende a disminuir más rápidamente en el centro. Esto es posible gracias a la exportación de capitales, que permite colocar en la periferia una producción moderna que, sin embargo, goza de salarios bajos*²²⁶.

Un cop més, es demostra la teoria -mencionada anteriorment²²⁷- del canvi-continuïtat que evidencia la relació de dependència entre la perifèria i el centre, així com la dinàmica de funcionament del conjunt sistema-món.

Per tal que el Capital dels països centrals puguin assegurar-se aquestes transformacions dels mercats de les perifèries per poder desenvolupar el procés de transformació intern fruit de les noves condicions de la segona revolució industrial, els governs d'aquests estats centrals optaran per desenvolupar una nova escalada en la política imperialista.

L'aliança entre el Capital i l'Estat per poder desenvolupar aquesta estratègia, queda clarament demostrada en l'obra de Lenin²²⁸. Segons el rus, el canvi de la política lliurecanvista que s'havia desenvolupat al llarg del segle XIX per una política monopolista per revertir la situació de crisi econòmica mundial produïda el 1873, provocà una concentració de capitals, a partir de la creació d'associacions empresarials, al creixement del capital financer i, en última instància -com hem vist en el capítol anterior- a la política colonial. Una política que, un cop adaptada als processos d'independència de les antigues colònies espanyoles i portugueses, es centra en trobar sortida als productes fabricats als estats centrals.

²²⁶ Amin, S., *El desarrollo desigual*, op. cit., pàg. 179.

²²⁷ Gunder Frank, A., *Capitalismo y subdesarrollo en América Latina*, op. cit.

²²⁸ Lenin, V. I., *El imperialismo*, op. cit. El primer autor a plantejar una tesis vinculant l'Imperialisme a causes de caràcter econòmic, que serà l'eix central de l'argumentari de l'escola marxista, va ser Hobson, J. A., op. cit. Fruit de l'empremta d'aquestes ambdues obres citades, dins la corrent marxista es desenvoluparà aquesta tesis sobre l'imperialisme amb autors com Hilferding, R., *El capital financiero*, Tecnos, Madrid, 1985, Bujarin, N., *El imperialismo y la acumulación de capital*, Tiempo Contemporáneo, Buenos Aires, 1974, i Luxemburg, R., *La acumulación de capital*, Grijalbo, Mèxic, 1967. Un resum d'aquest debat teòric es pot trobar a Valier, J., *El imperialismo*, Fontamara, Barcelona, 1977.

Alhora, aquesta política colonial, i especialment el procés de revolució industrial, generen una fusió del capital bancari amb l'industrial, que genera grans societats d'inversió de capital que necessita nous mercats per a col·locar els excedents produïts per la indústria dels estats centrals.

Per aquest motiu, es produeix una substitució en les exportacions de les metròpoli cap als territoris perifèrics. Ara l'interès ja no es centrarà en col·locar els excedents industrials cap a uns mercats perifèrics amb un consum limitat, sinó en invertir capitals en aquests territoris per aprofitar una mà d'obra barata, que ja no troba als estats centrals.

L'interès de les potències occidentals serà, doncs, *“apoderarse de territorios extranjeros y cerrarlos a la competencia extranjera como mercados de productos terminados, fuentes de materias primas y de mano de obra barata o campos de inversión de capitales por exportar -es decir, como fuente de sobreganancias-, he aquí cuál es ahora el motivo central de la política extranjera de los países capitalistas de los años 80 del siglo pasado”*²²⁹.

La creació d'associacions internacionals monopolistes de capitalistes, serà l'embrió de la proposta d'aquesta política per part del Capital, que l'Estat no dubtarà en emprendre. Però, per primer cop, no es produirà una disputa directa per la conquesta dels nous territoris, sinó que es produirà un repartiment entre les diferents potències, seguint la correlació de forces internes a l'àrea central del sistema-món²³⁰.

Per fer front a l'augment de la competència, *“los trusts pasan a la formación de convenios capitalistas a escala internacional, de cárteles internacionales que fijan y limitan la producción total, aseguran a cada socio una tasa determinada de la producción y se reparten el mercado*

²²⁹ Mandel, E., *Tratado de economía marxista. Vol II, op. cit.*, pàg. 69.

²³⁰ Sobre el paper dels estats centrals del sistema-món en la implementació de l'Imperialisme podeu consultar Joll, J., *Historia de Europa desde 1870*, Alianza Editorial, Madrid, 1983 o el ja citat Hobsbawm, E. J., *La era del imperio (1875-1914)*, op. cit..

mundial en zonas de ventas exclusivas y de aprovisionamiento exclusivo de materias primas, aplicando multas a aquellos miembros que infringen esta reglamentación”²³¹.

Aquesta darrera característica del procés, tindrà molta més empremta als territoris africans i asiàtics, on els processos de colonització no havien tingut tanta força en segles anteriors. Però, els territoris d'Amèrica Llatina tot i la seva “oficial” independència política, també en seran víctimes.

El poder dels trusts sobre els territoris perifèrics serà tan gran a nivell econòmic que acabaran imposant una dominació política d'aquests. El Capital -el poder econòmic privat- acabarà dominant l'Estat -el poder públic- dels territoris perifèrics, per tal que aquest darrer actuï als interessos econòmics del primer.

Els interessos de les classes dominants autòctones dels estats perifèrics estan lligats als interessos del Capital estranger, ja fos per interessos econòmics -participació en les empreses estrangeres i les associacions financeres- o per interessos polítics -mantenir la subordinació del Treball per poder assegurar l'explotació de la mà d'obra-.

El monocultiu i la monoproducció d'aquests territoris perifèrics a mans d'aquestes classes dominants submises al Capital estranger, provocaran que els països perifèrics depenguin de la conjuntura econòmica mundial des d'una posició feble, generant inestabilitat econòmica amb fortes fluctuacions, constants períodes d'inflació i d'augment del cost de la vida, un gran exèrcit de reserva industrial que disminueix el preu de la mà d'obra i crea grans bosses de pobresa, pertorbacions ecològiques molt greus per l'erosió provocada per la sobreexplotació de la terra, la subalimentació de les classes populars a causa del monocultiu i l'orientació exportadora de l'agricultura, etc. En resum, un seguit de conseqüències que provocaran un augment de la dependència dels estats centrals, i alhora, un major subdesenvolupament i debilitament dels territoris perifèrics.

²³¹ Mandel, E., *Tratado de economía marxista. Vol II, op. cit.*, pàg. 84.

Tot i la cooperació entre les diferents potències mundials en el repartiment del mercat mundial, una nova potència emergent -els EEUU- iniciaran una estratègia, basada en la Doctrina Monroe²³², que progressivament aniran desplaçant les potències europees del mercat americà.

La conquesta de Cuba -que serà colònia espanyola fins a 1898-, segurament, és un dels esdeveniments històrics que posen de relleu més clarament aquesta creixent influència dels Estats Units sobre el conjunt del continent americà²³³.

Tanmateix, la forta dependència financera dels territoris americans per la construcció del ferrocarril i la progressiva inversió de capital dels EEUU en aquests territoris, ja es preparen dècades abans d'aquest canvi d'hegemonia.

Aquesta nova estratègia de domini imperial, passa perquè *“donde ya no es políticamente posible operar por más tiempo con las anticuadas y comprometidas administraciones coloniales e imponer su control simplemente por medio de la infiltración económica, el imperialismo norteamericano apadrina (o tolera) la independencia política de los países coloniales, convirtiéndose, posteriormente, en la potencia dominante de las regiones recientemente “liberadas”*²³⁴.

Amb el “crac del 29” es desploma el comerç i la indústria a nivell mundial, i especialment als estats centrals del sistema-món. Els estats perifèrics americans opten per acabar amb el monocultiu i començar un procés d'industrialització que pugui oferir exportacions als països centrals en conflicte bèl·lic, però per a realitzar la inversió necessària opten un cop més per l'endeutament -aquest cop, i per primera vegada, amb el finançament nord-americà-.

²³² Es poden consultar les fonts primàries en línia a: <http://www.filosofia.org/ave/001/a264.htm> (consultat el 9 d'agost de 2018). Per una aproximació historiogràfica al que suposà la Doctrina Monroe es poden consultar multitud d'obres, com per exemple, Tower, Ch., *El origen: significado y valor internacional de la Doctrina de Monroe*, Nabu Press, Estats Units, 2010, Julien, C., *El imperio americano*, Nova Terra, Barcelona, 1969, Perkins, D., *Historia de la Doctrina Monroe*, Editorial Eudeba, Buenos Aires, 1964, o Fred Rippy, J., *La rivalidad entre Estados Unidos y Gran Bretaña por America Latina (1808-1830)*, Editorial Universitaria de Buenos Aires, Buenos Aires, 1967.

²³³ Hobsbawm, E. J., *Historia del siglo XX*, op. cit.

²³⁴ Baran, P. A., op. cit., pàg. 31.

Amb les guerres mundials s'estimula l'economia, però en posar-hi fi, s'evidencia de nou la manca de comunicacions i tecnologia adequades per poder competir amb les potències centrals, el que provoca de nou un fort endeutament que no pot retornar-se.

A més, *“la crisi permite a las potencias y a las instituciones internacionales que dependen de ellas intervenir para imponer una “estabilización” que siempre sacrifica deliberadamente los objetivos de desarrollo a las exigencias de solvencia a corto plazo, es decir de mantenimiento del statu quo”*²³⁵.

Aquesta nova dependència entre els territoris perifèrics americans i els Estats Units reafirmaran la Doctrina Monroe i determinarà *“una identificación también creciente de los intereses de los capitalistas norteamericanos en América Latina, con al seguridad nacional de los Estados Unidos. La estabilidad interior de la primera potencia del mundo aparece íntimamente ligada a las inversiones norteamericanas al sur del río Bravo”*²³⁶.

El camí estava aplanat per tal que els EUA esdevinguessin la potència hegemònica a la regió americana, convertint Amèrica Llatina amb el seu *“patio trasero”*. Des de finals del segle XIX amb el control de l'àrea del Carib, els EUA acabaran controlant a finals de la primera meitat del segle XX tot el continent sencer fins a la Patagònia.

Un control que s'exercirà bàsicament, a través de l'explotació dels recursos naturals per part d'empreses de capital nord-americà anglosaxó, però que també es reforçarà amb el control directe de les polítiques públiques de les repúbliques llatinoamericanes per part de la Casa Blanca.

L'estructura de poder de les societats perifèriques americanes no variarà de la del segle XIX, -reproduïda de la següent manera- sinó que simplement es produirà un canvi de l'origen de la potència estrangera dominant a l'interior de cadascun dels estats. Els Estats Units substituiran el Regne Unit.

²³⁵ Amin, S., *El desarrollo desigual*, op. cit., pàg. 12.

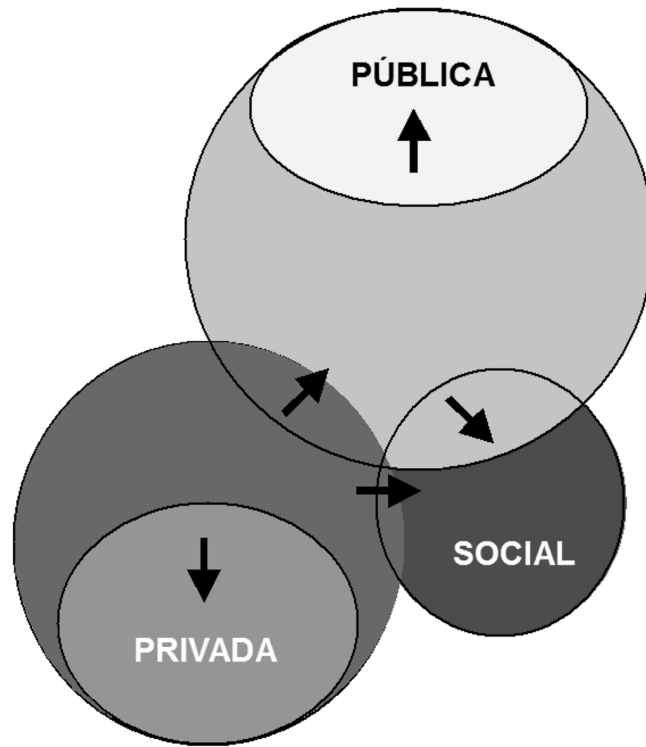
²³⁶ Galeano, E., op. cit., pàg. 175.

L'altre canvi estructural és la naturalesa del poder estranger. Si bé fins ara, el poder era bàsicament de caràcter públic -o de l'Estat- amb la fase imperialista es produirà una conversió de la naturalesa d'aquest poder, que passarà de caràcter públic -o de l'Estat- a caràcter privat -o del Capital-.

Aquest fet es deu -com ja hem vist- al fet que la fi de la política imperialista clàssica de dominació directa d'un territori, fos substituïda per una política imperialista moderna, en la que l'element bàsic de control és el sotmetiment econòmic, en lloc del polític²³⁷.

Així doncs, la correlació de forces als territoris perifèrics americans el podríem presentar de la següent forma:

²³⁷ Sobre aquest canvi en la naturalesa de la dominació imperialista podeu consultar Sweezy, P. M. i Baran P. A., *El capital monopolista*, op. cit., 1968, AAVV, *La dependencia político-económica de América Latina*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 1969, Dobb, M., *Capitalismo, crecimiento económico y subdesarrollo*, Oikos, Barcelona, 1970, Carr, E. H., *La crisis de los veinte años (1919-1939): Una introducción al estudio de las relaciones internacionales*, Los libros de la Catarata, Madrid, 2004.

Font: Elaboració pròpia

2.6.- El neoliberalisme

Amèrica Llatina esdevindrà una satèl·lit econòmic i polític dels Estats Units, que servirà en primera instància com a mercat d'importació de matèries primers i mercat d'exportació dels seus productes, i un cop arrencada la Guerra Freda, esdevindrà un camp de batalla on el govern dels EUA no dubtaré en intervenir militarment per garantir l'adhesió de les repúbliques al bloc capitalista²³⁸.

²³⁸ Per una aproximació historiogràfica a aquesta etapa, podeu consultar Chomsky, N *op. cit.*

Com Anglaterra, els Estats Units imposarà a partir de la Segona Guerra Mundial una doctrina lliurecanvista, però alhora com veiem també al llarg de la història, afermant una política proteccionista a l'interior del seu marcat que no posi en perill la seva economia²³⁹.

En aquesta nova era històrica, i com ja hem vist que s'anava configurant en l'anterior, el paper de l'Estat es veurà complementat amb noves institucions de caràcter interestatal que actuaran com a àrbitres de l'escena internacional, amb l'objectiu de mantenir l'estructura dependent del sistema-món.

Entre d'aquestes institucions supraestats, destaquen “*el Fondo Monetario Internacional y el Banco Mundial nacerán juntos para negar, a los países subdesarrollados, el derecho de proteger sus industrias nacionales, y para desalentar en ellos la acción del Estado. Se atribuirán propiedades curativas infalibles a la iniciativa privada*”²⁴⁰.

A mesura que la Guerra Freda s'anirà decantant a favor dels Estats Units, Amèrica Llatina esdevindrà també, el laboratori on assajar les polítiques neoliberals, que esdevindran la ideologia dominant amb la caiguda del Mur de Berlín i la desintegració de la URSS. Un laboratori d'assaig de les idees econòmiques de Milton Friedman i la seva escola²⁴¹, que s'iniciarà amb el cop d'Estat a Xile de l'any 1973 i s'anirà estenent arreu del continent, amb conseqüències desastroses per les economies i les repúbliques americanes²⁴².

Aquest canvi d'enfocament econòmic, conjuntament amb l'evolució històrica de les repúbliques americanes, provocà arran de la crisi del petroli de 1973 una nova ofensiva dels EUA en el control del estats llatinoamericans, que a través de la recepta neoliberal, ha provocat la reducció del paper de l'Estat a la seva mínima expressió, així com la transformació de les

²³⁹ Sobre la política econòmica que els Estats Units imposa al sistema-món podeu consultar Sweezy, P. M. i Baran P. A., *El capital monopolista*, op. cit. i Harvey, D., *Breve historia del neoliberalismo*, op. cit.

²⁴⁰ Galeano, E., op. cit., pàg. 264.

²⁴¹ Els principals economistes que posaren les bases teòriques d'aquesta corrent són Hayek, F. A., op. cit., i Friedman, M., op. cit.. Per entendre els fonaments del neoliberalisme des d'una perspectiva de l'economia crítica, podeu consultar la ja mencionada obra d'Etxezarreta, M., op. cit..

²⁴² Per un examen més detallat d'aquest procés, podeu consultar Klein, N., op. cit..

institucions públiques en simples òrgans públics de gestió, sota els principis de la Nova Gestió Pública.

El neoliberalisme produirà importants canvis en l'estructura econòmica dels països perifèrics americans, ara tots sota el control hegemònic dels Estats Units, que es centrarà en tres principals factors.

El primer d'ells, és la creixent importància del petroli com a motor de la indústria i l'economia a nivell mundial²⁴³. Les reserves de petroli a nivell mundial s'ubicaran a Amèrica Llatina i al Pròxim Orient. Per l'interès del nostre treball, el petroli esdevindrà un nou monocultiu dels territoris perifèrics, igual com segles anteriors ho havia estat l'or i la plata, el sucre, el cafè, el cacau, etc.

Un cop més, com a constant històrica, *“los países ricos ganan mucha más para tomarse el trabajo de consumirlo, que los países pobres por producirlo. La diferencia es de diez a uno: de los once dólares que cuestan los derivados de un barril de petróleo, los países exportadores de la materia prima más importante del mundo reciben apenas un dólar, resultado de la suma de impuestos y los costes de extracción, mientras que los países del área desarrollada, donde tienen su asiento las casas matrices de las corporaciones petroleras se quedan con diez dólares, resultado de la suma de sus propios aranceles y sus impuestos, ocho veces mayores que los impuestos de los países productores, y de los costos y de las ganancias del transporte, la refinación, el procesamiento y la distribución que las grandes empresas monopolizan”*²⁴⁴.

Així doncs, tot i el canvi en els sectors de la producció als territoris perifèrics, es manté la continuïtat en la seva naturalesa i en la dependència entre aquesta economia i les economies dels països centrals. Petroli, sucre, tabac, etc. Independentment del producte, la relació imperant entre els estats centrals i els perifèrics és la d'extracció de recursos naturals amb un caràcter d'espoli.

²⁴³ Per una aproximació al negoci del petroli, podeu consultar O'Connor, H., *El imperio del petróleo*, Editorial Platina, Buenos Aires, 1961 i O'Connor, H., *La crisis mundial del petróleo*, Editorial Platina, Buenos Aires, 1963.

²⁴⁴ Galeano, E., *op. cit.*, pàg. 203.

El segon dels factors a destacar, és que si bé hem vist en el capítol anterior que es substitueix la importància de les mercaderies pel capital, en aquesta nova etapa -a causa del canvi de l'orientació productiva dels estats centrals en l'entrada de la tercera revolució industrial-, la tecnologia esdevé una nova eina de dominació entre els estats centrals i perifèrics²⁴⁵.

Si bé en l'etapa anterior els països centrals utilitzaven el gran exèrcit de reserva industrial dels territoris perifèrics, per invertir-hi capital per iniciar una industrialització que augmentés la plusvàlua i poder retornar productes fabricats, en aquesta nova etapa, el predomini tecnològic dels estats centrals centrarà la seva estratègia en dotar d'aquesta tecnologia als països perifèrics (reservant-se òbviament la tecnologia puntera per als estats centrals) per tal d'augmentar aquesta taxa de benefici, continuant recolzant-se també en els baixos salaris dels territoris perifèrics.

Com a conseqüència d'aquesta nova estratègia, *“la inversión de capital físico pierde su importancia como medio de obtener plusvalía adicional para elevar la tasa de ganancia de los monopolios. La dominación tecnológica facilita cada vez más esta tarea. Por ello, el reflujo de beneficios de la periferia hacia el centro se acelerará y los países subdesarrollados pasarán a ser proveedores de capitales para el centro”*²⁴⁶.

Fins aquí, observem els dos factors principals de canvi en l'estructura econòmica dels territoris perifèrics que asseguren la continuïtat en les relacions de dependència entre aquests i els territoris centrals del sistema-món.

El tercer factor central per mantenir aquesta dominació, serà un cop més l'endeutament²⁴⁷. Igual com hem vist al llarg del procés de conquesta i dominació dels territoris perifèrics americans,

²⁴⁵ Sobre el paper que juga la tecnologia en la relació de dependència entre els estats perifèrics i centrals del sistema-món, podeu consultar Amin, S., *El desarrollo desigual*, op. cit., Katz, J., *Importación de tecnología, aprendizaje e industrialización dependiente*, Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires, 1976 i Cardoso, F. H. i Faletto, E., *Dependencia y desarrollo en América Latina*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2015.

²⁴⁶ Amin, S., *El desarrollo desigual*, op. cit., pàg. 180.

²⁴⁷ Per una anàlisi sobre l'endeutament d'Amèrica Llatina i la dependència que aquest genera respecte els estats centrals del sistema-món, podeu consultar Harvey, D., *Breve historia del neoliberalismo*, op. cit., Toussaint, E., *La bolsa o la vida: las finanzas contra los pueblos*, Consejo Lationamericano de Ciencias Sociales, Buenos Aires, 2002, Díaz Dionis, G., “La deuda externa de América Latina”, a García Pérez, J., *América Latina. Treinta años de*

el deute ha estat l'instrument utilitzat pels Estats Units i les institucions internacionals com el Banc Mundial i el Fons Monetari Internacional, per obligar als governs llatinoamericans a prendre polítiques d'economia pública que han provocat resultats desastrosos en la societat i l'economia d'aquests estats²⁴⁸.

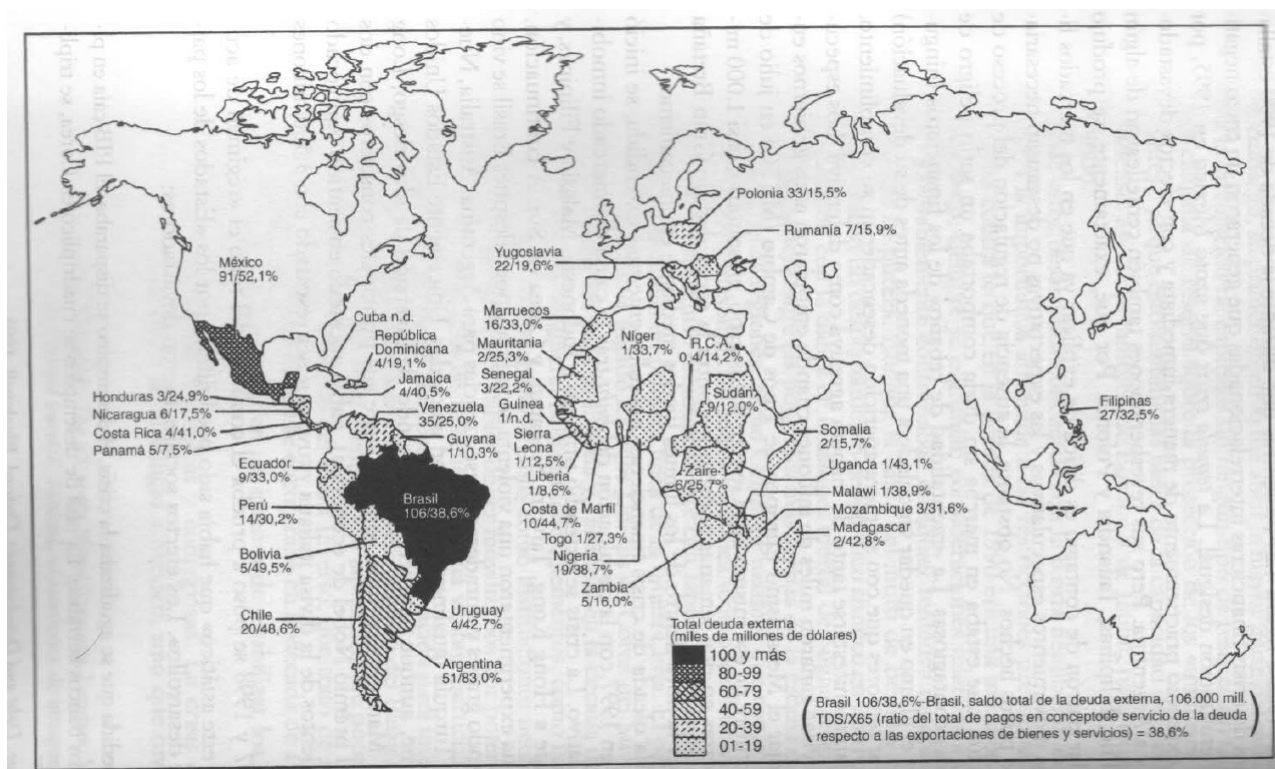
Als anys 80, anomenats com la “*década perdida*”²⁴⁹ a Amèrica Llatina, és quan afloraran les conseqüències de les polítiques neoliberals de les darreres dècades i es produirà una situació insostenible a causa del deute dels estats perifèrics, no sols com fins llavors amb les companyies financeres privades de les potències centrals, sinó ara també amb aquestes noves institucions de control econòmic interestatal creades per les potències centrals per dirigir i coordinar el domini d'aquestes sobre els territoris perifèrics.

En el següent mapa, podem observar la situació del deute extern dels estats perifèrics entre els anys 82 i 85. Una situació insostenible que obligarà als territoris perifèrics ha adoptar, un cop més, pels dictats d'aquestes institucions interestatals que provoquin encara una major degradació de les condicions socioeconòmiques d'aquests països.

transformación (1962-1992), Universidad de Comillas, Madrid, 1992, o Marichal, C., *Historia de la deuda externa de América Latina*, Alianza Editorial, Madrid, 1988, entre molts d'altres.

²⁴⁸ Sobre l'efecte de les polítiques del FMI i el BM sobre Amèrica Llatina, es pot consultar Correa, E., i Girón, A., *Reforma financiera en América Latina*, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales, Buenos Aires, 2006, AAVV, *La crisis latinoamericana de la deuda desde la perspectiva histórica*, CEPAL, Santiago de Xile, 2014, Toussaint, E., *Banco Mundial: el golpe de estado permanente*, Centro Internacional Miranda, Veneçuela, 2006, i Klein, N., *La Doctrina del Xoc*, op. cit.

²⁴⁹ Aquesta expressió fou adoptada per la Comisión Económica para América Latina y el Caribe (CEPAL). En podeu trobar més informació a CEPAL, *América Latina y el Caribe, quince años después: de la década perdida a la transformación económica, 1980-1995*, Fondo de Cultura Económica, Santiago de Xile, 1996.

Font: Harvey, D., *Breve historia del neoliberalismo*, op. cit., pàg. 106.

Als anys 90, les polítiques que aquestes institucions supraestatals van obligar a prendre als territoris perifèrics per resoldre el deute -mitjançant la reducció de la despesa que es reorientés cap al pagament d'aquest crèdit per tal de resoldre el desequilibri de la balança fiscal-, van suposar una anul·lació de la sobirania política d'aquests territoris, a causa de la intervenció directa del FMI i el BM en la definició de les polítiques econòmiques d'aquests estats²⁵⁰.

Òbviament, l'únic objectiu d'aquestes polítiques era la cancel·lació del deute, sense tenir en compte les necessitats econòmiques i socials internes de cada estat.

²⁵⁰ Per una aproximació sobre aquesta conjuntura històrica des del punt de vista de l'economia, i especialment de l'endeutament, podeu consultar Schatan, J., *El saqueo de América Latina: deuda externa, neoliberalismo, globalización*, LOM Ediciones, Santiago de Xile, 1998.

Fruit d'aquestes, va disminuir la renda per càpita, situant la renda mitjana a nivells de 1978; la baixada de la producció per càpita en contrast a l'augment de l'exportació de capitals; la reducció dels salaris a quotes anàlogues als anys 70; la disminució de la inversió pública i augment de la privatització dels serveis públics; la inflació galopant; la fuga de cervells als Estats Units; un reflux del treball infantil acompanyada de la prohibició de l'activitat sindical; augment de l'extrema pobresa; augment del tràfic de drogues i del blanqueig de capital; la reducció de la fiscalitat per atraure la inversió externa, etc.

Tot un seguit de mesures de degradació de les condicions socials i de vida dels ciutadans d'aquests territoris, que a més, no sols no va reduir el deute extern, sinó que el va fer augmentar encara més²⁵¹.

Tot i la destrucció de l'economia pública dels Estats, mitjançant la privatització dels sectors públics i estratègics, com la degradació de les condicions de vida de la població, el deute continua essent per part dels estats centrals el major instrument de dominació dels territoris perifèrics, motiu pel qual -com veurem posteriorment- aquesta qüestió és central en els projectes polítics en disputa en aquests territoris.

En entrar el segle XXI, el qüestionament de l'hegemonia a nivell mundial dels EUA²⁵², ha plantejat pel govern de la Casa Blanca una reorientació de la seva política exterior, front l'ascens de noves potències (les tradicionals com la UE i el Japó o els nous estats com la Índia o la Xina), que de nou prenen Amèrica Llatina com un territori al servei dels seus interessos econòmics.

El consens neoliberal dels successius governs nord-americans des dels anys 80 ha estat total, independentment que governessin els republicans o els demòcrates. El triomf del contrarevolució conservadora no té obstacle, “*desde Nixon hasta la llegada de G.W. Bush a la Casa Blanca, en*

²⁵¹ Chomsky, N., *op. cit.*.

²⁵² Sobre la pèrdua d'hegemonia dels Estats Units en el sistema-món, podeu consultar Amin, S., *Más allá del capitalismo senil. Por un siglo XXI no-americano*, El Viejo Topo, Mataró, 2003 o Chomsky, N., *Hegemonia o supervivencia*, Editorial Empúries, Barcelona, 2004.

2001, se consolidó un consenso por el que incluso muchos demócratas abandonaron la filosofía del *New Deal*”²⁵³.

En síntesi, les conseqüències d'aquestes polítiques neoliberals han provocat canvis substancials en les condicions de vida dels territoris perifèrics, però alhora aquesta canvis -com hem vist al llarg dels anteriors capítols- han servit per garantir la continuïtat de l'estructura de relacions del sistema-món²⁵⁴.

El capitalisme agrari és l'estructura econòmica que continua imperant als territoris perifèrics tot i els esforços d'industrialització d'aquests i l'endeutament que han comportat. La classe terratinent, que continua la seva activitat exportadora de matèries primes, esdevé l'oligarquia que controla la política i la societat d'aquests països. Perpetuant, així, una societat fortament jerarquitzada, una baixa densitat de població i un fort control social per mantenir l'*status quo*.

La burgesia local -igual com la classe terratinent anteriorment esmentada- continua subjugada als interessos estrangers, mantenint així la submissió de les estructures productives perifèriques als interessos econòmics de les potències centrals, i evitant així un desenvolupament endogen de l'economia que permeti l'articulació d'un mercat intern que trenqui amb aquesta dependència de la conjuntura econòmica mundial.

Una forta burocratització, que amb la privatització dels sectors estratègics de l'economia, genera una casta governamental i una forta militarització de la societat amb l'únic objectiu de garantir el control social, i per tant, assegurar el major grau d'explotació de la força de treball.

I, per últim, un grau d'explotació laboral que en lloc de generar un procés de proletarització de la mà d'obra, provoca un procés de marginalització, evitant així la constitució de la classe treballadora com a subjecte polític actiu i, per tant, de la creació de llaços de solidaritat entre els

²⁵³ Fontana, J., *Por el bien del imperio, op. cit.*, pàg. 833.

²⁵⁴ Amin, S., *El desarrollo desigual, op. cit.*

seus membres -que a més tenint en compte el consum cultural nordamericanitzat- produeix una alienació i individualització que desencadena amb l'augment de drogues i delinqüència²⁵⁵.

Com sintetitza el filòsof argentí Atilio Borón, “*el análisis de la experiencia latinoamericana indica que, lamentablemente, las sociedades que fueron remodeladas por los gobiernos democráticos de América Latina son invariablemente sociedades más injustas que antes, desde México hasta Chile, pasando, sin excepción, por todos los países. Se trata de sociedades donde hay más pobres, pobres más pobres y ricos mucho más ricos que antes. La desigualdad social, la inequidad social, se ha agigantado hasta niveles sin precedentes. Sociedades marcadas por estados desertores, impotentes, incapaces; que han admitido una corrupción estructural como parte del orden natural de las cosas; gobiernos y estados mucho más dependientes del exterior; economías mucho más vulnerables y dependientes que antes. Todo ello resultado del proceso democrático*”²⁵⁶.

Com veurem en el següent capítol, les conseqüències dramàtiques del neoliberalisme sobre les economies i societats perifèriques, produirà un qüestionament d'aquesta orientació econòmica des de les classes populars, que provocarà en alguns estats el canvi de rumb, mentre que en d'altres, s'aprofundirà aquest sotmetiment als designis i interessos econòmics dels Estats Units, el qual aprofundeix aquestes polítiques per intentar evitar perdre l'hegemonia del seu poder sobre Amèrica Llatina.

2.7.- La resposta bolivariana

Si bé en els anteriors capítols hem vist com l'ofensiva del capital ha estat constant per tal de mantenir l'*status quo*, a diferència del que hem vist en el primer capítol del treball, en el que ha

²⁵⁵ Per un anàlisi si de la situació actual dels estats llatinoamericans, podeu consultar Borón, A., *América Latina en la geopolítica del imperialismo*, Ediciones Luxemburg, Buenos Aires, 2012, CEPAL, *Estudio Económico de América Latina y el Caribe 2013: tres décadas de crecimiento económico desigual e inestable*, CEPAL, Santiago de Xile, 2013, o CEPAL, *Panorama económico y social de la comunidad de estados latinoamericanos y caribeños 2014*, CEPAL, Santiago de Xile, 2015.

²⁵⁶ Borón, A., *El capitalismo*, op. cit., pàg. 33.

existit una permanent lluita entre el Capital i el Treball, això no vol dir en cap cas que no hagi existit la lluita de classes als territoris perifèrics

Hi ha existit abans de la implantació del capitalisme en ple procés de colonització per part de les potències ibèriques i hi ha existit al llarg dels segles. Tanmateix, la desigual correlació de forces entre Capital i Treball i, sobretot la doble dominació per part del Capital autòcton i estranger, ha provocat que el Treball hagi hagut d'afrontar una força antagònica amb un major poder.

En gran part de la història d'Amèrica Llatina, sobretot durant el colonialisme i en les etapes inicials de la implantació de les repúbliques americanes, l'avanç del Treball sobre el Capital ha vingut donat més pel canvi de context a les potències centrals que per la pròpia força del Treball a l'interior de les societats americanes.

L'abolició de l'esclavitud, com a exemple paradigmàtic, ha vingut donat més per un canvi en l'orientació dels interessos econòmics de les potències centrals, que no pas per la pròpia lluita dels esclaus a l'interior dels territoris perifèrics²⁵⁷.

Tanmateix, això no vol dir que la lluita del Treball contra el Capital a l'interior d'aquests territoris no hagi existit o no hagi tingut importància. La primera colònia americana a aconseguir la seva independència, Haití, va ser aconseguida precisament a través d'una revolta dels esclaus²⁵⁸.

No ha estat, per això, fins a la industrialització dels territoris perifèrics, que s'ha pogut organitzar una mínima massa crítica que hagi encapçalat aquesta lluita. Com analitzarem en el capítol posterior, aquesta també ha vingut donada per la importació de les ideologies sorgides als

²⁵⁷ Per una aproximació a l'evolució del sistema esclavista a Amèrica Llatina podeu consultar Octavio, I., *Esclavitud y capitalismo*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 1976, Piqueras, J. A., *Trabajo libre y coactivo en sociedades de plantación*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2009, o Clementi, H., *La abolición de la esclavitud en América Latina*, Editorial La Pleyade, Buenos Aires, 1974.

²⁵⁸ Per conèixer la història de la independència d'Haití, podeu consultar James, C. L. R., *Los jacobinos negros. Toussaint, l'Ouverture y la Revolución de Haití*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2004, o Franco, J. L., *Historia de la revolución de Haití. La batalla por el dominio del Caribe y el Golfo de México*, Academia de Ciencias de Cuba, L'Havana, 1966.

estats centrals, tot i que a mesura que aquestes s'han desenvolupat, han anat guanyant un caràcter autòcton a partir de l'experiència de la lluita dels “*próceres*” o “*libertadores*”²⁵⁹.

Des de començaments del segle XX, amb la revolució mexicana²⁶⁰, i sobretot, a partir de l'inici de la Guerra Freda, la lluita de classes ha pres importància en la vida política, social i econòmica dels territoris perifèrics americans.

L'exemple de Cuba²⁶¹ ha estat la única experiència -que amb els seus alts i baixos, pros i contres, ha aconseguit mantenir-se en el temps- però, la majoria d'experiències revolucionàries que s'han produït al llarg del segle XX, inspirades bàsicament amb els principis del marxisme-leninisme, no han aconseguit perpetuar-se en el poder i poder desenvolupar una política transformadora.

Nicaragua, Guatemala, Xile, El Salvador, etc. són exemples de països on s'han produït lluites entre el Treball i el Capital, i on fins i tot aquest ha aconseguit la conquesta del poder. Però, l'aliança del Capital autòcton i estranger -sobretot amb l'hegemonia dels Estats Units a Amèrica Llatina- les ha fet fracassar²⁶².

Amb la caiguda de la Unió Soviètica -igual com hem vist en el primer capítol del llibre- es produeix un procés de reflexió i recomposició del projecte del Treball davant de l'aparent triomf definitiu del Capital.

L'agressivitat de la política exterior dels EUA des de 1994, quan aquest impulsà el projecte de l'ALCA (Àrea de Lliure Comerç d'Amèrica), ha provocat una clara reactivació d'aquesta força

²⁵⁹ Noms en que es coneixen els dirigents polítics i militars que van aconseguir la independència política de les actuals repúbliques llatinoamericanes.

²⁶⁰ Sobre la revolució mexicana podeu consultar Knight, A., *La revolución mexicana. Del Porfiriato al nuevo régimen constitucional*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2010, o Hamnett, B. R., *Historia de México*, Akal, Madrid, 2013.

²⁶¹ Per una aproximació historiogràfica a la revolució cubana i a l'evolució d'aquesta fins l'actualitat, podeu consultar Guerra, S. i Maldonado, A., *Historia de la revolución cubana*, Txalaparta, Tafalla, 2009. I, per un anàlisi més profund sobre el model socioeconòmic cubà, podeu consultar Machado, D., *¿Es posible construir el socialismo a Cuba?*, Edicions El Jonc, Lleida, 2004.

²⁶² Per tenir una panoràmica dels processos revolucionaris del segle XX a Amèrica Llatina, podeu consultar Mires, F., *Las revoluciones sociales en América Latina*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 2005 o Harnecker, M., *Reconstruyendo la izquierda*, El Viejo Topo, Mataró, 2006.

social que, fins i tot, ha convertit l'organització del Treball dels estats perifèrics americans en l'avantguarda de les lluites socials arreu del planeta. En un moment de desactivació de la lluita de classes arreu.

Les nefastes conseqüències de les polítiques neoliberals i la crisi del poder hegemònic dels Estats Units mantingut al llarg del segle XX, obligaren la potència a emprendre una nova ofensiva per garantir el control del Capital dels territoris perifèrics americans.

Aquesta, passa pel “*desarme arancelario, que va liberando gradualmente la circulación de mercancías dentro del área del ALCA, está destinado a reorganizar, en beneficio de las grandes corporaciones multinacionales, la distribución de los centros de producción y los mercados de América Latina*”²⁶³.

Aquesta nova ofensiva neoliberal liderada pels Estats Units, per tal d'avançar cap a la unificació dels diferents mercats interns per crear un gran mercat d'abast continental -tal i com ha succeït a la Unió Europea- ha estat la gota que ha fet vessar el got en molts estats llatinoamericans i, que ha provocat, l'aparició de governs que qüestionen la política neoliberal i rebutgen la ingerència dels EUA en els assumptes interns dels seus respectius estats²⁶⁴.

I, és que, “*si hace 20 años los gobiernos de América Latina todavía tenían ciertas condiciones para poder regular el funcionamiento de los mercados, hoy en día son los mercados los que regulan a los gobiernos*”²⁶⁵.

Des de 1998, amb l'ascens de Hugo Rafael Chávez Frías al govern veneçolà, s'ha anat creant un bloc d'estats llatinoamericans (l'ALBA)²⁶⁶ que defensen la sobirania i independència dels estats

²⁶³ Galeano, E., *op. cit.*, pàg. 327.

²⁶⁴ Per un anàlisi exhaustiu de la diversitat de polítiques que es desenvolupen dins d'aquest bloc d'estats que s'oposen a les polítiques neoliberals podeu consultar AAVV, *La nueva izquierda en América Latina*, Los libros de la catarata, Madrid, 2008. Per un anàlisi més sintètic, podeu consultar Harnecker, M., *Inventado para no errar. América Latina y el socialismo del siglo XXI*, El Viejo Topo, Mataró, 2010.

²⁶⁵ Borón, A., *El capitalismo y las democracias en América Latina*, Universidad de la Ciudad de México, Mèxic, 2003, pag. 46.

²⁶⁶ Per una aproximació a la creació de l'ALBA i a les polítiques internacionals desenvolupades a Amèrica Llatina per a la construcció blocs regionals de poder en contraposició al projecte de l'ALCA, podeu consultar Harnecker, M.,

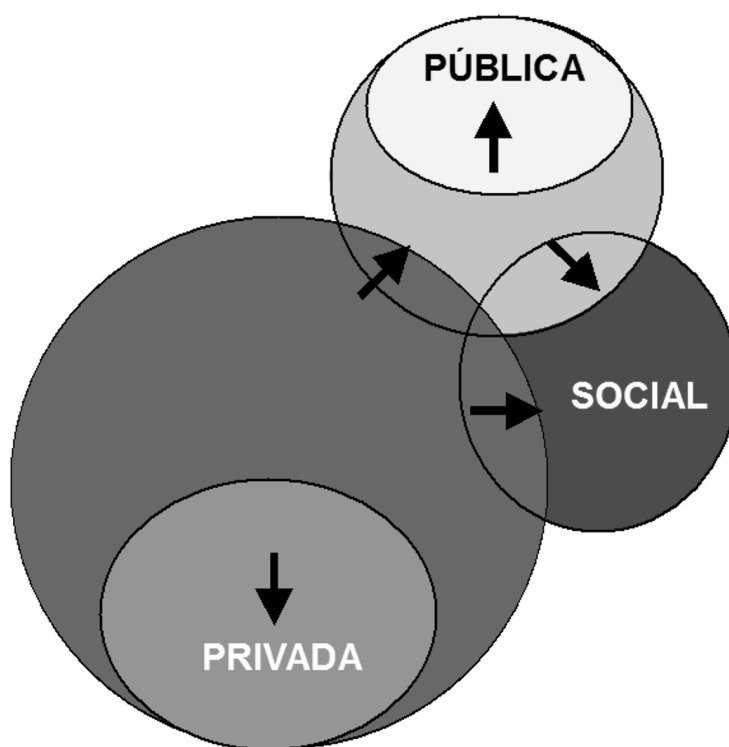
latinoamericans, tot rebutjant el neoliberalisme, i apostant per la intervenció de l'Estat en l'economia per resoldre el greu problema del deute extern i de la desigualtat social.

Aquest nou moviment ha generat la divisió del continent en dos grans blocs²⁶⁷: els estats que segueixen la recepta econòmica neoliberal i la política exterior dels EUA i els estats que promouen un nou procés d'independència, que pretén resoldre la dependència creada d'aquests estats amb les potències occidentals des de la seva primera independència a començaments de segle XIX.

La primera tipologia d'aquests estats la podem definir de forma esquemàtica de la següent manera:

Un mundo a construir (nuevos caminos), El Viejo Topo, Mataró, 2013, Gaudichaud, F. (ed), *El volcán latinoamericano. Izquierdas, movimientos sociales y neoliberalismo al sur del río Bravo. Balance de una década de luchas: 1999-2009*, Editorial Otramérica, Santander, 2013, o Katz, C., *El rediseño de América Latina: ALCA, MERCOSUR y ALBA*, Ediciones Luxemburg, Buenos Aires, 2006.

²⁶⁷ Aquests dos blocs, que no estancs i inamovibles, uneixen els estats que participen de les noves institucions supramunicipals com l'ALBA o la CELAC i aquell bloc d'estats que participen que han signat l'ALCA o que desenvolupen polítiques econòmiques de caràcter neoliberal o tenen aliances militars amb els Estats Units d'Amèrica. Per una visió panoràmica d'aquests dos blocs, podeu consultar Cockcroft, J., *América Latina y Estados Unidos. Historia y política*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 2001.

Font: Elaboració pròpia

De fet, aquest esquema repeteix clarament l'estructura de poder imposada pel neoliberalisme des del final de les guerres mundials i l'inici de la Guerra Freda que ja hem vist en el gràfic de la pàgina 92, però tenint en compte la ubicació de la regió llatinoamericana en el conjunt del sistema-món, es diferencia per l'augment de la presència estrangera tant en l'esfera de l'Estat com del Capital.

Observem, com a diferència de l'estructura dels estats llatinoamericans del llarg del segle XIX i XX la presència estrangera en el poder públic s'ha reduït sensiblement, tot i que seguint els dictats de la ideologia neoliberal, l'esfera de l'Estat també s'ha reduït substancialment, “*como mera*

*estructura técnico-administrativa “coactiva”, que actúa, en la actualidad, y en el marco del nuevo contrato Capital-Estado, como habilitadora de políticas neoliberales”*²⁶⁸.

I, observem, com la presència estrangera en aquesta esfera del capital, continua sent molt important. I, alhora, continua dominant la resta d'esferes de poder: la pública i la social. Alhora, l'esfera del capital, continua sent l'esfera de poder més gran de la comunitat amb una gran diferència. Si bé, en el model anterior, era sensiblement major que l'esfera social, en el model neoliberal, ho és tant de l'esfera social com de l'esfera pública.

L'Estat continua tenint superposició sobre l'esfera social, però això “no es un problema de “abuso”, sino de “defecto de poder”. *No nos encontramos aquí ante un exceso de poder, sino ante un poder deficiente, inepto, incapaz de responder a las demandas sociales*”²⁶⁹.

I, a més, la tendència de la tensió entre Estat i Societat, ambdues sobreposades pel Capital, “*implica un régimen que resuelve el problema no aumentando la capacidad del Estado para proveer a las crecientes expectativas, sino comprimiendo la capacidad de los ciudadanos y de los grupos para proponer nuevas demandas mediante la supresión de todas aquellas instituciones que caracterizan la ciudadanía activa*”²⁷⁰, el que implica doncs, un procés de regressió democràtica de les estructures de l'Estat, en el que “*la legitimidad del Estado ya no es algo políticamente disputable, abierto, plural, un “proceso social en curso”, como definíamos antes; sino algo cerrado, indisputable y monista*”²⁷¹.

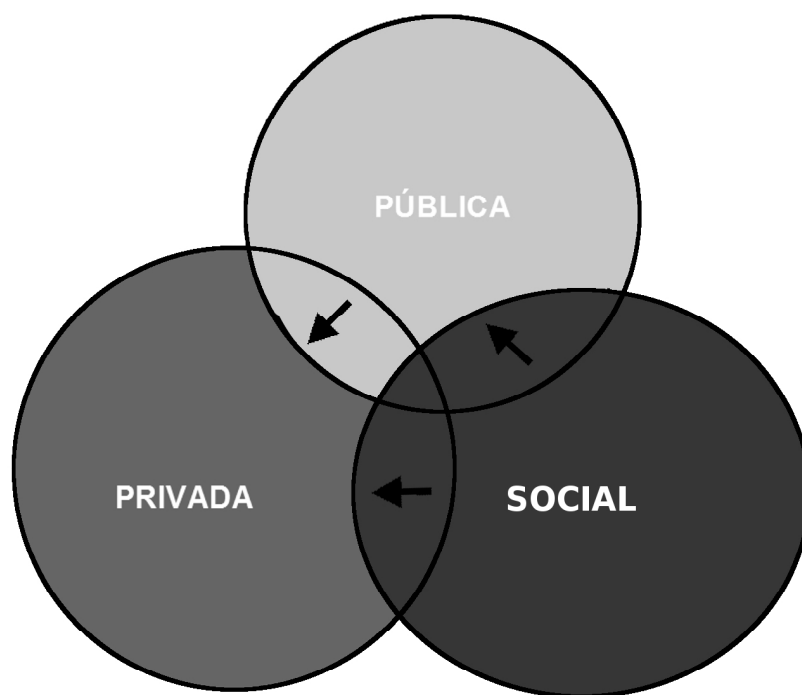
Mentre, que la segona tipologia d'aquests estats la podem definir d'aquesta altra manera:

²⁶⁸ Noguera, A., *Utopía y poder constituyente. Los tres monismos del Estado neoliberal*, Editorial Sequitur, Madrid, 2012, pàg. 92.

²⁶⁹ *Íbid*, pàg. 97.

²⁷⁰ *Íbid*, pàg. 98.

²⁷¹ *Íbid*: pàg. 134.

Font: Elaboració pròpia

Si comparem aquest esquema amb el model de les societats neocolonials²⁷², veiem com l'Estat (o esfera pública) manté la seva importància en el conjunt de la comunitat, però a diferència del model anterior, no hi ha presència estrangera. Per primer cop, a més, veiem com l'esfera pública es sobreposa a l'esfera privada, i també és innovador, que se sotmet a l'esfera social, el que implica un major control democràtic del poder públic per part de la ciutadania.

En aquest sentit, també destaca que per primer cop, l'esfera social es sobreposa a l'esfera privada. Aquesta superposició de l'esfera social a l'esfera pública i privada implica, doncs, un procés de democratització de les esferes de poder.

²⁷² Consultar gràfic reproduït a la pàgina 141 del present treball.

I, pel que fa a la darrera esfera, veiem com desapareix la presència estrangera, ja que si bé la majoria d'empreses estrangeres es mantenen en el territori, ara aquestes estan sotmeses a les noves polítiques d'intervenció econòmica per part de l'Estat, el que pot implicar des d'una major pressió fiscal fins a la seva expropiació i nacionalització. Tanmateix, l'esfera privada es manté viva, i per tant, això implica que es manté l'estructura clàssica de l'Estat liberal.

2.8.- De l'acumulació originària a l'acumulació per despossessió

En el present capítol hem observat la constant històrica de la relació de dependència entre les potències centrals, les quals han anat canviant al llarg dels segles fruit de la competició interestatal pel control de l'hegemonia en el sistema-món, basada en la dominació i la imposició d'una estructura socioeconòmica als territoris perifèrics segons els interessos del centrals.

Hem constatat la teoria de continuïtat-canvi de Gunder Frank al llarg d'aquests segles, en la que els canvis en les estructures socioeconòmiques dels territoris perifèriques han vingut determinades per l'evolució d'aquestes estructures dels territoris centrals.

I, ahora, hem vist com els estats han actuat en aliança amb el Capital per tal de garantir -a través de diferents estratègies segons l'època- la consecució dels seus interessos. A més, en un procés, on cada cop l'Estat ha anat donant un major protagonisme a la iniciativa del Capital. Des de l'acció dirigida i centralitzada de l'Estat en ple procés de colonització, en que la Corona castellana i portuguesa atorgava privilegis a la noblesa, fins a l'estadi actual en que la iniciativa del Capital ve recolzada per una acció en segon terme de l'Estat, que no per això té menys importància, sinó que manté la seva importància cabdal.

Aquest procés d'espoli de les potències perifèriques per part de les potències centrals, que en el trànsit del feudalisme al capitalisme, Marx anomenà com a procés d'"acumulació originària", s'ha anat adaptant al llarg dels segles per emmotllar-se a les necessitats històriques del Capital i manté, en l'actualitat, tota la seva vigència.

El geògraf David Harvey, ha batejat aquesta nova estratègia -seguint els principis descrits per Marx, amb el nom d'”acumulació per desposseïó”.

Segons el el geògraf nord-americà *“esta expresión alude a la continuación y a la proliferación de prácticas de acumulación que Marx había considerado como “original” o “primitiva” durante el ascenso del capitalismo. Estas prácticas comprenden la mercantilización y privatización de la tierra y la expulsión forzosa de poblaciones campesinas [...]; la conversión de formas diversas de derechos de propiedad (comunal, colectiva, estatal, etc.) en derechos exclusivos de propiedad privada [...]; la supresión de los derechos sobre los bienes comunes; la mercantilización de la fuerza de trabajo y la eliminación de modos de producción y consumo alternativos (autóctonos); procesos coloniales, neocoloniales e imperiales de apropiación de activos (los recursos naturales entre ellos); y, por último, la usura, el endeudamiento de la nación y, lo que es más devastador, el uso del sistema de crédito como un medio drástico de acumulación por desposesión”*²⁷³.

Com veiem, doncs, aquesta estratègia persegueix els mateixos objectius que el procés d'”acumulació originària” adaptant-se a la nova realitat del sistema-món, per tal de mantenir la dominació dels països centrals vers els països perifèrics. I, ho fa, bàsicament a partir de quatre processos.

En primer lloc, la privatització i mercantilització dels serveis públics i els sectors estratègics en mans de l'Estat²⁷⁴. Això representa, doncs, una aprofundiment de la política neoliberal iniciada a la dècada dels setanta de reducció del poder de l'Estat que passa directament a mans del Capital, condicionant la correlació de forces de les tres esferes de poder.

²⁷³ Harvey, D., *Breve historia del neoliberalismo*, op. cit., pàg. 175.

²⁷⁴ Sobre el procés de privatització a Amèrica Llatina, consulteu Petras, J. i Veltmeyer, H., *Las dos caras del imperialismo: vasallos y guerreros*, Lumen, Mèxic, 2004, Klein, N., op. cit., o Hibou, B., *De la privatización de las economías a la privatización de los Estados*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2011.

Aquest canvi de correlació de forces, no sols implica una reducció de l'esfera de poder de l'Estat i un augment de l'esfera de poder del Capital, sinó una major sobreposició de l'esfera de poder del Capital vers l'esfera de poder del Treball, ja que els serveis públics són una conquesta històrica del Treball, i la seva reducció i privatització, produeix clarament un procés de marginalització i exclusió social de les classes més depauperades de l'esfera del Treball, així com representa un clar atac al poder de les classes més afavorides dins de l'esfera del Treball.

En segon lloc, un procés de financiarització de l'economia²⁷⁵, en el que la compra d'actius (participacions del deute especialment) són objecte d'especulació a través dels mercats financers internacionals, tot esdevenint la principal activitat econòmica per sobre de l'activitat productiva.

Això representa, clarament, una pèrdua de sobirania encara major dels estats perifèrics, en tant en quant els inversors estrangers poden condicionar les polítiques econòmiques dels territoris perifèrics. I, una major inestabilitat de l'economia d'aquests, que pot conduir a una tendència de major endeutament per part de l'Estat per fer front a les oscil·lacions del valor del deute.

El tercer factor és la gestió i la manipulació de la crisi²⁷⁶. Els programes d'ajustos estructurals dels organismes internacionals abans descrits (BM, FMI, etc.) segueixen els interessos del Capital internacional, tot aprofundint les desigualtats socials i la crisi econòmica dels territoris perifèrics -com hem vist en el capítol anterior- provocant un augment de l'espoli de la riquesa dels territoris perifèrics al Capital ubicat als territoris centrals.

²⁷⁵ Sobre aquest procés de domini de l'economia especulativa sobre l'economia productiva, podeu consultar AAVV, *Ajuste y salario: las consecuencias del neoliberalismo en América Latina y Estados Unidos*, Fondo de Cultura Económica de España, Madrid, 2009, o CEPAL, *La inversión extranjera en América Latina y el Caribe 2015*, CEPAL, Santiago de Xile, 2015. A l'arxiu de la CEPAL es poden trobar informes sobre aquesta temàtica de diferents anys.

²⁷⁶ Sobre les conseqüències dels programes d'ajustos estructurals a Amèrica Llatina, podeu consultar Sader, E. (comp.), *El ajuste estructural en América Latina. Costos sociales y alternativas*, CLACSO, Buenos Aires, 2001, i SAPRIN, *Ajuste estructural. Informe SAPRI. Una investigación participativa realizada por la sociedad civil y el Banco Mundial*, Intermón OXFAM, Madrid, 2010.

I, la darrera estratègia, córrer a càrrec del propi Estat perifèric, a través de les polítiques de redistribució de la riquesa²⁷⁷. Les polítiques d'austeritat fomenten la retallades socials i inverteixen la tendència de la redistribució de la riquesa, en que en lloc de redistribuir de rics a pobres, redistribueix de pobres a rics, tot augmentant la tendència a la concentració de la riquesa en una oligarquia, que no cal dir, obeeix als interessos del Capital estranger.

Aquesta actual ofensiva del Capital internacional, no sols es desenvolupa en els territoris perifèrics, sinó també en estats semi-perifèrics -com poden ser els estats de la riba nord de la Mediterrània²⁷⁸-, però òbviament, produeixen uns majors estralls socioeconòmics en els territoris perifèrics, en tant en quant estan condicionats per un enclavament en el sistema-món més desfavorable i una major dependència de les potències centrals.

Així doncs, en ple segle XXI, aquesta rígida estructura del sistema-món s'enforteix per perpetuar-se i augmenta la dependència dels territoris perifèrics a les potències centrals. Recordant, de nou a Gunder Frank, es manté la tendència de la continuïtat-canvi.

²⁷⁷ Sobre les polítiques econòmiques a l'interior dels estats llatinoamericans, podeu consultar López Maya, M. (de.), *Lucha popular, democracia, neoliberalismo: protesta popular en América Latina en los años de ajuste*, Editorial Nueva Sociedad, Caracas, 1999, o Petras, J., *La izquierda contraataca: conflicto de clases en América Latina en la era del neoliberalismo*, Akal, Madrid, 2000.

²⁷⁸ Sobre la crisi dels estats semiperifèrics europeus de la riba nord de la Mediterrània, podeu consultar Lapavitsas, C., *op. cit.*, Baños Boncompain, A., *Posteconomía. Hacia un capitalismo feudal*, Los libros del lince, Barcelona, 2012, o Seminari d'Economia Crítica Taifa, *Informes de economía nº 10. Desentrañando la Unión Europea*, Taifa, Barcelona, 2014.

Conclusió

Aquesta primera part del treball, ens ha servit per ubicar el marc teòric de referència a partir del qual es desenvolupa el present, tot realitzant una aproximació a aquells analistes i acadèmics que han plantejat un qüestionament crític de les tesis dominants entorn a conceptes com la “democràcia”, l’“Estat liberal”, la “representativitat”, el “govern”, la “societat civil”, etc. des d’un punt de vista de múltiples disciplines acadèmiques, com ara l’economia, la història, les ciències polítiques, les jurídiques, la sociologia, etc.

En el primer capítol, l’anàlisi s’ha centrat en com, des de l’aparició de l’Estat liberal fins al present, l’evolució històrica tendeix a “democratitzar” les societats dels estats centrals del sistema-món. Però, en lloc de situar el focus d’aquest procés en el sorgiment del liberalisme i la implementació del capitalisme com a sistema dominant de les relacions de producció, l’hem centrat en com el sorgiment del propi Estat liberal, no recau en la Revolució Francesa i les successives revolucions burgeses com relata la historiografia dominant, sinó que cal cercar-lo a partir del segle XVI, amb l’inici del procés d’“acumulació primitiva”, i en com l’ascens de la burgesia acaba eclosionant a finals del segle XVIII, com a classe dominant.

Per contra del que ens inculca aquesta corrent historiogràfica dominant, hem analitzat com el triomf de la burgesia com a classe hegemònica, no és pas el factor decisiu que inicia el procés de democratització de l’Estat. Ans al contrari, hem vist com un cop la burgesia assumeix el control de les estructures de l’Estat, aquesta nova classe dominant pretén reservar el monopoli de l’esfera pública als seus interessos, transformant així el seu rol progressiu, en un rol reactiu.

En aquest sentit, hem demostrat –a partir de l’anàlisi de l’evolució històrica de l’Estat liberal- com el motor democràtic de l’Estat i la societat ve donat per la “lluita de classes”. Això és, la formació

d'una nova classe antagònica a la burgesia, que un cop organitzada, aconseguirà a partir del conflicte amb la classe dominant, aconseguir concessions de poder que impliquen la democratització de l'Estat liberal.

A partir de la teoria de les esferes de poder, que hem elaborat amb l'anàlisi d'aquest primer capítol del treball, ens ha permès identificar la lògica de funcionament del poder en les societats. A partir de conceptes com la “correlació de forces”, la “dominació” de classe, o la instrumentalització de l'”Estat” per part d'una de les dues esferes antagòniques (el Capital representat per la burgesia i el Treball representat per la classe treballadora), hem pogut identificar les dinàmiques internes del poder, i plantejar un model que superi, l'esquema estàtic estructura/superestructura que ha utilitzat tradicionalment l'escola marxista.

Aquest marc anàlitic, és el que ens ha permès identificar aquells dèficits estructurals que ha representat –i representa- la “democràcia liberal”, és a dir el sistema democràtic aplicat a l'Estat liberal, al llarg de la història, i en el present.

En el segon capítol del treball, hem realitzat un anàlisi anàleg al que hem realitzat al primer capítol, però prenent Amèrica Llatina com a objecte d'estudi. A tal efecte, a més dels conceptes esmentats anteriorment que en són comuns, cal destacar l'assumpció dels conceptes de “sistema-món” i “dependència”, que ens han permès entendre les particularitats de la gènesi i l'evolució de l'Estat liberal en aquella regió mundial.

Però, també, ens han servit per comprendre la lògica de funcionament mundial del poder, a partir d'un sistema estructurat, en el qual el conflicte intern de la “lluita de classes” que es desenvolupa en el sí dels estat-nació liberals, es transposa a un conflicte entre estats-nació a nivell mundial, per tal d'aconseguir l'hegemonia del sistema.

SEGONA PART:

El nou constitucionalisme llatinoamericà i la reconstrucció de la teoria democràtica

Introducció

Les progressives conseqüències socials, polítiques i econòmiques que implica el neoliberalisme implantat a Amèrica Llatina per part de la potència hegemònica dels Estats Units durant la segona meitat del segle XX, ja sigui de forma directa per la imposició militar o política²⁷⁹, o a través d'institucions internacionals com el Banc Mundial o el Fons Monetari Internacional, van degradar progressivament encara més la fràgil legitimació social de les repúbliques llatinoamericanes.

Al llarg de la dècada dels 80 i dels 90, continuen produint-se conflictes armats entre sectors de la societat i l'Estat, alguns dels quals encara continuen vigents en l'actualitat com és el cas de Colòmbia o Mèxic²⁸⁰; es perpetua i augmenta el comerç il·legal de drogues²⁸¹; es continuen produint constants cops d'Estat i canvis de govern en estats en crisi de governabilitat permanent, com és el cas d'Equador, on des de 1997 a 2007 hi ha fins a vuit governs diferents²⁸²; es comencen a clivellar pactes de governabilitat estables que portaven dècades regint la política d'un Estat, com és el cas del pacte de “*punto fijo*” a Veneçuela²⁸³.

²⁷⁹ Misler, J., *Intervenciones de Estados Unidos en América Latina y el Caribe*, Ministerio de Educación Superior, Caracas, 2006 o Magdoff, H., *La era del imperialismo. Política económica internacional de Estados Unidos*, Editorial Actual, Madrid, 1973.

²⁸⁰ Més enllà de relacionar l'extensíssima bibliografia sobre el conflicte colombià, podeu obtenir una visió general a través de AAVV., *Colombia en su laberinto: una mirada al conflicto*, Los libros de la catarata, Madrid, 2008, i sobre el conflicte mexicà podeu consultar Hernández Millán, A., *EZLN revolución para la revolución (1994-2005)*, Editorial Popular, Madrid, 2007, o Muñoz Ramírez, G., *EZLN 20 y 10, el fuego y la palabra*, Editorial Virus, Barcelona, 2011.

²⁸¹ Per una aproximació superficial a aquesta problemàtica podeu consultar Chomsky, N., *El miedo a la democracia*, op. cit., i per aprofundir-hi, podeu consultar Smith, P. H., *El combate a las drogas en América*, Fondo Cultura Económica, Mèxic, 1993.

²⁸² Per una visió històrica general sobre l'Equador i la seva inestabilitat política abans de la presidència de Rafael Correa, podeu consultar Salvador Lara, J., *Breve historia contemporánea del Ecuador*, Fondo Cultura Económica, Bogotá, 2009.

²⁸³ Sobre el procés de derrocament del pacte de “*puntofijo*”, podeu consultar AAVV., *El Caracazo*, Fundación editorial el perro y la rana, Caracas, 2012 i les demés publicacions de la col·lecció “Biblioteca 4F” d'aquesta editorial veneçolana.

I, en la vessant social i econòmica, els resultats de l'aplicació de les polítiques econòmiques neoliberals cada cop són més palpables per les classes populars amb l'augment constant del desequilibri social, l'augment de l'exclusió social i la pobresa, l'augment de la inseguretat ciutadana i la consolidació i potenciació de la màfia i grups criminals organitzats, el manteniment de l'analfabetisme, la manca d'accés als serveis públics que cada cop tendeixen més a privatitzar-se, provocant-ne l'exclusió de la majoria de la societat.

A finals dels anys 80 i començaments dels 90, coincidint precisament amb l'enfonsament del «socialisme real», aquesta situació de tensió i crisi permanent comença a obrir una escletxa a l'Amèrica Llatina homogènia i monolítica.

Aquest procés de reformulació de projectes polítics emancipadors que qüestionen el poder hegemònic dels Estats Units es materialitzarà a finals dels 90 i fins a l'actualitat, amb l'aparició de nous projectes polítics que plantegen un gir en les polítiques econòmiques i socials que tradicionalment s'estaven desenvolupant. I, que plantegen el qüestionament dels EUA com a força hegemònica al continent i la creació de blocs de poder regional que la contrarestin per garantir l'autonomia política necessària que permetin deslliurar-se de la seva tutela.

Uns nous projectes polítics²⁸⁴, que representen una nova etapa, en relació als diferents intents de revolució del llarg del segle XX emmirallats en l'experiència soviètica o xinesa, que fracassaren arreu del continent tot i l'excepció de la revolució cubana, més enllà dels seus èxits i fracassos com a model polític, econòmic i social.

En els propers capítols, analitzarem aquesta nova proposta política, anomenada “nou constitucionalisme”, que amb la conformació de governs progressistes en diferents estats plantegen processos constituents per recuperar una sobirania, que com hem vist anteriorment, mai van poder tenir tot i deslliurar-se del poder colonial europeu.

²⁸⁴ Per tenir una visió panoràmica dels diferents projectes progressistes a Amèrica Llatina des de finals del segle XX i començaments del segle XXI, podeu consultar AAVV, *La nueva izquierda en América Latina*, op. cit. o Gaudichaud, F. (ed), *El volcán latino-americano*, op. cit..

Un procés de transició política que podríem denominar com a «segona independència», en tant en quan connecta amb els projectes alliberadors panamericans que van fracassar en el procés de descolonització del continent.

Capítol 3.- Les bases per a la reconstrucció de la teoria democràtica

Aquesta resposta a l'erosió de l'Estat que representa la implantació del model neoliberal, i que s'agreuja especialment a la dècada dels 90 amb el projecte de l'ALCA, planteja la conformació d'un projecte democràtic autòcton, que parteix de l'anàlisi de la història contemporània de l'Amèrica Llatina.

Un projecte, que a diferència dels partits d'esquerrers de la segona meitat del segle XX a Amèrica Llatina, no planteja un “*calco y copia*” d'altres models -com diria Mariátegui²⁸⁵-, sinó que planteja un anàlisi retrospectiu del que ha estat la història del pensament polític llatinoamericà.

En els següents capítols, analitzarem les diferents tradicions que conflueixen en aquest nou projecte, o millor dit, veurem les diferents escoles de pensament a partir de les quals es construirà aquesta nova proposta de democratització, que bàsicament es recolza en tres conceptes: la sobirania (o independència), la redistribució de la riquesa i la participació de la ciutadania com a motor social i com a protagonista de la presa de decisions públiques de l'Estat.

Els diferents models que s'estan implantant a Amèrica Llatina presenten elements comuns, però sobretot moltes particularitats, bàsicament en funció del grau d'intervenció de l'Estat i/o la Societat en l'esfera privada o del capital.

És per això, que en funció de l'Estat analitzat, cadascuna d'aquestes fonts de pensament té un pes major o menor, que determina un model o altre de l'estructuració i organització de l'Estat, i de la seva relació amb la Societat.

Bàsicament, els pilars fonamentals teòrics d'aquesta nova proposta emancipadora que es plasma en el nou constitucionalisme llatinoamericà, els podem classificar en quatre categories:

²⁸⁵ L'obra més influent en l'esquerra llatinoamericana d'aquest autor és Mariátegui, J. C., *Siete ensayos de interpretación de la realidad peruana*, Crítica, Barcelona, 1976.

- La teoria clàssica de la democràcia, és a dir, el pensament polític i el model d'Estat desenvolupat al llarg de la història a Europa i dels estats centrals del sistema-món, que inicia la seva etapa moderna durant el període de la Revolució Francesa i establirà els fonaments de l'Estat liberal que hem analitzat en la primera part del present treball.

- La teoria liberal llatinoamericana, desenvolupada per aquell sector crioll que a finals del segle XVIII i començaments del segle XIX encapçalen els processos d'independència de les colònies castellanies i portugueses d'Amèrica Llatina, i que com hem vist, es veuen truncats amb la consolidació dels estats liberals i la creació de les societats neocolonials.

- El pensament socialista teoritzat a través del mètode del materialisme dialèctic per Karl Marx, i que s'anirà desenvolupant al llarg del segle XIX fins a culminar a principis del XX en l'experiència de la Revolució Bolxevic de 1917 a Rússia, la creació de la URSS i la posterior deriva del "socialisme realment existent". Així, com també, la teoria embrionària del socialisme del segle XXI, que a diferència de les tres anteriors es troba en ple procés d'elaboració teòrica i pràctica, i que parteix de l'anàlisi del fracàs de l'anterior model, de les aportacions teòriques dissidents de la URSS durant la segona meitat del segle XX i de l'experiència dels diferents processos revolucionaris impulsats a Amèrica Llatina durant el mateix període.

- La tradició comunitària i indigenista, que parteix de l'autonomia i de la pluralitat cultural d'una societat, agregant en un Estat-nació la pluralitat d'identitats i les seves pràctiques particulars d'organització social, fent-les compatibles amb l'homogeneïtzació que representa el propi Estat.

3.1.- Primera tradició: la teoria clàssica de la democràcia

Ja en els clàssics grecs trobem el debat sobre quin és el grau de participació de la ciutadania en els assumptes públics. Les ciutats-estat gregues clàssiques tenien diferents formes de govern, les

quals foren estudiades pels filòsofs clàssics amb l'objectiu d'establir quin era el model més efectiu²⁸⁶.

Al llarg de la història, el debat és recurrent, i la conclusió sempre és la mateixa: l'art de governar està reservat a una minoria -ja que la majoria és egoista i no està capacitada-, que entén les necessitats del conjunt de la ciutadania.

Fins i tot, en aquells casos en que es parla de la construcció d'una nova societat basada en la participació de la majoria de la ciutadania, la capacitat de governar sempre acaba reduint-se a una minoria més o menys àmplia²⁸⁷.

Però, per contra, per tal que aquesta minoria que governa la societat estigui legitimada pel conjunt de la societat, ha de ser representativa dels interessos del conjunt de la ciutadania. Si no, l'estabilitat i la seguretat de l'Estat, és a dir la seva legitimitat està en perill²⁸⁸.

Així doncs, una de les qüestions fonamentals per a la supervivència d'un Estat és la “representativitat”, és a dir, que aquelles persones que participen en les polítiques públiques han de ser representatives del conjunt de la societat, o millor dit, de les diferents faccions o interessos de la societat.

Amb l'arribada de la Il·lustració i el debat sobre la construcció de l'Estat liberal, aquest debat sobre la participació de la ciutadania en l'Estat apareix de nou. Una burgesia ascendent front una monarquia i una noblesa decadent, elaboren nou un projecte polític per trencar amb la monarquia absoluta i permetre l'accés d'aquesta nova classe dirigent al poder polític, després de robar-li l'hegemonia del poder social i econòmic a aquests estaments dominants feudals.

En aquest context, apareixen dos pensadors que condicionaran el posterior desenvolupament de l'Estat liberal, que parteixen de dos punts de vista enfrontats. Per una banda Montesquiú, que

²⁸⁶ Les dues principals obres dels clàssics grecs que parlen de l'Estat i la política són Plató, *op. cit.* i Aristòtil, *op. cit.*

²⁸⁷ Un exemple d'aquestes propostes, el podem trobar en la coneguda obra del canonitzat conseller del rei anglès Enric VIII, More, T., *Utopía*, Alianza Editorial, Madrid, 2004.

²⁸⁸ El tractat polític més conegut de la història és Maquiavel, N., *El Príncep*, Edicions 62, Madrid, 2009, però també podríem recomanar l'obra de Llull, R., *Llibre de les bèsties*, Sembra Llibres, València, 2015.

considera que “la gran ventaja de los representantes es que tienen capacidad para discutir los asuntos. El pueblo en cambio no está preparado para esto, lo que constituye uno de los grandes inconvenientes de la democracia”²⁸⁹, seguint la teoria dels clàssics grecs. I, per altra banda Rousseau, que parteix de la concepció republicana aristotèlica de l'ésser com a “animal polític” i trenca amb la visió “egoista” de l'individualisme de Montesquieu.

Per Rousseau, “por encima del egoísmo y más allá de él, los hombres sienten una reacción innata ante el sufrimiento de los demás”²⁹⁰. Trencant amb la visió sobre el “dret natural” i de “l'estat de naturalesa de l'home” de l'enciclopedista Diderot, Rousseau planteja la relació dialèctica entre home i societat²⁹¹. Per una banda, la societat ha provocat la decadència de l'home, però per altra, la societat pot aconseguir a través de l'educació, el benestar material i la distribució de la riquesa que l'home esdevingui racional i vetllí per l'interès col·lectiu²⁹².

Rousseau afegeix, a més, que els drets individuals no són fruit de la naturalesa, sinó són de la condició de ciutadà, i per tant, una construcció social.

D'aquí rau la seva teoria de la “voluntat general”, és a dir, el pacte entre tots els individus que conformen una comunitat per a l'establiment d'unes regles que els hi permetin desenvolupar-se de forma individual, sempre i quant es respectin els preceptes que sostenen aquest pacte. Entén així que els interessos individuals es subordinen a l'interès o el bé comú, és a dir, a la col·lectivitat²⁹³.

Aquest “contracte social” fruit de la “voluntat general” és la base de la legitimitat política, i per tant, el govern està subordinat a aquest. Són, doncs, cadascun dels membres que conformen aquest “contracte” els qui deleguen el poder al govern, però conserven la sobirania, el que els hi

²⁸⁹ Montesquieu, C de S., *op. cit.*, pàg. 109.

²⁹⁰ Sabine, G., *Historia de la teoría política*, Fondo de Cultura Económica, Madrid, 1990, pàg. 429.

²⁹¹ Els fonaments del pensament filosòfic i social de l'autor, es poden trobar a Rousseau, J.J., *Discurso sobre las ciencias y las artes. Discursos sobre el origen de las desigualdades entre los hombres*, Alianza Editorial, Madrid, 2012.

²⁹² Rousseau dedica molta importància a l'educació per la construcció d'una nova societat. La seva proposta es troba recollida a Rousseau, J.J., *Emilio o la educación*, Alianza Editorial, Madrid, 2011.

²⁹³ Rousseau, J.J., *Del contrato social*, *op. cit.*.

garanteix que puguin canviar de govern si consideren que aquest no actua en defensa del seus interessos, els quals estan establerts en el “contracte”.

Aquest principi, el de «mandat democràtic» i «revocació de càrrecs», l'analitzarem posteriorment en parlar del processos constituents d'Amèrica Llatina. Trenca així també, amb el principi de “representativitat” defensat tant per la resta de pensadors liberals francesos, com anglesos, i considera que *“el único gobierno es, por lo tanto, la democracia directa, en la que los ciudadanos pueden estar presentes en la asamblea comunal”*²⁹⁴.

La imposició de les idees de Montesquiu, per sobre del republicanisme rousseaunià, implicà un cop més en la història la conformació d'un sistema polític que exclouia a la majoria de la població de l'exercici del govern i de la presa de decisions, tal i com ja hem vist en el capítol 1 del present treball.

Tanmateix, *“del conciente y general rechazo de la democracia se pasa luego a un consenso general frente a ella (el uso de la palabra democracia implica ahora automáticamente un juicio aprobatorio de la sociedad o institución que describe) a precio, sin embargo, de una desvalorización tan radical del concepto que hace vano cualquier intento de análisis”*²⁹⁵.

Si en el capítol 1 hem vist com la participació de la ciutadania en la presa de decisions públiques no esdevé un element estructural del projecte de l'Estat liberal, sinó que es utilitza com a mecanisme de contraofensiva per part les classes dominants per garantir l'*status quo* i la legitimitat del sistema polític vers les classes populars a través del sufragi, en les properes pàgines ens centrem en aquelles estructures de l'Estat liberal que serveixen per generar una imatge il·lusòria de sistema democràtic i que alhora esdevenen l'esglai més dèbil de la legitimitat de l'Estat liberal, per entendre posteriorment com la proposta del “nou constitucionalisme” assumeix l'experiència d'aquests debats i processos polítics, i les reformula des d'una perspectiva democràtica.

²⁹⁴ Sabine, G., *op. cit.*, pàg. 435.

²⁹⁵ Lobrano, G., *Modelo romano y constitucionalismo modernos. Anotaciones en torno al debate inspublicístico contemporáneo, con especial referencia a la tesis de Juan Bautista Alberdi y Vittorio Emanuele Orlando*, Universidad Externado de Colombia, Bogotá, 1990, pàg. 53.

És per això, que per les noves classes dominants impulsores de l'Estat liberal, el concepte de *“la democracia deja de ser rechazada casi unánimemente para ser aceptada sin su contenido auténtico. Los valores que la habían hecho típica y diferente a la alternativa constitucional germano-anglosajona, ahora son convertidos en principios del modelo que le era originalmente contrapuesto”*²⁹⁶.

Així, doncs, el segrest per part del Capital del concepte de «democràcia» esdevé un punt central en la lluita de classes, per tal de plantejar un nou projecte polític que permeti la participació de la majoria de la població en la presa de decisions col·lectives.

Aquesta lluita passa per evidenciar amb la *praxis* la manca de contingut realment democràtic -més enllà del vocabulari i la retòrica discursiva- de l'Estat liberal, el qual ha impedit a les classes populars la seva participació en els afers col·lectius i els ha reservat a una elit conformada per la nova classe burgesa en ascens.

El nou constitucionalisme pren de l'Estat liberal la majoria dels seus elements estructurals, motiu pel qual en les properes pàgines analitzarem aquelles qüestions centrals (més enllà de l'Estat de Dret, del manteniment del lliure mercat en l'esfera privada, etc. que es mantenen en aquesta nova proposta), que han estat objecte de debat i d'innovació, per tal d'intentar superar aquest distanciament entre Estat i democràcia, tot apostant per una nova arquitectònica que permeti una aprofundiment democràtic que orienti l'Estat cap a les necessitats de l'esfera Social, en lloc d'estar orientat exclusivament als interessos del Capital.

3.1.1.- L'exclusió de l'economia: l'esfera pública i privada

Tal i com sintetitza la sociòloga i economista, Saskia Sassen, *“la división histórica y formalizada entre la esfera supuestamente apolítica del mercado privado y la esfera política de las*

²⁹⁶ Fernández Estrada, J.A., *De Roma a América Latina: el Tribuno del pueblo frente a la crisis de la República*, Centro de Estudios Jurídicos y Sociales Mispát, A.C. i Maestría de Derechos Humanos de la Universidad Autónoma de San Luis Potosí, Mèxic, 2014, pàg. 22.

instituciones públicas representa uno de los elementos constitutivos del capitalismo nacional y una de las normas más valoradas de las democracias liberales”²⁹⁷.

La fundació de l'esfera privada com a espai autònom de la societat en el desenvolupament de la ideologia liberal, com a mecanisme de defensa de l'individu front l'autoritat de l'Estat, engloba dins l'“esfera pública” l'aparell de l'Estat i l'espai de la participació social, i deix al marge de la intervenció del primer allò que no és social i que depèn de la decisió de l'individu a partir de la seva voluntat lliure, que queda regulada com a dret a garantir per part de l'Estat²⁹⁸.

Tanmateix, com hem analitzat en la primera part del present treball, aquesta “*esfera supuestamente apolítica*” té en l'Estat el seu principal instrument per a desenvolupar-se, aconseguint així la consolidació i expansió del poder de la burgesia que esdevé la nova força dominant. “*El laissez-faire no tenía nada de natural; los mercados libres no podrían haber surgido jamás con sólo permitir que las cosas tomaran su curso. Así como las manufacturas de algodón -la principal industria del libre comercio- se crearon con el auxilio de los aranceles protectores, los subsidios a la exportación y los subsidios indirectos a los salarios, el propio laissez-faire fue impuesto por el Estado*”²⁹⁹.

La divisió de la societat entre «esfera pública» i «esfera privada» és un dels elements centrals de l'Estat liberal, ja que més enllà de garantir la « propietat privada » de les noves classes dominants i aïllar a les antigues classes dominants de la seva intervenció en l'economia a través de les estructures de l'Antic Règim, exclou a la majoria de la població de l'economia.

El que significa, que “*la delimitación de los problemas de la democracia al espacio restringido de lo que podríamos llamar la «ingeniería política», es decir, al diseño y*

²⁹⁷ Sassen, S., *op. cit.*, pàg. 253.

²⁹⁸ Aquesta seria en síntesi la definició de la societat que plantegen els teòrics liberals com Thomas Hoobes i John Locke (veure obres citades a la bibliografia), que esdevindrà la base conceptual de la societat liberal. Tanmateix, amb l'aparició dels “utilitaristes”, com ja hem vist en la primera part del treball, l'Estat passarà de ser un instrument que aïllat de l'esfera privada, per esdevenir l'òrgan protector de l'equilibri social dins l'esfera privada per garantir-ne la pau social.

²⁹⁹ Polanyi, K., *op. cit.*, pàg. 194.

*funcionamiento de las instituciones públicas, es un serio equívoco puesto que construye por un capricho del concepto una muralla entre sociedad, economía y política inexistente en la vida real*³⁰⁰.

Aquesta “muralla” permetia al Capital desenvolupar-se i acumular poder, ja no sols lluny de la intervenció de l'Estat com a representant dels interessos conjunt de la Societat, sinó gràcies a la intervenció de l'Estat com a instrument de defensa dels seus interessos.

I és que, “*como la ocupación fundamental de la clase burguesa es la económica, la política económica queda fuera de la representación. No es posible la representación de concretos intereses económicos, porque éstos no son parte del trabajo del representante, sino del aspecto de la vida que el burgués se guarda para sí, como parte de su libertad como moderno. En otras palabras, no hay necesidad de presentar lo que uno hace por sí mismo. Ya que los representantes declaran la voluntad nacional, si la vida económica está fuera de la representación, la nación no tiene una voluntad al respecto. La política económica no es objeto de discusión, simplemente sucede*”³⁰¹.

A tal efecte, el Capital havia de legitimar aquesta exclusió de la Societat de la presa de decisions de l'Estat, motiu pel qual utilitzà un «sistema representatiu», en el qual una classe governant actuaria en defensa dels interessos del conjunt de la societat, tal i com analitzarem en el punt següent.

Davant d'aquesta mancança democràtica de l'Estat liberal, el nou constitucionalisme aposta per “*la democracia económica es uno de los pilares fundamentales de una democracia integral, de una democracia socialista y totalmente antagónica con el liberalismo y con el sistema capitalista. La extensión de la democracia, es decir, del «poder del pueblo» al ámbito de la economía sería el inicio del fin de un modelo económico basado en el control y la toma de decisiones por parte de unas élites, sería por tanto el principio del colapso del capitalismo*”³⁰².

³⁰⁰ Borón, A., *La transición hacia la democracia en America Latina. op. cit.*, pàg. 25.

³⁰¹ Criado de Diego, M., *op. cit.*, pàg. 102.

³⁰² Uharte, L., *op. cit.*, pàg. 91.

Així doncs, el nou constitucionalisme qüestiona l'existència d'aquesta «muralla» garantint la participació de la Societat en la regulació de l'esfera del Capital a través de l'Estat, a través de diferents mecanismes, ja siguin de participació directa de la Societat en l'esfera del Capital, o ja siguin de participació indirecta, a través de la intervenció de l'Estat en l'esfera del Capital per beneficiar l'esfera Social.

3.1.2.- L'exclusió del govern: la representativitat i la tripartició de poders

Una de les principals transformacions de l'Antic Règim al nou ordre burgès és la creació d'un sistema representatiu, és a dir, un sistema en el qual mitjançant el sufragi de la ciutadania (primer sufragi censatari i posteriorment sufragi universal masculí i sufragi universal, com hem vist a la primera part del treball) s'escollien uns representants, els quals havien de crear les lleis que havien de regir l'Estat-nació.

Com recorda el jurista, polític i filòsof italià, Norberto Bobbio, *“para que en sentido estricto la democracia fuera representativa era necesario que fueses excluido el mandato obligatorio del elector frente al elegido, que en cambio era la característica del estado estamental, en el que los estamentos, las corporaciones, los cuerpos colectivos transmitían al soberano, mediante sus delegados, sus exigencias particulares”*³⁰³.

Aquesta anul·lació del concepte de “mandat obligatori” provocà que *“en nuestro país, y en la mayor parte de los que poseen una constitución representativa, la ley y la costumbre permiten a un miembro del Parlamento votar según su apreciación de lo que es justo, por mucho que difiera de la opinión de sus electores”*³⁰⁴.

³⁰³ Bobbio, N., *Liberalismo y Democracia*. Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2001, pàg. 36.

³⁰⁴ Stuart Mill, J., *Consideraciones sobre el gobierno representativo*, Editorial Tecnos, Madrid, 1994, pàg. 138.

El concepte de “mandat obligatori” o “mandat imperatiu” obligava al “governant” a haver d'executar un seguit de propostes que el «governat» havia definit clarament en el moment de delegar el seu poder.

En canvi, el “mandat representatiu” permet la llibertat del governant d'actuar de forma lliure al compromís adquirit amb el “governat”, sense que aquest tingui mecanismes per poder obligar al «governant» a fer complir els compromisos contrets en el moment que el primer li ha cedit el seu poder.

Per a “Rousseau la representación era, inspirándose en Roma, la negación de la soberanía total del pueblo que no podía ser delegada ni dividida»³⁰⁵, ja que aquesta delegació de poder a un «governant representatiu del governat» generava una il·lusió democràtica, en el que el ciutadà «se cree libre, pero en realidad sólo lo es durante la elección de los miembros del parlamento, y después de ésta se convierte en esclavo»³⁰⁶.

Un cop més veiem la relació directa entre el concepte liberal de política i el concepte de democràcia. Així com la contraposició de models d'Estat entre Montesquieu i Rousseau. Rousseau³⁰⁷ critica durament aquesta pèrdua de sobirania popular, que representa el model de sobirania nacional de Montesquieu, motiu pel qual aposta per la democràcia directa i el mandat.

Els contemporanis a aquest debat, també entenen que el sistema de representació era contrari al principi de democràcia.

Tanmateix, Tocqueville -en la seva principal obra³⁰⁸ “llama al modelo norteamericano, democrático, permitiendo una confusión que todavía no se elimina de la iuspublicística contemporánea y una terminología que ha servido a todo tipo de gobiernos y regímenes políticos para llamarse democráticos”³⁰⁹.

³⁰⁵ Noguera, A., “La modernidad liberal y el concepto de constitución: tergiversaciones y falsedades”, a AAVV., *Anuario de la Facultad de Derecho*, núm. 27, Universidad de Extremadura, Cáceres, 2009, pàg. 141.

³⁰⁶ *Ibid*, pàg. 141.

³⁰⁷ Rousseau, J.J., *Del contrato social*, op. cit.

³⁰⁸ Tocqueville, A., *La democracia en América*, Alianza Editorial, Madrid, 2005.

³⁰⁹ Fernández Estrada, J.A., op. cit., pàg. 18.

Tal i com hem vist en la primera part del treball, Tocqueville igual com els utilitaristes, genera una confusió entre el concepte de “democràcia” i “liberal”, que esdevé l'element característic i constitutiu del terme «democràcia moderna», generant un model polític que de dos conceptes antagònics en fa dos conceptes indissociables³¹⁰.

Tant és així, que *“probablemente lo que mejor distingue al estado moderno son sus funciones y sus aparatos operativos -más que las formas políticas y la legitimación democrática-. Una prueba que sus funciones y aparatos constituyen el núcleo del estado moderno es que cuando éste adopta sistemas políticos y de legitimación de tipo excepcional -las formas nazi-fascistas y clerical-fascistas-, tanto las principales funciones del estado como los aparatos estatales mismos, al igual que la mayor parte del derecho, se mantienen intactos (sin que el cambio de sistema político afecte substancialmente a estos rasgos suyos)”*³¹¹.

Un dels altres elements estructurals característics de l'Estat liberal, que també es considera com un dels triomfs del model liberal proposat per Montesquieu³¹² enfront del model de Rousseau, és la separació de l'Estat en tres poders.

Així doncs, *“la amplitud de la influencia ejercida por Montesquieu en este aspecto es indiscutible y puede verse en las declaraciones de derechos de las constituciones norteamericanas y francesas”*³¹³.

És a dir, la divisió del poder centralitzat característic del despotisme il·lustrat, que encarna la figura del monarca, per un sistema de frens i contrapesos establerts i regulats per una Constitució, que teòricament representen el control del poder entre les diferents institucions de l'Estat i la garantia de la llibertat política.

³¹⁰ Entre d'altres obres que tracten el conflicte democràtic en la implementació de l'Estat liberal, podeu consultar ells llibres ja citats en la bibliografia, com ara: Criado de Diego, M., *op. cit.* o Macpherson, C.B., *op. cit.*

³¹¹ Capella, J. R., *Fruta prohibida, op. cit.*, pàg. 159.

³¹² Montesquieu, C de S., *Del espíritu de las leyes*, Editorial Tecnos, Madrid, 1995.

³¹³ Sabine, G., *op. cit.*, pàg. 411.

Montesquieu, planteja la divisió de l'Estat en tres poders: executiu, legislatiu i judicial, inspirant-se amb el nou model d'Estat britànic.

D'aquesta manera, i a partir de l'imperi de la llei, tres poders aparentment autònoms, vetllen per evitar l'abús de poder vers la ciutadania³¹⁴.

El propi Montesquieu, ho definia així: *“hay en todo estado, tres suertes de poderes [...] todo estaría perdido si el mismo hombre o el mismo cuerpo de los principales o de los nobles o del pueblo, ejerciera estos tres poderes: el de hacer las leyes, el de ejecutar las resoluciones públicas y el de juzgar los crímenes o los litigios entre los particulares”*³¹⁵.

Tanmateix, Rousseau critica aquesta tripartició del poder, ja que partint d'un sistema representatiu, aquesta mesura esdevé una eina exclusivament de control intern i de balanços de poder entre les diferents faccions de la “classe governant”, que està formada per una «classe social» determinada i dominant, mentre que el poble n'és exclòs.

Uns segles més tard, i partint de la mateixa premissa, Hans Kelsen va més enllà, tot plantejant que *“es una exigencia democrática evidente que al pueblo debe corresponder no sólo la legislación, sino también una ejecución lo más directa posible. Así, pues, la separación de poderes es contraria al principio democrático, que trata de unir las todas en el pueblo”*³¹⁶.

Així doncs, la proposta montesquiana esdevé a la pràctica una eina d'intermediació entre la classe dominant, però especialment una eina que la classe dominant utilitzarà com a legitimació democràtica, tot argumentant que el Parlament -escollit en sufragi per la ciutadania- és on resideix el poder de l'Estat.

³¹⁴ Sobre la tripartició de poders plantejada per Montesquieu, podeu llegir Jiménez Asensio, R., “Los frenos del poder (una introducción al principio de separación de poderes y al control de las instituciones en los sistemas constitucionales)”, a *Revista Vasca de Administración Pública*, núm. 99-100, 2014.

³¹⁵ Montesquieu, C de S., *op. cit.*, pàg. 253.

³¹⁶ Kelsen, H., *Teoría general del Estado*, Ediciones Coyocán, Mèxic, 2008, pàg. 402.

Tanmateix, l'evolució dels estats liberals arreu del món, plantejarà una deriva, en la qual el poder executiu anirà prenent cada cop més força.

I, a més, si hi sumem l'evolució del sistema de partits polítics, que són els vehicles a través dels quals es vincula la «voluntat general» a les institucions, el sistema de tripartició està més que qüestionat.

La “representativitat” i la “tripartició de poders” seran els eixos axiomàtics que regiran el model liberal de l'Estat fins al present. Precisament, si hem utilitzat el concepte “tripartició de poders”, i no “separació de poders” és perquè el “nou constitucionalisme” planteja una proposta correctora de la forma de divisió del poder, per tal trencar amb les mancances democràtiques que planteja a nivell estructural.

L'objectiu del “nou constitucionalisme” és l'entrega a la població de la sobirania usurpada durant segles per la colonització i les repúbliques oligàrquiques, que es caracteritza per dissenyar un model econòmic i institucional basat en el control popular i la protecció dels drets, des de concepcions revolucionàries com l'Estat plurinacional, el reconeixement del pluralisme jurídic, el creixement de les declaracions de drets i les seves corresponents vies de defensa, entre d'altres.

En aquesta línia, i tenint en compte la naturalesa del capítol que ens ocupa, la novetat que planteja el “nou constitucionalisme” consisteix en sobrepassar la “tripartició de poders”, no sols introduint mesures de reforma d'aquests tres estaments, sinó creant -com veurem més endavant- nous poders, que permetin un control de la ciutadania de l'acció de l'Estat i l'Administració en general.

D'aquesta forma, el “nou constitucionalisme” pretén trencar amb el model anglosaxó hegemònic de l'Estat liberal, fonamentant en el pensament de Locke, Montesquieu i els utilitaristes, per recuperar l'enfoc rousseauià basat en la “sobirania popular” i la “democràcia directa”, a partir de la inclusió del “poder popular” en l'estructura de l'Estat, tot garantint la presència del “poder constituent” com a control ciutadà del “poder constituït”.

3.1.3.- La victòria rousseauniana: el poder constituent

Precisament, la principal novetat teòrica que planteja el «nou constitucionalisme» és la que gira entorn a la recuperació del concepte de «poder constituent», això vol dir per una banda, que la ciutadania esdevé la protagonista en l'elaboració d'un «contracte social» que ha de definir l'arquitectura institucional de l'Estat per respectar la «voluntat general»; i que un cop el poder constituent cedeix la seva representació al «poder constituït», el primer continua participant activament en les estructures de l'Estat, garantint així el principi de «control popular» de les estructures de l'Estat i el principi de «democràcia directa».

Per tal d'analitzar el concepte de «poder constituent» cal retornar altre cop a l'obra de Rousseau: *“Un pueblo, dice Grocio, puede darse a un rey. Según Grocio un pueblo es, por lo tanto, un pueblo antes de darse a un rey. Esta donación misma es un acto civil, supone una deliberación pública. Antes, pues, de examinar el acto por el que un pueblo elige un rey, sería conveniente examinar el acto por el que un pueblo es un pueblo. Porque siendo necesariamente anterior este acto al otro, es el verdadero fundamento de la sociedad”*³¹⁷.

Aquí Rousseau ens parla, doncs, de la fase fundacional d'un Estat. Ens parla de que la sobirania resideix en el poble, i que per tant, abans de constituir un Estat, cal una organització de la societat que justifiqui la voluntat de configurar-se com una comunitat i per legitimar la creació d'aquest instrument de poder que ha de regir el funcionament d'aquesta.

L'objectiu ha de ser, doncs, *“encontrar una forma de asociación que defienda y proteja de toda la fuerza común la persona y los bienes de cada asociado, y por la cual, uniéndose cada uno a todos, no obedezca, sin embargo, más que a sí mismo y quede tan libre como antes. Tal es el problema fundamental al que da solución el contrato social”*³¹⁸.

³¹⁷ Rousseau, J.J., *Del contrato social*, op. cit., pàg. 45.

³¹⁸ *Íbid*, pàg. 46.

El poder constituït, l'Estat i la seva estructura, ha de ser segons Rousseau obra d'aquest “poder constituent”, ja que el primer ha de respondre als interessos col·lectius del segon. D'aquesta manera, doncs, el poder constituït està legitimat, ja que el «poder constituent» com a força creadora li atorga aquesta legitimació, per tal que l'Estat pugui desenvolupar unes lleis i una acció de govern que respongui a la “voluntat general”.

Aquesta fórmula fou desenvolupada posteriorment per Sieyès³¹⁹, en els seus treballs teòrics que legitimaren posteriorment la Revolució Francesa. Sieyès divideix en tres etapes la formació d'un Estat: en una primera, els individus aïllats en un territori determinat decideixen ajuntar-se i constituir-se com una col·lectivitat: etapa del naixement del “poder constituent”; en una segona, aquest poder constituent, format per tots els membres d'una comunitat, decideixen quines són les seves necessitats i com cal afrontar-les: etapa de desenvolupament del “procés constituent”, consistent en la redacció d'una Constitució; i en una tercera, en el que el poder constituent decideix delegar el seu poder a un grup de persones perquè vetllin pel compliment de la Constitució, el que implica l'elecció i formació d'un govern: etapa de creació del “poder constituït”.

En la finalització d'aquesta tercera etapa, el «poder constituent» deix d'actuar per delegar tot el seu poder al “poder constituït”. Tanmateix, el “poder constituent” com a font de legitimació del poder ha tingut la capacitat, durant el “procés constituent”, d'establir els límits d'actuació del “poder constituït”.

D'aquesta manera, el “poder constituent” té la capacitat d'actuar de nou quan aquests límits siguin traspassats pel “poder constituït”, i per tant, aquest hagi actuat sense la legitimació democràtica que li ha atorgat el “poder constituent”. Serà el moment, doncs, o de canviar de representants del “poder constituït”, o bé, d'iniciar un nou “procés constituent” que resolgui els desajustos entre la Constitució vigent i la “voluntat general” del “poder constituent”.

³¹⁹ La seva principal obra, on desenvolupa el concepte de poder constituent, és: Sieyès, E. J., *¿Qué es el Tercer Estado? Ensayo sobre los privilegios*, Alianza Editorial, Madrid, 2003.

Amb Sieyès, trobem el desenvolupament de la idea de “contracte social” de Rousseau, que es plasmada en la Constitució. Una Constitució, que com a norma fonamental obra del “poder constituent” no pot ser modificada pel “poder constituït”, sinó que només pot ser manipulada pel seu autor original, on resideix la sobirania.

Tanmateix, la inculcació dels conceptes de “representativitat” i de “legalitat” que ja hem analitzat just en el capítol anterior, ha provocat que en l'actualitat el “poder constituït” hagi rebut del “poder constituent” aquesta potestat de modificar la Constitució, trencant doncs així amb el principi legitimador de la «voluntat general» teoritzat per Rousseau.

En canvi, “*en las últimas constituciones latinoamericanas, si bien al igual que en Europa los parlamentos constituyen uno de los órganos de mayor relevancia en los ordenamientos constitucionales, esta relevancia ha de ser matizada. La actuación del parlamento está limitada por el principio de la soberanía popular. En las nuevas constituciones la soberanía reside en el pueblo y no en el parlamento que es sólo su representante. Por eso, en aquellos supuestos donde ya se ha pronunciado directamente la soberanía popular (la aprobación de la Constitución), los parlamentos no pueden actuar libremente, sino que necesitan de ratificación popular*”³²⁰.

Com hem vist al llarg d'aquest capítol, existí una batalla ideològica entre el model anglosaxó defensat per Montesquieu, emmirallant-se amb els teòrics com Locke, i el model romà—llatí, inspirat en la Roma antiga, defensat per Rousseau. Aquesta diferència rau en principis fonamentals de model, i com hem vist també, parteixen de visions irreconciliables: el de Montesquieu des d'una òptica liberal i la de Rousseau des d'una òptica democràtica.

Els Estat llatinoamericans sorgits a partir del començament del segle XIX, partiren de l'herència de l'Estat liberal ideat pels il·lustrats francesos, amb la incorporació dels valors dels revolucionaris americans, i per tant, es fonamentaran com a punt de partida en el model d'Estat liberal que hem analitzat en el capítol 1 del present treball.

³²⁰ Noguera, A., *La modernidad liberal*, op. cit., pàg. 150.

Però, la innovació del “nou constitucionalisme”, consistirà en enfocar la concepció de l'Estat, no des de la postura hegemònica teoritzada per Montesquieu heretada dels teòrics clàssics, i basada en el model anglosaxó, sinó partint de la visió republicana de Rousseau inspirada en el model romà-llatí.

Una visió que parteix de la llibertat individual en el pacte social, però en la submissió de l'individu a la col·lectivitat, que no a l'Estat. L'Estat, doncs, més que en una fi en sí mateix, es vist com un simple instrument de la comunitat per a regir el desenvolupament col·lectiu, però sense que els individus que conformen aquesta comunitat renunciïn al poder constituent.

Tornarem més endavant en la qüestió del poder constituent i el poder constituït, una de les pedres angulars del nou constitucionalisme llatinoamericà. Però, cal vindicar en aquest capítol, l'herència de la concepció rousseauiana de l'Estat i la conformació d'aquest, des del qual parteix el nou constitucionalisme i que condicionarà els poders constituents que es desenvoluparan en diferents estats des dels anys 90 fins a l'actualitat.

3.2.- Segona tradició: el projecte dels “*libertadores*”: El árbol de las tres raíces

Més enllà de la innovació que representa l'adopció de les teories rousseauianes, enlloc de les dominants de Montesquieu, un dels pilars fonamentals del nou constitucionalisme és el relleuament del projecte boliviari en el context actual.

I, la inspiració del “nou constitucionalisme” en les teories rousseauianes i les bolivarianes no entra pas en contradicció³²¹, sinó que “*el Libertador hace referencia, en modo creciente en el*

³²¹ Sobre la influència del pensament de Rousseau en les propostes polítiques de Simón Bolívar, i de com el pensament d'ambdós personatges influencia en el “nou constitucionalisme”, podeu consultar: Combellas, R., “La tradición republicana, la doctrina bolivariana y la Constitución de 1999”, a AAVV., *Visión iberoamericana del tema constitucional*, Fundación Manuel García-Pelayo, Caracas, 2003, o també a nivell introductori, a Spósito, E., “El derecho público romano y el constitucionalismo venezolano: comentarios a la Constitución venezolana de 1999”, a AAVV., *Revista de Derecho del Tribunal Superior de Justicia*, núm. 17, Tribunal Superior de Justicia, Caracas, 2005.

desarrollo de su acción política, al modelo constitucional romano interpretado por Rousseau; hasta llegar al explícito contraste con el principal iniciador del constitucionalismo europeo: Benjamín Constant”³²².

Com hem vist anteriorment, la proposta política liberal dels “criolls” no va arribar a materialitzar-se mai. I, en la teoria del nou constitucionalisme, la revalorització i recuperació de les idees autòctones és un pilar fonamental, que a més cal entendre com un canvi cultural llatinoamericà.

Si bé, en les darreres dècades, l'homogeneïtzació i l'assimilació de la cultura nord-americana era símbol de progrés, els governs progressistes llatinoamericans que han impulsat el «nou constitucionalisme» plantegen una recuperació de l'orgull autòcton, que fins i tot planteja qüestions profundes en la societat llatinoamericana, com pot ser els drets lingüístics i culturals dels pobles aborígens, que s'ha materialitzat per exemple, en la denominació d'Estat plurinacional de Bolívia.

I, la qüestió fonamental, és que aquesta recuperació i revalorització no es fa en contraposició a la idea del progrés, sinó ans al contrari, es lliga la idea de progrés en el reconeixement i respecte als pobles autòctons d'Amèrica Llatina que han estat perseguits i quasi eradicats al llarg de la història colonial i neocolonial.

La teorització i sistematització de la recuperació de les teories del pensament “libertador” llatinoamericà adaptades a la realitat de finals del segle XX, sota el nom de “bolivarisme”, fou promoguda el 1964 per Douglas Bravo³²³ durant la seva participació en el Movimiento Bolivariano Revolucionario-200³²⁴, on també participà Hugo Chávez, qui l'acabà portant a la pràctica i popularitzant com a president de la República.

³²² Catalano, P., “Derecho público romano y principios constitucionales bolivarianos”, a García-Pelayo, M., *Constitución y constitucionalismo hoy. Cincuentenario del Derecho Constitucional Comparado*, Fundación Manuel García-Pelayo, Caracas, 2000, pàg. 700.

³²³ Una de les seves principals obres, on parla de la necessitat d'una aliança entre la societat civil i el cos militar per a la transició política del país -un dels *leitmotifs* de la revolució bolivariana- és: Bravo, D., *La otra crisis, otra historia, otro camino*, Original Editores, Caracas, 1991.

³²⁴ Per comprendre la importància història del MBR2000 en el procés de transició veneçolà, podeu consultar Bonilla,

Aquest pensament es basa en el que els propis membres del MBR-200 batejaren com a “*el árbol de las tres raíces*”, a partir del qual desenvoluparen el “Proyecto Nacional Simón Bolívar” per a la construcció de la V República que es propagà a través d’“El libro azul”³²⁵.

En el capítol preliminar del llibre trobem: “*se ha dado persistentemente la tendencia, en nuestros pensadores contemporáneos, de buscar modelos en otras latitudes para importarlos y tratar de implantarlos en nuestras sociedades. Mientras tanto, nuestros pueblos se han ido alejando cada vez más de sus raíces históricas, allí donde seguramente se encuentran las claves para descifrar el terrible encima que nos mantiene en un ir y venir por el abismo de la historia, ya a las puertas del siglo XXI*”³²⁶.

I, afegeix, “*y es, precisamente, en este marco desideologizado y con el propósito de hallar recursos válidos para que nuestro pueblo avance por el mapa intrincado y complejo del futuro que nos hemos atrevido a invocar un modelo ideológico autóctono y enraizado en lo más profundo de nuestro origen y en el subconsciente histórico del ser nacional*”³²⁷.

Aquest arbre, descansa doncs, sobre l’obra de tres pensadors llatinoamericans³²⁸: Simón Rodríguez, del qual en destaca la seva tasca i dedicació a la pedagogia i a la importància d’un sistema educatiu autòcton, a més de la seva tesi centrada en la importància de desenvolupar un sistema social, polític i econòmic autòcton per a l’Amèrica Llatina; Simón Bolívar, del que n’extreu el projecte de construcció de la “*patria grande*” d’Amèrica Llatina i la creació d’una nova relació internacional d’Amèrica Llatina fora de les supeditacions dels estats centrals (tant de les antigues colònies com de la força emergent dels Estats Units); i Ezequiel Zamora, del que en destaca el seu

L. i El Troudi, H., *Historia de la Revolución Bolivariana. Pequeña crónica 1948-2004*, Ministerio de Información y Counciación, Caracas, 2004.

³²⁵ Chávez Frías, H. R., *El libro azul*, Ministerio del Poder Popular par la Comunicación e Información, Caracas, 2007.

³²⁶ *Ibid*, pàg. 2.

³²⁷ *Ibid*, pàg. 2.

³²⁸ La síntesi de l’obra d’aquests tres pensadors serà conegut com el sistema EBR: la E d’Ezequiel Zamora, la B de Simón Bolívar i la R de Simón Rodríguez.

projecte de desenvolupament econòmic endogen, la seva concepció igualitària de la societat i, finalment, de la participació democràtica de tota la ciutadania.

3.2.1.- Simón Rodríguez

La primera arrel d'aquesta arbre, és l'arrel robinsoniana", extreta del pensament de Simón Rodríguez, també conegut com el "*El maestro del libertador*", per haver estat el mestre intel·lectual de Simón Bolívar; com el "*Sócrates de Caracas*", tal i com el batejà popularment Bolívar; o "*Samuel Robinson*" com es feu anomenar a partir de 1797, per tal de sortejar l'assetjament dels espies castellans que el perseguïen per la seva activitat ideològica i política en contra del colonialisme³²⁹.

Les primeres preocupacions intel·lectuals de Simón Rodríguez, com ja hem comentat a la pàgina anterior, es centraven en l'educació. Igual com Rosseau i d'altres pensadors liberals, els quals també influïren en el pensament de Rodríguez, l'educació esdevenia un element imprescindible per a construir la nova societat.

En el cas de Rodríguez, a més del component liberal d'aquest pensament que comparteix amb els teòrics europeus, cal afegir-hi el component emancipador que suposava l'educació per un territori colonitzat per una potència estrangera, així com també, el component integrador per a la societat llatinoamericana dividida i estratificada pel poder colonial per raó del color de pell.

³²⁹ Per una aproximació biogràfica a Simón Rodríguez, podeu consultar Rumazo González, A., *Simón Rodríguez. Maestro de América*, Fundación Biblioteca Ayacucho, Caracas, 2005 o Kohan, W. O., *El maestro inventor. Simón Rodríguez*, Míño y Dávila, Buenos Aires, 2013. Podeu trobar les seves obres completes a Rodríguez, S., *Obras completas*, Universidad Nacional Experimental Simón Rodríguez, Caracas, 1975, i la seva principal obra a: Rodríguez, S., *Sociedades Americanas*, Fundación Biblioteca Ayacucho, Caracas, 1990. I, finalment, per analitzar la influencia del pensament de Rodríguez en el projecte boliviarià, podeu consultar Robinson, M., *La raíz robinsoniana de la revolución bolivariana en Venezuela*, Ediciones Instituto Municipal de Publicaciones de la Alcaldía de Caracas, Caracas, 2004.

És per això, que en la seva primera obra publicada el 1794³³⁰, mentre exercia de mestre a Caracas -on d'entre els seus alumnes hi havia Simón Bolívar-, Rodríguez defensa que els aborígens i els “negres” tenien el mateix dret a accedir al sistema educatiu que els “blancs” i “criolls”. I, desenvolupa tota una sistematització de com hauria de ser l'educació a Amèrica Llatina per tal d'evitar els errors del sistema colonial, com també per formar els ciutadans de les noves repúbliques.

Tot i que l'any 1797, Rodríguez ha d'abandonar Veneçuela a causa de la seva participació en el moviment anticolonial –i per tant, també, la seva tasca de mestre-, sempre mantindrà la seva preocupació per l'educació com a instrument essencial per a la construcció de les noves repúbliques.

33 anys després del seu exili, en el seu llibre “*La defensa de Bolívar*”³³¹, quan Veneçuela ja era una República alliberada del jou colonial i es plantejava el repte de construir el nou Estat-nació, diu “*el fundamento del sistema republicano está en la opinión del pueblo, y ésta no se forma sino instruyéndolo*”³³².

I, és que Rodríguez desenvolupa un sistema educatiu que va més enllà de l'escola i planteja l'educació com un instrument social que cal desenvolupar al llarg de la vida de tota persona. A aquest objectiu cal sumar-li òbviament, la necessitat d'educar al nou ciutadà que un cop alliberat de la dominació castellana ha de protagonitzar la construcció de la nova república.

A tal efecte, Rodríguez aposta no sols per un sistema educatiu que atengui a tots els i les infants independentment del seu origen social i racial, sinó que també aposti per una instrucció social, que l'eduqui en les relacions socials i generin un pensament crític; una instrucció física per a

³³⁰ Ens referim al llibre *Reflexiones sobre el estado actual de la escuela y nuevo establecimiento de ella*, que es pot trobar dins de la publicació de les seves obres completes. Per una aproximació a les teories de Rodríguez sobre l'educació, podeu consultar el llibre Molins Pera, M., *La República y la Educación en Simón Bolívar y Simón Rodríguez y su proyección actual*, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1998.

³³¹ Rodríguez, S., *La defensa de Bolívar. El libertador del mediodía de América y sus compañeros de armas defendidos por un amigo de la causa social*, Universidad Nacional Experimental Simón Rodríguez, Caracas, 2006.

³³² *Ibid*, pàg. 205.

fer a la persona més forta; una instrucció tècnica, per tal de generar ciutadans experts i que puguin desenvolupar l'economia; i una instrucció científica, per produir una ciutadania imaginativa i emprenedora.

I és que si l'educació és una de les seves obsessions com a pensador i activista, el procés d'alliberament de la colònia castellana i la construcció d'una nova República que superi els errors llegats, serà l'altra faceta que condicionarà la seva vida i que el retrobarà de nou amb Bolívar a Europa, després d'haver-lo tingut com a alumne abans d'exiliar-se.

Igual, com fa en la defensa de la importància de la igualtat en l'accés a l'educació, també coincideix amb Rousseau “*en que la desigualdad, no es el estado propio del hombre, sino que es el producto de la codicia de unos pocos que someten a otros para satisfacer sus necesidades*”³³³, i per tant extrapola aquesta qüestió al conjunt de la societat, tot defensant la sobirania popular i la igualtat jurídica i política de tots i totes les ciutadanes. I, va més enllà tot afirmant que “*aunque los reyes entienden por libertad la ciencia de quejarse y por prosperidad las comodidades de ciertas clases no es país libre el que teme la desigualdad de derechos ni próspero el que cuenta con millones de miserables, no hay libertad donde hay amos ni prosperidad donde la casualidad dispone de la suerte social*”³³⁴.

Aquesta preocupació per la desigualtat econòmica, el portà fins i tot a qüestionar la propietat privada, element puntal del pensament liberal, tot plantejant que “*ninguno tiene derecho a la propiedad ni a los servicios de otro, sino en común*”³³⁵. I, apostant per una democràcia directa i participativa de tota la ciutadania, tant en l'àmbit polític, com en l'econòmic, per tal d'eradicar aquestes desigualtats.

³³³ Durán, M., “Simón Rodríguez: educación popular y la huella axiomática de la igualdad”, a *Foro de Educación*, vol. 12, Fahren House, Salamanca, 2014, pàg. 35.

³³⁴ Rodríguez, S., *Luces y virtudes sociales*, Universidad Nacional Experimental Simón Rodríguez, Caracas, 2010, pàg. 93.

³³⁵ Rodríguez, S., *La defensa de Bolívar*, op. cit., pàg. 216.

En el seu principal tractat polític, Rodríguez conscient del repte que afronta Amèrica Llatina amb la seva emancipació colonial, aposta de nou per l'educació per generar una ciutadania crítica que sigui capaç de construir democràticament i a través de la participació les noves repúbliques. És en aquest trencament en el passat i en el nou horitzó, que es planteja “¿donde iremos a buscar modelos? La América española es original. Originales han de ser sus instituciones y su gobierno. Y originales, los medios de fundar uno y otro. O inventamos o erramos”³³⁶.

Aquesta reflexió de plantejar la necessitat de generar un model propi i autòcton que respongui a les necessitats de les societats llatinoamericanes, resultat de les polítiques colonials de les potències dels estats centrals del sistema-món, serà l'eix central de la influència dels pensadors “libertadores” en el projecte bolivarià del segle XXI.

El propi Hugo Chávez considerava que “el estudio del modelo, desde su génesis hasta su desarrollo, demuestra que tal estructura permanece inalterable y obedece a la misma disyuntiva de inventar nuevas instituciones para las nacientes repúblicas latinoamericanas o de errar el camino cayendo en el simplismo de copiar modelos de otros tiempos, otras actitudes, otros hombres”³³⁷.

No obstant, “los proyectos de Simón Rodríguez alcanzan bajo su dirección dimensiones experimentales significativas solo en dos oportunidades. Con la Casa de la Industria Pública, que fundó en Bogotá, en 1823 y su proyecto de Escuela Social que comenzón en Chuquisaca, en 1825, con la intención de extenderlo a toda la República de Bolivia. Ambos experimentos contaron directa e indirectamente con el auspicio del Libertador [Simón Bolívar]. Los dos terminaron rápidamente en fracaso. Este hecho es explicable no sólo por las condiciones estructurales, sino también en parte por la dificultad para las relaciones interpersonales que constantemente mostraba el maestro”³³⁸.

Tanmateix, el projecte educatiu de Rodríguez renaix quasi tres segles després, en aquest nou “procés d'independència” ja no front el poder colonial castellà sinó davant el neoliberalisme, amb la

³³⁶ Rodríguez, S., *Sociedades Americanas op. cit.*, pàg. 88.

³³⁷ Chávez Frías, H. R., *op. cit.*, pàg. 3.

³³⁸ López Palma, J., *Simón Rodríguez: utopía y socialismo*. Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1989, pàg. 40.

mateixa connotació d'instrument polític per a la transformació de la societat i de construcció d'una república que es deslligui definitivament de les influències estrangeres: “*la democratización de la enseñanza, expresaba: sólo era posible democratizando su economía y democratizando su superestructura política. Estas ideas se corresponden con su concepción de una educación diferente, que tenga en cuenta nuestras raíces étnicas*”³³⁹.

3.2.2.- Simón Bolívar

La segona arrel d'aquest arbre, el constitueix el pensament de Simón Bolívar “*El libertador*”³⁴⁰. Títol atorgat pel seu paper destacat i de lideratge polític i militar en la independència de Bolívia, Colòmbia, Equador, Panamà, Perú i Veneçuela, front el poder colonial.

Per transmissió del seu mestre Simón Rodríguez, Bolívar accedeix al pensament dels principals teòrics liberals. Igual com Rodríguez, un dels pensadors que tindrà més influència en Bolívar serà Rousseau. El concepte rousseauià de sobirania popular serà una idea constant en els seus discursos –en els que citarà constantment al propi pensador suís- i en les constitucions de les noves repúbliques americanes. De fet, Bolívar visitarà conjuntament amb Rodríguez la regió de les Charmettes (Savoia), on residí durant uns anys Rousseau, i deixarà com a herència en la seva mort a la Universitat de Caracas dos llibres, un dels quals “*El Contracte Social*”³⁴¹.

³³⁹ Larez Romero, R., “El pensamiento emancipador de Simón Rodríguez y su práctica educativa. Implicaciones en la educación de hoy”, *Documents II Encuentro Internacional de Paulo Freire y Simón Rodríguez*, Heredia (Costa Rica), 2009, pàg. 15.

³⁴⁰ Per una aproximació biogràfica al personatge podeu consultar Lynch, J., *Simón Bolívar*, Crítica, Barcelona, 2006 o Rumazo González, A., *Simón Bolívar*, Intermedio, Bogotá, 2006. Les seves obres completes es troben recollides a Bolívar, S., *Obras completas*, Líder Editores, Caracas, 1975 i també podeu trobar una síntesi i interpretació del seu pensament i obra a Britto García, L., *El pensamiento del Libertador. Economía y sociedad*, Banco Central de Venezuela, Caracas, 2010 i una selecció de les seves principals obres a Bolívar, S., *Doctrina del Libertador*, Fundación Biblioteca Ayacucho, Caracas, 2009 i de forma sintètica a Chávez Frías, H. R., *Simón Bolívar. La revolución bolivariana*, Akal, Madrid, 2011. Un estudi de la influència del pensament i l'obra de Simón Bolívar en la política actual llatinoamericana el podeu trobar a Kohan, N., *Simón Bolívar y nuestra independencia. Una lectura latinoamericana*, Editorial Yulca, Barcelona, 2013.

³⁴¹ Sobre la influència de Rousseau en Bolívar podeu llegir el llibre ja citat de Britto García, L., *op. cit.*

Per influència de Rousseau i Rodríguez, Bolívar també parerà molta atenció a la importància de l'educació per a la construcció de les noves repúbliques. “*La educación popular debe ser el cuidado primogénito del amor paternal del Congreso. Moral y luces son los polos de una república; moral y luces son nuestras primeras necesidades*”³⁴². I, com no podia ser d'altra manera, cedirà la direcció i la reflexió sobre el sistema educatiu al seu mestre Simón Rodríguez, tot i que també destacarà el paper de Francisco de Miranda³⁴³, Andrés Bello³⁴⁴ i José Rafael Revenga³⁴⁵.

Tanmateix, els dos principis teòrics bàsics que perduraran del seu pensament seran, per una part, la igualtat i llibertat dels i les ciutadanes, idees també homònimes al pensament de Rousseau, i per altra part, la integració d'Amèrica Llatina com a bloc de poder regional per contrarestar l'hegemonia dels estats centrals del sistema-món i poder desenvolupar un model de desenvolupament endogen que permeti el progrés econòmic i social.

Pel que fa al concepte d'igualtat, Bolívar parteix de la premissa de Rodríguez, que ja hem vist en l'anterior capítol que aquest pren a l'hora de Rousseau. I el converteix en un dels *leitmotiv* de la seva campanya política i militar per denunciar el règim colonial i plantejar la guerra d'alliberament.

Bolívar -seguint a Rodríguez i a Rousseau- critica les desigualtats socials com a producte de la societat que és incapaç de capgirar les lleis naturals: “*Que los hombres nacen todos con derechos iguales a los bienes de la sociedad, está sancionado por la pluralidad de los sabios; como también lo está que no todos los hombres nacen igualmente aptos a la obtención de todos los rangos; pues todos deben practicar la virtud y no todos la practican; todos deben ser valerosos, y todos no lo son; todos deben poseer talentos, y todos no lo poseen. De aquí viene la distinción efectiva que se observa entre los individuos de la sociedad más liberalmente establecida. Si el principio de la*

³⁴² Bolívar, S., “Discurso de Angostura”, a Chávez Frías, H. R., *Simón Bolívar, op. cit.*, pàg. 135.

³⁴³ Per una aproximació biogràfica, podeu consultar Rumazo González, A., *Comprensión de Miranda, op. cit.*

³⁴⁴ Per una aproximació biogràfica, podeu consultar Ávila Martel, A., *Andrés Bello. Breve ensayo sobre su vida y su obra*, Editorial Universitaria, Santiago de Xile, 1981.

³⁴⁵ Per una aproximació biogràfica, podeu consultar Pérez Vila, M., *Biografía de José Rafael Revenga 1786-1852*, Ministerio de Educación, Caracas, 1974.

*igualdad política es generalmente reconocido, no lo es menos el de la desigualdad física y moral. La naturaleza hace a los hombres desiguales, en genio, temperamento, fuerzas y caracteres. Las leyes corrigen esta diferencia porque colocan al individuo en la sociedad para que la educación, la industria, las artes, los servicios, las virtudes, le den una igualdad ficticia, propiamente llamada política y social”*³⁴⁶.

Una crítica que no realitza centrant-se en el règim colonial, sinó que ho fa des d’una perspectiva global: *“Los anales de los tiempos pasados os presentarán millares de gobiernos. Traed a la imaginación las naciones que han brillado sobre la tierra, y contemplaréis afligidos que casi toda la tierra ha sido, y aún es, víctima de sus gobiernos. Observaréis muchos sistemas de manejar hombres, mas todos para oprimirlos; y si la costumbre de mirar al género humano conducido por pastores de pueblos, no disminuyese el horror de tan chocante espectáculo, nos pasmaríamos al ver nuestra dócil especie pacer sobre la superficie del globo como viles rebaños destinados a alimentar a sus crueles conductores”*³⁴⁷.

Precisament, Bolívar té la capacitat de realitzar un discurs universal, però alhora, realitzar una radiografia de la naturalesa de la societat llatinoamericana condicionada pel poder colonial que combat. En aquest sentit, destaca la seva intervenció per a l’abolició de l’esclavitud.

Després de la revolució haitiana, Bolívar és el primer polític llatinoamericà que decretarà l’abolició de l’esclavitud. Una qüestió central en la seva campanya militar i que alhora centrarà l’atenció política en les constitucions i demés documents i discursos que promulgarà o pronunciarà a mesura que aconsegueixi els seus èxits militars.

Un dels exemples més coneguts és el decret que permet als esclaus allistar-se a l’exèrcit que comanda, després de la conquesta de Carúpano el 1816, el primer territori continental conquerit. De fet, aquesta decisió és considerada estratègica en la seva sort en la campanya militar per alliberar

³⁴⁶ Bolívar, S., “Discurso de Angostura”, a Chávez Frías, H. R., *Simón Bolívar, op. cit.*, pàg. 121.

³⁴⁷ *Íbid*, pàg. 115.

Veneçuela, ja que va significar que l'exèrcit "patriota" cresqués significativament en el nombre de soldats.

Però, aquest compromís de Bolívar en l'abolició de l'esclavitud no fou una mera eina tàctica per capgirar la correlació de forces en el camp militar, sinó que un cop assolits els objectius militars, es posà a la pràctica.

L'any 1819, després d'expulsar militarment les tropes castellanes de Veneçuela i haver estat erigit com a Jefe Supremo de la República, demana al Congrés que aboleixi l'esclavitud, tot argumentant que *"la atroz e impía esclavitud cubría con su negro manto la tierra de Venezuela, y nuestro cielo se hallaba recargado de tempestuosas nubes, que amenazaban un diluvio de fuego. Yo imploré la protección del Dios de la humanidad, y luego la redención disipó las tempestades. La esclavitud rompió sus grillos, y Venezuela se ha visto rodeada de nuevos hijos, de hijos agradecidos que han convertido los instrumentos de su cautiverio en armas de libertad. Sí, los que antes eran esclavos, ya son libres; los que antes eran enemigos de una madrastra, ya son defensores de una patria"*³⁴⁸. Tanmateix, després d'un any de debat al Congrés, l'abolició de l'esclavitud serà parcial i garantint que els antics esclavistes no pateixin perjudicis econòmics.

La mateixa sort correrà en el seu intent d'abolir l'esclavitud, quan després de guanyar la Batalla de Carabobo, faci de nou la sol·licitud al Congrés constituent de la Gran Colòmbia reunit a Cúcuta en els següents termes: *"Los hijos que en adelante hayan de nacer en Colombia deben ser libres, porque estos seres no pertenecen más que a Dios y a sus padres, y ni Dios ni sus padres los quieren infelices. El Congreso general, autorizado por sus propias leyes, y aun más, por la naturaleza, puede decretar la libertad absoluta de todos los colombianos al acto de nacer en el territorio de la República. De este modo se concilian los derechos posesivos, los derechos políticos y los derechos naturales"*³⁴⁹.

³⁴⁸ *Íbid*, pàg. 138.

³⁴⁹ Bolívar, S., *Doctrina del Libertador*, op. cit., pàg. 187.

Tot i els obstacles per a l'abolició de l'esclavitud, aquesta anirà desapareixent progressivament gràcies a l'acció de Bolívar: la prohibició de la importació d'esclaus, la legislació progressiva d'alliberament d'esclaus, l'alliberament dels fills i filles d'esclaus nascuts a partir de 1821, etc. provocaran que, tot i els obstacles imposats per l'aristocràcia, l'esclavitud desapareixerà per llei al llarg de les dècades centrals del segle XIX a les diferents repúbliques que havien conformat la Gran Colòmbia³⁵⁰.

Bolívar no pretengué simplement abolir l'esclavitud, sinó que la seva concepció d'igualtat social anava més enllà. Un exemple, d'aquesta tasca la podem trobar en les reformes legislatives que afectaren a l'ordre econòmic de les noves repúbliques, com ara la supressió dels “*mayorazgos*”, la confiscació de béns als “*realistas*”³⁵¹, la regulació del treball dels indígenes, la regulació del treball a les mines, etc. tot, amb l'objectiu de reduir el greu desequilibri social de les estructures socials heretades del colonialisme.

Aquesta estratègica cal emmarcar-la també, dins l'intent de Bolívar d'abolir tota l'estructura de dominació del sistema colonial, per tal de poder imposar un nou ordre que permetés la “independència” real de les antigues metròpolis, així com que permetés a les noves classes dirigents poder crear un nou Estat-nació.

Precisament, per perseguir aquest objectiu, és on les figures de Bolívar i Rousseau es distancien més. L'obsessió de la concentració de poder en l'executiu per part de Bolívar, arribant fins a l'extrem de proposar un sistema “presidencialista hereditari”, en el que els membres de l'executiu tindrien facultats quasi il·limitades i tindrien un caràcter vitalici, que fins i tot els hi permetria d'escollir els seus successors, va ser el punt de màxima diferència conceptual.

³⁵⁰ Per una aproximació històrica al procés d'abolició de l'esclavitud, podeu consultar Halperin Donghi, T., *Historia Contemporánea de América Latina*, op. cit. Per al cas veneçolà, podeu consultar Lombardi, J. V., *Decadencia y abolición de la esclavitud en Venezuela 1820-1854*, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1974 i Brito Figueroa, F., *El problema tierra y esclavos en la historia de Venezuela*, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1985.

³⁵¹ “*realistas*” era el nom que prenién les tropes que defensaven els interessos del poder colonial.

En aquest sentit, Bolívar creia que “*para gobernar en América Latina, las exigencias eran otras: no las de un poder controlado, sino las propias de un tipo diferente de democracia, caracterizada por la presencia de un gobierno fuerte, capaz de disciplinar a la sociedad, en beneficio colectivo*”.³⁵².

Però, si hi ha quelcom de central en la lluita de Simón Bolívar, per aconseguir deslliurar Amèrica Llatina del jou de les metròpolis, és la construcció de la “*patria grande*”. Per ell, aquest projecte, “*es una idea grandiosa pretender formar de todo el nuevo mundo una sola nación con un solo vínculo, que ligue sus partes entre si y con el todo. Ya que tiene un origen, una lengua, unas costumbres y una religión, debería por consiguiente, tener un solo gobierno que confederarse a los diferentes estados que hayan de formarse [...] qué bello sería que el istmo de Panamá fuese para nosotros lo que el de Corinto para los griegos. Ojalá que algún día tengamos la fortuna de instalar allí un augusto congreso de los representantes de las repúblicas*”.³⁵³.

Aquest projecte d'integració continental, no per unificar el continent com un Estat-nació, sinó perquè les diferents repúbliques naixents tracessin acords col·lectius que les hi permetés, a partir de la unitat i la solidaritat, aprofitar les potencialitats de cadascuna per al bé col·lectiu de totes.

D'aquesta manera, les repúbliques embrionàries podien garantir la seva independència, sense haver de dependre de les potències colonials, constituint així un bloc de poder regional en el sí de les relacions internacionals, poden trencar així amb la seva condició d'estats perifèrics en el conjunt del sistema-món.

Entre els diferents temes d'interès comú entre totes les noves repúbliques, hi havia en primer lloc la necessitat de fer un front comú davant la constitució de la Santa Aliança, que permetés la irreversibilitat del procés independentista de les colònies, i poder fer front a una possible agressió o

³⁵² Gargarella, R., *La sala de máquinas de la Constitución. Dos siglos de constitucionalismo en América Latina (1810-2010)*, Katz editores, Madrid, 2015, pàg. 170.

³⁵³ Bolívar, S., “Carta de Jamaica”, a Chávez Frías, H. R., *Simón Bolívar, op. cit.*, pàg. 94.

contraatac de les potències colonials. Però, alhora, aquesta defensa de la integritat territorial també front la potència emergent al continent, els recentment emancipats Estats Units.

A tal efecte, Bolívar aconseguí celebrar el 1826 el Congreso Anfictiónico³⁵⁴ de Panamá, on es reuniren gran part de les noves repúbliques americanes, “*después de quince años de sacrificios consagrados a la libertad de América por obtener el sistema de garantías que, en paz y guerra, sea el escudo de nuestro nuevo destino, es tiempo ya de que los intereses y las relaciones que unen entre sí a las repúblicas americanas, antes colonias españolas, tengan una base fundamental que eternice, si es posible, la duración de estos gobiernos. Entablar aquel sistema y consolidar el poder de este gran cuerpo político, pertenece al ejercicio de una autoridad sublime que dirija la política de nuestros gobiernos, cuyo influjo mantenga la uniformidad de sus principios, y cuyo nombre sólo calme nuestras tempestades*”³⁵⁵.

Tanmateix, les desavinences entre les diferents repúbliques, a causa dels seus interessos particulars, feren fracassar la intenció de Bolívar de crear una estructura permanent de debat i presa de decisions conjuntes entre totes les noves repúbliques: el “*Tratado magnífico titulado de la Unión, de la Liga y de la Confederación perpetua*” no fou ratificat per la majoria de participants, i a més, en els anys posteriors la Gran Colòmbia i les Provincias Unidas del Centro de América es dissolgueren en diferents estats.

Tanmateix, “*las evidencias de que el ideario bolivariano estaba vivo y operaba como modelo permanente, aflorando cuando Latinoamérica sentía peligrar su integridad o intentaba proyectos superadores de los particularismos, se materializó en numerosas manifestaciones de la opinión pública de sus pueblos, en el pensamiento de relevantes intelectuales, así como en la acción política concreta*”³⁵⁶.

³⁵⁴ El terme « anfictiónia » prové de les antigues confederacions de tribus gregues, d'origen religiós, que existiren des del segle VI al IV abans de Crist.

³⁵⁵ Bolívar, S., “Convocatoria del Congreso de Panamá”, a Bolívar, S., *Doctrina del Libertador*, op. cit., pàg. 211.

³⁵⁶ Del Pilar Otero, D., “El Proyecto Bolivariano: una propuesta latinoamericana para la convivencia internacional”, a *Studia Politicae*, núm. 1, Universidad Católica de Córdoba, Córdoba (Argentina), 2003, pàg. 87.

Així, davant les agressions de l'armada espanyola, es reuní el Congreso Americano a Lima el 1847, el 1864 i el 1865. Ja a començaments del segle XX proliferaren diferents trobades multilaterals entre diferents repúbliques que compartien interessos comuns per signar acords de col·laboració concrets. I, a meitats del segle XX, nasqué la Comisión Económica para América Latina (CEPAL) per tal de crear un bloc de poder econòmic que permetés el desenvolupament dels estats signants.

En paral·lel, i en un sentit diametralment contrari a l'esperit de Bolívar, es crearen a partir de la Segona Guerra Mundial diferents acords de cooperació política i econòmica de caràcter regional per tal de fomentar els principis econòmics del neoliberalisme, tal i com ja hem vist en capítols anteriors.

Tanmateix, no és fins a la instauració de la V República a Veneçuela, que el president Hugo Rafael Chávez Frías, recuperar el projecte integrador de Simón Bolívar. El projecte d'integració llatinoamericana –que analitzarem en el proper capítol– es caracteritza ja no per una necessitat de defensa militar, sinó per la concreció d'un projecte polític compartit, *“en la creación de un polo de poder alternativo, más defensiva que cooperativa, incluyendo además, rasgos fuertemente nacionalistas y antiimperialistas, ya que propone una integración no sólo sin Estados Unidos, sino frente a Estados Unidos”*³⁵⁷; la lluita contra les desigualtats socials; el respecte a la sobirania dels estats llatinoamericans; un règim econòmic controlat per l'Estat per garantir les necessitats bàsiques socials; però sobretot, que representi un aprofundiment democràtic en les estructures dels diferents Estat-nació que conformen el continent.

Dos-cents anys després, Bolívar esdevé una icona de tots els moviments emancipadors llatinoamericans i *“asume las formas más variadas y los estilos más diversos, atravesando desde los movimientos sociales hasta los sacerdotes tercermundistas, desde los gobiernos bolivarianos hasta la lucha insurgente y guerrillera, desde el presidente Hugo Chávez hasta el Movimiento*

³⁵⁷ *Íbid*, pàg. 97.

*Continental Bolivariano (MCB) y las Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia-Ejército del Pueblo (FARC-EP). No es casual. Todos se inspiran en Simón Bolívar...*³⁵⁸.

3.2.3.- Ezequiel Zamora

La tercera i darrera “arrel” l’extreuen del pensament d’Ezequiel Zamora³⁵⁹. Tot i que Zamora no és contemporani de Rodríguez i Bolívar, el MBR-200 argumenta que parteix de les mateixes premisses, ja que “*su discurso lleva el mismo sello de la gran disyuntiva existencial. Inventó los mecanismos de la insurrección campesina de 1846, para errar y volver a inventar la forma de conducir la Revolución de 1858*”³⁶⁰, i l’inclou doncs en el sistema de pensament EBR.

Zamora neix pocs anys abans de la independència i la seva infància i joventut ve marcada pel nou context social i econòmic derivat d’aquesta, marcada pel procés de concentració del latifundi a mans d’una nova aristocràtica terratinent (i dels antics realistes) que aprofita la Ley de Repartos –promoguda pel propi Simón Bolívar per destruir l’antiga estructura de propietat de la terra- per al seu enriquiment personal.

Zamora s’afegeix al partit liberal que es posiciona, clarament, en defensa dels interessos de la burgesia comercial perjudicada per l’ordenament jurídic que recolza els interessos de l’aristocràcia terratinent, la qual no dubtarà en utilitzar el poder del govern per tal d’evitar, a través de la repressió, que els liberals posin en perill els seus interessos econòmics per mitjà de les eleccions.

³⁵⁸ Kohan, N., *op. cit.*, pàg. 184.

³⁵⁹ Per una aproximació biogràfica al personatge podeu consultar Brito Figueroa, F., *Tiempo de Ezequiel Zamora*, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1996. Una aproximació al pensament de Zamora, el podeu consultar a Cordero Negrín, D., *Ezequiel Zamora, general del pueblo soberano*, Ediciones de la Presidencia de la República, Caracas, 2004.

³⁶⁰ Chávez Frías, H. R., *El libro azul*, *op. cit.*, pàg. 3.

Davant la polarització del conflicte entre l'aristocràcia -liderada a les estructures de l'Estat pel president Paéz- i el partit liberal, representant de la burgesia puixant i amb el suport de les classes populars, Zamora protagonitza una revolta el 1846 a Guambra, després que hagués estat vetat pel govern per poder-se presentar a les eleccions a la seva regió en representació dels liberals.

Les consignes de Zamora per promoure aquesta revolta seran “*tierra y hombres libres*”, “*respeto al campesino*” i “*desaparición de los godos*”, tot evidenciant el caràcter antioligàrquic i camperol d'aquesta. Al cap d'uns mesos de batalles contra l'exèrcit de l'Estat serà finalment capturat, però la seva acció el convertirà en un referent de les classes populars, el qual el batejaren com a “*General del Pueblo Soberano*”.

Tot i ser condemnat a mort, Zamora aconseguirà escapar gràcies a l'ajut dels guerrillers camperols i, al cap d'un any, serà indultat ja que el govern era ara ocupat pel sector liberal. El seu compromís en la batalla contra l'oligarquia ja no s'aturarà.

L'any 1848 coincidint amb la dissolució del Congreso Nacional, Zamora s'incorpora a l'exèrcit com a *Comandante de Milicias Nacionales*, on ràpidament iniciarà accions contra l'oligarquia, que tindran un dels seus punts àlgids amb l'empresonament de l'ex-president Paéz, erigint-se com un dels principals estrategues militars.

Zamora arribarà a ser nomenat l'any 1857, com a *Comandante de Armas de la Provincia de Cumaná*. Tanmateix, decidí retirar-se de l'exèrcit del govern, ja que tot i que el govern liberal havia abolit l'esclavitud, considerava que l'oligarquia continuava perpetuant els seus privilegis i el seu poder.

Però, “*Zamora no se retiró a la vida privada decepcionado ni resentido por las inconsecuencias políticas de muchos de los que habían sido sus compañeros de lucha, tampoco a vegetar en la vida del hogar y a envejecer enriqueciéndose con la explotación de los campesinos*”

que trabajan en sus modestas haciendas. No. Zamora procedió de esta manera para prepararse y estar en condiciones de hacer la verdadera revolución”³⁶¹.

Zamora, aprofita l'esclat de la Guerra Federal, per tal de dur a terme aquesta “*verdadera revolución*”. Nomenat *Jefe de operaciones de Occidente*, Zamora reivindica la “*memoria de los Patriarcas de nuestra Independencia*”³⁶² per acabar amb l'estructura oligàrquica construïda a la nova república. El 26 de febrer de 1859 crea el govern provisional de Veneçuela.

L'èxit de les campanyes militars, amb la Batalla de Santa Inés que marcarà un punt d'inflexió en la Guerra Federal, llançarà les tropes de Zamora a la conquesta del país, però el 10 de gener de 1860 serà assassinat (sense ser clares encara les causes d'aquest). Finalment, els liberals guanyaran la guerra i Veneçuela esdevindrà un Estat federal³⁶³.

Dins del Proyecto Nacional Simón Bolívar, el pensament i obra d'Ezequiel Zamora és inspiració per al desenvolupament de tres grans blocs de polítiques: de les idees zamoranes de participació popular i la justícia social es promou el desenvolupament del “poder comunal”, és a dir, l'autoorganització de la ciutadania, tant a nivell de decisions en l'administració dels afers públics com en l'administració de les estructures productives; la lluita contra l'oligarquia que centrà l'esforç i la vida de Zamora es materialitzen en la Misión Zamora, dedicada encara dos segles després a “*reorganizar la tenencia y uso de las tierras ociosas con vocación agrícola para erradicar el latifundio, promover el desarrollo del medio rural en los ejes estratégicos del país y garantizar la seguridad agroalimentaria de la población a través del desarrollo de una agricultura sustentable*”³⁶⁴; i finalment, la unitat entre l'esfera militar i l'esfera civil, en la defensa dels interessos públics.

³⁶¹ Cordero Negrín, D., *op. cit.*, pàg. 140.

³⁶² *Íbid*, pàg. 144.

³⁶³ Per una aproximació historiogràfica a la Guerra Federal, podeu consultar Banko, C., *Las luchas federalistas en Venezuela*, Monte Ávila Editores, Caracas, 1996.

³⁶⁴ Presentació de la “Misión Zamora” que consta a la pàgina web del govern veneçolà: gobiernoenlinea.gob.ve

3.3.- Tercera tradició: la teoria marxista de la democràcia i el socialisme del segle XXI

3.3.1.- Evolució de la teoria marxista a Europa i Amèrica Llatina

Si hem vist en l'anterior subcapítol la influència de Rousseau en Zamora i Bolívar, cal començar també el present fent referència al filòsof suís. Efectivament, el concepte d'“igualtat” de Rousseau serà la base conceptual de la formulació marxista, que planteja que la igualtat social s'ha de basar en la propietat comuna de la riquesa i en la seva regulació. Una relació intel·lectual directa que admetrà el propi teòric comunista francès Babeuf³⁶⁵.

Tanmateix, encara que Marx³⁶⁶ a l'inici de la seva obra parteix de postulats sobre l'Estat i la societat idèntics als publicats per Rousseau³⁶⁷, mai va reconèixer explícitament la seva influència, i fins i tot, ja historiadors que consideren que “*en realidad parece malinterpretar a aquel pensador*”³⁶⁸.

De fet, Karl Marx entenia l'Estat i la política com una superestructura que tenia com a funció la legitimació i manteniment –mitjançant la coerció o el consentiment- de l'estructura de producció capitalista, tal i com ja hem analitzat en un anterior capítol. Una estructura que alienava la classe treballadora i la desposseïa de la seva capacitat de desenvolupar-se com a ésser humà.

³⁶⁵ Podeu trobar referències d'aquests vincles entre els pensadors il·lustrats i comunistes pre-marxistes a Bravo, G. M., *Historia del socialismo 1789-1848. El pensamiento socialista antes de Marx*, Editorial Ariel, Barcelona, 1976 i a AAVV, *Historia General del Socialismo*, op. cit.

³⁶⁶ Per una aproximació a la vida i el pensament de Marx, podeu consultar Berlin, I., *Karl Marx*, Alianza Editorial, Madrid, 2000 i Fernández Buey, F., *Marx (sin ismos)*, El Viejo Topo, Mataró, 1998.

³⁶⁷ Diferents estudis van intentar relacionar directament el pensament de Marx amb Rousseau, sense arribar a trobar cap vincle directe del primer cap al segon. Alguns d'aquests estudis més destacats són Della Volpe, G., *Rousseau y Marx. Y otros ensayos de crítica materialista*, Martínez Roca, Barcelona, 1978 o Colletti, L., *Ideologia y sociedad*, Editorial Fontanella, Barcelona, 1975.

³⁶⁸ Hobsbawm, E. J., *Cómo cambiar el mundo*, Crítica, Barcelona, 2011, pàg. 62.

Per tant, l'Estat esdevenia un element subaltern a la qüestió central: l'estructura. Per aquest motiu, mai va formular una teoria acabada de l'Estat, sinó que es va centrar en l'anàlisi de l'estructura³⁶⁹.

Tanmateix, amb els canvis en la política internacional contemporanis a Marx i Engels³⁷⁰, arran de les revolucions liberals europees al voltant de 1848, o com veurem posteriorment la Comuna de París, els dos filòsofs van realitzar una anàlisi sintètica i crítica que servirà posteriorment a d'altres teòrics per sistematitzar-la de forma més completa i, especialment, serà la inspiració de generacions d'obreristes per portar-la a la pràctica.

De fet, és Friedrich Engels qui va destinar més esforços a aquesta qüestió, els quals van culminar en l'obra publicada un cop ja havia mort Karl Marx, "L'origen de la família, de la propietat privada i de l'Estat", on realitza un estudi de l'evolució de les societats històriques i els models de relacions socials i polítiques característiques.

En un capítol d'aquest llibre, relaciona la causa del naixement de l'Estat –com no podria ser d'una altra manera- amb l'evolució de l'estructura, tot afirmant *"a fin de que estos antagonismos, estas clases con intereses económicos en pugna no se devoren a sí mismas y no consuman a la sociedad en una lucha estéril, se hace necesario un poder situado aparentemente por encima de la sociedad y llamado a amortiguar el choque, a mantenerlo en los límites del "orden". Y ese poder, nacido de la sociedad, pero que se pone por encima de ella y se divorcia de ella más y más, es el Estado"*³⁷¹.

És per aquest motiu, que Marx considerava que la classe treballadora havia de trencar amb el model de producció capitalista, per tal de trencar amb l'estructura que l'oprimia i construir el

³⁶⁹ Tot i que Marx no va elaborar una teoria acabada de l'Estat, sí que va tractar el tema en diversos fragments de les seves obres, els quals van servir de base del llibre Artous, A., *Marx, El Estado y la política*, Sylone, Madrid, 2016.

³⁷⁰ Per una aproximació biogràfica d'Engels, podeu consultar Gemkow, H., *Federico Engels. Biografia completa*, Editorial Cartago, Buenos Aires, 1976.

³⁷¹ Engels, F., *El origen de la familia*, op. cit., pàg. 311.

socialisme –amb l’horitzó comunista-, per tal de fer-se amb el control dels mitjans de producció i eradicar la propietat privada.

El socialisme, havia de ser la fase en la qual la classe treballadora, un cop eliminada l'estructura burgesa de producció capitalista, podria gestionar directament a través de l'Estat la producció, posant-la a servei dels interessos comuns, enlloc dels interessos privats i particulars de la burgesia, seguint la premissa de a “*cada uno según su capacidad, a cada uno según la necesidad*”³⁷².

Una fase, amb l’objectiu que “*impida de forma eficaz la contrarevolución y prepare el camino para la sociedad sin clases en la que ya no habrá necesidad alguna del Estado como instrumento de poder de la clase dominante*”³⁷³.

El desenvolupament del socialisme, arribaria doncs en el seu desenllaç en la societat comunista, en la qual l'home seria lliure, en tant en quant posseiria en col·lectivitat els mitjans de producció, i alhora, seria l'amo del seu destí, instaurant un govern del i per al poble. L'objectiu final era, doncs, el ple desenvolupament humà i la extinció de l'Estat com a instrument de dominació³⁷⁴.

Per aquest motiu, quan l'any 1871 els obrers de París instauraren la Comuna de París, Marx estudià àmpliament aquest procés³⁷⁵, posant en evidència que la classe treballadora podia fer-se amb el control de l'Estat, i sobretot, que calia derruir les antigues institucions.

L’alemany, destacà d’aquesta experiència la supressió de la policia, la burocràcia, l’exèrcit permanent, la separació de l'Església de l'Estat, l’organització de cooperatives de producció, la lliura federació entre les diferents comunes al voltant de París, etc. Tot un seguit d’elements, que Marx considerava que eren aquelles mesures tàctiques imprescindibles per iniciar el procés revolucionari.

³⁷² Marx, K., *Crítica del programa de Gotha*, op. cit., pàg. 47.

³⁷³ MacKenzie, N., *Breve historia del socialismo*, Editorial Labor, Barcelona, 1969, pàg. 60.

³⁷⁴ Aquests principis ideològics es poden trobar de forma sintètica als treballs Marx, K. i Engels, F., *El manifest comunista*, op. cit. i Marx, K. i Engels, F., *La ideología alemana*, op. cit..

³⁷⁵ Podeu trobar un estudi dels principals teòrics del marxisme sobre l’experiència de la Comuna de París a Marx, K., Engels, F i Lenin, V.I., op. cit..

Segons Marx, “la Comuna aportó el tipo de organización política transitoria que correspondía a la dictadura del proletariado, y en la que el Estado se transformaba de opresor en emancipador”³⁷⁶.

L'objectiu de la Comuna era construir un Estat “*realmente democrático*”³⁷⁷, tal i com escrivia Engels l'any 1891 en la introducció del llibre “La Guerra Civil a França” del seu company Karl Marx.

Lluny de suposar un fracàs, aquesta primera experiència de govern obrer en la història contemporània creava un precedent i aportava lliçons de quins problemes pràctics calia resoldre per poder fer més reeixit el proper intent. En resum, “*las exigencias generales de la burguesía francesa antes de 1789 estaban más o menos establecidas, como –mutatis muntandis- lo están las exigencias inmediatas del proletariado hoy en día [...] sin embargo, ningún francés posrevolucionario del siglo XVIII tenía la menor idea, a priori, del modo en que en realidad habían de llevarse a cabo estas exigencias de la burguesía francesa*”³⁷⁸.

La Comuna de París i l'estudi que Marx realitzà sobre aquesta experiència –sense oblidar els estudis previs sobre la Revolució Francesa i les posteriors etapes històriques a la naixent República Francesa³⁷⁹–, marcaran el debat dels posteriors segles sobre com construir aquest nou Estat socialista, que acabés amb la dominació de classe de la burgesia en l'Estat liberal i fos un instrument vàlid perquè la classe treballadora pogués desenvolupar el seu potencial, ja fos a través de la transformació del mode de producció, com del govern obrer o comunal, que permetés arribar al comunisme.

³⁷⁶ Droz, J., *op. cit.*, pàg. 27.

³⁷⁷ Marx, K., *La Guerra Civil en Francia*, Fundación Federico Engels, Madrid, 2003, pàg. 21.

³⁷⁸ Marx, K., “Carta a Nieuwenhuis”, a Hobsbawm, E. J., *Cómo cambiar el mundo*, Crítica, Barcelona, 2011, pàg. 69.

³⁷⁹ En aquest sentit destaquen diferents obres com les ja citades Marx, K., *El 18 Brumario de Luis Bonaparte*, Fundación Federico Engels, Madrid, 2003 o Marx, K., *La Guerra Civil en Francia*, *op. cit.*.

Aquest nou govern de transició, anomenat “la dictadura del proletariat”³⁸⁰ s'oposava a la “dictadura del capital”, denunciant així el caràcter de classe de la democràcia liberal i negant-ne el seu principi de “representativitat”. No obstant, *“puesto que ni Marx ni Engels se pusieron a elaborar un modelo universalmente aplicable de la forma de la dictadura del proletariado, ni a predecir todos los tipos de situaciones en los que podría aplicarse, no podemos concluir nada más a partir de sus observaciones aparte de que debería combinar la transformación democrática de la vida política de las masas con medidas para prevenir una contrarrevolución de manos de la derrotada clase dirigente”*³⁸¹.

Tanmateix, Marx i Engels sí que deixen en el seu llegat una metodologia d'anàlisi de la societat i de la història, que representava un trencament rotund amb les escoles filosòfiques precedents, i que centrava la seva atenció, no en allò passat o insubstancial per al dia a dia de la vida de la seva societat contemporània, sinó que oferia els instruments per elaborar una proposta d'acció que representés un procés de transformació estructural de la societat.

Aquest canvi de paradigma es basava, segons el propi Marx, en que *“el defecto fundamental de todo el materialismo anterior -incluido el de Feuerbach- es que sólo concibe las cosas, la realidad, la sensoriedad, bajo la forma de objeto o de contemplación, pero no como actividad sensorial humana, no como práctica, no de un modo subjetivo”*³⁸².

Precisament, si hi ha algun personatge històric que va ser capaç de realitzar aportacions teòriques que complementessin i actualitzessin el pensament de Marx i Engels, i que alhora, intentessin portar a la pràctica aquest sistema de pensament, fou Vladimir Ílitx Uliànov “Lenin”³⁸³.

³⁸⁰ Per una aproximació teòrica al concepte de “dictadura del proletariat”, podeu consultar Balibar, É., *Sobre la dictadura del proletariado*, Siglo XXI, Madrid, 2015.

³⁸¹ Hobsbawm, E. J., *Cómo cambiar el mundo*, op. cit., pàg. 67.

³⁸² Marx, K., *Tesis sobre Feuerbach y otros escritos filosóficos*, Editorial Grijalbo, Mèxic, 1970, pàg. 9.

³⁸³ Per realitzar una aproximació biogràfica a “Lenin” podeu consultar a Walter, G., *Lenin*, Fundació Editorial El perro y la rana, Caracas, 2011.

Des de la vessant teòrica, Lenin destaca pel seu estudi –seguint la metodologia marxista– sobre l'imperialisme³⁸⁴, tot i que no va ser el primer en tractar aquesta qüestió. L'originalitat del seu treball – i d'aquí la pervivència de la seva obra – rau en el fet que més enllà d'analitzar el sorgiment de l'imperialisme i les seves característiques, tant des del punt de vista històric com econòmic, “*no menos importante era la consideración de que toda la lucha contra el imperialismo es humo o una frase vacía, si no va acompañada de la lucha contra el oportunismo reformista*”³⁸⁵.

Per tant, la novetat del treball de Lenin radica en dos factors: per una banda, denunciar les línies “oportunistes” de diferents partits, especialment la del partit socialdemòcrata alemany³⁸⁶, en relació al fenomen de l'imperialisme; i per altra, la importància dels moviments d'alliberament nacional als territoris colonitzats.

Tot i ser el teoritzador d'aquesta nova fase històrica del capitalisme, Lenin igual com els seus predecessors, continua conceben l'Estat com “*una máquina destinada a la opresión de una clase por otra, una máquina llamada a mantener sometidas a una sola clase todas las demás clases subordinadas. Las formas de esta máquina suelen ser diversas. En el Estado esclavista tenemos la monarquía, la república aristocrática e incluso la república democrática. En la práctica, las formas de gobierno eran sumamente variadas, pero la esencia seguía siendo siempre la misma: los esclavos carecían de todos los derechos y seguían siendo una clase oprimida, sin que se les reconociera como seres humanos*”³⁸⁷.

Seguint les premisses de Marx i Engels, Lenin creia que la “dictadura del proletariat” havia d'instaurar-se a partir de l'acció de les masses obreres i camperoles guiades per una avantguarda

³⁸⁴ L'estudi, es troba publicat al llibre ja citat anteriorment “Lenin” Ulianov, V.I., *El imperialismo, op. cit.*

³⁸⁵ Roca Monet, M., “La teoría del imperialismo de Lenin”, *Filosofía, política y economía en el Laberinto*, núm. 3, Málaga, 2000, pàg. 1.

³⁸⁶ Per una aproximació a les lluites internes al Partit Socialdemòcrata Alemany i el debat sobre l'imperialisme, podeu consultar a Droz, J., “La social-democracia alemana (1875-1914)”, a AAVV., *Historia General del Socialismo. De 1875 a 1918*, Ediciones Destino, Barcelona, 1985.

³⁸⁷ “Lenin” Ulianov, V.I., “Acerca del Estado”, a Balibar, É., *Sobre la dictadura del proletariado*, Siglo XXI, Madrid, 2015, pàg. 180.

revolucionària, que mitjançant la violència, havia de prendre les regnes de les institucions burgeses que regien l'Estat ³⁸⁸.

Lenin, davant la manca de definició de Marx i Engels, desenvolupa el programa d'acció per a instaurar la “dictadura del proletariat” a la Rússia tsarista³⁸⁹, centrant els seus esforços en la fase revolucionària de la “presa del poder”. Pel que fa a la construcció del govern obrer, “la democràcia real”, Lenin partia de dos principis: en primer lloc, el centralisme democràtic³⁹⁰, en el qual les decisions pugen de la base als òrgans superiors per a ser aprovades, i posteriorment, retornen fins a la base per a ser executades; i, per altra banda, els soviets³⁹¹ com a instrument de decisió política.

Els soviets eren assemblees d'obrers, camperols i soldats que constituïen la base de decisió. Tanmateix, la burocratització de la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques, anà restant constantment poder als soviets, que acabà derivant cap a un sistema parlamentari, més propi del que Lenin denunciava com a característic de la democràcia burgesa.

Precisament, en els darrers anys de vida de Lenin les veus crítiques amb la URSS anaren en creixement, i prenia força el discurs liberal contra la “dictadura del proletariat”, la qual s'estenia arreu del planeta³⁹² com a avantsala de la posterior Guerra Freda.

Sobre aquestes acusacions, Lenin responia *“vosotros llamáis libre a vuestro Estado, cuando, en realidad, mientras exista la propiedad privada, vuestro Estado, aunque sea una república democrática, no es otra cosa que una máquina en manos de los capitalistas destinada a*

³⁸⁸ Les principals tesis de Lenin sobre el procés revolucionari, les podeu trobar a “Lenin” Ulianov, V.I., *El Estado y la revolución*, Alianza Editorial, Madrid, 2006.

³⁸⁹ Una aproximació històrica al procés revolucionari rus, el podeu trobar a Trotski, L., *Historia de la revolución rusa*, Sarpe, Barcelona, 1985.

³⁹⁰ Lenin desenvolupa la idea de “centralisme democràtic” a “Lenin” Ulianov, V.I., *¿Qué hacer?*, Akal, Madrid, 2015.

³⁹¹ Un anàlisi exhaustiu sobre què eren els soviets, el podeu trobar a Nin, A., *Los soviets*, Talasa Ediciones, Madrid, 1987.

³⁹² Un exemple autòcton d'aquest debat, i que alhora és una obra imprescindible per afrontar-lo, és Nin, A., *Les dictadures dels nostres dies*, Edicions Lluïta, Sant Boi de Llobregat, 1984.

aplaster a los obreros, y cuanto más libre sea el Estado, con tanta mayor claridad se manifiesta este hecho”³⁹³.

I, és que la concepció de democràcia per Lenin no passava per sistemes de govern o d’altres mecanismes formals, sinó que igual com Marx interpretava dialècticament la història³⁹⁴, Lenin creia que si bé la democràcia era una forma més d’un Estat destinat a la dominació de classe, “*la democracia implica tal reconocimiento formal de la igualdad entre los ciudadanos, el derecho igual de todos a determinar la estructura del Estado y a gobernarlo. Y esto, a su vez, se halla relacionado con que, al llegar a un cierto grado de desarrollo de la democracia, ésta, en primer lugar, cohesiona al proletariado, la clase revolucionaria frente al capitalismo, y le da la posibilidad de destruir, de hacer añicos, de barrer de la faz de la tierra la máquina del Estado burgués*”³⁹⁵. I, acabava sentenciant, “*si todos intervienen realmente en la dirección del Estado, el capitalismo no podrá ya sostenerse*”³⁹⁶.

Si pel que fa a Lenin el nucli central del seu pensament es centra en la conquesta del poder, Gramsci³⁹⁷ inclou un nou concepte, el d’hegemonia³⁹⁸. Pel sard, si la burgesia ostenta al govern, és gràcies a una dominació (“dictadura de classe”), no sols militar (el poder de la coacció), ni política (majoria en els parlaments), sinó també cultural.

Aquesta hegemonia cultural és el mecanisme que permet, en les societats capitalistes, que les classes populars assumeixin els principis de la burgesia i els legitimin, ja no sols mitjançant el poder coercitiu, sinó especialment, el consentiment³⁹⁹.

³⁹³ “Lenin” Ulianov, V.I., “Acerca del Estado”, a Balibar, É., *Sobre la dictadura del proletariado*, op. cit., pàg. 187.

³⁹⁴ Al Manifest Comunista, Karl Marx sentència: “la burgesia produeix sobretot el seu propi enterraments”.

³⁹⁵ “Lenin” Ulianov, V.I., “Acerca del Estado”, a Balibar, É., *Sobre la dictadura del proletariado*, op. cit., pàg. 237.

³⁹⁶ *Ibid*, pàg. 238.

³⁹⁷ Per conèixer la vida i el pensament d’Antonio Gramsci, podeu consultar Fiori, G., *Vida de Antonio Gramsci*, Editorial Península, Barcelona, 1976.

³⁹⁸ Una obra que realitza un acurat anàlisi sobre el concepte d’hegemonia fonamentat per Gramsci és Anderson, P., *Las antinomias en Antonio Gramsci*, Editorial Fontamara, Barcelona, 1978.

³⁹⁹ L’obra que recull una selecció dels escrits més destacats d’aquest pensador és Gramsci, A., *Antología*, Editorial Akal, Madrid, 2013.

Per Gramsci, en la societat capitalista coexisteixen dues concepcions del món, “*la que se proclama y la que se manifiesta en la práctica efectiva. [... Això] significa que un grupo social que tiene una concepción del mundo, aunque embrionaria, que se manifiesta en la acción, y, por consiguiente, de forma esporádica, ocasional, cuando el grupo se mueve como un conjunto orgánico –ha adoptado, por razones de sumisión y subordinación intelectual, una concepción que no es suya sino de otro grupo, y la proclama, y cree seguirla, porque la sigue en “tiempos normales”, es decir, cuando su conducto no es independiente y autónoma, sino sometida y subordinada. He aquí, pues, que no se puede separar la filosofía de la política y se puede demostrar que la elección y la crítica de una concepción del mundo es también un hecho político*”⁴⁰⁰.

Aquí rau la importància –segons Gramsci- que per tal que la conquesta del poder pugui ser assumida amb èxit, i sobretot per tal que el nou govern establert pugui avançar cap a la transformació de la societat sense restar aïllada d’aquesta, “*una clase que quiere imponer su dictadura debe ser ya, antes de la toma del poder, hegemónica entre las amplias masas, lo que quiere decir que se ha de apoderar de la sociedad civil como premisa para arrebatar, o, mejor dicho, para destruir, la sociedad política, cuya destrucción, repetimos, es condición necesaria para la instauración de la nueva sociedad, del nuevo Estado (dictadura + hegemonía, fuerza + consentimiento)*”⁴⁰¹.

Per tant, Gramsci destaca en aquesta estratègia per a la consecució del poder -i per tant de l'hegemonia- el paper dels intel·lectuals⁴⁰², ja que aquests han de servir no sols per aconseguir una majoria social per la presa del poder, sinó per crear una hegemonia social que promogui que un cop arribats els treballadors al poder, aquest moviment estigui legitimat per una majoria àmplia per fer front a la possible “contrarevolució”.

⁴⁰⁰ Gramsci, A., *El materialismo histórico*, Ediciones Nueva Visión, Buenos Aires, 1973, pàg. 16.

⁴⁰¹ Bonomi, G., *Partido y revolución en Gramsci*, Editorial Avance, Barcelona, 1976.

⁴⁰² Gramsci desenvolupa aquesta teoria central del seu pensament a Gramsci, A., *La formación de los intelectuales*, Editorial Grijalbo, Barcelona, 1974.

D'aquesta manera, la instauració de la democràcia obrera no tindria que sustentar-se per la violència, sinó que estaria legitimada, mitjançant el consentiment de les classes populars, per aquesta hegemonia.

Igual com Lenin, Gramsci també compartia el sistema del centralisme democràtic, per tal de garantir un sistema democràtic, en els quals es comptés amb la participació directa de cadascun dels membres de la societat en la gestió dels afers públics i col·lectius.

En aquest sentit, destaca el seu estudi sobre els Consells de Fàbrica⁴⁰³, que esdevindrien les cèl·lules primàries de participació política dels obrers, igual com a Rússia, n'eren els soviets.

La creació dels dos grans blocs que donà inici a la Guerra Freda, provocà la imposició dins del Bloc Soviètic de la interpretació marxista que imposaven les elits burocràtiques i acadèmiques de la URSS, al dictat de Stalin primer, i posteriorment del seus successors que anaren maquillant els fonaments de les línies de pensament del georgià.

Aquest discurs únic provocà durant dècades una deriva dogmàtica, mecanicista, determinista, etc. tant del pensament de Marx i Engels, com dels pensadors més influents que hem mencionat anteriorment: Lenin i Gramsci.

No serà fins a la dècada dels seixanta, que en diferents països -especialment a l'Estat francès i britànic- apareixeran noves corrents que qüestionaran el dogmatisme soviètic i recuperaran el fil de la història del pensament marxista que s'aturà -tot i algunes excepcions com Georg Lukács⁴⁰⁴, Karl Korsch⁴⁰⁵, o el propi Mao Tse Tung⁴⁰⁶- amb Gramsci.

⁴⁰³ El llibre en que analitza aquest model d'associació, el podeu trobar a Gramsci, A., *Debate sobre los consejos de fábrica*, Editorial Anagrama, Barcelons, 1977.

⁴⁰⁴ Les seves obres mes destacables són Lukács, G., *Historia y consciencia de clase*, Editorial Orbis, Barcelona, 1985 i Lukács, G., *La crisis de la filosofía burguesa*, Editorial Pleyade, Buenos Aires, 1970.

⁴⁰⁵ Les seves principals obres són Korsch, K., *Marxismo y filosofía*, Editorial Era, Ciutat de Mèxic, 1971 i Korsch, K., *La concepción materialista de la historia y otros ensayos*, Editorial Ariel, Barcelona, 1980.

⁴⁰⁶ Podeu trobar una selecció dels seus textos i obres a Tse Tung, M., *Obras escogidas de Mao Tse Tung*, Editorial Fundamentos, Madrid, 1974.

Dins d'aquestes noves corrents destaquen en l'acadèmica britànica Perry Anderson⁴⁰⁷ i la resta de membres de la New Left Review⁴⁰⁸, en l'acadèmica francesa Louis Althusser⁴⁰⁹ i els estructuralistes⁴¹⁰. Dins d'aquesta corrent estructuralista, destaca pel nostre interès el francès d'origen grec Nicos Poulantzas⁴¹¹. Poulantzas, desenvolupà la teoria gramsciana de l'hegemonia i la sabé adaptar a la seva època contemporània, tot sistematitzant una teoria marxista de l'Estat i del dret.

Poulantzas, criticà la visió reduccionista de les corrents marxistes dominants sobre el concepte d'hegemonia, les quals reduïen la lluita de classes i l'Estat en una sola classe dominant i una sola classe dominada. I, recupera per rebatre-ho el concepte gramscian de «bloc històric»:

*“El estado capitalista y las características específicas de la lucha de clases en una formación capitalista hacen posible el funcionamiento de un «bloque en el poder», compuesto por diversas clases y fracciones políticamente dominantes. Entre estas clases y fracciones dominantes una tiene un papel dominante particular, que se puede caracterizar como papel hegemónico. En este segundo sentido el concepto de hegemonía recubre la dominación particular de una de las clases o fracciones dominantes de una formación social capitalista”*⁴¹².

⁴⁰⁷ Les seves obres més destacades són Anderson, P., *Consideracions sobre el marxisme occidental*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1979, Anderson, P., *Tras las huellas del materialismo histórico*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2013, o la ja citada en aquest treball Anderson, P., *Las antinomias en Antonio Gramsci*, op. cit.

⁴⁰⁸ Revista teòrica fundada per Perry Anderson l'any 1960 al Regne Unit, que a dia d'avui continua publicant-se en diferents llengües arreu del món, tot i que no en català. L'edició en castellà, la podeu trobar en línia a www.newleftreview.es, on també podreu trobar un resum de la història de la revista.

⁴⁰⁹ Les principals obres d'aquest autor són Althusser, L., i Balibar, É., *Para leer El Capital*, Siglo XXI Editores, Ciutat de Mèxic, 1970 i Althusser, L., *La revolución teórica de Marx*, Siglo XXI Editores, Ciutat de Mèxic, 1976.

⁴¹⁰ Per una aproximació al pensament d'aquesta corrent acadèmica podeu consultar Corvez, M., *Los estructuralistas. Foucault, Levi-Strauss, Lucan, Althusser y otros*, Amorrortu Ediciones, Buenos Aires, 1972 o Parain-Vial, J., *Análisis estructurales e ideologías estructuralistas*, Amorrortu Ediciones, Buenos Aires, 1972.

⁴¹¹ Una aproximació sintètica a les aportacions teòriques de Poulantzas al model gramscian la podeu trobar a Poulantzas, N., *Hegemonía y dominación en el Estado Moderno*, Ediciones Pasado y Presente, Córdoba (Argentina), 1969.

⁴¹² Poulantzas, N., *Poder político y clases sociales en el estado capitalista*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1972, pàg. 150.

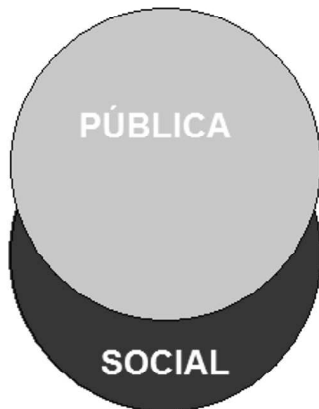
Partint d'aquesta premissa, es trenca amb la concepció simplista de l'Estat com un instrument a mans d'una classe dominant homogènia que n'ostenta el monopoli, sinó que l'Estat té una *“autonomía relativa que le permite intervenir no sólo con vistas a la realización de compromisos respecto a las clases dominadas que, a la larga, resultan útiles para los mismos intereses económicos de las clases y fracciones dominantes, sino también intervenir, según la conjuntura concreta, contra los intereses económicos a largo plazo de tal o cual fracción de la clase dominante; compromisos y sacrificios necesarios a veces para la realización de su interés político de clase”*⁴¹³.

Aquesta reflexió descriu el que hem observat en el capítol 1 d'aquest treball, en la conformació de l'Estat liberal i les posteriors concessions d'aquests vers a les classes dominades, per tal de garantir la legitimitat de l'estructura per poder mantenir l'*status quo* i les relacions socials de producció.

Després d'analitzar molt sintèticament els fonaments teòrics de la teoria marxista de l'Estat i de la democràcia, si analitzem la proposta de transició del sistema capitalista (i l'Estat liberal) al comunisme -passant pel socialisme-, basant-nos en l'esquema utilitzat fins ara, obtindríem els següents models.

⁴¹³ *Íbid*, pàg. 310.

**SOCIALISME o
DICTADURA DEL PROLETARIAT**

COMUNISME

Font: Elaboració pròpia

En la fase de transició entre el capitalisme i el comunisme, anomenada socialisme (o dictadura del proletariat), s'elimina l'esfera del Capital o esfera Privada. L'Estat assumeix la direcció i propietat de l'economia i controla la societat, a partir de la legislació i unes institucions representatives monopolitzades per les classes populars.

Amb aquesta acumulació de poder per part de l'Estat, aquest poc a poc, pot anar delegant el poder a la societat organitzada a través de “soviets”, “consells de fàbriques” o les institucions d'autoorganització social que siguin, per tal de traspasar el poder de l'Estat a la societat.

En la fase final, el comunisme, l'Estat tal i com es concep en el model liberal esdevé un instrument innecessari que es redueix a la mínima expressió, per tal que la societat disposi dels mecanismes suficients per poder coordinar les noves societats.

No obstant, l'anàlisi de la posada en pràctica d'aquests principis a la realitat al segle XX, el que s'anomena com a “socialisme realment existent”⁴¹⁴, si bé va completar la primera fase del procés de transició “la dictadura del proletariat”, ens demostra que no va ser capaç de realitzar aquest procés de retorn del poder a la societat i no arribà a la fase final, el comunisme. Si no, que l'Estat lluny de retornar el poder a la societat, va tendir a concentrar-lo encara més.

La URSS va ser el principal laboratori de l'experiència socialista al llarg del segle XX. Òbviament, no podem analitzar el que succeí en aquella basta agrupació de països sense tenir en compte la seva evolució històrica i la situació internacional⁴¹⁵. Tanmateix, d'aquella experiència se n'han extret moltes conclusions que són interessants, per tal d'entendre els punts forts i febles d'aquell model, en relació als objectius teòrics que es plantejava.

Una de les qüestions fonamentals a tenir en compte, és que a diferència del que planteja el model teòric marxista, a la URSS l'Estat “*ejerce plenamente sus funciones políticas y gubernamentales contra el propio proletariado; la dominación continúa siendo una función especializada dentro de la división del trabajo, y constituye como tal el monopolio de una burocracia política, económica y militar. Esta función se perpetúa mediante la organización autoritaria centralizada del proceso productivo, dirigida por grupos que determinan las necesidades de la sociedad (el producto social y su distribución) sin control por parte de los gobernados*”⁴¹⁶.

És a dir, enlloc de transferir el poder des de l'Estat cap a la societat, es va produir un procés de “burocratització” que concentrà tot el poder en mans de l'Estat, controlat per “*una nomenclatura que se había separado de los trabajadores, no controlada por ellos, se convirtió en un estamento aislado (a semejanza de una aristocracia feudal), que vivía encerrada en sí misma, que*

⁴¹⁴ Per una aproximació historiogràfica al “socialisme realment existent”, podeu consultar la ja citada obra de Hobsbawm, E. J., *Historia del siglo XX*, op. cit..

⁴¹⁵ Per tal d'entendre la situació històrica de Rússia i la revolució bolxevic, podeu consultar el llibre ja citat Trotski, L., op. cit..

⁴¹⁶ Marcuse, H., *El marxismo soviético*, Alianza editorial, Madrid, 1971, pàg. 109.

usufructuaba enormes privilegios, que dirigía al país principalmente con el objetivo de fortalecer su poder, pero haciéndolo (debido a su burocratismo) en extremo ineficientemente”⁴¹⁷.

Fruit d'aquesta deriva en el model teòric, es produí com a conseqüència un altre fenomen que provocà el col·lapse del model i que encara afermà més la superposició de l'esfera pública sobre la social. “*Las bases reales del socialismo en la URSS fueron asfixiadas: la creatividad viva del pueblo (teóricamente yo la llamaría la creatividad social asociada), y la democracia de base (desde abajo) que se desarrolle hasta la autogestión*”⁴¹⁸.

En resum, que el sistema de dues esferes Estat-Societat practicat a la Unió Soviètica, enlloc de tendir l'Estat a transferir el poder a la Societat, acabà en monopolitzant tot el poder i eliminant l'actiu social que havia de prendre'l.

Fruit del fracàs de l'experiència soviètica, al llarg de la segona meitat del segle XX diferents països on les forces comunistes arribaren a prendre el poder de l'Estat (Xina, Iugoslàvia, Txecoslovàquia, etc.), intentaren iniciar experiències autòctones i fugint de la tutela soviètica que marcà la lògica de la Guerra Freda⁴¹⁹. Però, cap d'elles aconseguí resoldre els problemes que hem mencionat anteriorment del cas soviètic.

A l'Amèrica Llatina, no és fins a finals del segle XIX i sobretot a començaments del segle XX que comencen a aparèixer associacions de caràcter socialista amb una certa repercussió en la societat. Fruit de la diferència en l'evolució històrica d'aquest subcontinent que ja hem analitzat en el capítol anterior, la doctrina socialista a Amèrica Llatina no parteix de la realitat dels països centrals del sistema-món de mitjans del segle XIX, sinó que “*la coexistencia del trabajo servil y del asalariado crea estancamientos o distorsiones en el plano de la sociedad global, que esterilizan*

⁴¹⁷ Buzgalin, A., *El futuro del socialismo*, edició digital a <http://www.rebelion.org/docs/121981.pdf> (darrera consulta 9 d'agost de 2018), pàg. 3.

⁴¹⁸ *Íbid*, pàg. 3.

⁴¹⁹ Una aproximació a les diferents experiències socialistes arreu del món durant la segona meitat del segle XX, la podeu trobar a l'obra ja citada AAVV, *Historia General del Socialismo*, op. cit., o a AAVV, *El libro negro del capitalismo*, Txalaparta, Tafalla, 2001.

parte de la fuerza de trabajo, limitan la importancia del proletariado agrícola y condenan al aislamiento a un proletariado industrial, ya minoritario”⁴²⁰.

Aquesta diferència de realitat, així com la interpretació determinista, mecanicista i dogmàtica de la teoria marxista per part de la II i III Internacional, provocaren importants buits teòrics, en relació a la interpretació marxiana sobre Amèrica Llatina.

Un dels debats teòrics més destacats, fou entorn a l'article que Karl Marx va escriure sobre Simón Bolívar per la *New American Cyclopedia*⁴²¹, en el qual comparava al “Libertador” amb Lluís Napoleó III i el rei Soulouque d'Haití. La corrent que seguia els dictats de la Internacional, recolzà sense figures la interpretació de Marx sobre la figura de Bolívar, mentre que d'altres, titllaren d'”eurocentrista” la seva descripció.

El debat no es resolrà fins a la dècada dels 80, quan es conclogui que *“la singularidad latinoamericana no pudo ser comprendida por dicho movimiento no tanto por el “eurocentrismo” de éste como por la singularidad de aquélla. La condición ni periférica ni central de los Estados-nación del continente, el hecho de haber sido el producto de un proceso al que gramscianamente podríamos definir como de revolución “pasiva”, el carácter esencialmente estatal de sus formaciones nacionales, el temprano aislamiento o destrucción de aquellos procesos teñidos de una fuerte presencia de la movilización de masas fueron todos elementos que contribuyeron a hacer de América Latina un continente ajeno a la clásica dicotomía entre Europa y Asia que atraviesa la conciencia intelectual europea desde la Ilustración hasta nuestros días*”⁴²².

Aquesta diferent realitat entre Europa i Amèrica Llatina obligarà a les agrupacions socialistes d'Amèrica Llatina a elaborar uns programes arrelats en aquesta realitat i a cercar aliances amb aquells sectors socials més desafavorits, davant la manca d'una classe proletària desenvolupada, ja fos en els camperols com en els indígenes.

⁴²⁰ Paris, R. i Rebérioux, M., “Socialismo y comunismo en América Latina”, a AAVV, *Historia General del Socialismo. De 1945 a nuestros días*, Ediciones Destino, Barcelona, 1986.

⁴²¹ Marx, K., Simón Bolívar, Ediciones Sequitur, Madrid, 2009.

⁴²² Aricó, J. M., *Marx y América Latina*, Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires, 2010.

Un exemple, d'aquesta estratègia revolucionària autòctona, podria ser la Revolució Mexicana de començaments del segle XX, en la que els camperols en van assumir el lideratge sota la reivindicació de la reforma de la propietat de la terra i l'abolició dels latifundis⁴²³.

L'altra factor estructural que marcarà l'evolució autòctona del socialisme a Amèrica Llatina, serà –com ja hem vist també en el capítol anterior– la lluita per l'alliberament nacional, fruit del fracàs de la construcció de l'Estat-nació, i especialment, del fort intervencionisme dels Estats Units d'Amèrica sobre el continent, en el context de la Guerra Freda.

Precisament, la Revolució Cubana⁴²⁴, protagonitzada pels camperols i amb un clar component d'alliberament nacional davant del règim de Batista sotmès als Estats Units d'Amèrica, serà l'espurna que a partir de la segona meitat del segle XX, provocarà diferents intents de processos revolucionaris arreu del continent.

Després de l'èxit de la revolució cubana, la “guerra de guerilles”⁴²⁵ s'estendrà no sols arreu del continent sinó també del continent africà i asiàtic, però els èxits d'aquests processos armats seran escassos, i més si tenim en compte, el suport dels estats llatinoamericans per part dels Estats Units.

No serà fins a la dècada dels 70 que en un Estat llatinoamericà s'intentarà realitzar un procés de transformació socialista a través dels mecanismes democràtics de l'Estat liberal, en lloc d'utilitzar la violència.

La coneguda com a “*vía pacífica al socialismo*”⁴²⁶, s'inicià l'any 1970 amb la victòria electoral de Salvador Allende com a candidat de la Unidad Popular, el qual igual que tots els partits

⁴²³ Per una aproximació historiogràfica general sobre el que va significar la revolució mexicana, podeu consultar la ja citada obra de Hamnett, B.R., *op. cit.*. Una altra aproximació interessant a aquest procés és la del periodista contemporani i testimoni Reed, J., *México insurgente*, Txalaparta, Tafalla, 2005.

⁴²⁴ Per una aproximació historiogràfica a aquest procés, podeu consultar l'obra ja citada de Guerra, S. i Maldonado, A., *op. cit.*.

⁴²⁵ El model de la “guerra de guerilles” serà popularitzat entre l'esquerra revolucionària d'arreu del món gràcies a l'obra de Guevara, E., *La guerra de guerrillas*, Txalaparta, Tafalla, 1998.

⁴²⁶ La base teòrica del procés polític xilè impulsat per Allende es pot trobar de forma sintètica a Allende, S., *Chile hacia el socialismo*, Editorial Zero, Bilbao, 1971.

que promovien l'acció guerrillera al continent americà, proposava un programa nacional i de justícia social, però respectant l'estructura liberal de l'Estat⁴²⁷. És a dir, respectant el sistema representatiu i de sufragi, però sobretot no eliminant l'esfera del Capital, sinó simplement intervenir-hi des de l'Estat, com a instrument corrector de les desigualtats que aquesta generava.

Aquest procés de transició del “capitalisme dependent” -característic de la perifèria del sistema-món- al “socialisme”, pretenia que les classes populars arravatessin el poder a l'oligarquia, desplaçant l'hegemonia de la burgesia per la de la classe treballadora i la construcció d'una nova economia predominantment socialitzada i planificada per part de l'Estat, d'una forma pacífica i en el marc d'un Estat de Dret, que garantitzaria el respecte al sistema democràtic liberal: el pluralisme de partits polítics i els drets i deures de la ciutadania.

Segons Allende, l'estratègia revolucionària de presa del poder no passava per una conquesta revolucionària violenta per part de la classe obrera –una “avantguarda del proletariat”-, sinó a través de la construcció de la Unitat Popular, és a dir, una *“táctica que permitía agrupar a la mayoría de los sectores progresistas de la sociedad –inmersa en la crisis del capitalismo dependiente y por lo tanto experimentando una notable agudización de todas sus contradicciones-, tras un programa de transformaciones estructurales profundas cuya dinámica y coherencia interna lo hacían culminar con el inicio de la construcción del socialismo, [ara sí] en un proceso políticamente conducido por la clase obrera representada por los partidos hegemónicos en el frente”*⁴²⁸.

L'aposta tàctica passava per la conquesta del Parlament, per tal de promoure des d'allí els canvis de l'aparell de l'Estat que permetessin capgirar la política de l'Estat i desenvolupa el programa de la “Unitat Popular”.

⁴²⁷ Sobre el procés d'Unitat Popular a Xile, podeu consultar Del Pozo, J., *Rebeldes, reformistas y revolucionarios. Una historia oral de la izquierda chilena en la época de la Unidad Popular*, Ediciones Documentos, Santiago de Xile, 1992.

⁴²⁸ Briones, A., “La táctica de la Unidad Popular”, a Fundació Juan Vives Suriá, *Allende la luz y la Unidad Popular*, Fundació Editorial El Perro y la Rana, Caracas, 2009, pàg. 19.

Aquest programa de transformació estructural del nou govern es basava en que “*la única alternativa verdaderamente popular y, por lo tanto, la tarea fundamental que el Gobierno del Pueblo tiene ante sí es terminar con el dominio de los imperialistas, de los monopolios, de la oligarquía terrateniente e iniciar la construcción del socialismo en Chile [...] Las transformaciones revolucionarias que el país necesita sólo podrán realizarse si el pueblo chileno toma en sus manos el poder y lo ejerce real y efectivamente*”⁴²⁹.

Així doncs, veiem un cop més, com Allende recupera el projecte frustrat d'independència d'Amèrica Llatina respecte les estats centrals del sistema-món per poder disposar de l'autonomia suficient per poder desenvolupar un Estat-nació i una economia al servei dels interessos endògens de la societat.

Aquest projecte de desenvolupament passava per l'inici d'un procés constituent que apostés per l'aprofundiment democràtic de les institucions públiques de l'Estat, la garantia dels drets a tots els ciutadans i a la igualtat jurídica, la nacionalització dels recursos econòmics estratègics (mineria, finances, energia, química, etc.), el desenvolupament d'empreses mixtes, la participació dels treballadors i de la propietat privada en la planificació estatal de les polítiques econòmiques, el respecte als pobles indígenes, un sistema educatiu integrador, una política d'aliances amb la resta de països llatinoamericans, etc. Tot això, articulat amb la construcció d'un “poder popular” que assegurés el control democràtic de la societat.

Tanmateix, les “*primeras 40 medidas del Gobierno Popular*”⁴³⁰ amb l'aprovació de mesures com ara la limitació dels sous dels càrrecs de confiança del govern, assegurar la cobertura sanitària universal, control dels preus dels articles bàsics i de l'habitatge, la desvinculació amb el Fons Monetari Internacional, etc. ja van provocar l'inici de la reacció per part del Capital i de la intervenció dels Estats Units.

⁴²⁹ Unidad Popular, *Programa básico del gobierno de la Unidad Popular*, a Fundación Juan Vives Suriá, *Allende la luz y la Unidad Popular*, Fundación Editorial El Perro y la Rana, Caracas, 2009, pàg. 35.

⁴³⁰ Allende, S., *Las primeras 40 medidas del gobierno popular*, a Fundación Juan Vives Suriá, *Allende la luz y la Unidad Popular*, Fundación Editorial El Perro y la Rana, Caracas, 2009, pàg. 59.

L'aliança de l'oligarquia econòmica autòctona i estrangera amb la cúpula de l'exèrcit i la CIA, i l'ajut intel·lectual dels “*Chicago boys*” van provocar una situació de conflicte social, polític i econòmic a Xile que va aconseguir enderrocar el govern d'Allende al cap de tres anys a través d'un Cop d'Estat, sense que el “govern revolucionari” ni el “poder popular” poguessin fer res per aturar-lo.

El cop d'estat de l'11 de Setembre de 1973, esdevé la pèrdua final de l'esperança del canvi revolucionari de la societat per mitjà de les institucions de l'Estat liberal, i alhora, planteja un qüestionament profund –com ja hem realitzat en anteriors capítols– sobre el fet que el Capital no dubta en recórrer a qualsevol recurs necessari per tal de fer que l'Estat esdevingui el seu instrument de dominació sobre l'esfera del Treball.

Alhora, la transformació de Xile després del cop d'estat de Pinochet, esdevé una experiència pionera de la implementació de les polítiques neoliberals a nivell internacional, a partir de la qual s'iniciarà una nova etapa de l'evolució del sistema-món capitalista.

El “xoc” del cop d'estat militar, el “xoc” del canvi d'una política econòmica controlada per l'Estat a una política econòmica de tall neoliberal i el “xoc” de la repressió militar i política contra les organitzacions que donaven suport al procés revolucionari, “van convergir en els cossos dels sud-americans i en el cos polític de la regió, cosa que creà un huracà imparabile de dos corrents que es reforçaven mútuament: destrucció i reconstrucció, esborrar i crear. El xoc del cop d'estat va preparar el terreny per a la teràpia de xoc econòmica, el xoc de la cambra de tortura va terroritzar tothom que es plantegés interposar-se en el camí dels xocs econòmics. D'aquest laboratori en el món real, en va sortir el primer estat neoliberal i la primera victòria en la seva contrarevolució global”⁴³¹.

El fracàs de la experiència xilena i l'inici del desplegament de les polítiques neoliberals arreu d'Amèrica Llatina, per posteriorment exportar-les al centre del sistema-món, provocà la reactivació de moviments guerrillers de caràcter socialista, com el cas del Frente Sandinista de

⁴³¹ Klein, N., *La Doctrina del Xoc*, op. cit., pàg. 99.

Liberación Nacional a Nicaragua (FSLN), que després de cinc anys d'accions armades aconseguirà la presa del poder l'any 1979, la Guerra Civil a El Salvador protagonitzada pel govern i el Frente Farabundo Martí de Liberación Nacional (FMLN) que s'estengué de 1980 a 1992, o l'aprofundiment del conflicte colombià iniciat l'any 1964 per les Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia, que encara dura actualment⁴³².

El fracàs de la majoria d'aquests intents armats o dels governs que aquests aconseguiren imposar, provocarà una crisi dels moviments progressistes d'aspiració socialista arreu del Continent que s'estendrà al llarg dels anys 90. Tanmateix, *“luego de una sucesión de atroces dictaduras, la izquierda comenzó a rearticular sus lazos con el constitucionalismo y los derechos humanos. Así, hacia fines del siglo y luego décadas de desconfianza, la izquierda se abrió nuevamente a la ley y el constitucionalismo”*⁴³³.

3.3.2.- El socialisme del segle XXI

L'emplaçament de Chávez al Fòrum Social Mundial de 2005 a Porto Alegre (Brasil)⁴³⁴, a inventar el socialisme del segle XXI, ha generat un gran debat intel·lectual sobre quines bases hauria de tenir aquest programa i, sobretot, sobre com aquest s'hauria de posar en pràctica per tal d'enderrocar les estructures forjades en els darrers segles pel capitalisme i resoldre les problemàtiques plantejades a partir de les diferents experiències socialistes del segle XX arreu del planeta.

⁴³² Per tenir una panoràmica dels processos revolucionaris del segle XX a Amèrica Llatina, podeu consultar Mires, F., *op. cit.* o Harnecker, M., *Reconstruyendo la izquierda*, *op. cit.*.

⁴³³ Gargarella, R., *op. cit.*, pàg. 240.

⁴³⁴ Chávez Frías, H. R. i Lula da Silva, L. I., *Lula y Chávez en el Foro de Porto Alegre. Discursos y resoluciones*, Fondo de Cultura Económica, Madrid, 2005.

Però uns quants anys abans, des de la darrera dècada del segle XX, diferents professors universitaris ja comencen a plantejar propostes sobre aquesta qüestió. L'acadèmic més popular que elabora aquest nou concepte, va ser Heinz Dieterich de la coneguda com a Nova Escola de Bremen.

L'any 1998 diferents membres d'aquesta escola, com Arno Peteres i el mateix Dieterich, conjuntament amb altres intel·lectuals com Enrique Dussel (introdutor de la “filosofia de l'alliberament”⁴³⁵), publicaven el llibre “*Fin del capitalismo global. El nuevo proyecto histórico*”⁴³⁶, en que es plantejava un projecte renovat de socialisme per al segle XXI. Tot i que, Dieterich afirma que ja des de 1996 elaborà el concepte de “socialisme del segle XXI”, el qual aparegué en el seu llibre en solitari “*El socialisme del segle XXI*”⁴³⁷.

No obstant, aquest terme també fou ideat de forma paral·lela pel professor de la Universitat de Moscou, Alexander V. Buzgalin, en el seu llibre “*El futuro del socialismo*”⁴³⁸ (primera edició impresa 1996), i fins i tot per un tercer autor, el sociòleg xilè Tomás Moulián⁴³⁹.

Tot i aquesta confusió sobre la paternitat del concepte, el que sí que comparteixen els tres autors és que el “socialisme del segle XXI” és una invitació a un programa en procés de construcció, és a dir, que l'objectiu de les seves respectives obres era plantejar el debat d'un nou programa socialista actualitzat, que reprèn els fonaments de les obres inicials de Marx i Engels i analitza els fracassos dels diferents projectes socialistes, que serveixi per acabar amb el sistema capitalista en la seva forma actual marcada per la consolidació del neoliberalisme com a únic projecte polític, social i econòmic a nivell mundial.

Com ja hem dit, però, és a partir de l'aposta de Chávez per aquest nou projecte, l'any 2005, que aquesta qüestió ha despertat l'interès acadèmic i polític d'arreu del món. Per aquest motiu, de la

⁴³⁵ Un llibre que recull la formulació de les principals tesis en que es fonamenta aquest concepte és Dussel, E., *Filosofía de la liberación*, Fondo Cultura Económica, Madrid, 2011.

⁴³⁶ AAVV., *Fin del capitalismo global. El nuevo proyecto histórico*, Txalaparta, Tafalla, 1999.

⁴³⁷ La versió en català d'aquest llibre no es publica fins l'any 2009, a Dieterich, H., *El socialisme del segle XXI*, Edicions El Jonc, Lleida, 2009.

⁴³⁸ Buzgalin, A., *op. cit.*

⁴³⁹ Moulián, T., *Socialismo del siglo XXI. La quinta vía*, Editorial Lom, Santiago de Xile, 2000.

base original, diferents estudiosos han anat aportant diferents idees al debat, les quals han anat reformulant els plantejaments inicials i han alimentat nous debats.

En aquest sentit, destaquen les obres de Samir Amin⁴⁴⁰, István Mészáros⁴⁴¹, Enrique Dussel⁴⁴², Atilio Borón⁴⁴³, Michael Lebowitz⁴⁴⁴, Marta Harnecker⁴⁴⁵, etc. i el propi Heinz Dieterich⁴⁴⁶, tot i que podríem citar una llista interminable d'autors i bibliografia, que cada dia que passa va en augment.

En síntesi, i tenint present que es tracta d'un projecte en constant construcció, així com les divergències en determinades qüestions que hi ha en els debats sobre la qüestió i les experiències que s'estan obtenint als diferents països on s'intenten posar a la pràctica aquestes idees, sí que és possible desgranar aquells fonaments que inspiren el socialisme del segle XXI i plantejar aquelles innovacions programàtiques que representen respecte el model característic del segle XX, basat en els principis del marxisme-leninisme.

⁴⁴⁰ Entre les seves obres destaquen Amin, S., *Más allá del capitalismo senil*, op. cit. i Amin, S., *El socialismo en el siglo XXI. Reconstruir la perspectiva socialista*, Editorial Iepala, Madrid, 2009.

⁴⁴¹ Podeu consultar Meszáros, I., *Más allá del capital. Hacia una teoría de la transición*, Fundación Editorial El perro y la rana, Caracas 2009 i la guanyadora del Premio Libertador al Pensamiento Crítico 2008 Meszáros, I., *El desafío y la carga del tiempo histórico: el socialismo del siglo XXI*, Fundación Editorial El perro y la rana, Caracas, 2009.

⁴⁴² Destaca l'obra en dos volums guanyadora del Premio Libertador al Pensamiento Crítico 2009 Dussel, E., *Política de la liberación I: historia mundial y crítica*, Editorial Trotta, Madrid, 2007 i Dussel, E., *Política de la liberación II: arquitectónica*, Editorial Trotta, Madrid, 2007.

⁴⁴³ Podem destacar Borón, A., *Reflexiones sobre el poder, el estado y la revolución*, Editorial Espartaco, Córdoba (Argentina), 2007, Borón, A., *Socialismo siglo veintiuno. ¿Hay vida después del neoliberalismo?*, Editorial Espartaco, Córdoba, 2008, Borón, A., *Estado, capitalismo y democracia en América Latina*, Hiru, Hondarribia, 2008 i, finalment, l'obra premiada amb el Premio Libertador al Pensamiento Crítico 2012, Borón, A., *América Latina en la geopolítica del imperialismo* op. cit..

⁴⁴⁴ Llibres de referència d'aquest autor són Lebowitz, M., *Más allá de El Capital. La economía política de la clase obrera en Marx*, Editorial Akal, Madrid, 2005 i Lebowitz, M., *L'alternativa socialista: el veritable desenvolupament humà*, Edicions del 1979, Barcelona, 2014.

⁴⁴⁵ Entre la seva extensa bibliografia, destaquen en aquesta matèria les obres Harnecker, M., *Reconstruyendo la izquierda* op. cit., Harnecker, M., *Inventado para no errar*, op. cit., Harnecker, M., *Venezuela. Una revolución sui géneris*, El Viejo Topo, Mataró, 2004, i finalment, l'obra amb que va guanyar el Premi Libertador al Pensamiento Crítico 2012, Harnecker, M., *Un mundo a construir*, op. cit..

⁴⁴⁶ Ens referim a l'obra ja citada Dieterich, H., op. cit., però també a Dieterich, H., *Democracia participativa y liberación nacional*, Editorial 21 i Nuestra América, Buenos Aires, 2003.

La primera constatació que cal plantejar és que el socialisme del segle XXI, tot i la disparitat dels orígens dels seus principals promulgadors, arrela i es desenvolupa bàsicament a partir de l'experiència dels governs progressistes d'Amèrica Llatina de la darrera dècada del segle XX i primera del XXI.

En tot cas, això no vol dir que sigui una proposta que es circumscrigui en aquest model, sinó que té una voluntat mundial, però sí que és recalable que la zona on més viu sigui aquest debat no sigui als estats centrals del sistema-món, com succeí amb el socialisme, sinó a la perifèria.

Si Marx analitza els estats on el capitalisme industrial és capdavanter en el sistema-món, el fet que el socialisme del segle XXI tingui una major pes a Amèrica Llatina, planteja una perspectiva més global, en tant en quant parteix d'unes realitats socials, econòmiques i polítiques més complexes.

En aquest sentit, com ja hem analitzat al final del segon capítol del present treball, l'estructura mundial del sistema-món i l'existència d'un centre i una perifèria, com a exemplificació d'una estructura dominant de caràcter horitzontal –a més de la vertical a l'interior de les societats– marca profundament l'anàlisi d'aquesta nova proposta.

Òbviament, i quasi no caldria ni mencionar-ho si tenim en compte que parlem d'una ideologia que parteix del materialisme històric com a referència intel·lectual, l'elaboració de les teories del socialisme del segle XXI, que representen una evolució de les del marxisme tradicional, es troben marcades per les relacions socials producte històric d'una conjuntura històrica concreta. I, aquesta, vé clarament condicionada pel desenvolupament del neoliberalisme com a etapa actual del model capitalista, com també, de la caiguda del Mur de Berlín i la desintegració del bloc soviètic.

Tanmateix, i seguint amb l'anàlisi de la història del pensament, el socialisme del segle XXI representa un retorn a les fonts originàries de les formulacions marxistes, amb l'objectiu de recuperar l'essència del materialisme dialèctic, i fugir de les derivacions mecanicistes i reformistes

que marcaren el pensament socialista al llarg del segle XX⁴⁴⁷, així com també denunciar noves formulacions ideològiques com el “postmodernisme” que partint de l’anàlisi marxista de la societat plantegen debats ideològics que plantegen que en l’actualitat determinats elements claus de la concepció marxista de la societat ja no tenen vigor⁴⁴⁸.

Les idees centrals que els pensadors actuals recuperen de les primeres formulacions marxistes són diverses. La primera i fonamental –com no podria ser d’altra-, la idea de la “lluita de classes” com a element clau de l’enfrontament directe i dialèctic entre el “capital” i el “treball”, o entre el que és el “capitalisme” i la proposta política del “socialisme”.

Aquest concepte fonamental, és el que porta en paraules de Meszárov -seguint el lema de Rosa Luxemburg “Socialisme o barbàrie”- a la condició d’un procés d’*“irreversibilidad: el imperativo de un orden alternativo históricamente sustentable”*⁴⁴⁹, plantejant el projecte socialista com a única opció viable de futur per garantir la persistència de la societat, com també del planeta des d’una vessant mediambiental.

I, plantejant també, com no podria ser d’altra manera, totes aquelles contradiccions estructurals del sistema capitalista que Karl Marx descrigué en diferents obres, que fan del sistema capitalista un model de societat que tendeix a l’autodestrucció⁴⁵⁰, i que per tant té una data de caducitat, encara que aquesta no sigui tant pròxima com propagaven al bloc soviètic, ni s’enfonsi pel seu propi peu, com plantejaven els “mecanicistes”.

Més enllà d’aquest concepte, també recupera d’altres formulacions teòriques que en no ser de caràcter econòmic sinó més aviat filosòfic havien quedat arraconades en els manuals marxistes publicats al llarg de la història.

⁴⁴⁷ Per analitzar l’evolució del socialisme arreu del món ens remetem de nou a l’obra general AAVV, *Historia General del Socialismo*, op. cit..

⁴⁴⁸ Una obra que sintetiza la crítica marxista al postmodernisme és Borón, A., *Imperio & Imperialismo. Una lectura crítica de Michael Hard y Antonio Negri*, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales, Buenos Aires, 2004 o Callinicos, A., *Contra el posmodernismo*, Editorial Razón y Revolución, Buenos Aires, 2011.

⁴⁴⁹ Meszárov, I, *El desafío y la carga del tiempo histórico*, op cit.

⁴⁵⁰ Una obra que sintetitza aquestes contradiccions, i a més, ho fa des d’una perspectiva actual és Harvey, D., *Diecisiete contradicciones y el fin del capitalismo*, Traficantes de sueños, Madrid, 2014.

Entre aquests conceptes destaca, per exemple, la idea del “ple desenvolupament humà”⁴⁵¹, és a dir, la necessitat de construir un nou model de societat –el socialisme–, en el qual les persones puguin desenvolupar-se i esdevenir lliures de la dominació o dependència a tercers. Una visió, doncs, de l’ésser humà com a ésser autònom, el qual tingui en la societat tots els instruments necessaris, no sols per subsistir i reproduir-se, sinó pugui desenvolupar totes les seves potencialitats. Un concepte, que ja apareix en el Manifest Comunista, quan planteja que el socialisme és “una associació en què el lliure desenvolupament de cadascun és la condició del lliure desenvolupament de tots”⁴⁵².

Una altre concepte filosòfic que recupera, i que tot i ser d’origen aristotèlic⁴⁵³, Marx el recupera i fomenta⁴⁵⁴, és la idea de l’ésser humà com a “ésser social”. Una idea que és directament conseqüència de la idea anterior de “ple desenvolupament humà”. L’home com a membre de la societat no queda anul·lat com a individu, com planteja el “col·lectivisme”, sinó que la comunitat és l’instrument necessari perquè com a individu pugui desenvolupar les seves potencialitats.

Alhora, aquest fonament té especial interès pel present treball, en tant en quant, l’“ésser social” és l’“ésser polític”, i per tant, és protagonista de la construcció de la vida en comunitat en el mateix grau de corresponsabilitat que la resta d’éssers de la seva comunitat. Entronquem doncs, en l’element fonamental del concepte de democràcia. Un concepte en el qual l’ésser és subjecte polític i per tant font de la sobirania, o dit d’altra manera, en qui recau el poder constituent.

Fruit d’aquesta idea democràtica de la societat en que l’ésser humà és corresponsable de la vida comunitària i, per tant, n’assumeix la responsabilitat en plena igualtat en un horitzó comunista en que l’Estat serà un mer mecanisme de coordinació entre comunitats, apareix també el concepte clau de l’“abolició de la propietat privada”, com a element central per a garantir la igualtat entre els

⁴⁵¹ Aquesta és la idea central al voltant del qual es desenvolupa la proposta de Lebowitz, M., *L’alternativa socialista*, op. cit.

⁴⁵² Marx, K. i Engels, F., *El manifest comunista*, op. cit., pàg. 55.

⁴⁵³ Podeu consultar Aristòtil, op. cit.

⁴⁵⁴ Desenvolupa aquesta idea a Marx, K., *Manuscritos de economía y filosofía*, Alianza Editorial, Madrid, 2013.

membres de la comunitat i l'establiment d'una "propietat col·lectiva" de l'Estat o de la Societat, per tal de disposar-la al servei de l'interès comú.

I, dins d'aquest debat sobre la titularitat de la propietat, és important recuperar unes paraules que contradiuen el discurs ortodox del socialisme al llarg del segle XX, interpretant que *"para Marx y Engels el socialismo no era un simple traspaso a manos del Estado de los principales medios de producción, porque esto no significa otra cosa que un mero cambio jurídico de propietario, ya que continúa la supeditación de los trabajadores a una fuerza externa: la gerencia capitalista es reemplazada por una nueva gerencia ahora socialista, pero no varía la situación alienada de trabajadores en el proceso de producción. Se trata de una propiedad formalmente colectiva, porque el Estado representa a la sociedad, pero la apropiación real todavía no es colectiva"*⁴⁵⁵.

I d'aquesta consideració d'alienació del treballador, també en sorgeix un altre concepte que esdevé un element clau en el model capitalista: la divisió del treball. Una idea que també enllaça amb el "ple desenvolupament humà" i l'"ésser social", en tant en quant la concepció marxista de la societat planteja que l'ésser ha de ser capaç de desenvolupar diferents tasques d'acord amb les necessitats de la societat, com a conseqüència d'aquesta capacitat que li atorga la societat de desenvolupar les seves potencialitats com a ésser.

D'aquesta manera, no sols es trenca amb la separació del treballador de la direcció del procés de treball, sinó també, es planteja l'assumpció de la gestió col·lectiva tant de l'esfera social, com econòmica, com política en que el capitalisme ha anat compactant l'Estat liberal en compartiments estancs, per aïllar el Treball de la presa de decisions públiques.

Aquesta assumpció del treball com una necessitat social i fruit d'una decisió col·lectiva, també afronta el debat sobre la separació de les dues esferes del treball: el productiu i el reproductiu. Aquesta divisió de la societat patriarcal, la divisió sexual del treball⁴⁵⁶, s'esfuma a

⁴⁵⁵ Harnecker, M., *Un mundo a construir, op. cit.*, pàg. 99.

⁴⁵⁶ Per una aproximació des de la perspectiva marxista a aquest concepte, podeu consultar l'obra Kollontai, A., *Marxismo y revolución sexual*, Ediciones Castelle, Madrid, 1976.

partir de la concepció del treball com un tot i del treball com una funció de l'individu cap a la societat.

I, com no podria ser d'altra manera, aquesta eliminació de la divisió del treball, també lliga amb el concepte marxista citat en pàgines anteriors de “a cadascú segons les seves necessitats, a cadascú segons les seves capacitats”, plantejant la necessitat de redistribuir el treball i la riquesa segons les característiques i la naturalesa de cadascun dels éssers que configuren la comunitat.

I, si a sobre, aquesta divisió del treball no l'entensem com aquella que es produeix en l'interior d'una societat, sinó aquella que transcendeix les fronteres estatals i s'escampa arreu del planeta, planteja també la fi de la divisió internacional del treball que estableix l'actual correlació de forces en el sistema-món des d'una lògica capitalista⁴⁵⁷.

Hem vist, doncs, en els darrers paràgrafs com la recuperació del pensament originari marxista replanteja a la llum del segle XXI molts dels dogmes del socialisme del segle XX, i especialment, trenca amb tot un discurs ideològic elaborat des del capitalisme i també des de postures postmodernistes i anarquistes, consistent en acusar al socialisme de negar la personalitat i diluir-la en la massa com un ésser homogeni⁴⁵⁸. Paradoxalment, aquesta és una de les principals crítiques des de l'esquerra al model de societat actual basat en el consumisme i en la homogeneïtzació cultural⁴⁵⁹.

Més enllà de la relació entre els diferents éssers humans que constitueixen les comunitats, el socialisme del segle XXI també recupera de les teories inicials de Marx –i amb la perspectiva que genera la conjuntura històrica actual– la relació entre l'home i la naturalesa.

⁴⁵⁷ Sobre aquest tema és interessant l'obra d'Amin, S., *Más allá del capitalismo senil*, op. cit.

⁴⁵⁸ Sobre el debat de la visió que tenia Marx de l'individu respecte la societat de masses i el procés revolucionari, és interessant l'obra Fromm, E., *Marx y su concepto del hombre*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1992.

⁴⁵⁹ El moviment antiglobalització de finals del segle XX i començaments del segle XXI és especialment crític en aquesta qüestió. Un exemple el podeu trobar a AAVV, *Mundo, S.A.: voces contra la globalización*, La Tempestad, Barcelona, 2002. Des d'una perspectiva marxista més implícita també podeu consultar Amin, S., *Modernidad, religión y democracia*, Editorial Iepala, Madrid, 2010, on desenvolupa una crítica al fenomen anomenat “culturalisme”.

Tot i que molts cops des de diferents escoles de pensament s'ha criticat el socialisme, entenent que aquest model igual que el capitalisme, planteja una creixement econòmic infinit, o almenys sense tenir en compte les limitacions ecològiques que posen en perill la subsistència del planeta, el propi Karl Marx –a partir dels estudis de Malthus més que no pas de les seves teories– també va plantejar aquesta problemàtica⁴⁶⁰.

I, òbviamment, en ple segle XXI i amb el grau de desenvolupament de les forces productives en el marc d'un capitalisme industrial i la problemàtica ambiental que aquest genera, el socialisme del segle XXI pren el compromís ecologista desenvolupat en les darreres dècades del segle XX⁴⁶¹. I, no sols això, sinó que a Amèrica Llatina, retorna a les relacions ancestrals i aborígens de la relació entre l'home i la naturalesa, el que li atorga al socialisme del segle XXI un caràcter autòcton en la qüestió ambiental al subcontinent⁴⁶².

Més enllà d'aquelles qüestions més abstractes que el socialisme del segle XXI recupera dels plantejaments inicials de la teoria marxista, hi ha diferents qüestions de debat centrals que el socialisme del segle XXI replanteja a partir de l'anàlisi històric de les experiències del socialisme d'Estat del segle XX.

Un, d'aquests debats fonamentals, és la necessitat del “*debate sobre la larga transición al socialismo mundial y el error de Lenin, en su apreciación sobre los desafíos reales y de la reconocida madurez de las condiciones revolucionarias. Debemos ir más allá de la crítica y la*

⁴⁶⁰ Una aproximació de la concepció de Marx sobre l'home i la naturalesa la podeu trobar a Schmidt, A., *El concepto de naturaleza en Marx*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2012 i també a Foster, J. B., *La ecología de Marx. Materialismo y naturaleza*, El Viejo Topo, Mataró, 2004.

⁴⁶¹ Un dels principals teòrics actuals sobre l'«ecosocialisme» és Löwy, M., *Ecosocialismo. La alternativa radical a la catástrofe ecológica capitalista*, Biblioteca Nueva, Madrid, 2012. Per conèixer l'evolució de la importància del concepte “ecologista” dins les corrents marxistes, podeu consultar Fernández Buey, F., i López Arnal, S., *De la primavera de Praga al marxismo ecologista. Entrevistas con Manuel Sacristán Luzón*, Los Libros de la Catarata, Madrid, 2004.

⁴⁶² En aquesta línia cal destacar els conceptes de “*pachamama*” i “*sociedad del buen vivir*” que s'han desenvolupat a Equador i Bolívia. Podeu trobar una aproximació a aquest debat a Aparicio Wilhemi, M., *Nuevo constitucionalismo, derechos y medio ambiente*, a Revista General de Derecho Público Comparado, núm. 9, 2011.

*autocrítica de la historia del comunismo en el siglo XX, para abrir amplia e innovadoramente el debate sobre las estrategias alternativas positivas para el siglo XXI*⁴⁶³.

Una d'aquestes qüestions centrals –com veiem–, és el qüestionament del propi procés de transformació revolucionària de la societat. Si en el capítol anterior ja hem analitzat sintèticament la visió “leninista” de la presa del poder i el seu contrast amb la teoria de l’”hegemonia” de Gramsci, els socialisme del segle XXI es decanta clarament per aquest segon.

I, ho fa precisament, perquè compren la complexitat de les relacions socials dins d'un Estat i la cada cop major complexitat del sistema mundial en l'actual etapa de desenvolupament històric del capitalisme. Per aquest motiu, no planteja –com succeí a finals del segle XIX i començaments del XX– que la revolució socialista en un Estat provocarà un efecte dominó que d'un dia per l'altra aconseguirà la revolució mundial, sinó que *“para algunos este proceso durará décadas. Para otros, como Samir Amin, durará siglos –del mismo modo que el capitalismo demoró siglos en el consolidarse-, y hay quienes, como yo, lo vislumbran como una meta utópica, que ilumina el camino, que orienta la lucha, pero que nunca lograremos alcanzar plenamente. Y esto no significa ser pesimistas como algunos piensan”*⁴⁶⁴.

Més enllà de la qüestió temporal, interessant aquí pel que fa al canvi de concepció dels *tempos* dels processos revolucionaris, també és important destacar l'objectiu tàctic d'aquest procés de transformació. Si bé, hem vist, que la teoria marxista-leninista planteja la “dictadura del proletariat”⁴⁶⁵, i per tant, la centralització del poder en mans de l'Estat per dirigir el procés de transformació social, el que ha implicat històricament un problema de “burocratització” i d’”estatalisme”, el socialisme del segle XXI, pren com a objectiu tàctic la substitució de les institucions d'explotació i dominació (tant de l'Estat com del Capital) per les institucions de la democràcia real.

⁴⁶³ Amin, S., *El socialismo en el siglo XXI*, op. cit., pàg. 194.

⁴⁶⁴ Harnecker, M., op. cit., pàg. 148.

⁴⁶⁵ Ens remetem de nou a l'obra de “Lenin” Ulianov, V.I., *El Estado y la revolución*, op. cit..

Això vol dir, en primer lloc eliminar la barrera i la separació liberal entre l'esfera del Capital i l'esfera de l'Estat, sinó que tot allò que afecte a la comunitat esdevé un espai de decisió col·lectiva. Això és important, perquè més enllà que la “democràcia participativa” o la “democràcia directa” siguin elements centrals d'aquesta nova perspectiva des d'un punt de vista estàtic, des d'un punt de vista dinàmic el procés de transformació social es planteja des “d'avall cap a amunt” i des del barri fins a nivell mundial, passant pels diferents àmbits geogràfics intermitjos.

D'aquesta manera, doncs, es planteja una proposta que va diametralment en contra de la lògica de funcionament del capitalisme, tant pel que fa a la seva lògica de divisió vertical i jerarquitzada de la societat, com pel que fa a la seva lògica de sistema-món partint de la diferenciació entre centre i perifèria.

Per tal de fer viable aquest procés en una societat determinada –tenint en compte que el procés revolucionari serà a nivell mundial o no serà, com veurem més endavant- el paper de l'Estat ha de passar de ser –com es concebia als segles anteriors- un conductor i dirigent del procés de transformació social, a ser el motor d'apoderament popular, que permeti a la Societat organitzar-se per fer front i dirigir des de la base aquest procés, ja que *“no es lo mismo que una comunidad conquiste una pasarela para lo cual se ha organizado y ha luchado, a que reciba la pasarela como un regalo del Estado paternalista. El paternalismo de Estado es incompatible con el protagonismo popular. Conduce a transformar a la gente en mendigo”*⁴⁶⁶.

Una altra qüestió fonamental que divergeix entre el model defensat pel socialisme tradicional i el socialisme del segle XXI és el respecte a l'essència de la democràcia liberal. A diferència de la “dictadura del proletariat” que representava l'abolició de les estructures liberals de l'Estat –i amb elles la democràcia representativa i la pluralitat política- el socialisme del segle XXI, desborda les institucions liberals a partir d'una nova arquitectura institucional.

⁴⁶⁶ Harnecker, M., *Inventado para no errar, op. cit.*, pàg. 86.

Aquest nou disseny de les institucions democràtiques –sense abandonar l’essència de l’Estat liberal- passa per la recuperació rousseauiana del “mandat” front la representativitat, que ja hem analitzat anteriorment; el desenvolupament d’estructures públiques de participació de la Societat en la presa de decisions públiques de l’Estat, com són els consells comunals que analitzarem en el proper capítol; la implementació d’estructures potents de l’Estat en defensa dels interessos de la societat, com són les *controlarías* socials, que també veurem a continuació.

Un concepte clau en aquesta nova arquitectònica que es diferencia del model marxista-leninista, és la descentralització. El fonament de la “dictadura del proletariat” és la forta centralització de l’Estat⁴⁶⁷, *“Lenin consideraba que las deformaciones burocráticas que caracterizaban el Estado soviético eran una herencia del pasado. Yo pienso que ese diagnóstico era errado y que, al serlo, impedía aplicar una correcta terapia a esa enfermedad. A mi entender, la causa más profunda del burocratismo –y mucho más trascendental que las herencias del pasado- radicaba en la excesiva centralización del Estado soviético. Conocemos perfectamente lo que ocurre cuando no sólo las decisiones estratégicas sino que la mayor parte de las decisiones son adoptadas centralmente: el papeleo hacia arriba; el interminable “peloteo”; la lentitud con que se adoptan las decisiones; la falta de control, respuestas inadecuadas a los problema locales, freno a las iniciativas locales, etcétera”*⁴⁶⁸.

Per aquest motiu, el socialisme del segle XXI aposta per una descentralització de l’Estat que dota el màxim poder possible de decisió no sols a l’esfera municipal que és la més propera a la societat, sinó que ho fa en aquest àmbit, perquè és l’àmbit territorial més adequat per on començar a desenvolupar estructures socials de presa de decisions públiques.

Si hem vist que, en l’àmbit polític, el socialisme del segle XXI aposta per mantenir les estructures de l’Estat liberal, però activant la societat perquè cada cop prengui més protagonisme en el poder de decisió sobre l’Estat, el mateix succeeix en l’Economia.

⁴⁶⁷ Aquesta qüestió és central en l’obra “Lenin” Ulianov, V.I., *Las tesis de abril*, Akal, Madrid, 1976.

⁴⁶⁸ Harnecker, M., *Un mundo a construir*, op. cit., pàg. 113.

Si el marxisme-leninisme aposta per l'estatalització dels mitjans de producció per tal de garantir la propietat pública de l'estructura econòmica de la societat, el socialisme del segle XXI garanteix la propietat privada, axioma principal del Capitalisme i l'Estat liberal com hem vist al llarg d'aquest treball.

Així, “el mode de producció del nou socialisme és un pont que ens porta del capitalisme actual a la democràcia postcapitalista del futur. A causa d'aquest caràcter híbrid coexistent, elements del passat (capitalistes) i del futur (postcapitalistes). Els primers són elements de continuïtat, els segons són de ruptura. La convivència entre els dos és temporal, en la mesura en què els elements postcapitalistes avancen, desapareixen els capitalistes”⁴⁶⁹.

Segons l'economista alemany, Heinz Dieterich, aquesta fase de transició es basa en tres qüestions elementals. La primera, la participació dels ciutadans en les decisions macroeconòmiques transcendents, el que implica la democratització de l'esfera econòmica de la societat, a través de la intervenció de l'Estat en aquesta. La regulació dels preus, la política monetària, l'estatalització dels sectors estratègics de l'economia, etc. són alguns elements per tal d'implementar aquesta transformació de l'economia capitalista.

La segona, l'operació d'importants sectors de l'economia estatal sobre els principis del valor objectiu i de l'equivalència, això implica una legislació sobre el treball que estableixi uns salaris mínims, la reducció de la plusvàlua per part del Capital i uns drets als treballadors que estiguin per sobre dels interessos mercantilistes de l'esfera privada, el control i regulació de l'esfera de circulació del Capital que eviti l'especulació, la intervenció de l'Estat en la redistribució dels recursos entre la societat, etc.

I, la tercera, la participació dels ciutadans en les decisions microeconòmiques transcendents, que implica la participació del treballador en la gestió de l'empresa, a partir de la creació d'empreses mixtes entre l'Estat i el Treball, el foment de la propietat comunal i les

⁴⁶⁹ Dieterich, H., *El socialisme del segle XXI*, op. cit., pàg. 149.

cooperatives de producció i consum, la creació d'un sistema de distribució paral·lel al mercat en el que els treballadors fixen els preus dels productes, la planificació de l'economia a nivell local per part de la Societat, etc.

I, caldria afegir encara una quarta característica que l'economista de l'Escola de Bremen no ha tingut en compte, però que és evident després de l'anàlisi realitzat al llarg del treball. I, aquest no és més que el del concepte de “desenvolupament endogen”⁴⁷⁰, és a dir, la potenciació de les capacitats internes d'un Estat determinat (recursos naturals, estructura productiva, característiques dels treballadors i/o de l'organització del treball, etc.) que permetin a aquest Estat tendir cap a l'autonomia econòmica –sense caure en l'autarquia- per tal d'avançar cap a la sobirania econòmica, un dels debats centrals al llarg de la història de les regions perifèriques del sistema-món.

A més, el “desenvolupament endogen” va més enllà de l'autonomia econòmica d'una societat, ja que també planteja la participació d'aquesta en l'economia, així com la redistribució del treball i la riquesa, que com hem vist en els punts anteriors són algunes de les característiques d'aquest nou model econòmic de transició.

Igual com hem vist en la qüestió política, en la que el socialisme del segle XXI aposta per un procés de transformació a llarg termini en base al concepte gramscian d'hegemonia, en lloc de la presa de poder leninista, en matèria econòmica veiem com també com aquest procés de transformació passa per uns terminis a mitjà-llarg termini de transformació, en que inicialment es parteix d'un sistema mixt privat-públic i social, que es diferencia del model marxista-leninista d'estatalització de la propietat dels mitjans de producció.

Per anar acabant, cal destacar, en aquelles qüestions estructurals que diferencien la visió del socialisme del segle XXI del socialisme de caràcter marxista-leninista, la visió de les relacions internacionals. Igual com en la matèria econòmica i d'organització política a l'interior de l'Estat, la

⁴⁷⁰ Sobre el model de “desenvolupament endogen” podeu consultar com a obra introductòria Ochoa Arias, A., *Aprendiendo en torno al desarrollo endógeno*, Universidad de Los Andes, Mérida (Veneçuela), 2006.

visió de les relacions internacionals del socialisme del segle XXI també es diferencia del socialisme del segle XX en una qüestió de terminis i estratègies.

Superant el model stalinista del “socialisme en un sol país”⁴⁷¹, el socialisme del segle XXI recupera la visió “internacionalista” del procés de transformació cap al socialisme. En el context de l’etapa de desenvolupament neoliberal del capitalisme, marcat per la conformació de diferents agrupacions entre estats d’una mateixa regió a nivell mundial, per disputar-se l’hegemonia o garantir la seva situació en el marc de la divisió internacional del treball, l’aposta passa per la creació d’una aliança entre els estats que defensen el socialisme del segle XXI que pugui fer front als principals blocs capitalistes.

El sorgiment d’una resposta progressista a Amèrica Llatina en la conjuntura de creació de grans blocs capitalistes al continent americà com l’ALCA, marquen l’estratègia de creació d’un Bloc Regional de Poder⁴⁷² entre els estats partidaris de trencar amb la dependència i el control per part dels Estats Units de les seves economies, sistema polític i societats. Una aliança que fruit de l’aprenentatge històric ha de ser suficient forta per resistir la política militar de la “Doctrina Monroe” practicada per Estats Units al llarg de dècades d’intervencionisme militar a Amèrica Llatina per garantir uns governs llatinoamericans afins als interessos econòmics del nord.

Davant d’aquesta lògica de confrontació de blocs, “la preparació defensiva militar contra aquesta eventual agressió bèl·lica és, per tant, tant vital com l’avenç de la integració econòmica, política i cultural de la regió. No es pot avançar una dimensió integrativa i, després, una altra i una altra en passos consecutius, sinó la integració del Bloc s’ha de dur a terme en les quatre dimensions de manera simultània: l’econòmica, la política, la cultural i la militar”⁴⁷³.

Després de l’ensolcida del bloc soviètic, que contrasta amb la pèrdua d’hegemonia dels Estats Units -davant la puixança de nous estats com la Xina o la Índia- que l’obliga a buscar suport

⁴⁷¹ Sobre el debat sobre aquesta qüestió, podeu consultar Stalin, Y., i Zinoviev, G., *El gran debate 1924-1926. El socialismo en un solo país*, Siglo XXI, Madrid, 1976.

⁴⁷² Aquest és el nom que reben a l’obra de Dieterich, H., *El socialisme del segle XXI*, op. cit..

⁴⁷³ *Ibid*, pàg. 184.

en els seus antics aliats (el Japó i la Unió Europea) per mantenir el seu domini dins del sistema-món⁴⁷⁴, la creació d'aquest Bloc Regional de Poder ha de tenir per objectiu la construcció d'un món multipolar⁴⁷⁵, en que el capitalisme perdi l'hegemonia i permeti esclatxes per avançar en nous models econòmics i de societat.

La reflexió no és nova, “los movimientos populares en lucha no estarán a la altura del desafío más que cuando hayan logrado reconstruir el internacionalismo de los pueblos frente al imperialismo. El liberalismo económico y el imperialismo son las dos caras indisolubles de la misma realidad del capitalismo dominante de nuestra época [...] Supone que los pueblos de los centros del sistema –especialmente los europeos– reinventen una auténtica cultura de izquierda, en ruptura con el capitalismo y el imperialismo. Supone que los pueblos de las periferias –la zona de tormentas– se liberen a la vez de las ilusiones de un desarrollo posible en el marco de la globalización capitalista y de los fantasmas de alternativas nostálgicas y que formulen alternativas para una desconexión que responda a los desafíos y las posibilidades de nuestra época”⁴⁷⁶.

I, més enllà de la política mundial que configuren els estats, des de l'esquerra política també es planteja –després de l'experiència dels Fòrum Social Mundial– la necessitat de recuperar el projecte “internacionalista” a través de la “V Internacional”⁴⁷⁷.

Un projecte que va iniciar un debat obert a nivell mundial sobre la idoneïtat, o no, d'aquesta proposta i sobre quins subjectes polítics eren els adequats per impulsar-lo. Tanmateix, la implementació d'aquest projecte va quedar aturada davant la fragmentació de l'esquerra política a nivell mundial, que no hi ha ni acord sobre si ha de ser la “V” o no⁴⁷⁸.

⁴⁷⁴ Aquesta aliança entre Estats Units, la Unió Europea i Japó és anomenat la “tríada” i és analitzat per Amin, S., *Más allá del capitalismo senil*, op. cit. La pèrdua d'hegemonia dels Estats Units en el marc mundial, també és analitzat per Chomsky, N., *Hegemonia o supervivencia*, op. cit.

⁴⁷⁵ Aquesta aposta per un món multipolar és desenvolupada també per Amin, S., *Más allá del capitalismo senil*, op. cit.

⁴⁷⁶ Amin, S., *El socialismo en el siglo XXI*, op. cit., pàg. 196.

⁴⁷⁷ Una proposta sobre la necessitat d'impulsar una nova Internacional, com les que va haver-hi al llarg del segle XIX i començaments del XX, la planteja Amin, S., *Por la quinta Internacional*, El Viejo Topo, Mataró, 2007.

⁴⁷⁸ La proposta de Chávez al I Congreso del Partido Socialista Unido de Venezuela el novembre de 2009 per crear la V

Per últim, entre aquelles qüestions centrals que representen una innovació en el socialisme del segle XXI, respecte del model marxista-leninista, destaca el paper del partit. Si ja hem vist les qüestions de la “descentralització” del poder de l’Estat i de la “democratització de la societat” com a elements estàndards del socialisme del segle XXI, la participació dels moviments socials (i Nous Moviments Socials⁴⁷⁹) representen una innovació clau davant l’experiència del “socialisme real”.

El socialisme del segle XXI abandona aquella fórmula leninista del partit com a avantguarda dirigent del procés revolucionari i controlador de l’Estat, que a partir de l’experiència soviètica i successives, es demostra que esdevé un instrument no sols ineficaç, sinó contrari als principis orientadors del propi plantejament socialista.

L’experiència de les darreres dècades mostra que “*aún los partidos más fogueados en la lucha revolucionaria, aquellos que estuvieron a la cabeza de guerras de liberación nacional durante muchos años, como el Partido Comunista Chino y el Partido Comunista Vietnamita han sufrido el flagelo del burocratismo y la corrupción. A pesar de los enormes sacrificios que vivieron durante los años de lucha por liberar a sus pueblos, varios de sus dirigentes han dejado de ser servidores del pueblo, se han alejado de él, se han acomodado, se han vuelto arrogantes, tratan prepotente y autoritariamente a la gente, gozan de privilegios, y han caído en actos de corrupción*”⁴⁸⁰.

El sistema de partit únic i la manca d’un contrapès al partit, a més de la cultura política heretada, ha provocat que les diferents experiències de construcció del socialisme hagin fracassat. Partint d’aquesta experiència, el socialisme del segle XXI, si bé justifica la necessitat de mantenir el partit com l’instrument polític útil per a dirigir la transformació de la societat, planteja la necessitat que els moviments socials –com a societat organitzada al marge de l’Estat- esdevinguin un

Internacional no ha fructificat. A nivell internacional s’ha qüestionat ja no sols la proposta, sinó que hagi estat el propi Chávez qui l’hagi promogut.

⁴⁷⁹ Ens referim als moviments socials sorgits a partir de la dècada dels 60. Sobre aquests nous moviments a Amèrica Llatina podeu consultar Seoane, J., *Movimientos sociales y conflicto en América Latina*, CLACSO, Buenos Aires, 2003.

⁴⁸⁰ Harnecker, M., *Inventado para no errar*, op. cit., pàg. 64.

contrapès que eviti les derives “burocratitzadores” i “corruptores” de la pertinència del partit a les estructures de l'Estat.

Però, més enllà d'aquesta teoria del “contrapès”, també planteja la necessitat de modificar les estructures del partit per tal d'evitar-ne la seva jerarquització, tot mantenint el “centralisme democràtic” tradicional. Aquestes mesures, passen per la crítica interna, la diversificació d'òrgans de govern del partit, de mecanismes de defensa dels seus militants, per la democratització en la presa de decisions, etc.

Tot aquest corpus teòric -que cal recordar de nou es troba en procés embrionari-, no s'escapa de les crítiques de certs sectors de l'esquerra a nivell mundial. Des de les posicions més extremes que defensen l'ortodòxia del marxisme-leninisme⁴⁸¹, el socialisme del segle XXI és equiparat al revisionisme de Bernstein. O, existeix una altra corrent⁴⁸² –igual de minoritària-, que titlla el socialisme del segle XXI de reformulació del socialisme utòpic, enlloc de recuperar les fonts del socialisme científic.

No existeix una extensa bibliografia sobre aquesta qüestió, però sí que comencen a aparèixer algunes obres –tot i de caràcter marginal- que defensen aquestes tesis tot argumentant, que *“compréndase que este socialismo nunca lo ha sido ni lo será pues parte de negar la lucha de clases y las demás leyes generales del desarrollo histórico. De hecho el «Socialismo del Siglo XXI», lejos de ser una nueva teorización, se funda y se nutre de la recuperación de todas las desviaciones ya practicadas y defendidas por los revisionismos anteriores”*⁴⁸³.

Per últim, hi ha un sector més important i de major referencialitat intel·lectual dins dels àmbits de discussió actuals sobre el socialisme, que és encapçalat per l'argentí Néstor Kohan⁴⁸⁴. La

⁴⁸¹ Entre diferents crítiques al “socialisme del segle XXI”, podeu consultar Woods, A., *Reformismo o revolución. Marxismo y socialismo del siglo XXI. Respuesta a Heinz Dieterich*, Fundación Federico Engels, Madrid, 2008.

⁴⁸² Algun dels seus defensors són el Movimiento de Izquierda Revolucionaria de Xile.

⁴⁸³ Preàmbul de Pedro José Madrigal Reyes del llibre *El Revisionismo del “Socialismo del siglo XXI”*, que es pot llegir en línia a <http://www.rebelion.org/noticia.php?id=173454> (darrera consulta 10 d'agost de 2018)

⁴⁸⁴ Les principals obres on fa una aproximació a aquesta qüestió són Kohan, N., *Con sangre en las venas. Apuntes polémicos sobre la revolución, los sueños, las pasiones y el marxismo desde América Latina*, Ocean Sur, L'Havana

principal crítica d'aquesta corrent és el manteniment del “mercat” com instrument dominant en la regulació –o manca de regulació millor dit- de l'economia estatal.

Kohan titlla sarcàsticament al socialisme del segle XXI com a “*socialismo mercantil*” i qüestiona que un projecte polític que s'autodenomina socialista, es pot permetre el fet de mantenir la propietat privada, el mercat i d'altres elements estructurals del sistema capitalista i l'Estat liberal.

Més enllà de les crítiques al socialisme del segle XXI, l'aparició de diferents governs llatinoamericans que diuen obrar inspirant-se amb aquest nou pensament polític, han generat fortes crítiques entre pensadors. Arribant a tal extrem, que fins i tot Heinz Dieterich –un dels primers pensadors a plantejar aquest projecte- ha protagonitzat una forta polèmica intel·lectual a causa de les seves crítiques al procés bolivià a Veneçuela⁴⁸⁵.

Després de la visió panoràmica i d'aproximació al concepte i projecte del socialisme del segle XXI, i sent coherents amb la metodologia utilitzada al llarg del treball, a mode de conclusió cal aplicar aquests fonaments teòrics al model de les tres esferes de poder.

Si en analitzar amb aquest model el socialisme hem utilitzat dues instantànies per descriure gràficament l'estructura de poder durant el socialisme –o dictadura del proletariat- i el comunisme, haurem d'analitzar un altre model per definir el socialisme del segle XXI, tot i que el segon continua sent igual de vàlid: el comunisme continua essent l'objectiu final del projecte socialista al segle XXI, tot i que com ja hem vist, aquest objectiu final es planteja en un termini molt més llunyà, i fins i tot per alguns, irrealitzable.

En el socialisme del segle XXI, de forma progressiva, l'Estat va guanyant importància en la seva esfera de poder respecte la resta de les dues esferes en que es divideix una comunitat. Tanmateix, a diferència del socialisme tradicional, aquesta esfera de poder de l'Estat no va creixent il·limitadament fins que elimina l'esfera del Capital i quasi anul·la l'esfera Social, sinó que a

(Cuba), 2007 i Kohan, N., *Nuestro Marx*, La oveja roja, Madrid, 2013.

⁴⁸⁵ Aquestes crítiques arriben des de diferents pensadors que defensen el model veneçolà, com és el cas per exemple d'Alan Woods, però també fins i tot des del propi Néstor Kohan, que com acabem de veure, també és crític amb el projecte del socialisme del segle XXI.

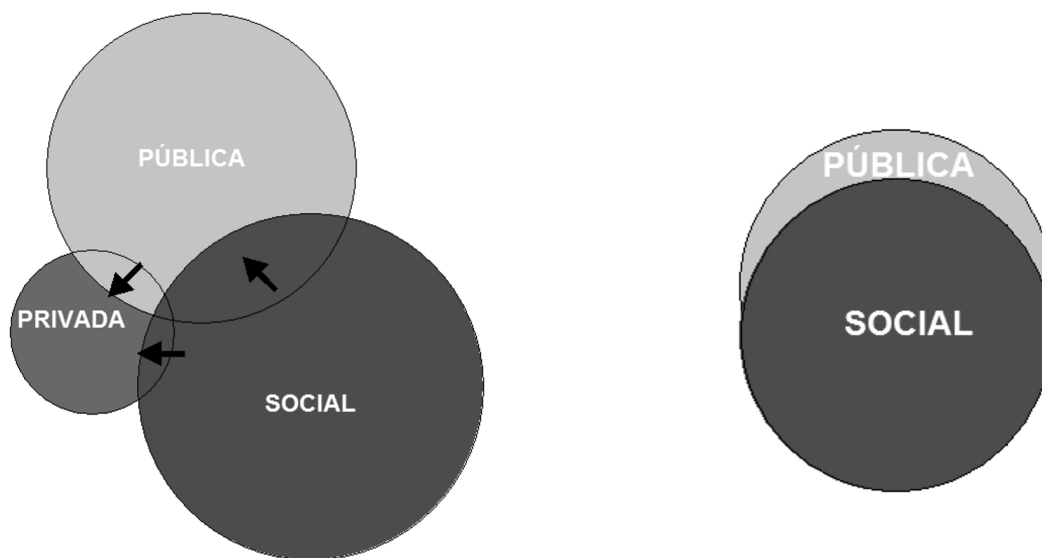
mesura que va reduint l'esfera del Capital, va transferint el poder que aquest li treu per quedar-se'n una part i, sobretot, per transferir-lo majoritàriament a la Societat.

Això ho fa, com ja hem vist al llarg d'aquestes darreres pàgines a través d'una nova arquitectura institucional, on es descentralitza l'Estat, s'elimina la barrera entre polític i econòmic, i on es realitza un procés d'aprofundiment democràtic que dóna origen a la creació d'espais de participació social i de decisió pública, el que s'anomena "poder popular", a través de diferents mecanismes com són els consells comunals, els comitès de planificació, l'impuls de cooperatives, la creació d'empreses mixtes, etc.

Aquest procés de sostracció poder a l'esfera del Capital a través de l'Estat per transferir-la a la Societat és un procés constant, que ha d'anar en funció del procés de construcció de l'hegemonia i de l'assentament de les estructures del poder popular, tenint en compte que a mesura que aquest procés va desenvolupant-se es complica cada cop més la construcció d'estructures en l'esfera Social, i alhora, com veurem posteriorment en el cas veneçolà, l'Estat és víctima de la contraofensiva de l'esfera del Capital que l'intenta desestabilitzar.

L'Estat es troba, doncs, en una posició complicada, en tant en quant en canviar el seu posicionament de legitimador del Capital per legitimador del Treball, la lluita de classes s'agreuja i l'Estat ha de fer front no sols a l'embat del Capital (i dels Estats estrangers que el defensen), sinó també a les tensions que genera amb l'esfera Social, en la qual hi ha determinats sectors que s'adapten passivament al ritme de transferència de poder que marca l'Estat, però n'hi ha d'altres que exigeixen que aquest s'acceleri, precisament, per combatre l'ofensiva del Capital.

Així doncs, aquesta situació de transició que ha de conduir cap a una estructura de poder "comunista", es pot definir a partir del següent esquema:

Font: Elaboració pròpia

3.4.- Quarta tradició: el comunitarisme indígena

L'expansió colonial dels estats centrals del sistema món a les darreres dècades del segle XIX arreu del planeta, plantejaren interrogants sobre el coneixement de la història de les “societats atraçades”, segons el punt de vista eurocèntric, als quals Karl Marx també intentà donar resposta.

És per això que inicià l'estudi de les formacions econòmiques pre-capitalistes⁴⁸⁶, dins de les diferents tasques que desenvolupà⁴⁸⁷ per a la redacció d'El Capital. Un estudi que permetés fixar els

⁴⁸⁶ Marx, K., *Formaciones económicas precapitalistas*, op. cit.

⁴⁸⁷ Ens referim als coneguts com a *Grundrisse*, que foren els esborranys que serviren de base per a la redacció d'El Capital, i que es poden trobar a Marx, K., *Elementos fundamentales para la crítica de la economía política 1857-*

diferents models de relació de les forces de producció que s'havien produït al llarg de la història arreu del planeta, i que alhora, plantejava instruments teòrics per elaborar noves estratègies pràctiques per la transició cap al socialisme des de diferents modes de producció.

Aquests estudis, que plantegen importants contradiccions amb l'obra que posteriorment publicarà el seu company Friedrich Engels amb el mateix objectiu⁴⁸⁸, desplaçaven el focus d'atenció marxista de les ciutats industrials dels estats centrals del sistema-món, cap a les comunitats rurals que dominaven el paisatge i l'organització social dels territoris colonials de la perifèria del sistema-món.

L'estudi sobre Irlanda, la "propietat comunal" de la terra, el "model asiàtic de producció", etc. tota una producció teòrica elaborada per Marx, que obria noves perspectives d'anàlisi de les diferents societats coetànies arreu del planeta, però que l'intel·lectual alemany no va tenir temps de desenvolupar.

Tanmateix, aquestes estudis preliminars, plantegen diferents línies d'investigació que ajuden a desenvolupar un anàlisi marxista de la realitat d'Amèrica Llatina, salvant així el buit de l'obra marxista sobre els territoris perifèrics del sistema-món⁴⁸⁹.

En destaca, la carta que Marx va enviar a Vera Zasúlich⁴⁹⁰, a raó del debat entre els socialistes russos entorn al paper de les comunitats rurals en la revolució russa que s'estava coent, a partir de la qual es poden extreure conclusions que poden servir per a realitzar anàlisis anàlegs en d'altres racons de la semi-perifèria i perifèria del sistema-món.

Entre d'altres qüestions, Marx planteja en aquesta missiva, el paper que han de jugar les comunitats rurals en la transformació de les relacions de producció, qüestionant d'aquesta forma la posterior interpretació mecanicista de l'escola marxista, en que es planteja un model d'evolució

1858 (3 vols.), Siglo XXI editores, Madrid, 2014.

⁴⁸⁸ Ens referim a l'obra Engels, F., *El origen de la familia*, op. cit.

⁴⁸⁹ Sobre aquesta problemàtica, podeu consultar Aricó, J. M., op. cit., i especialment la nota IV del llibre, titulada "El desplazamiento del campo de interés de Marx hacia las comunidades agrarias".

⁴⁹⁰ Engels, F., "Proyecto de respuesta a la carta de V. I. Zasulich", a Marx, K., i Engels, F., *Obras escogidas*, vol. III, Editorial Progreso, Moscou, 1974.

lineal de les societats per etapes, en la que el socialisme només es podia construir després d’haver implantat el mode de producció capitalista.

En relació a la comuna russa, i que serveix d’instrument teòric per a l’aplicació del pensament marxista a Amèrica Llatina, “*lo que se requiere para “salvar” en la actualidad a la forma comunal allí donde ella se ha preservado en una escala nacional es “desarrollarla” convirtiéndola en “punto de partida directo” de la construcción de un nuevo sistema de organización social fundado en la producción y la apropiación comunitaria-universal*”⁴⁹¹.

Tot i aquest intent de Karl Marx d’incloure els diferents modes de producció en el seu anàlisi, i especialment, d’analitzar-los per tal de traçar les estratègies més idònies segons aquestes realitats divergents per aplicar el projecte socialista, la II i III Internacional rebutjaren desenvolupar aquests estudis, i només podrem trobar, obres que tractin la relació de la lluita obrera amb la pagesia –així com la naturalesa del mode de producció– en estudis d’abast estatal⁴⁹².

Aquest abandonament del socialisme ortodox d’aquest àmbit d’estudi, provocà com ja hem vist en el capítol anterior, una gran desorientació teòrica –i conseqüentment pràctica– en el moviment socialista de la perifèria, que diferents autors intentaran pal·liar amb estudis sobre la realitat llatinoamericana⁴⁹³.

No serà, fins a la dècada dels 70, amb l’aparició de la corrent “comunitarista”, que aquest debat prendrà de nou forma i condicionarà estructuralment els processos de transformació sociopolítica que s’estan protagonitzant a Amèrica Llatina des de finals de la dècada dels 90.

⁴⁹¹ AAVV, *Karl Marx. Escritos sobre la comunidad ancestral*, Vicepresidencia del Estado Plurinacional i Presidencia de la Asamblea Legislativa Plurinacional, La Paz, 2015, pàg. 825.

⁴⁹² Exemples d’aquestes obres són, entre les més destacades, “Lenin” Ulianov, V.I., *El desarrollo del capitalismo en Rusia*, Progreso, Moscou, 1979, “Lenin” Ulianov, V.I., *El Estado y la revolución*, op. cit., o Tse Tung, M., “Informe sobre la investigación verificada en Junan acerca del movimiento campesino”, a Tse Tung, M., *Obras escogidas de Mao Tse Tung*, op. cit.

⁴⁹³ Els principals exemples teòrics d’aquesta obra autòctona, són les ja mencionades Mariátegui, J. C., op. cit. i Aricó, J. M., op. cit.

El sorgiment del “comunitarisme” com a proposta de la teoria política, es fonamenta principalment en l’obra de Michel Walzer⁴⁹⁴, Michael Sandel⁴⁹⁵, Charles Taylor⁴⁹⁶ i Alasdair MacIntyre⁴⁹⁷, i neix com a crítica a l’individualisme que promou el liberalisme, però sobretot a l’individualisme extrem que comporta l’aplicació del model neoliberal. Com a contrapartida, els “comunitaristes” aposten per entendre l’individu, com un subjecte que forma part d’una comunitat, la qual té unes regles de funcionament determinades per la seva tradició històrica, social i cultural⁴⁹⁸.

Tal i com exposa Gargarella⁴⁹⁹, mentre que el liberalisme imposa des de l’Estat uns drets i deures universals al conjunt de les membres d’una societat, en tant que concep l’ésser humà com un subjecte autònom, el comunitarisme concep l’ésser humà com un ésser social que es regeix per uns objectius col·lectius basats en el bé comú, a partir de la solidaritat i cooperació entre les seves diferents membres.

En aquest sentit, mentre la funció de l’Estat pel liberalisme passa per tractar a totes les seves membres, fonamentant-se en un concepte d’“igualtat” que no té en compte les diferències entre elles, el comunitarisme atorga a l’Estat el paper de protegir les tradicions de les diferents

⁴⁹⁴ Entre les seves principals obres destaquen Walzer, M., *Las esferas de la justicia. Una defensa del pluralismo y la igualdad*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1993, Walzer, M., *Pensar políticamente*, Paidós Ibérica, Barcelona, 2010, o Walzer, M., *Tratado sobre la tolerancia*, Paidós Ibérica, Barcelona, 1998.

⁴⁹⁵ Podem destacar, d’entre la seva obra, Sandel, M., *El liberalismo y los límites de la justicia*, Editorial Gedisa, Barcelona, 2009, Sandel, M., *Filosofía pública. Ensayos sobre moral en política*, Marbot Ediciones, Barcelona, 2008 o Sandel, M., *Justicia: ¿Hacemos lo que debemos?*, Debate, Madrid, 2011.

⁴⁹⁶ Sobre aquest tema, podeu llegir Taylor, C., *El multiculturalismo y “la política del reconocimiento”*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2001, Taylor, C., *La ética de la autenticidad*, Paidós Ibérica, Barcelona, 2018, o Taylor, C., *Fuentes del yo. La construcción de la identidad moderna*, Paidós Ibérica, Barcelona, 2006.

⁴⁹⁷ Destaquen els seus llibres MacIntyre, A., *Tras la virtud*, Espasa Calpe, Barcelona, 2013, MacIntyre, A., *Historia de la ética*, Paidós Ibérica, Barcelona, 2018, o MacIntyre, A., *Animales racionales y dependientes: Por qué los seres humanos necesitamos las virtudes*, Paidós Ibérica, Barcelona, 2001.

⁴⁹⁸ El “comunitarisme” fa ús del concepte d’“animal social”, que es descriu a: Aristòtil, *op. cit.*

⁴⁹⁹ Podeu consultar Gargarella, R., *Las teorías de la justicia después de Rawls. Un breve manual de filosofía política*, Paidós Ibérica, Barcelona, 1999. En aquesta obra associa el plantejament liberal al pensament d’Immanuel Kant, mentre que associa el plantejament comunitarista al pensament d’Hegel.

comunitats, tot dotant-les d'una autonomia que les hi permeti viure segons les seves estructures pròpies d'organització social, política i econòmica.

D'aquesta diferència fonamental entre liberalisme i comunitarisme alhora d'entendre la naturalesa de l'ésser humà i el seu paper en la societat, és d'on neix el conflicte central entre ambdós projectes teòrics, i a partir del qual, el seu desenvolupament conceptual encara l'agreuja més.

Alhora, però, el projecte comunitarista, tot i partir de principis ètics com a la “solidaritat” i la “cooperació” en el sí d'una comunitat, del “bé comú” o la “justícia redistributiva”, o del respecte a l'autonomia de les comunitats, no qüestiona en cap cas l'estructura o mode de producció del capitalisme, sinó que implícitament el reconeix.

És per això, que el comunitarisme anglosaxó, *“es liberal por tres razones: primero, porque considera válidos ciertos conceptos típicamente liberales, como libertad, igualdad, derechos, justicia distributiva, etc; segundo, porque no ve las instituciones liberales como algo que debe ser abolido o modificado en su totalidad, sino más bien las considera como algo que ha sido logrado a través de la práctica política de ciertos grupos sociales; tercero, porque distingue entre la justicia en general y la justicia distributiva: mientras que un comunitarismo socialista trataría de cambiar, por ejemplo, una cierta estructura económica y social como el capitalismo, el comunitarismo liberal afirma que se tienen que conservar ciertas estructuras mejorándolas mediante un sistema de justicia distributiva”*⁵⁰⁰.

Un altre problema en el plantejament teòric, que ja hem observat en el capítol anterior, és el desencaix entre els principis teòrics del comunitarisme i la realitat llatinoamericana. Un cop més, les intel·lectuals atretes pels plantejaments “comunitaristes” hagueren de resoldre aquesta qüestió, a partir de la cerca de noves fonts i l'anàlisi de la realitat autòctona des del prisma comunitarista.

⁵⁰⁰ Dieterlen, P., “Liberalismo y democracia”, a *Estudios. Filosofía, historia y letras*, vol. 22, Instituto Tecnológico Autónomo de México, Mèxic, 1990, pàg. 74.

En aquest sentit, cal destacar dos exercicis teòrics contemporanis: el primer, la descoberta de “comunitaristes clàssics” anteriors als contemporanis, que poguessin plantejar instruments d’anàlisi i d’interpretació omesos pels “comunitaristes contemporanis”; i, en segon lloc, la materialització d’un projecte teòric “comunitarista” arrelat a la realitat i tradició històrica d’Amèrica Llatina.

Pel que fa a la primera qüestió, i partint de la premissa del doctor Guerra, el qual considera que “*la mera lectura de autores anglosajones en estas materias, es una lectura sesgada o al menos insuficiente. De allí la necesidad de incorporar otras fuentes y marcos interpretativos*”,⁵⁰¹.

Per aquest motiu, distingeix entre el “comunitarisme filosòfic”, defensat pels autors que hem vist anteriorment, en contraposició al que anomena “comunitarisme sensible”, una corrent de pensament que sorgeix de l’existencialisme a començament del segle passat, amb pensadors com ara Amitai Etzioni⁵⁰² (introduït a Amèrica Llatina per José Pérez Adán⁵⁰³), Emmanuel Mounier⁵⁰⁴, Martin Buber⁵⁰⁵ o Ferdinand Tönnies⁵⁰⁶.

Aquesta corrent, encara es separa més conceptualment dels principis del liberalisme, ja que no sols qüestiona la concepció de l’ésser humà i de la justícia que imposa el liberalisme, sinó que

⁵⁰¹ Guerra, P., *Comunitarismo en América Latina*, Consejo Pedagógico de Economía Solidaria de Antioquia, Medellín, 2015, pàg. 1.

⁵⁰² Etzioni és considerat el fundador del “comunitarisme” modern. Entre les seves obres destaquen, Etzioni, A., *La sociedad activa: una teoría de los procesos sociales y políticos*, Aguilar, Madrid, 1980, Etzioni, A., *La nueva regla de oro: comunidad y moralidad en una sociedad democrática*, Paidós Ibérica, Barcelona, 1999 o Etzioni, A., *La tercera vía hacia una buena sociedad: propuestas desde el comunitarismo*, Editorial Trotta, Madrid, 2001.

⁵⁰³ Entre les seves principals obres, destaquen Pérez Adán, J., *La salud social. De la socioeconomía al comunitarismo*, Editorial Trotta, Madrid, 1999, Pérez Adán, J., *Comunitarismo: cultura de solidaridad*, Sekotia Ediciones, Madrid, 2006, o bé, Pérez Adán, J., *Adiós Estado, bienvenida comunidad*, EIUNSA Ediciones, Madrid, 2008.

⁵⁰⁴ Destaca per crear el concepte de “personalisme comunitari”, que desenvolupa en obres com Mounier, E., *Comunismo, anarquía, personalismo*, Editorial Zeta, Madrid, 1973, Mounier, E., *El compromiso de la acción*, Editorial ZYX, Madrid, 1967, o Mounier, E., *Revolución personalista y comunitaria*, Editorial Zero, Bilbao, 1975.

⁵⁰⁵ De la seva obra traduïda al castellà, destaca Buber, M., *Caminos de utopía*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955, o Buber, M., *¿Qué es el hombre?*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1949.

⁵⁰⁶ Considerat un dels fundadors de la sociologia moderna, entre la seva obra destaca, Tönnies, F., *Comunidad y asociación*, Edicions 62, Barcelona, 1979, o Tönnies, F., *Principios de sociología*, Editorial Comares, Granada, 2009.

també qüestiona el model de relacions de producció i, dota a la comunitat d'un autonomia respecte l'Estat, per tal que la primera pugui definir la seva organització social, política i econòmica.

I, pel que fa a la segona qüestió (el sorgiment d'un model comunitarista que respongués a la realitat llatinoamericana), cal remuntar-nos a la corrent de pensament de la "teologia de l'alliberament"⁵⁰⁷ de la segona meitat del segle XX, que incorpora els principis del comunitarisme, tot afegint-los als del cristianisme i del marxisme.

Però pel que ens afecta en el present treball, cal fer referència al grup universitari bolivià Comuna⁵⁰⁸, sorgit a finals dels anys 90 i que serà la font d'inspiració dels processos polítics que han adoptat el nou constitucionalisme, i entre els que destaquen Luis Tapia⁵⁰⁹, Álvaro García Linera⁵¹⁰ i Raúl Prada⁵¹¹.

No és casual la data i el lloc de naixement del principal grup teòric que ha desenvolupat el comunitarisme a Amèrica Llatina. Finals dels anys 90 és quan el neoliberalisme s'ha estès a tot el conjunt del continent, tal i com ja hem recollit en capítols anteriors, i Bolívia és l'Estat-nació d'Amèrica Llatina on ja hi ha una major pes de la població indígena.

Tot i l'intent d'extermini de la població indígena al llarg de cinc segles, ja fos inicialment amb la conquesta per part de castellans i portuguesos o amb el darwinisme social a les repúbliques

⁵⁰⁷ D'entre l'extensa obra sobre el moviment de la "teologia de l'alliberament", destaquen les obres de Dussel, E., *Filosofía de la liberación*, op. cit., Gutiérrez, G., *Teología de la liberación. Perspectivas*, Ediciones Sígueme, Salamanca, 1984, Boff, L., *Teología del cautiverio y de la liberación*, Ediciones Paulinas, Madrid, 1980, Susin, L. C., *El mar se abrió. Treinta años de teología en América Latina*, Sal Terrae, Maliaño, 2001, o AAVV., *Cambio social y pensamiento cristiano en América Latina*, Editorial Trotta, Madrid, 1993.

⁵⁰⁸ Podeu trobar una aproximació al sorgiment i obra d'aquest grup a Kanahuaty, C. J., "El campo intelectual en Bolivia: el Grupo Comuna", a *Ecuador Debate*, núm. 94, Centro Andino de Acción Popular, Quito, abril 2015.

⁵⁰⁹ Les seves principals obres són Tapia, L., *Política salvaje*, CLACSO i Waldhuter Ediciones, Buenos Aires, 2011, Tapia, L., *Pensando la democracia geopolíticamente*, CLACSO i Muela del Diablo Editores, La Paz, 2009, Tapia, L., *El estado de derecho como tiranía*, CIDES-UMSA, La Paz, 2011, o Tapia, L., *El leviatán criollo*, Autodeterminación, La Paz, 2014.

⁵¹⁰ Per conèixer la seva obra, podeu consultar García Linera, A., *Democracia, Estado, Revolución: Antología de textos políticos*, Txalaparta, Tafalla, 2016, García Linera, A., *Forma valor y forma comunidad*, Traficantes de sueños, Madrid, 2015, o García Linera, A., *La potencia plebeya. Acción colectiva e identidades indígenas, obreras y populares en Bolivia*, CLACSO i Siglo XXI Editores, Buenos Aires, 2015.

⁵¹¹ D'entre les seves obres, podeu consultar Prada, R., *Subversiones indígenas*, Muela del Diablo Editores, La Paz, 2008, i especialment, els "*Cuadernos activistas*", que el propi autor edita i publica, i que es poden trobar a la xarxa.

americanes meridionals al llarg del segle XIX, a començaments del segle XXI la població indígena encara representa un 10% de la població total d'Amèrica Llatina. I, en diferents estats arriben a ser una majoria o representar un pes important de la població: Bolívia (entre un 55 i un 70%), Guatemala (48%), Perú (47%) o Equador (35%)⁵¹².

Des de la independència de les colònies, les poblacions indígenes –ja visquessin en territoris sense presència externa o en pobles i ciutats creades durant el colonialisme- han viscut “*en condiciones de vulnerabilidad y exclusión de la esfera económica y política del Estado, y de no reconocimiento de sus derechos*”⁵¹³. I, no sols això, sinó que socialment han estat considerades com el darrer esglaó de la piràmide social.

Fruit de l'aportació teòrica dels comunitaristes i de l'esquerra al llarg del segle XX, a finals de segle diferents governs es plantegen la integració de la població indígena als seus respectius estats. L'any 1986 les constitucions de Guatemala i Nicaragua (ambdues vigents actualment) són les primeres en reconèixer el “multiculturalisme constitucional”, per tal de reconèixer drets i deures específics a les comunitats indígenes.

Tanmateix, “*el constitucionalismo comenzó a expandir las listas de derechos de los aborígenes, sin tomar mayor conciencia del tipo de dificultades que de ese modo abría, y el tipo de tensiones que así maximizaba [...] el “respeto a la religión y costumbres” de tales grupos podía implicar la concesión a aquellos de territorios vastos, o la no utilización de territorios que el poder político prevaleciente podía querer dedicar para la explotación económica*”⁵¹⁴, el qual ja havia causat centenars de conflictes a Amèrica Llatina al llarg dels segles.

⁵¹² Dades extretes de Gregor Barié, C., *Pueblos indígenas y derechos constitucionales en América Latina: un panorama*, Instituto Indigenista latinoamericano (Mèxic), Comisión Nacional para el desarrollo de los pueblos indígenas (Mèxic) i Editorial Abya-Yala (Equador), 2003.

⁵¹³ Noguera Fernández, A., “Redefinición del Estado y derechos de los pueblos indígenas en las nuevas constituciones latinoamericanas”, a *Sortuz. Oñati Journal of Emergent Socio-legal Studies*, vol. 1, núm. 2, International Institute for the Sociology of Law, Oñati, 2007, pàg. 2.

⁵¹⁴ Gargarella, R., La sala de máquinas de la Constitución, *op. cit.*, pàg. 323.

El sorgiment d'aquests conflictes, provocà que el reconeixement dels drets dels pobles indígenes en aquestes constitucions –i les que sorgirien anys més tard– tinguessin un caràcter merament “formal”, és a dir, que oficialment estaven reconeguts, però que a la pràctica eren considerats drets jeràrquicament inferiors, que es vulneraven sistemàticament per l’“interès general” de l'Estat.

Com a resposta, “*el surgimiento de las organizaciones indígenas durante las pasadas décadas, puede considerarse como causa y efecto de las transformaciones sucedidas en la esfera pública con relación a los pueblos indígenas. Allí por los años sesenta, solamente existía un puñado de organizaciones formales creadas y manejadas por personas indígenas que perseguían objetivos de interés para sus pueblos. A mediados de los años noventa, brotan centenares de asociaciones de todo tipo y con propósitos diversos*”⁵¹⁵.

Una de les fites d'aquest “despertar indígena” i de la posada en pràctica del comunitarisme a Amèrica Llatina, fou l'alçament zapatista a Mèxic l'any 1994⁵¹⁶ com a protesta per la signatura del Tractat de Lliure Comerç entre els estats nord-americans, el que mostra clarament el caràcter antineoliberal del moviment indígena, i marcà un referent per a l'expansió dels moviments indígenes arreu de tot el continent.

Així doncs, el creixement sobtat del moviment indígena, “*se trata de una resistencia a una conjuntura histórica que repite aquella de los primeros años de la conquista. Y no se trata de una exageración. En los últimos años, han desaparecido más etnias y culturas que en todo el siglo pasado*”⁵¹⁷.

⁵¹⁵ Stavenhagen, R., *Los pueblos originarios: el debate necesario*, CLACSO, Buenos Aires, 2010, pàg. 39.

⁵¹⁶ Per una aproximació a aquest conflicte, podeu consultar EZLN., *EZLN: documentos y comunicados*, Era, Mèxic, 1994 (segon volum publicat per la mateixa editorial i amb el mateix títol l'any 1996), Muñoz Ramírez, G., *EZLN. 20 y 10, op. cit.*, o AAVV., *Luchas “muy otras”. Zapatismo y autonomía en las comunidades indígenas de Chiapas*, Universidad Autónoma Metropolitana, Mèxic, 2011.

⁵¹⁷ Dávalos, P., “Movimientos indígenas en América Latina: el derecho a la palabra”, a AAVV., *Pueblos indígenas, Estado y democracia*, CLACSO, Buenos Aires, 2005, pàg. 20.

Però, precisament, per l'expansió d'aquest moviment indígena, i arran dels canvis de govern a diferents estats d'Amèrica Llatina com a resposta a l'agreujament de les polítiques neoliberals al continent, aquest moviment abandonarà aquest caràcter “resistencialista” per tenir un paper actiu en aquests processos de canvi polític i participar activament en els processos constituents que sorgeixen sota el marc del nou constitucionalisme.

Aquest paper actiu dels moviments indígenes en aquests processos constituents planteja dues qüestions fonamentals a nivell constitucional i de la pròpia existència de l'Estat-nació liberal. La primera d'elles, és que *“esta pérdida de protagonismo, o crisis, del Estado-nación tradicional es lo que ha hecho plantear la idea de una necesidad de reconversión de la rígida materialidad institucional y burocrática poseedora del monopolio regulador característico del Estado republicano, a una forma de Estado concebido como espacio de participación democrática y coordinación de una pluralidad de sujetos colectivos (con lógicas de organización y autogestión propias y diferentes entre ellos) para la intervención y prestación de bienes públicos comunes, sobre todo en el ámbito social”*⁵¹⁸.

I, la segona, és que *“la sola formulación de que el Estado-nación ha fracasado en su intento de constituir sociedades homogéneas indica un debate cuyas consecuencias son profundas y en el cual los movimientos indígenas tienen una voz prioritaria. Transformar a un Estado excluyente, autoritario, violento, en un Estado pluralista, tolerante, participativo, democrático en sus procedimientos y en sus instituciones”*⁵¹⁹.

Així doncs, no estem parlant d'unes reformulacions constitucionals com les practicades a finals de la dècada dels 80 a Guatemala i a Nicaragua per tal d'aconseguir una “igualtat formal” des d'un punt de vista liberal, que es limiti a una simple reforma legal de l'Estat-nació liberal. Sinó, que estem parlant d'una transformació radical de l'organització política i socioeconòmica de l'Estat-

⁵¹⁸ Noguera Fernández, A., *Redefinición del Estado y derechos de los pueblos indígenas*, op. cit., pàg. 9.

⁵¹⁹ Dávalos, P., op. cit., pàg. 29.

nació, que entra diametralment en conflicte, ja no sols amb les polítiques neoliberals, sinó amb els propis pilars bàsics de l'Estat liberal.

Òbviament, el pes demogràfic de la població indígena en els processos constituents de les diferents Repúbliques que han apostat pel nou constitucionalisme, marca el grau d'importància que té la qüestió indígena en els nous textos constitucionals. La recepta no és la mateixa per Veneçuela, que compte amb una població indígena del 1,8%, que per l'Equador (35%) i Bolívia (55-70%). És per això –i tenint en compte que al capítol següent tractarem el cas específic de Veneçuela- que ens centrarem en els exemples d'aquests dos darrers estats.

El concepte fonamental d'aquesta transformació de l'Estat-nació liberal i republicà en un nou Estat-nació, que respongui als plantejaments comunitaristes i indigenistes, és el de l'Estat plurinacional. La instauració constitucional d'aquest tipus d'Estat-nació, *“implica que no sólo se trata de reformar las relaciones entre Estado y sociedad civil o entre ciudadanos y gobierno y estructuras estatales, que pertenecen en última instancia a un mismo tipo de sociedad, sino que lo que se trata de articular de nuevo modo son estructuras sociales provenientes de diferentes matrices de sociedad, además de poblaciones que se han socializado o formado en diferentes conjuntos de relaciones sociales, cosmovisiones, lenguas y también bajo diferentes estructuras de autoridad”*⁵²⁰.

És a dir, el monisme de l'Estat-nació liberal es trenca, i s'estableix un pluralisme de sobirania autònoma dins d'un mateix Estat-nació, que reconeixen a les comunitats indígenes com a subjectes polítics propis i autònoms que conviuen amb la resta de comunitats –indígenes o no- a partir d'un nou contracte social que garanteix la unitat territorial d'aquest Estat-nació.

Aquest canvi de paradigma és el que constitueix l'Estat multinacional i multicultural (o multicivilitzatori), en el qual es garanteix *“mediante una concepción pactista del poder la*

⁵²⁰ Tapia, L., *Consideraciones sobre el Estado Plurinacional*, a AAVV., *Descolonización en Bolivia. Cuatro ejes para comprender el cambio*, Vicepresidencia del Estado Plurinacional de Bolivia i Fundación Boliviana para la Democracia Multipartidaria, La Paz, 2011, pàg. 135.

convivencia, por medio de la articulación de la pluralidad, en una unidad política común de una sociedad diferencial, es decir, que tenga comunidades que son nacionales y otras que no lo son”⁵²¹.

Això genera una situació, en la qual els drets i deures d'un individu venen determinats per la seva adscripció a una comunitat o altra dins del propi Estat, generant una “ciudadania diferenciada”⁵²². I, per tant, aquest fet no transcendeix sols sobre els individus, sinó també sobre els territoris en els quals viuen. Aquesta pluralitat de situacions, implica que les institucions hagin d'adoptar una estratègia de “geometria variable”, per permeti donar solucions diferents en funció de la pluralitat de realitats.

És per això, que la concepció “plurinacional”, “multicultural”, etc. que reconeix el nou constitucionalisme, no sols es limita al reconeixement de drets específics per a les persones que conformen les comunitats indígenes, com succeeix amb les constitucionals de finals dels 80, sinó que van més ellà, i representa una cessió de poder de l'Estat-nació a les comunitats.

Aquesta cessió de sobirania, permet l'autonomia real de les comunitats, el que implica la sobirania de la comunitat sobre el seu territori, en clau política, l'autogestió dels seus recursos, en l'esfera econòmica, i el respecte a les seves organitzacions tradicionals, en matèria social. I, ahora, “desmonopolización étnica de la estructura macro o general del Estado: se requeriría simultáneamente a estos procesos de construcción autonómica una presencial real y proporcional de las comunidades culturales indígenas y de sus prácticas, en la composición y estructuración del sistema de instituciones y poderes que regulan la comunidad política superior del Estado”⁵²³. Per tant, és un moviment en ambdues direccions en l'escala territorial: cessió de sobirania del poder central als territoris autònoms, i ahora, presència i representació dels territoris autònoms a les institucions del poder central.

⁵²¹ García Linera, A., *La potencia plebeya*, op. cit., pàg. 320.

⁵²² Concepte teòric desenvolupat per Taylor, C., *El multiculturalismo*, op. cit.

⁵²³ Noguera Fernández, A., *Redefinición del Estado y derechos de los pueblos indígenas*, op. cit., pàg. 15

En l'àmbit polític, més enllà d'aquesta integració plural de les diferents comunitats en l'estructura de l'Estat, cal destacar també la implantació d'instruments de democràcia participativa al conjunt de l'Estat-nació que venen heretades de la tradició comunitària de les poblacions indígenes, com és el cas de les assemblees comunals.

Una qüestió central per l'interès d'aquest treball, en tant en quant veurem en el proper capítol, la construcció del poder popular a Veneçuela ha implicat el desenvolupament del poder comunal, així com també hem vist en el present capítol, l'intent de debat teòric en Karl Marx en base a l'estudi de les comunitats primitives, i els posteriors debats en l'esquerra sobre el paper de la pagesia i de la propietat comunal en els processos de construcció del socialisme.

Però, si hi ha una qüestió que entra diametralment en contra dels plantejaments liberals i de la conformació de l'Estat-nació liberal a Amèrica Llatina amb el projecte d'Estat multinacional i comunitari, és la concessió d'autonomia territorial a les comunitats indígenes, pel que respecte a la qüestió de la propietat.

Si ja hem comentat que al llarg dels segles, i especialment amb la implementació de les polítiques neoliberals, el fracàs de l'Estat-nació liberal per incloure les comunitats indígenes eren els conflictes pel control del territori per a la seva explotació econòmica, els nous Estat-nació que dissenya el nou constitucionalisme, reconeixen explícitament el control de les comunitats indígenes sobre el seu territori, i no sols això, sinó que respecte les formes de propietat ancestral de la terra de les seves comunitats⁵²⁴.

Aquesta qüestió és cabdal, en tant en quant, el control del territori i l'autogestió de les comunitats indígenes impliquen l'expulsió del Capital d'aquests territoris i la substitució del mercat com a agent regulador de l'economia comunitària. Per tant, en aquests territoris apareix clarament el poder comunal, com un mode de producció i relacions socials postcapitalista, basat en un model d'organització tradicional de caràcter precapitalista.

⁵²⁴ Sobre l'organització de les terres comunitàries ancestrals, i el seu reconeixement per part del nou constitucionalisme, podeu consultar Prada, R., *Subversiones indígenas, op. cit.*, on ens parla del model de propietat de la terra i de relacions de producció de l'"ayllu".

Precisament, per aquest caràcter tradicional i precapitalista de l'organització de les comunitats indígenes, es poden produir desajustos entre les diferents organitzacions comunitàries indígenes i el propi Estat-nació.

Ens referim, per exemple, a “*que el constitucionalismo plurinacional crea enclaves no democráticos. Hablamos de comunidades que, por un lado, tienen formas de gobierno que no son muy comprensibles para los extraños, y por otro, tienen problemas democráticos en su interior [però per contra] cuando tomamos seriamente la idea de plurinacionalidad, una de las cuestiones que resultan más claras, tanto en África como en América Latina, es que solamente desde afuera las culturas son estáticas. Las culturas están cambiando siempre*”⁵²⁵.

Per tal d'aprofitar les potencialitats d'aquests modes de producció precapitalista, amb l'objectiu d'avançar cap a una societat postcapitalista (recordem els estudis de Marx sobre la Comuna de París, el mode de producció asiàtic o les comunitats rurals russes), tot plantejant les contradiccions entre ambdós models, s'ha iniciat un debat dins d'aquesta corrent a Amèrica Llatina per tal d'integrar el comunitarisme i l'indigenisme dins d'un projecte continental de construcció del projecte socialista, sota el nom de “socialisme comunitari”⁵²⁶.

Partint de la història del pensament marxista i de la pràctica socialista, així com de la teorització del grup Comuna, aquesta nova corrent del “socialisme comunitari”, entén el model comunal com una “poderosa palanca” per a instaurar un nou model de relacions de producció que obrin les portes a una transformació social i econòmica a nivell estatal i continental.

Tanmateix, qüestionen la teoria de l'“Estat integral” com a pont de transició entre el capitalisme i el socialisme, com defensa Álvaro García Linera, ja que tot i defensar la concepció de

⁵²⁵ De Sousa Santos, B., “La reinención del Estado y el Estado plurinacional”, a *OSAL*, núm. 22, CLACSO, Buenos Aires, 2007, pàg. 37.

⁵²⁶ A més dels treballs realitzats pel grup Comuna, també destaquen nous treballs que parteixen d'aquestes tesis, com els de De Alarcón, S., “Socialismo comunitario”, a AAVV, *Descolonización en Bolivia. Cuatro ejes para comprender el cambio*, Vicepresidencia del Estado Plurinacional de Bolivia i Fundación Boliviana para la Democracia Multipartidaria, La Paz, 2011, o Cortéz, R., *Sujetos y autonomía en la transición estatal boliviana*, FES-ILDIS i FDBM, La Paz, 2012.

l'”Estat integral”, com aquell tipus d'Estat en que de nou es fonen l'esfera política i l'esfera social, *“tal vez sea la condición necesaria si realmente el germen de Estado Plurinacional que hoy existe logra constituirse en formas sociales –aunque sean mínimas- de restitución al cuerpo social de lo usurpado por el Estado, lo que sólo se puede lograr si desmoronamos todavía más las relaciones del capital y la colonialidad. Esta es todavía una lucha en marcha. De ninguna manera el llamado Estado Integral parece ser condición suficiente para el tránsito hacia el socialismo”*⁵²⁷.

El debat que planteja el “socialisme comunitari” està centrat en quatre grans blocs: el paper de l'Estat en el procés de transició; el paper i la importància de les avantguardes organitzades; el tema del poder i el sorgiment de les noves elits; i les condicions de possibilitat de construcció a mitjà i llarg termini del socialisme comunitari.

Pel que a la primera qüestió, el “socialisme comunitari” parteix òbviament d'una concepció marxista de l'Estat com a instrument de transformació de la societat, però com a instrument heretat del capitalisme que cal transformar per a posteriorment ser destruït. I, alhora, rebutja la centralització de l'Estat –com defensaria la teoria leninista de la “dictadura del proletariat”- i aposta per *“la autonomía, en su versión “más originaria”, es decir, no limitada a fórmula de administración territorial del Estado, sino a autogobierno de las distintas comunidades tanto rurales como urbanas es, a mi entender, la pista más concreta para convertir la actual transición estatal en construcción de las bases materiales, políticas e ideológicas que nos puedan conducir a un orden social post capitalista”*⁵²⁸.

Però, alhora, aquesta autonomia ha d'anar lligada a un desenvolupament de la participació social en aquest procés, amb l'objectiu que l'interès comú i el del procés de transformació global, siguin el pilar fonamental de l'autogestió a les comunitats, en lloc de caure en una dinàmica

⁵²⁷ Viaña, J., “Construyendo fundamentos en la lucha por un Socialismo Comunitario”, a AAVV., *Descolonización en Bolivia. Cuatro ejes para comprender el cambio*, Vicepresidencia del Estado Plurinacional de Bolivia i Fundación Boliviana para la Democracia Multipartidaria, La Paz, 2011, pàg. 389.

⁵²⁸ Cortéz, R., “Del socialismo real al Autogobierno consciente”, a AAVV., *Descolonización en Bolivia. Cuatro ejes para comprender el cambio*, Vicepresidencia del Estado Plurinacional de Bolivia i Fundación Boliviana para la Democracia Multipartidaria, La Paz, 2011, pàg. 414.

corporativista, que provoqui una lluita d'interessos entre comunitats i una competitivitat entre aquestes.

Per aquest motiu, l'Estat té un paper fonamental en l'impuls del procés, però ha de cedir el seu protagonisme a l'autoorganització comunal, ja que, *“cuando lo político prima por sobre de lo social empieza a ponerse en lugar de lo social y a sustituirlo, o lo que debería ser el producto de decisiones a partir de mecanismos sociales de autoorganización y no políticos es resuelto en términos de las ideas de algunos políticos o “jefes” de Estado. Incluso aunque fueran bien intencionados y progresistas, este procedimiento encierra un aspecto de error conservador de entrada, que es hacer primar lo político. Es lo que Mészáros⁵²⁹ llama “sustitucionismo” inherente a la política como tal”*⁵³⁰.

Aquest protagonisme comunitari i pèrdua de poder de l'Estat és un element central del “socialisme comunitari”, que enllaça amb la qüestió de les avantguardes i les noves elits que generés el procés de transició al socialisme. Sobre aquesta qüestió, i influenciats per l'experiència soviètica, aquesta corrent posa l'accent en la importància d'evitar la “burocratització” de l'Estat, així com també, que aquest procés pugui absorbir els subjectes més conscients del moviment socialista comunitari. Per aquest motiu, planteja mecanismes i mesures de control social de les institucions públiques, de limitació de mandats, de rotació de càrrecs, etc.

Pel que fa a la darrera qüestió, ja hem vist com aquesta corrent és crítica amb els postulats del grup Comuna, però alhora, defensa el seu projecte com a fase necessària per poder plantejar un avenç cap al socialisme comunitari. En aquest sentit, *“los principales avances conseguidos que pueden ayudar a buscar esa dirección se resumen en una mayor soberanía económica, el reconocimiento de la pluralidad económica, en el descentramiento entre el poder económico de los grandes capitales y el poder político, en el reconocimiento de que las riquezas naturales son de*

⁵²⁹ L'autor es refereix al teòric ja citat Istvan Meszarov. El concepte de “sustitucionismo” apareix a l'obra Meszárov, I., *Más allá del capital*, op. cit.

⁵³⁰ Viaña, J., op. Cit., pàg. 375.

propiedad social y no estatal y en haber abierto el camino para modificar la política sobre la tierra y propiedad de la tierra”⁵³¹.

Abans d’acabar aquest capítol, i per últim, cal fer referència a una altra corrent que ha generat un important debat polític, a partir dels fonaments del comunitarisme i l’indigenisme. Es tracta del projecte econòmic, social i polític desenvolupat a partir del concepte quítxua *Sumak kawsay*, o en aimara *Suma Qamaña*, que en castellà s’ha traduït com el “*Buen vivir*”⁵³².

El “*Buen vivir*” apareix com un projecte complementari al “socialisme comunitari”, que també sorgeix d’Ecuador i Bolívia principalment i que també l’han recollit constitucionalment, i que parteix dels mateixos postulats que l’indigenisme i el comunitarisme.

Si hi ha quelcom de particular en el concepte del “*Buen vivir*” que el diferencia del “socialisme comunitari” és un major accent en qüestions com el medi ambient o en el benestar de l’individu, qüestionant el model de desenvolupament i d’acumulació capitalista del neoliberalisme, i apostant també per una aposta pel coneixement tradicional, la redistribució de la riquesa, la propietat social i les formes d’organització comunals dels pobles indígenes.

Si a Veneçuela s’ha difós el “socialisme del segle XXI” com el projecte polític que defineix l’acció governamental, a Ecuador ha estat precisament el “socialisme del *Buen Vivir*”, concepte el qual es recull en el Plan Nacional 2013-2017, on es fixen les línies estratègiques d’acció del govern per a aquest quadrienni⁵³³.

⁵³¹ Cortéz, R., “Del socialismo real al Autogobierno consciente”, *op. cit.*, pàg. 420.

⁵³² Entre els diferents intel·lectuals que han impulsat aquest debat, destaquen Acosta, A., *El Buen Vivir. Sumak Kawsay, una oportunidad para imaginar otros mundos*, Icària editorial, Barcelona, 2013, De Sousa Santos, B., *Renovar la teoría crítica y reinventar la emancipación social*, CLACSO, Buenos Aires, 2006, o especialment com a obra coral i de síntesi d’aquest pensament, Delgado Ramos, G. C. (coord.), *Buena vida, buen vivir: imaginarios alternativos para el bien común de la humanidad*, Universidad Nacional Autónoma de México, Mèxic, 2014.

⁵³³ Consejo Nacional de Planificación República del Ecuador, *Plan Nacional de Desarrollo. Plan Nacional para el Buen Vivir 2013-2017*, Secretaría Nacional de Planificación y Desarrollo, Quito, 2013.

3.5.- El nou constitucionalisme llatinoamericà: un nou model?

3.5.1.- Els orígens i precursors del nou constitucionalisme llatinoamericà

Després d'analitzar en el capítol 2 del present treball l'evolució política, econòmica i social d'Amèrica Llatina al llarg del segle XIX i XX, condicionada pel model neocolonial, no vindrà de nou si afirmem que la tradició constitucional d'Amèrica Llatina, s'ha basat en unes cartes magnès elaborades per unes elits polítiques al servei dels interessos econòmics de l'oligarquia estatal i, sobretot, dels interessos dels poders econòmics estrangers⁵³⁴.

La subordinació de l'Estat -i sobretot de l'esfera social- als interessos del capital, han generat unes superestructures totalment bolcades a l'optimització del rendiment dels interessos d'aquesta darrera esfera. I, les constitucions, com a textos suprems de l'ordenament jurídic, n'han estat instruments imprescindibles per tal de garantir la perpetuació del model socioeconòmic neocolonial.

Si mentre als estats centrals del sistema-món capitalista, al llarg del segle XIX i XX, s'han anat desenvolupant diferents etapes de constitucionalisme, que han significat un aprofundiment democràtic de l'Estat Liberal -com he analitzat al capítol 1-, les constitucions dels estats perifèrics (com és el cas llatinoamericà), també han realitzat una evolució divergent en funció d'aquesta situació geopolítica a escala global.

Mentre, que “*con la progresiva transformación del Estado Liberal de Derecho en, primero, en Estado Democrático y, posteriormente, Estado Democrático y Social de derecho, los pueblos europeos reivindicaron el concepto de Constitución que les fue arrebatado durante el siglo nominalista, y fue a través de esos nuevos textos constitucionales cuando el principio democrático gozó de la mayor expresión hasta el momento*”⁵³⁵ a Amèrica Llatina el caràcter “nominalista” de les

⁵³⁴ Per analitzar l'evolució del constitucionalisme a Amèrica Llatina al llarg dels darrers segles, podeu consultar l'obra ja citada de Gargarella, R., *La sala de máquinas de la Constitución*, op. cit.

⁵³⁵ Viciano Pastor, R., i Martínez Dalmau, R., “El proceso constituyente venezolano en el marco del nuevo constitucionalismo latinoamericano”, a *Àgora – Revista de Ciencias Sociales*, núm. 13, 2005, pàg. 57.

seves constitucions s'ha perpetuat al llarg del segle XX, i encara actualment, es vigent en la majoria dels seus estats.

Aquest caràcter “nominalista” implica que, tot i que la Constitució és en el sistema ordenament jurídic de l'Estat liberal el document suprem que regula el desenvolupament legislatiu i reglamentari que regeixen les relacions dins d'un Estat, aquestes cartes supremes esdevenen un instrument ineficient que es limiten a ser “*meros documentos programáticos de naturaleza política*”⁵³⁶, que en cap cas garanteixen legalment el seu desenvolupament, i que tampoc, garanteixen l'establiment d'un mínim de drets socials i econòmics als seus ciutadans i ciutadanes.

Mentre que, per contra, aquesta caràcter “nominalista” ha servit perquè els estats -i les elits que els controlen- poguessin tenir marge jurídic i institucional per anar adaptant l'ordenament jurídic als interessos de les elits econòmiques, ja fossin autòctones, com sobretot estrangeres.

A més d'aquest caràcter “nominalista”, cal destacar també el seu caràcter de “constitucionalisme adaptat”, és a dir, de ser textos constitucionals que es basaven en una “*adaptación de mecanismos constitucionales que habían sido pensados para países y sociedades diferentes a la reflexión sincera de las soluciones que podían ser eficaces y apropiadas para sus propios entornos*”⁵³⁷.

I, òbviament, no cal dir que l'origen d'aquests “*países y sociedades diferentes*” era bàsicament el dels Estats Units i d'altres estats centrals del sistema-món capitalista, on s'instruïen les elits polítiques que governaven els països perifèrics.

Per aquest motiu, “*las constituciones del constitucionalismo criollo no cumplieron más que los objetivos que habían determinado las élites: la organización del poder del Estado y el mantenimiento, en algunos casos, de los elementos básicos de un sistema democrático formal*”⁵³⁸.

⁵³⁶ *Íbid*, pàg. 57.

⁵³⁷ Viciano Pastor, R., i Martínez Dalmau, R., “Los procesos constituyentes latinoamericanos y el nuevo paradigma constitucional”, a *Revista del Instituto de Ciencias Jurídicas de Puebla*, núm. 25, 2010, pàg. 10.

⁵³⁸ Martínez Dalmau, R., “El nuevo constitucionalismo americano”, a AAVV., *El legado de las Cortes de Cádiz*, Tirant lo Blanch, València, 2011, pàg. 851.

D'aquest doble caràcter de la tradició constitucionalista llatinoamericana, que garantí un sistema neocolonial que tendia a crear cada cop majors desigualtats socials i econòmiques, lligada al divorci entre els governs dels estats llatinoamericans i la seva ciutadania, és a dir -per seguir el model emprès fins ara- de la tensió entre l'esfera pública i l'esfera social, es produeix una crisi de legitimitat d'aquest model.

D'aquest qüestionament, en sorgeix una reivindicació social en forma de procés constituent que aposta per un nou caràcter constitucional que garanteixi legalment un seguit de drets i l'aprofundiment democràtic de les estructures de l'Estat.

Per aquest motiu, no es d'estranyar que aquests processos siguin promoguts per *“movimientos cívicos combinados con propuestas políticas adoptadas por los pueblos, en escenarios de alta conflictividad social y política”*⁵³⁹.

I, que, *“por lo tanto, uno de los primeros rasgos visibles en el nuevo constitucionalismo latinoamericano es la sustitución de la continuidad constitucional –sustento de ese viejo constitucionalismo que hemos denominado constitucionalismo criollo-, bajo el hilo conductor del poder de reforma de la constitución en manos de los legislativos ordinarios, por la ruptura con el sistema anterior que, proveniente de los procesos constituyentes, se traduce en los nuevos textos”*⁵⁴⁰.

A més, cal tenir en compte, que el “nou constitucionalisme llatinoamericà” representa una evolució respecte el “nou constitucionalisme”⁵⁴¹ aparegut a partir de la dècada dels setanta, ja que *“el neoconstitucionalismo es una corriente doctrinal, producto de años de teorización académica*

⁵³⁹ Viciano Pastor, R., i Martínez Dalmau, R., *Los procesos constituyentes latinoamericanos*, op. cit., pàg. 12.

⁵⁴⁰ Martínez Dalmau, R., *El nuevo constitucionalismo americano*, op. cit., pàg. 853.

⁵⁴¹ Per una aproximació al concepte de “nou constitucionalisme” podeu consultar Viciano Pastor, R. i Martínez Dalmau, R., “¿Se puede hablar de un nuevo constitucionalismo latinoamericano como corriente doctrinal sistematizada?”, ponència al VIII Congreso Mundial de la Asociación Internacional de Derecho Constitucional, Mèxic, 2010. Sobre la diferència de concepte entre “nou constitucionalisme” i “neoconstitucionalisme”, podeu consultar Belloso Martín, N., “El neoconstitucionalismo y el “nuevo” constitucionalismo latinoamericano: ¿Dos corrientes llamadas a entenderse?”, a *Cuadernos Electrónicos de Filosofía del Derecho*, núm. 32, Institut de Drets Humans de València, València, 2015.

*mientras que, [...] el nuevo constitucionalismo latinoamericano es un fenómeno surgido en el extrarradio de la Academia [...] y consiguientemente, carece de una cohesión y una articulación como sistema cerrado de análisis y proposición de un modelo constitucional*⁵⁴².

El primer text constitucional que s'inclou dins d'aquesta nova corrent constitucionalista a Amèrica Llatina és la *Constitución Política de Colombia* de 1991, encara vigent actualment tot i diferents reformes en els darrers anys.

Tanmateix, no serà fins als posteriors processos constituents a Bolívia, Equador i Veneçuela que el nou constitucionalisme s'establirà com a una nova corrent constitucional a nivell continental.

3.5.2.- Característiques del “nou constitucionalisme llatinoamericà”

Òbviament, si totes les cartes constitucionals promulgades en aquestes repúbliques es poden categoritzar sota l'epígraf de “nou constitucionalisme”, és perquè totes elles presenten característiques comunes que les diferencia de la resta de constitucions dels estats d'Amèrica Llatina.

I, cal destacar, que aquestes característiques comunes entre elles i divergents amb la corrent constitucional tradicional, no es basen solament en el contingut o el caràcter d'aquests textos constitucionals, sinó que una de les dues principals característiques centrals del “nou constitucionalisme” no es centra en el resultat final, sinó en el procés implementat per tal de promoure els nous textos constitucionals.

És per això, que abans de parlar de les constitucions boliviana, colombiana, equatorianes i veneçolanes, cal parlar dels seus respectius processos constituents: Bolívia (2006-2009), Colòmbia (1991), Equador (1998 i 2007-2008) i Veneçuela (1999)⁵⁴³.

⁵⁴² Viciano Pastor, R., i Martínez Dalmau, R., *¿Se puede hablar de un nuevo constitucionalismo latinoamericano como corriente doctrinal sistematizada?*, op. cit., pàg. 4.

Aquests processos constituents, tenen en comú, que *“a diferencia de los procesos constituyentes anteriores que se habían desarrollado, particularmente en América Latina, y siguiendo el ejemplo europeo, de espaldas a la población, estos serán procesos activadores mediante referendo por el pueblo, que suponen un rescate de los principios de soberanía popular y de la doctrina clásica del poder constituyente mediante la elección democrática de una Asamblea Constituyente originaria con funciones de redacción de un proyecto de Constitución que debe someterse a ratificación popular”*⁵⁴⁴.

En consonància i també com a conseqüència de la naturalesa d'aquesta primera característica comuna, la segona i darrera característica principal d'aquests nous textos constitucionals tenen a veure amb el seu caràcter substantiu.

Per primer cop, cartes constitucionals llatinoamericanes recullen un seguit de prerrogatives que fins llavors, no apareixien en cap text constitucional de la corrent tradicional.

Però, aquestes innovacions no són poques -ni acotades temàticament- sinó que representen un nou paradigma constitucional, ja que no sols afecten a tots i cadascun dels diferents elements tradicionals que conformen un text constitucional, sinó que a més, recullen noves demandes socials que fins al moment eren excloses del seu reconeixement constitucional.

3.5.2.1.- Innovacions procedimentals

Com ja hem dit, la primera d'aquestes novetats, és el procediment pel qual es promulguen aquests nous textos constitucionals.

⁵⁴³ Sobre un estudi d'aquests processos, podeu consultar Compains, E., *Botere Konstituziogilea latinoamerikar konstitucionalismo berrian. Venezuela, Bolivia eta Ekuadorreko akzen prozesu konstituziogileen analisi konparatubat*, Instituto Vasco de Administración Pública, Oñati, 2016.

⁵⁴⁴ Noguera Fernández, A. i Criado, M., “La Constitución colombiana de 1991 como punto de inicio del nuevo constitucionalismo en América Latina”, a *Revista Estudios Socio-Jurídicos de la Universidad del Rosario*, vol. 13, núm. 1, Universidad del Rosario, Bogotá, 2011, pàg. 18.

Si bé les constitucions de tots els estats contempnen mecanismes de reforma d'aquestes a partir de les institucions públiques, les constitucions del “nou constitucionalisme” parteixen de la teoria del “poder constituent”, és a dir, el de retornar la sobirania a la ciutadania, perquè aquesta durant un temps limitat pugui proposar un nou text constitucional que substitueixi l'anterior, per dotar-se d'un nou contracte social.

Així doncs, tot i que la iniciativa del procés recau òbviament en les institucions públiques “el poder constituït”, ja que és qui determina i regula el procediment que se seguirà durant aquesta etapa constituent, aquest poder renuncia a exercir les seves prerrogatives constitucionals, per tal que sigui “el poder constituent” qui lideri aquest procés.

Per tant, tot i tractar-se d'una qüestió procedimental, alhora també té un caràcter substancial, ja que des del propi inici de la implementació del procés s'activa i es reconeix explícitament, el caràcter “participatiu” d'aquest procés. Més enllà de la importància d'aquesta participació popular, com a element legitimador del procés i del text constitucional resultant del procés.

Òbviament, el sorgiment d'aquests processos constituents en diferents estats d'Amèrica Llatina, no venen motivats per una casuística de caràcter idealista, en el que un bon dia el poder constituït decideix de cedir la sobirania al poder constituent per iniciar un canvi en els fonaments i les estructures d'un Estat-nació, sinó que *“los procesos constituyentes de Colombia y Ecuador fueron impulsados, viabilizados y proyectados por la presión de grandes movimientos de masas de impronta ideológica alternativa o por movimientos político-militares, de amplia base social, con altas reivindicaciones sociales”*⁵⁴⁵.

3.5.2.2.- Innovacions substantives

⁵⁴⁵ Palacios, F., “La ruptura constitucional del Estado precario: los derechos sociales en el nuevo constitucionalismo iberoamericano. La especificidad del modelo venezolano”, a *Ágora. Revista de Ciencias Sociales*, CEPS, Valencia, 2006, pàg. 3.

El “nou constitucionalisme llatinoamericà” introdueix tres innovacions estructurals comunes pel que fa a contingut, que esdevenen els pilars fonamentals del debat substantiu dels processos constituents que es produeixen a Amèrica Llatina des de la darrera dècada del segle XX i que s'aprofundeixen a la primera dècada del XXI.

Aquestes tres innovacions, giren entorn a la qüestió dels drets socials i econòmics de la població –els anomenats drets de tercera generació–; a la sobirania i independència de la República com a qüestió endèmica a causa del colonialisme i l'organització del sistema-món capitalista, on també es planteja com hem vist en el capítol interior el reconeixement de l'existència de diferents nacions o culturals dins del propi Estat-nació; i, per últim, la participació política de la ciutadania, ja sigui a través de mecanismes de control social de les institucions públiques, o ja sigui, a través d'instruments per a l'autoorganització i per a la participació de la ciutadania en la presa de les decisions públiques.

I, no sols això, sinó que una de les principals novetats d'aquests processos constituents, i els textos constitucionals resultants, són l'aparició de reformes i nous mecanismes constitucionals, per tal que tots els drets, deures i orientacions als quals la conclusió del procés constituent atorga un caràcter constitucional, ofereixin garanties constitucionals per garantir-les a la ciutadania.

A continuació, analitzarem aquestes tres innovacions constitucionals amb major deteniment, així com també aquests mecanismes constitucionals que es modifiquen o s'introdueixen per garantir la garantia d'aquests preceptes constitucionals.

3.5.2.2.1.- Drets socials

La primera d'aquestes característiques és l'aprofundiment democràtic en la garantia dels drets socials i econòmics, els anomenats com a drets de tercera generació. Com ja hem vist, a diferència de l'Estat liberals als estats centrals del sistema-món capitalista, als estats perifèrics -i per

tant també als llatinoamericans- els textos constitucionals no evolucionaren cap a un model d'Estat democràtic, social i de dret.

Per tant, els primer dels objectius de les noves constitucions llatinoamericanes, ha estat el reconeixement -i sobretot protecció i garantia jurídica- de drets socials per al conjunt de la seva població, inclosa la població indígena, que n'havia estat exclosa tradicionalment.

Des del drets individuals que les antigues constitucions ja reconeixien, però no protegien, com ara el dret a la llibertat d'expressió i reunió, fins a drets de socials i econòmics que les constitucions dels estats centrals del sistema-món no reconegueren fins arribats al segle XX i la implantació de l'Estat del Benestar, com ara l'ensenyament universal o l'accés universal a la sanitat⁵⁴⁶.

Aquesta diferenciació entre drets individuals (drets civils i polítics) i els drets socials no és gratuïta. El constitucionalisme tradicional ha creat una barrera per separar aquests conjunt de drets per a *“apoyar la concepción de que los derechos sociales no son derechos sino que son otro tipo de normas legales, concretamente, garantías institucionales, principios o directrices para guiar las políticas sociales [...] ello ha servido para ponerlo en conexión con la idea de que los derechos civiles y políticos son derechos que requieren de especial protección y los sociales no”*⁵⁴⁷.

Per contra, els diferents textos constitucionals que s'inscriuen dins la corrent del “nou constitucionalisme” eliminen aquesta barrera, optant per igualar els drets civils i polítics amb els drets socials. A diferència de les constitucions dels Estats liberals desapareix la categoria de “drets fonamentals”, aquells que es troben a la part superior de la jerarquia de drets i que compten amb un sistema de protecció especial, però no per devaluar la protecció i garantia d'aquests, sinó perquè els

⁵⁴⁶ Com hem vist al primer capítol, aquest progressiu reconeixement de drets del conjunt de la ciutadania per part de l'Estat, són fruit de la “lluita de classes” i, per tant, de la tensió entre l'esfera Social i del Capital, que repercuteix en l'Estat. Per tant, aquest reconeixement es fa extensiu en aquesta data, però ve desenvolupant-se progressivament en les dècades anteriors a partir de les lluites socials.

⁵⁴⁷ Noguera Fernández, A., *Los derechos sociales en las nuevas constituciones latinoamericanas*, Tirant lo blanch, València, 2010, pàg. 25.

drets socials, que s'ubiquen en un segon rang dins del constitucionalisme liberal, passin a comptar amb la mateixa garantia i protecció que els anomenats “drets fonamentals”.

Una qüestió cabdal en la protecció del conjunt de drets és la categoria d'indivisibilitat, interdependència i interrelació de tots els drets recollits. Això vol dir, que a diferència de la concepció del constitucionalisme, en que els drets socials són secundaris i no es consideren imprescindibles per garantir els “drets fonamentals” del ciutadà, el nou constitucionalisme entén que si els drets socials no són coberts i protegits per l'Estat, es posa també en perill la satisfacció i garantia de la resta de drets del ciutadà, posant en evidència i recalcant un cop més, la necessitat d'entendre els drets com un conjunt i no segons divisions⁵⁴⁸.

De fet, aquesta concepció, no és exclusiva del nou constitucionalisme, sinó que diferents tractats internacionals sobre drets humans –com ara el Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics de la ONU de 1966- la recullen, tot i que les constitucions dels estats llatinoamericans prèvies a la de Veneçuela de 1999 i la majoria de constitucions dels estats centrals del sistema-món, no ho reconeguin.

Una nova característica en la concepció dels drets per part del nou constitucionalisme és el principi de clàusula oberta, el qual estableix que tenint en compte que la Constitució és fruit d'un determinat moment històric i que la societat es troba en evolució constant, aquesta pot provocar l'aparició de nous drets que per molt que la Constitució no hagi recollit, perquè en aquell moment no existien, ha de procurar reconèixer i protegir.

Aquesta visió dinàmica del Dret, podríem considerar-la alhora, com una visió dialèctica de la societat, que defuig de considerar els drets com a “elements naturals” característic del liberalisme clàssic, i dóna un caràcter social a aquest. “*La prueba inequívoca de la historicidad de los derechos humanos está en la evolución, la transformación y la aparición constante de nuevos derechos a lo*

⁵⁴⁸ Per aprofundir en aquesta qüestió, podeu consultar Noguera Fernández, A., “¿Derechos fundamentales, fundamentalísimos o, simplemente, derechos? El principio de indivisibilidad de los derechos en el viejo y en el nuevo constitucionalismo”, a *Derechos y libertades: revista del Instituto Bartolomé de las Casas*, núm. 21, Universidad Carlos III, Madrid, 2009, pp. 117-147.

*largo de la historia. Durante las últimas décadas atrás, pero además, se trata de un proceso no acabado sino abierto en su evolución a la aparición de nuevos derechos, reivindicaciones por nuevos y alternativos movimientos sociales urbanos, vecinales, ecologistas, indígenas, campesinos, feministas, etc., no reconocidos todavía por el derecho oficial*⁵⁴⁹.

En aquesta línia d'incorporar drets que en el moment d'aprovació del text constitucional no existeixen socialment o no estan reconeguts, destaca també l'aplicació directa i la jerarquia constitucional dels tractats internacionals sobre drets humans. Sent coherents, amb els propis drets reconeguts en la Constitució, garantint la protecció d'aquests a partir dels instruments de l'Estat.

Per últim, cal destacar en aquest canvi de percepció dels textos constitucionals sobre els drets constitucionals tradicionals, el principi de progressivitat dels drets i la prohibició de la regressivitat, el que obliga l'Estat a desenvolupar l'ordenament jurídic precís per tal de garantir els drets reconeguts constitucionalment un cop la Constitució entra en vigor.

Aquest fet, que podria significar a primer cop d'ull una paradoxa amb el discurs que hem anat desenvolupant, n'és precisament una de les garanties. *“Normalmente, a diferencia de los derechos civiles y políticos que son de aseguramiento automático, la noción de “realización progresiva” para los derechos sociales implica reconocer que la realización plena de estos derechos no es algo que se logre de inmediato por el sólo reconocimiento constitucional [...] el pleno acceso a los derechos sociales depende de varios elementos interrelacionados, de los que su reconocimiento constitucional es sólo uno*⁵⁵⁰.

En dependre el compliment d'aquests drets d'altres elements, com són bàsicament l'acció de l'Estat per a desenvolupar polítiques al respecte, i per tant destinar-hi una partida pressupostària que molts cops és inassumible per la prioritització de polítiques del govern en qüestió, és la que provoca

⁵⁴⁹ Noguera Fernández, A., “Derechos económicos, sociales y culturales en el nuevo constitucionalismo latinoamericano: indivisibilidad de las obligaciones y justicia equitativa”, a *Revista General de Derecho Público Comparado*, núm. 9, Iustel, Madrid, 2011, pàg. 18.

⁵⁵⁰ *Ibid*, pàg. 23.

que la majoria dels estats, determinin el grau de compliment d'aquests drets als recursos disponibles, motivant que passin a ser uns drets de segona categoria.

En canvi, el principi de “progressivitat” estableix que davant la impossibilitat de garantir en la seva totalitat el conjunt de drets constitucionals, cal establir una planificació de desenvolupament progressiu de polítiques que garanteixi el compliment de la seva totalitat a termini.

Més enllà del canvi de concepció vers els drets socials, allò fonamental, és la seva garantia i protecció. A tal efecte, el nou constitucionalisme desplega també nous instruments que ho permetin. Cal tenir en compte que *“los mecanismos tradicionales de justiciabilidad de los derechos fueron creados dentro de paradigma de los derechos de propiedad del siglo XIX, esto determina de manera clara la naturaleza de los mecanismos procesales que fueron desarrollados pensando en juicios bilaterales o conflictos entre individuos privados. Ello provoca, pro ejemplo, que sean mecanismos que no sirvan para tramitar demandas colectivas de protección de derechos sociales de grupos que comparten una situación similar y que son situaciones que requieren de un remedio colectivo”*⁵⁵¹.

Dins d'aquestes mecanismes de garantia i protecció de drets hi trobem una clara distinció entre garanties jurisdiccionals i garanties no-jurisdiccionals, és a dir no lligades a l'aparell judicial de l'Estat.

D'aquesta manera, apareixen una multiplicitat de canals, espais i instruments en que la ciutadania i les organitzacions socials poden reclamar la garantia i la protecció dels seus drets socials, emparant-se en la Constitució.

I, per acabar, un dels mecanismes constitucionals que garanteix la protecció dels drets és la imposició d'obligacions. I, aquestes obligacions, ahora impliquen un redistribució de la riquesa en un grau major al que ho impliquen les constitucions liberals, en tant en quant el cost de cobrir el drets no és tant elevat, si tenim en compte que els drets socials no estan reconeguts com a “drets fonamentals”.

⁵⁵¹ Noguera Fernández, A., *Los derechos sociales en las nuevas constituciones latinoamericanas*, op. cit., pàg. 45.

Aquesta característica del nou constitucionalisme llatinoamericà com a desenvolupament del “neoconstitucionalisme” acadèmic, parteix d’entendre “*que no es un Estado (neo)constitucional aquel Estado con presencia de una constitución únicamente en sentido formal, sino el que cuenta con una constitución capaz de incidir realmente y que plasma sus principios y reglamentaciones en el resto del ordenamiento jurídico*”⁵⁵².

Veiem així, doncs, com el nou constitucionalisme entra en contradicció amb el constitucionalisme liberal, ja que l’Estat té un paper de major intervenció en l’esfera del Capital i de la Societat per actuar en detriment dels interessos de la primera per garantir uns drets que s’atorguen a la segona.

El que planteja el nou constitucionalisme en contraposició al constitucionalisme liberal tradicional, respecte als drets, és “*despojarlos del carácter estrictamente individualista y antiestatalista, que, al convertirlos en principios, han servido para extender ese carácter a todo el sistema constitucional y potenciar y legitimar el progresivo aumento de las diferencias y desigualdades. Frente a ello se propone justamente lo contrario: partir de los Principios (constitucionales) para fijar los Derechos, a la vez que pueden introducirse elementos de objetivación (sobre todo en materia de Derechos sociales) y de construcción de la categoría de sujeto colectivo, como mecanismos de fortalecimiento de los sujetos débiles*”⁵⁵³.

3.5.2.2.2.- Sobirania

Precisament, aquest caràcter d’intervenció de l’Estat en l’esfera econòmica guarda una estreta relació amb la segona característica fonamental de les noves constitucions: l’intent de superar el model neocolonial que ha condicionat el desenvolupament dels estats d’Amèrica Llatina -i de la

⁵⁵² Viciano Pastor, R., i Martínez Dalmau, R., “El nuevo constitucionalismo latinoamericano: fundamentos para una construcción doctrinal”, a *Revista General de Derecho Público Comparado*, núm. 9, 2011, pàg. 3.

⁵⁵³ De Cabo Martín, C., “Propuesta para un constitucionalismo crítico”, a *Revista de derecho constitucional europeo*, núm. 19, Universidad de Granada, Granada, 2009, pàg. 394.

majoria d'estats perifèrics- al llarg del segle XIX i XX. I, que alhora, restableix el reconeixement de l'existència de comunitats culturals i/o nacionals que el colonialisme i el neocolonialisme va intentar aniquilar.

Aquest, s'ha centrat en la recuperació de la “independència” d'aquests estats. Com ja hem analitzat en el capítol anterior, el procés de descolonització d'Amèrica Llatina no generà uns estats independents, sinó uns estats dependents dels estats centrals del sistema-món, i principalment, dels Estats Units, que hi ha actuat al llarg del segle XX com a potència hegemònica.

Per aquest motiu, el control de l'economia per part de l'Estat -o almenys la regulació del mercat per part d'aquest, o dit d'altra manera de la superposició de l'esfera pública sobre l'esfera del capital- i la sobirania popular -la superposició de l'esfera social sobre l'esfera pública-, han estat dos conceptes claus en la redacció d'aquests nous textos constitucionals.

Pel que fa al control de l'economia per part de l'Estat, supeditant aquesta a la garantia dels drets socials establerts en els nous textos constitucionals, ja hem vist en els capítols anteriors com la pretesa “neutralitat” que atorguen les constitucions a la relació entre l'Estat i el Capital és una fal·làcia, en tant en quant una de les màximes aspiracions de les constitucions és la consagració de la propietat privada, la separació de l'esfera Pública de l'esfera Privada, la lliure circulació del Capital en base al model econòmic de mercat, etc.

També hem vist com aquesta protecció del mercat és un instrument que permet i fomenta l'augment de les desigualtats, que trenca amb el principi de la igualtat entre els ciutadans, esdevenint aquest concepte una qüestió merament formal.

El nou constitucionalisme trenca amb aquest concepte liberal de “neutralitat”, *“para ello, han optado por dos vías principales. Por un lado, y de modo más habitual, algunas de ellas han consagrado en su texto directivas económicas intangibles, normalmente relacionadas con la propiedad pública de los recursos naturales, o el rol del Estado en la economía. De modo más ambicioso, y por otro lado, algunas de las tales reformas fueron acompañadas por simultáneas*

medidas de reforma económica, destinadas a cambiar relaciones de poder previsiblemente amenazantes sobre la Constitución”⁵⁵⁴.

Aquesta intervenció de l'Estat sobre el Capital que ha de garantir la protecció dels drets constitucionals i la independència respecte dels estats externs, no podria sustentar-se sense una nova política de relacions internacionals que la sustentés.

El grau de dependència econòmica dels estats llatinoamericans de les potències del sistema-món pretén resoldre's amb la recuperació de la vella idea –però permanent al llarg de la història- de la integració política i econòmica d'Amèrica Llatina. Una idea que parteix com hem vist en el capítol anterior dedicat al “socialisme del segle XXI” en la construcció d'un Bloc Regional de Poder que promogui un avenç cap a la consecució d'un sistema mundial multipolar que trenqui amb la jerarquia del sistema-món capitalista.

Si bé en les darreres dècades de neoliberalisme s'han produït intents d'integració regional, per tal d'assegurar una àrea d'influència dels interessos econòmics dels Estats Units com a potència hegemònica en descomposició davant l'ascens de noves potències, l'objectiu del “nou constitucionalisme llatinoamericà” *“ya no es la apertura comercial y los acuerdos arancelarios, sino que tienen un componente político y estratégico de largo alcance: la reformulación del viejo concepto de soberanía propio de la doctrina de la seguridad nacional, y la búsqueda de la autodeterminación económica, cultural, energética, ambiental y alimentaria, de tal suerte que no solo se garanticen mejores y más justas condiciones de intercambio económico y comercial, sino que se aseguren efectivamente los derechos económicos, sociales, culturales y ambientales de todos los latinoamericanos*”⁵⁵⁵.

Més enllà de la recerca de la sobirania, com a independència de poders aliens, a través de la intervenció de l'Estat –o la Societat- sobre el Capital, aquesta recerca de sobirania, també es centra

⁵⁵⁴ Gargarella, R., i Courtis, C., *El nuevo constitucionalismo latinoamericano: promesas e interrogantes*, Organització de les Nacions Unides, Santiago de Xile, 2009, pàg. 40.

⁵⁵⁵ Pazmiño Freire, P., “Algunos elementos articuladores del nuevo constitucionalismo latinoamericano”, a *Cuadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol*, núm. 67/68, Universitat de València, 2009, pàg. 40.

–com ja hem dit més amunt– en la relació entre l'Estat i la Societat, o el que és el mateix, en el concepte rousseaunià de “sobirania popular”.

“Se consagra constitucionalmente la escisión entre sociedad y Estado, y se reconstruyen escenarios y procedimientos para que la decisión del segundo sea influida por la primera, para reconstruir la unidad en la decisión, de manera que la voluntad única del Estado sea también voluntad de la sociedad por mecanismos distintos a los partidocráticos”⁵⁵⁶.

3.5.2.2.3.- Participació

Precisament, la participació de la Societat en els afers de l'Estat és la tercera de les característiques comunes d'aquests nous textos constitucionals, i segurament la més transcendental. Per molt que aquesta característica no es centri pas en el contingut d'aquests textos, sinó en el procés i la metodologia utilitzats per a la seva proposició.

“Desde la propia activación del poder constituyente, a través de referéndum hasta la votación final para su entrada en vigor, pasando por la introducción participativa de sus contenidos, los procesos se alejan cada vez más de aquellas reuniones de élites del viejo constitucionalismo para adentrarse, con sus ventajas y sus inconvenientes, en su propio caos, del que se obtendrá un nuevo tipo de Constitución: más amplia y detallada, de mayor originalidad, pensada para servir a los pueblos, cercana de nuevo al objetivo revolucionario”⁵⁵⁷. I, sobretot, una nova Constitució que esdevé un nou Contracte Social i que compta amb la legitimitat democràtica, que havien perdut les cartes de la tradició constitucionalista del segle XX.

⁵⁵⁶ Criado de Diego, M., “La absorción del “Estado” por “lo colectivo”: el proyecto constitucional de sociedad civil en Venezuela”, a AAVV., *El sistema político en la Constitución Bolivariana de Venezuela*, Tirant lo Blanch, Valencia, 2006, pàg. 123.

⁵⁵⁷ Viciano Pastor, R., i Martínez Dalmau, R., *Los procesos constituyentes latinoamericanos y el nuevo paradigma constitucional*, op. cit., pàg. 13.

Aquesta darrera característica, que segurament representa la principal innovació en la tradició del dret constitucional, segurament, cal cercar-la com apunten la majoria d'estudis, en els orígens dels processos revolucionaris protagonitzats a la República Francesa i als Estats Units a finals del segle XVIII. Una qüestió que també hem tractat en el present capítol i que ens porta a parlar -com en el paràgraf anterior- d'aquest nou Contracte Social.

Com a conclusió, doncs, podem afirmar que *“desde los axiomas democráticos, el fundamento de la constitucionalización del ordenamiento jurídico sólo puede encontrarse en que la constitución es el mandato del constituyente, y refleja su voluntad. Por esa razón, el Estado constitucional sólo puede ser el Estado regido por una constitución del Estado constitucional; esto es, una constitución legitimada democráticamente por el poder constituyente -y que, como consecuencia de ello, refleja su voluntad-, que rige sin excepciones las relaciones jurídicas y políticas creadas a partir de ella. El nuevo constitucionalismo es, en consecuencia, una teoría del Derecho, pero sólo subsidiariamente y en la medida en que la constitución rige el resto del ordenamiento jurídico; el nuevo constitucionalismo es, principalmente, una teoría (democrática) de la constitución”*⁵⁵⁸.

3.5.3.- Repercussions del nou constitucionalisme

Aquesta característica comuna de tots aquests processos, ha provocat que alguns teòrics del Dret Constitucional⁵⁵⁹ hagin conclòs que el nou constitucionalisme llatinoamericà no pot ser considerat com una nova corrent de les ciències jurídiques, en tant en quant les constitucions

⁵⁵⁸ Viciano Pastor, R., i Martínez Dalmau, R., *¿Se puede hablar de un nuevo constitucionalismo latinoamericano como corriente doctrinal sistematizada?*, op. cit., pàg. 5.

⁵⁵⁹ Ens referim, per exemple, a Terol Becerra, M., *El neoconstitucionalismo latinoamericano*, Tirant lo Blanch, València, 2015, o a Brewer-Carías, A. R., “Reflexiones críticas sobre la Constitución de Venezuela de 1999”, a AAVV., *Constitucionalismo iberoamericano en el siglo XXI*, Universidad Nacional Autónoma de México, Ciutat de Mèxic, 2000, que analitzarem en les properes línies.

promulgades arran d'aquests processos participatius, estan mancades d'una rigurositat acadèmica i sistèmica, i tenen un caràcter més aviat ideològic que no pas científic.

En aquest sentit, doncs, pretén donar-se un caràcter subjectiu als documents, que l'”objectivitat científica” de les constitucions dels estats centrals del sistema-món sí que recullen. Per alguns acadèmics, doncs, el fet que el protagonisme d'aquests processos recaigui en la societat i no en els teòrics i acadèmics del Dret Constitucional, resten legitimitat i credibilitat als textos resultants.

De forma sarcàstica, i ahora podríem afegir “elitista”, un d'aquests acadèmics opina que el fet que el pes del procés constituent recaigui en la ciutadania, enlloc de polítics professionals o acadèmics reconeguts, es pot comprar en *“cuando la medicina se oculta, bien porque no haya médicos disponibles para practicarla o bien porque sus conocimientos sobre las enfermedades sean escasos o no estén muy desarrollados. Entonces es frecuente que entre la población media aparezcan chaqras o centros de energía corporal, que sean tratados por cultivadores no médicos o meros aficionados, y que con su ayuda y las supersticiones, magias o hechizos extendidos entre esa población, intenten hacerle frente, a enfermedades ciertas como el empacho, las erupciones, las inflamaciones o las picaduras de animales ponzoñosos, el sarpullido de enfermedades cutáneas o el dolor de huesos, o enfermedades imaginarias, como el mal de ojo”*⁵⁶⁰.

A més de criticar el protagonisme popular del procés constituent i intentar restar caràcter científic als textos constitucionals promoguts en el marc del nou constitucionalisme, també és objecte de la seva crítica el fet de considerar que la legitimació social del procés constituent sigui un fonament en la construcció del document marc que regula l'ordenament jurídic d'una societat. Així, com també, que el poder constituent no tingui suficient legitimació per poder definir les relacions jurídiques i polítiques que han de regir un Estat.

⁵⁶⁰ Terol Becerra, M., *op. cit.*, pàg. 66.

Més enllà d'aquestes crítiques, cal ubicar el primer estat llatinoamericà que inicià un procés d'aquestes característiques l'any 1991 a Colòmbia⁵⁶¹. Tot i que, les tensions entre el poder constituent i el poder constituït (aquelles velles forces fàctiques que controlaven tradicionalment l'Estat), així com la seva complexa evolució política i social al llarg de la segona meitat del segle XX, condicionaren fortament el procés. Tanmateix, la Constitució colombiana “*define un punto de inflexión en la evolución constitucional, no solo latinoamericana sino mundial, sentando las bases para el inicio del nuevo constitucionalismo latinoamericano*”⁵⁶².

Les característiques fonamentals del procés colombià (participació ciutadana, regulació de l'economia per part de l'Estat, millora en el reconeixement i la protecció dels drets, etc.) marcaren un precedent pels posteriors processos constituents que s'han produït a Amèrica Llatina en la darrera dècada del segle XX i la primera del segle XXI. Un procés, que es consolida arran del procés constituent a Veneçuela l'any 1998, que analitzarem en profunditat en el proper capítol del present treball.

Tanmateix, sí que cal apuntar aquí, que és a partir de les constitucions d'Equador (la promoguda el 1998 i la posterior de 2008), la boliviana de 2009 i, òbviament la veneçolana de 1999, que s'incorporen totes i cadascuna de les noves concepcions constitucionals en matèria de drets socials que hem analitzat en el present capítol.

Aquestes innovacions que representen les diferents experiències d'alguns estats llatinoamericans en matèria de dret constitucional, plantegen el debat acadèmic, sobre la seva major o menor importància a escala mundial.

Si bé, alguns consideren que simplement es tracta d'unes reformes constitucionals que pretenen de nou adoptar als estats llatinoamericans les evolucions en el sistema constitucional dels

⁵⁶¹ Una referència a aquest procés com a iniciador d'aquesta nova etapa la trobem a l'article ja citat: Viciano Pastor, R., i Martínez Dalmau, R., *El proceso constituyente venezolano*, op. cit., pp. 55-68.

⁵⁶² Noguera, A. i Criado, M., *La Constitución colombiana de 1991 como punto de inicio del nuevo constitucionalismo en América Latina* op. cit., pàg. 46.

estats centrals del sistema-món, d'altres apunten que el contingut i sobretot el procediment, de la formulació d'aquests textos constitucionals impliquen un pas més enllà.

Entre aquests darrers, destaca la posició del brasiler Boaventura De Sousa Santos, que considera que el “nou constitucionalisme” no representa simplement una nova corrent dins de les corrents constitucionalistes, sinó que representen una reinvençió de l'Estat, a partir d'un “constitucionalisme experimental”⁵⁶³, que inaugura un procés històric a llarg termini que ha de posar fi a l'“Estat de mercat” que regeix actualment el sistema-món.

Considera que “*el constitucionalismo transformador es una de las instancias (quizá la más decisiva) del uso contrahegemónico de instrumentos hegemónicos*”⁵⁶⁴ del capitalisme que han regit els estats llatinoamericans fins al present. I, seguint en la línia gramsciana del seu pensament, planteja que “*a lo largo de la transición emergerán instituciones y mentalidades transicionales o híbridas que irán anunciando lo nuevo al mismo tiempo que parecerán confirmar lo viejo*”⁵⁶⁵.

Igual com hem vist en analitzar el pensament marxista i la seva materialització en diferents èpoques i estats, l'evolució en la implementació d'aquestes cartes constitucionals a les repúbliques llatinoamericanes, així com la possible proliferació -o no- d'aquests processos en nous estats a escala llatinoamericana i/o mundial, podran aportar nous elements de judici sobre aquesta qüestió.

Precisament, el caràcter marcadament ideològic d'aquests processos ha provocat tot un seguit de crítiques sobre aquests processos, i especialment, sobre els textos constitucionals resultants. Un dels acadèmics més coneguts per la seva crítica al nou constitucionalisme, i especialment sobre la Constitució veneçolana de 1999, Allan R. Brewer-Carías, considera que “*la nueva Constitución no asegura ni sienta las bases para dicha transformación del sistema político y, al contrario, consolida tanto el centralismo estatal imperante, lo que da marcha atrás, incluso, al proceso de descentralización que se había iniciado en 1989; como el partidismo, al reiterar el*

⁵⁶³ La referència a aquest concepte es pot trobar a De Sousa Santos, B., *La reinvençió del Estado*, op. cit.

⁵⁶⁴ De Sousa Santos, B., *Refundación del Estado en América Latina. Perspectivas desde una epistemología del Sur*, Instituto Internacional de Derecho y Sociedad, Lima, 2010, pàg. 80.

⁵⁶⁵ *Íbid*, pàg. 71.

*sistema electoral de representación proporcional como el único de rango constitucional, lo cual asegura el monopolio de la representatividad por los partidos políticos y sus agentes; y la tendencia a la ilegitimidad democrática al mantener la mayoría relativa para la elección de las autoridades ejecutivas”*⁵⁶⁶.

I, no sols es queda aquí, sinó que afegeix que “*su aprobación no sólo no contribuye a superar la crisis del centralismo del Estado y del Estado de Partidos, -más bien la agrava-; sino que sienta las bases constitucionales para el desarrollo de un autoritarismo político, que se monta sobre regulaciones que refuerzan el centralismo, el presidencialismo, el estatismo, el paternalismo de Estado, el partidismo y el militarismo; con el peligro del derrumbe de la propia democracia*”⁵⁶⁷.

Per tal d'arribar a aquestes conclusions, l'acadèmic critica la denominació de “Bolivariana” al nom oficial de la República, tot argumentant que aquest canvi de nou es deu a que el nom del partit que impulsà el procés constituent l'utilitzava de distintiu; denuncia l'eliminació del Senat com a instrument per trencar amb la igualtat entre estats federals, així com la manca de descentralització territorial del poder i la intervenció del govern central en els diferents estats i municipis; critica el manteniment del sistema proporcional electoral que causa la “partitocràcia”; critica l'augment de la temporalitat del càrrec de presidència, així com els obstacles que s'imposen per convocar un referèndum revocatori; critica la concentració de poder en la cambra legislativa, la qual pot nomenar representants del poder judicial, electoral o ciutadà; i la militarització de l'Estat.

Però la crítica no es limita al disseny institucional i al sistema polític, sinó que també critica l'articulat constitucional que fa referència als drets civils i socials, com per exemple, una manca de garantia dels drets, el reconeixement implícit a l'avortament que representa al seu parer una violació del dret a la vida, qüestiona que existeixi llibertat d'informació, denuncia el règim especial dedicat als pobles indígenes o critica la intervenció de l'Estat en els serveis públics com la salut, l'educació

⁵⁶⁶ Brewer-Carías, A. R., *Reflexiones críticas sobre la Constitución de Venezuela de 1999 op. cit.*, pàg. 3.

⁵⁶⁷ *Íbid*, pàg. 4.

o la seguretat social. I, per últim, critica la intervenció que considera excessivament àmplia de l'Estat en l'economia.

Veiem, doncs, com més enllà de l'exactitud o no-exactitud de les seves crítiques a la reforma constitucional, el que sí que queda de manifest és que allò que és objecte de crítica de la reforma, és precisament tot allò que aporta de nou el nou constitucionalisme llatínoamericà a les noves constitucions de la regió.

Amb tot, es posa de manifest que tant el contingut d'aquests textos constitucionals com els processos constituents que els han fet possible a diferents estats d'Amèrica Llatina, plantegen un cas d'estudi acadèmic interessant no sols a escala regional sinó mundial, pel que fa a l'adopció de nous mecanismes de participació ciutadana que representin un aprofundiment democràtic de les institucions de l'Estat, així com una nova legitimació social que permeti a l'Estat Liberal superar els obstacles estructurals que pateix i que actualment s'han posat en evidència arreu del món capitalista.

En aquesta conjuntura, *“la dinámica de la historia ha inaugurado un momento constituyente que puede ser decisivo en la evolución del constitucionalismo, disciplina poco proclive a los imprevistos y a los sobresaltos. Esta sucesión constituyente se fundamenta en la necesidad de institucionalizar las demandas sociales de cambio a través de alteraciones estratégicas en esa codificación de valores y objetos sociales que son las Constituciones”*⁵⁶⁸.

Un cop més, doncs, la tensió entre l'esfera social, l'esfera del capital i l'esfera pública, determinaran si aquest nou constitucionalisme implica la instauració d'una nova etapa en aquesta democratització de l'Estat liberal, o si en canvi, es limita a una mera reforma que no implica cap tipus de transformació en la relació entre aquestes tres diferents esferes de poder.

Segons l'esquema emprat durant aquest treball, la correlació de forces entre les diferents esferes de poder que projecta el nou constitucionalisme, tendeix a crear un equilibri entre el pes de cadascuna de les tres esferes, tot sobreposant la influència de l'esfera de l'Estat a la del Capital, i

⁵⁶⁸ Viciano Pastor, R., i Martínez Dalmau, R., *El proceso constituyente venezolano*, op. cit., pàg. 66.

sobretot, sobreposant l'esfera del Treball vers l'esfera del Capital i de l'Estat (gràfic de la pàgina 158).

Tenint en compte que la situació de partida és la dibuixada en el gràfic corresponent al model neoliberal (gràfic de la pàgina 156), és evident que la implementació dels projectes del nou constitucionalisme provocaran un gir en la correlació de forces, sotmetent l'esfera del Capital a les esferes del Treball i de l'Estat, que ha de provocar l'augment del poder de l'esfera de l'Estat, i especialment del Treball, en detriment d'una reducció dràstica del poder del Capital, característic del neoliberalisme.

Capítol 4.- La Constitució veneçolana i l'organització de la participació política en l'àmbit municipal i comunal (1998-2013)

La *Constitución de la República de Venezuela* de 1961, fruit del pacte del “Punto Fijo”, fou la font de dret de tota la legislació sancionada fins a 1999. Es tractava d'una Constitució que tenia totes les característiques típiques de la tradició constitucionalista llatinoamericana, que hem analitzat anteriorment⁵⁶⁹.

En les eleccions presidencials de 1998, el candidat Hugo Rafael Chávez Frías proposa en el seu programa electoral no sols la redacció d'una nova Constitució, sinó l'inici d'un procés constituent que permetés una aprofundiment democràtic del país per tal de posar fi als dèficits estructurals de les institucions creades en el marc de la IV República iniciada l'any 1958, i que venien sent qüestionades de forma pública almenys, des del “Caracazo” de 1989⁵⁷⁰.

El 2 de febrer de 1999, Chávez prenia el càrrec com a president de la República, amb un jurament que acabava resant “*no daré descanso ni al cuerpo, ni al espíritu, ni a la mente ni al alma, hasta que juntos no hayamos enterrado de verdad este viejo tiempo, esta cuarta república y hayamos dado luz a la vida nueva, a la patria nueva, a la quinta república venezolana*”⁵⁷¹.

Només dos mesos després, el 25 d'abril, es celebrava un referèndum perquè la ciutadania decidís si calia crear una Asamblea Constituent que gestionés el procés constituent. Aquest fou

⁵⁶⁹ Per una aproximació a la història constitucional veneçolana, podeu consultar Arráiz Lucca, R., *Las constituciones de Venezuela (1811-1999)*, Editorial Alfa, Caracas, 2016, Oropeza, A., *La nueva Constitución venezolana*, Academia de Ciencias Políticas y Sociales, Caracas, 1981, AAVV., *Constitución de Venezuela de 1961*, Linkgua, Barcelona, 2010, Brewer-Carías, A. R., *Derechos y garantías constitucionales en la Constitución de 1961 (la justicia constitucional)*, Fundación Derecho Público i Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2015, Brewer-Carías, A. R., *Historia constitucional de Venezuela*, Editorial Alfa, Caracas, 2008, Brewer-Carías, A. R., *La constitución y sus enmiendas*, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 1991, o Mariñas Otero, L., *Las constituciones de Venezuela*, Ediciones cultura hispánica, Madrid, 1965.

⁵⁷⁰ Sobre el procés de derrocament del pacte de “Puntofijo”, podeu consultar AAVV., *El Caracazo*, op. cit. i les demés publicacions de la col·lecció “Biblioteca 4F” d'aquesta editorial veneçolana.

⁵⁷¹ Discurs d'Hugo Chávez a l'Assemblea Nacional en el seu discurs de presa de possessió com a President de la República de Veneçuela.

aprovat amb un 37,65% de participació i el 87,75% dels vots afirmatius. Motiu pel qual, el 25 de juliol es realitzaven unes eleccions per tal que la ciutadania pogués escollir els membres de l'Assemblea Constituent.

El 3 d'agost a la Universidad Central de Venezuela es constituïa l'Asamblea Nacional Constituyente, presidida per Luis Miquilena, amb el primer encàrrec d'aprovar uns estatuts de funcionament de l'assemblea. I, el 12 d'octubre, la comissió constitucional de l'Assemblea presentava al Ple d'aquesta l'avantprojecte de Constitució. Només un mes després, el 19 de novembre, s'aprova el projecte de Constitució per tal que fos convocat un referèndum d'aprovació d'aquesta.

Tot i la rapidesa d'aquest procés, aquest no estigué lliure de conflictes i intents d'obstaculització. *“La coexistencia entre el poder constituyente y el poder constituido no fue fácil, en especial porque aquél estaba formado en su mayoría por miembros de las opciones políticas renovadoras que apoyaban al Presidente Chávez, mientras que el Congreso lo conformaban los diputados y senadores que habían salido elegidos en las elecciones de noviembre de 1998 y que, en su mayor parte, eran defensores de las opciones políticas tradicionales”*⁵⁷².

A aquesta pressió i intent d'obstaculització del procés, cal sumar-hi a més dels representants del poder legislatiu als membres del poder judicial, els quals intentaren apel·lar a la Constitució de 1961 per anul·lar el decret presidencial de convocatòria de l'Assemblea Constituent, tot i comptar amb l'aval democràtic del referèndum.

Cal tenir en compte que *“la activación directa del poder constituyente por el pueblo sin el beneplácito expreso de los poderes constituidos no estaba, por lo tanto, prevista en la Constitución venezolana de 1961. De seguir los cauces indicados por la Constitución de 1961 no hubiera sido posible la reforma de la Constitución, ni la revisión total ni en su mínima dimensión, sin la aprobación del Legislativo, lo que suponía limitar a través de los poderes constituidos al poder*

⁵⁷² Viciano Pastor, R. i Martínez Dalmau, R., *Cambio político y proceso constituyente en Venezuela (1998-2000)*, Editorial Tirant lo blanch, València, 2001, pàg. 180.

constituyente, principio contrario a la doctrina clásica del poder constituyente, y que encontraba un claro ejemplo vivo en el caso venezolano”⁵⁷³.

Tot i els intents d'obstacle, el 15 de desembre del mateix any, era aprovat el text definitiu en un referèndum, que comptà amb la participació d'un 44,05% del cens electoral i un 71,78% dels vots afirmatius.

Només vuit mesos després del referèndum que legitimà la convocatòria de l'Assemblea Constituent, el text constitucional ja estava aprovat de nou per legitimació popular. *“La falta de tiempo y del reposo necesario para coordinar las propuestas y consensuar las más favorables ha incidido en una Constitución difícil de entender, excesivamente minuciosa, en muchos aspectos redundante, y con importantes contradicciones y declaraciones de intenciones inejecutables*”⁵⁷⁴.

Tanmateix, *“la amplitud y complejidad de contenido deben ser entendidas, en un sentido más positivo, como la voluntad del constituyente, firmemente expresada en el texto resultante de sus debates y sometido a la consideración del pueblo, de plantear exhaustivamente sus conclusiones, a pesar y conscientemente de que el texto constitucional, de esta manera redactado, regula ámbitos que usualmente caen en el terreno de la ley, incluso del reglamento. Y esta conciencia en la actuación es debida a la necesidad, considerada por el constituyente, de colocar límites a la capacidad de acción de los poderes constituidos*”⁵⁷⁵.

⁵⁷³ Martínez Dalmau, R., “El proceso constituyente venezolano de 1999: un ejemplo de activación democrática del poder constituyente”, a Salamanca, L. i Viciano Pastor, R., *El Sistema Político en la Constitución Bolivariana de Venezuela*, Vadell Hermano Editores, CEPS i IEP, València i Caracas, 2004, pàg. 30. La forma del resoldre aquest obstacle, queda recollida en la sentència de la Sala Político-Administrativa de la Corte Suprema de Justicia de Venezuela, que planteja la supraconstitucionalitat del poder constituent respecte la Constitució de 1961 i estableix que cal fer un referèndum per tal de decidir si cal convocar una Asamblea Constituent. Sobre aquesta sentència i el procediment jurídic-legal de l'establiment del procés constituent, podeu consultar Brewer-Carias, A. R., *Poder constituyente originario y Asamblea Nacional Constituyente (Comentarios sobre la interpretación jurisprudencial relativa a la naturaleza, la misión y los límites de la Asamblea Nacional Constituyente)*, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 1999.

⁵⁷⁴ Viciano Pastor, R. i Martínez Dalmau, R., *Cambio político y proceso constituyente en Venezuela*, op. cit., pàg. 198.

⁵⁷⁵ Viciano Pastor, R., “Caracterización general de la Constitución venezolana de 1999”, a Salamanca, L. i Viciano Pastor, R., *El Sistema Político en la Constitución Bolivariana de Venezuela*, op. cit., pàg. 44.

Un cop aprovada per la ciutadania la nova carta magna, que entrà en vigor el 30 de desembre, es dissolgué l'Assemblea Constituent i es convocaren eleccions per constituir l'Assemblea Nacional i la presidència del govern. Aquestes, se celebraren el 30 de juliol de l'any 2000, i foren guanyades de nou per Hugo Chávez amb un 59,76% dels vots i un 56,63% de participació als comicis.

El procés constituent impulsat un cop Hugo Chávez fou escollit president del govern, representà un procés de “*desidentificación de la políticas con las instituciones del Estado y de su reidentificación con la acción colectiva*”⁵⁷⁶, en un país on el model de partits havia mort agonitzat i l'Estat clientelar estava totalment deslegitimant per part de la ciutadania.

Per tant, no ens trobem d'un simple procés de reforma constitucional, sinó davant d'un procés de legitimació d'un nou Estat en el que “*el contenido esencial de la reforma es rescatar para el pueblo su papel de titular y ejecutor real de la soberanía, asegurando la participación efectiva de la personas y de los grupos sociales, comprometiéndoles en el cumplimiento de sus deberes y derechos*”⁵⁷⁷, és a dir en termes rousseauians, l'establiment d'un nou contracte social.

La nova Constitució aprovada esdevé segons tots els estudiosos del nou constitucionalisme llatinoamericà, el text constitucional paradigmàtic d'aquest moviment. És així, en tant en quan reuneix tots i cadascun dels tres principis bàsics que caracteritzen aquest moviment: la democratització social, la independència política i la participació de la ciutadania en la decisió de les polítiques públiques.

Tot i que posteriorment s'han implementat processos constituents en d'altres països llatinoamericans, on destaquen especialment els d'Equador i Bolívia, el procés constituent veneçolà es considera el primer que consolidà el nou constitucionalisme llatinoamericà com a nova doctrina.

⁵⁷⁶ Noguera Fernández, A., “Reflexiones a partir del análisis del presidencialismo en la Constitución venezolana: acción de gobierno y articulación ejecutivo-ciudadanos”, a AAVV., *Estudios sobre la Constitución de la República Bolivariana de Venezuela. X Aniversario*, Procuraduría General de la República, Caracas, 2009, pàg. 327.

⁵⁷⁷ Núñez Muñoz, I. K. i Leal González, N., “Nuevos significados de la democracia en Venezuela”, a *Revista de Derecho* núm. 39, Universidad del Norte, Barranquilla, 2013, pàg. 201.

Un exemple de la referencialitat de la Constitució veneçolana en el moviment del nou constitucionalisme llatinoamericà és la Constitució d'Equador de 2008, que adopta un model d'estructuració dels poders molt similar al veneçolà. *“La nueva Constitución ecuatoriana rompe la estructura tradicional del Estado liberal basada en la tripartición de poderes y crea una estructura de cinco poderes. Además de los tres tradicionales crea (en el Capítulo quinto del Título IV “Participación y organización del poder”) este poder popular autónomo de ejercicio de control democrático y poder negativo al que denomina Poder o “Función de transparencia y control social” y además, el Poder o “Función Electoral”, ubicado en el Capítulo sexto del mismo Título”*⁵⁷⁸.

A continuació, ens centrarem en la tercera pota del nou constitucionalisme –la participació política de la ciutadania- que és l'objecte central d'aquest treball, deixant de banda els altres dos pilars fonamentals que el sustenten: la sobirania i els drets socials. Tanmateix, cal tenir en compte, que les tres qüestions no tenen un caràcter aïllat, sinó que estan interrelacionades entre elles, ja que li donen coherència en el seu conjunt, i responen de forma conseqüent amb els fonaments teòrics que hem tractat al llarg del capítol anterior.

4.1.- Els conceptes de democràcia protagonista i poder popular a la Constitució de 1999

Com en tot text constitucional, les constitucions de 1961 i 1999 s'inicien amb un preàmbul, és a dir, aquell text que precedeix l'articulat amb l'objectiu d'establir una sèrie de declaració de principis i objectius, a partir dels quals s'ha desenvolupat l'articulat d'aquest text, el que podríem anomenar l'esperit de la llei.

⁵⁷⁸ Noguera Fernández, A., *Participación, Función Electoral y Función de Control y Transparencia Social*, a AAVV., *Desafíos constitucionales. La Constitución ecuatoriana del 2008 en perspectiva*, Ministerio de Justicia y Derechos Humanos, Quito, 2008, pàg. 151.

Ja en els preàmbuls de la Constitució de 1961 i la de 1999, trobem certes diferències, en referència a la participació ciutadana en la política de l'Estat, que deixen entreveure el caràcter del nou text constitucional.

Pel que fa al preàmbul de la Constitució de 1961, no hi trobem cap mena de referència al dret de la ciutadania a poder participar en la presa de decisions públiques, mentre que a la de 1999 podem trobar literalment escrit, que la nova Constitució neix “*con el fin supremo de refundar la República para establecer una sociedad democrática, participativa y protagónica*”.

Per tal d'entendre, a nivell teòric, el significat històric de la Constitució de 1999, no ens podem limitar a consultar els manuals de dret públic clàssics, ja que la nova carta magna veneçolana creà una nova arquitectura institucional que no tenia precedent en cap altre Estat.

Tot conservant les estructures bàsiques de l'Estat liberal, desenvolupava tot un seguit de mecanismes de participació i control democràtic, que obrien la porta a una nova forma d'entendre l'Estat, i sobretot, una nova forma d'entendre la participació política de la ciutadania. “*Dicho con otras palabras, prácticamente toda la Constitución es transversalizada por el principio de la participación en tanto condición para el ejercicio de la democracia*”⁵⁷⁹.

Cal aclarir, doncs, el significat de la “democràcia participativa”⁵⁸⁰ (un terme bastant generalitzat darrerament), però també el nou terme de “democràcia protagònica”⁵⁸¹ i el d'interpretar el concepte de “poder popular”⁵⁸² en el context del país i del procés endegat.

⁵⁷⁹ Combellas, R., “Representación versus participación en la Constitución de la República Bolivariana de Venezuela. Análisis de un falso dilema”, a Salamanca, L. i Viciano Pastor, R., *El Sistema Político en la Constitución Bolivariana de Venezuela*, op. cit., pàg. 67.

⁵⁸⁰ De l'extensa bibliografia sobre el concepte de “democràcia participativa” podeu consultar De Sousa Santos, B., *Democratizar la democracia. Los caminos de la democracia participativa*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2005, Capella, J. R., *Los ciudadanos siervos*, Editorial Trotta, Madrid, 1993, Garrido Gómez, M. i Ruiz Ruiz, R., *Democracia, gobernanza y participación*, Tirant lo Blanch, València, 2014, Parés Franzi, M. (coord.), *Participación y calidad democrática. Evaluando las nuevas formas de democracia participativa*, Ariel, Madrid, 2009, Villasante, T. R., *Las democracias participativas. De la participación ciudadana a las alternativas de sociedad*, HOAC, Madrid, 1995, Dieterich, H., *Democracia participativa y protagonismo social*, Alcaldía de Caracas, Caracas, 2001, Ramírez Nardiz, A., *Democracia Participativa. La democracia participativa como profundización en la democracia*, Tirant lo Blanch, València, 2010, Ramírez Nardiz, A., *Guía práctica de la democracia participativa*, Editorial Dykinson, Madrid, 2018, Dienel, P. C., *Repensar la democracia: los núcleos de intervención*

Podem entendre la democràcia participativa com una etapa evolutiva superior de la democràcia representativa, en la qual la ciutadania a més de poder tenir el dret a sufragi universal i escollir els i les seves representants (drets polítics establerts per l'Estat Liberal), també té el dret de participar en els coneguts com a mecanismes de participació ciutadana⁵⁸³ que implementen les institucions públiques.

participativa, Ediciones del Serbal, Barcelona, 2000, Ahedo, I. i Ibarra, P., *Democracia participativa y desarrollo humano*, Editorial Dykinson, Madrid, 2007, Linares, S., *Democracia participativa epistémica*, Marcial Pons Ediciones Jurídicas y Sociales, Madrid, 2017, Wainwright, H., *Cómo ocupar el Estado. Experiencias de democracia participativa*, Icària Editorial, Barcelona, 2005, AAVV., *Democracia y presupuestos participativos*, Icària Editorial, Barcelona, 2003, Brauman, R., *Democracia radical: participación democrática*, Icària Editorial, Barcelona, 2011, Mendoza, C., *Gobernanza: teoría y prácticas colectivas*, Anthropos, Barcelona, 2011, Barber, B., *Democracia fuerte. Política participativa para una nueva época*, Almuzara, Còrdova, 2004, o Fishkin, J., *Democracia y deliberación. Nuevas perspectivas para la reforma democrática*, Ariel, Barcelona, 1995. A més, de l'extensa bibliografia sobre experiències de democràcia participativa a Amèrica Llatina, com ara AAVV., *Nuevas instituciones de democracia en América Latina: la voz y sus consecuencias*, Flacso, Mèxic, 2013, Manteca Acosta, C., *La comuna organizada. Para formadores de democracia participativa. Las Comunas de Buenos Aires y sus posibilidades de democratizar la gestión de la ciudad*, Universidad Nacional de Tres de Febrero, Buenos Aires, 2012, Centro de Investigaciones y Estudios de la Reforma Agraria, *La democracia participativa en Nicaragua*, CIERA, Managua, 1984, Pombo, C. R., *Génesis de la democracia local en Colombia y la planeación participativa*, Universidad del Rosario, Bogotá, 2009, Njaim, H., *Democracia participativa*, Publicaciones Académicas de la Universidad Metropolitana, Caracas, 2007, AAVV., *América Latina: La democracia en la encrucijada*, Editorial La Página, CLACSO, Editorial Octubre i UMET, Buenos Aires, 2016, Sichar, G. (coord), *Semilla democrática. Experiencias de Democracia Participativa en América Latina*, Fundación CIDEAL, Madrid, 2002, o Caruso Azcárate, M. E., *Democracia Participativa Directa. De la Comuna de París a los Gobiernos de Izquierda en América Latina*, Editorial académica española, Letònia, 2013.

⁵⁸¹ Aquest concepte aparegué per primer cop de forma pública a Chávez Frías, H. R., *El libro azul*, op. cit., i fou recollit al preàmbul de la *Constitución de la República Bolivariana de Venezuela* de 1999.

⁵⁸² Per una aproximació a aquest concepte, en el context del procés de transició democràtica a Veneçuela, cal consultar també Chávez Frías, H. R., *El libro azul*, op. cit. Aquest terme no apareixerà a la Constitució de 1999, i caldrà esperar fins a la *Ley Orgánica del Poder Popular* de 2010, per tal que l'Estat reconegui oficialment aquest terme i el desenvolupi.

⁵⁸³ Sobre el concepte de "participació ciutadana", podeu consultar Pindado Sánchez, F., *La participación ciudadana es la vida de las ciudades*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 2008, AAVV., *Clase, poder y ciudadanía*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1998, García, S., *Ciudadanía. Justicia social, identidad y participación*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1999, Alguacil, Gómez, J., *Poder local y participación democrática*, El Viejo Topo, Mataró, 2006, o Ginsborg, P. A., *Así no podemos seguir. Participación ciudadana y democracia parlamentaria*, Los libros del lince, Barcelona, 2010. Sobre aquesta temàtica en l'àmbit d'Amèrica Llatina, podeu consultar Goldfrank, B. i Chávez, D., *La izquierda en la ciudad. Participación en los gobiernos locales de América Latina*, Icària Editorial, Barcelona, 2009, AAVV., *La democracia en América Latina. Hacia una democracia de ciudadanos y ciudadanas*, Programa de las Naciones Unidas Para el Desarrollo, Buenos Aires, 2004, o Olivera Rivera, A., *La disputa por la construcción democrática en América Latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2006.

Aquests mecanismes es poden classificar principalment en dos grups. El primer agruparia totes aquelles consultes públiques o referèndums –amb caràcter vinculant, o no-, en els quals una institució trasllada a la ciutadania si està d’acord, o no, en l’aprovació d’un projecte elaborat per la pròpia institució. El segon grup, agruparia tots aquells mecanismes, de caràcter consultiu que permeten la participació directa de la ciutadania en el procés d’elaboració de les polítiques públiques.

Aquests processos participatius poden tenir diferents característiques segons la institució que els promogui, però en la majoria dels casos, persegueixen dos objectius. Per una banda, millorar l’eficàcia i l’eficiència de les polítiques públiques en les seves diferents etapes d’elaboració, desenvolupament i avaluació, ja sigui, a través de taules de participació obertes, taules de participació de persones afectades pel projecte i/o taules de participació d’experts. I, per altra banda, aconseguir una major legitimitat social d’aquestes polítiques.

Actualment, aquests mecanismes ja s’estan realitzant a diferents estats del món, però a cadascun d’ells amb unes formes particulars, ja sigui per l’abast territorial, pel grau de poder de decisió de la ciutadania en relació al tema de debat, etc. de ben segur, la iniciativa dels pressupostos participatius a Porto Alegre, al Brasil⁵⁸⁴, n’és l’experiència més coneguda a nivell internacional.

Amb tot, podem afirmar doncs, que el procés de redacció i promulgació de la *Constitución Bolivariana*, el procés constituent, es pot inscriure clarament en el marc de la “democràcia participativa”. I, a més, ens permet distingir els dos mecanismes principals d’aquest model democràtic que hem classificat anteriorment en dos grups.

⁵⁸⁴ Per una aproximació a l’experiència dels pressupostos participatius a Porto Alegre, podeu consultar De Sousa Santos, B., *Democracia y participación: el ejemplo del presupuesto participativo de Porto Alegre*, El Viejo Topo, Mataró, 2003, Genro, T. i Souza, U., *El presupuesto participativo. La experiencia de Porto Alegre*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 2003, Barceló, S. i Pimentel, Z., *Radicalizar la democracia, Porto Alegre: un modelo de municipio participativo*, Libros de la Catarata, Madrid, 2002 o Ganuza Fernández, E. I Francés, F., *El círculo virtuoso de la democracia: los presupuestos participativos a debate*, Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid, 2012.

En canvi, el concepte de “democràcia protagonista” –com ja hem comentat- és un terme que neix amb el procés constituent veneçolà, i per tant, no compte amb cap precedent a nivell mundial. De fet, ni el propi Institut d’Estudis Catalans, el contempla en la seva darrera versió del Diccionari de la Llengua Catalana⁵⁸⁵. Ni, tampoc ho fa la *Real Academia Española*, tot i que sí que reconeix diferents significats de democràcia, com ara “*democracia burguesa*”, “*democracia popular*”, “*democracia representativa*”, etc.⁵⁸⁶

Potser, el concepte de democràcia més proper a la “democràcia protagonista”, és el de la “democràcia directa”⁵⁸⁷, en la qual les decisions públiques es prenen en una assemblea formada per totes les persones d’una comunitat, amb els mateixos drets i deures i el mateix nivell de poder. Però aquest primer concepte no es limita a aquest model, ja que, també té en compte els nivells de “democràcia representativa” i “democràcia participativa”.

Per aquest motiu, igual com definíem la “democràcia participativa” com un pas evolutiu superior de la “democràcia representativa”, en tant i en quant parteix del primer model, podem parlar de la “democràcia protagonista” com una etapa evolutiva superior de la “democràcia participativa”.

En aquest sentit, podríem definir la “democràcia protagonista”, com aquell sistema d’organització política mixta, que combina la democràcia directa, la democràcia participativa i la democràcia representativa. Un model, en el que s’exerceix la democràcia directa a nivell municipal i/o de barri (o *micro*), a partir de l’autoorganització dels seus membres –consells comunals- i la col·laboració institucional, s’exerceix la democràcia delegativa a nivell regional (o *meso*) a través de l’elecció de representants d’aquestes assemblees pels seus propis membres, amb caràcter

⁵⁸⁵ Ens referim a AAVV., *Diccionari de l’Institut d’Estudis Catalans*, Edicions 62, Barcelona, 2009.

⁵⁸⁶ Real Academia Española, *Diccionario de la lengua española*, Espasa, Madrid, 2014.

⁵⁸⁷ Sobre aquest concepte, podeu consultar els llibres Colombo, A. H., *Desobediencia civil y democracia directa*, Editorial Trama, Madrid, 1998, Altman, D., *Democràcia directa, democràcia representativa i apoderament ciutadà*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2010, Genro, T., *Crisis de la democracia. Derecho, democracia directa y neoliberalismo en el orden global*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 2003, Cabello Fernández, M. D., *Democracia directa e iniciativa legislativa popular*, Tirant lo Blanch, València, 2017 o Biglino Campos, P., *Partidos políticos y mediación de la democracia directa*, Centro de Estudios Políticos y Sociales, Madrid, 2016.

revocatori, i la col·laboració institucional; i s'exerceix la democràcia representativa a tots els nivells administratius, mitjançant, l'elecció conjunta i periòdica.

Així doncs, *“el protagonismo no es, entonces, una simple forma de participación sino de intervención del pueblo ejerciendo, en forma directa, la soberanía en el acto central del Estado: la toma de decisiones en la formulación, ejecución y control de las política públicas. El Estado está obligado a facilitar la intervención de la gente en su propio funcionamiento”*⁵⁸⁸.

Es tracta d'un sistema en el que s'estableix una interrelació entre el poder constituït (els representants escollits pel sistema de democràcia representativa) i el poder constituent (el conjunt de la ciutadania) que continua exercint influència sobre el poder constituït, un cop aquest ha estat escollit per la ciutadania, és a dir, entre els períodes interelectorals⁵⁸⁹.

Si recuperem l'obra de Macpherson utilitzada en capítols anteriors, veurem com el model proposat per la Constitució veneçolana s'aproxima clarament, al model d'Estat Liberal que el propi autor proposava, en el seu model de “democràcia com a participació” per tal de resoldre la mancances democràtiques estructurals de l'Estat liberal.

Abans d'entrar en el contingut concret de la seva proposta, és interessant de fer constar en el present treball, la reflexió de l'autor canadenc: *“de ahí el círculo vicioso: no podemos lograr más participación democrática sin un cambio previo de la desigualdad social y la conciencia, pero no podemos lograr los cambios de la desigualdad social y la conciencia sin antes no aumenta la participación democrática”*⁵⁹⁰. Ja que aquesta qüestió és el pilar fonamental que planteja el nou constitucionalisme, com ja hem vist. Una major participació política de la ciutadania, va lligada a una major dotació i protecció dels drets polítics, socials i econòmics de la ciutadania, tal com reconeix i promou el “nou constitucionalisme”.

⁵⁸⁸ Salamanca, L., “La democracia directa en la Constitución venezolana de 1999”, a Salamanca, L. i Viciano Pastor, R., *op. cit.*, pàg. 104.

⁵⁸⁹ Per una aproximació a aquest concepte, podeu consultar Harnecker, M., *De los consejos comunales a las comunas. Construyendo el socialismo del siglo XXI*, Marta Harnecker, Municipio Falcón, 2009.

⁵⁹⁰ Macpherson, C.B., *op. cit.*, pàg. 121.

Els trets característics del model que proposa Macpherson, amb el model de democràcia i participació que planteja la Constitució de 1999, són idèntics: combinació de mecanismes de participació ciutadana de caràcter directe i d'indirecte segons l'àmbit territorial de decisió; un sistema de partits de caràcter liberal en que els partits entren en competició entre ells; elecció, reelecció i revocació per sufragi i iniciativa popular tant dels càrrecs del poder constituït com dels càrrecs comunitaris; respecte, però regulació, de l'esfera privada com a mecanisme de reducció de les desigualtats socials, etc.

Segons Macpherson, l'aplicació d'aquestes mesures, implicarien una evolució del concepte ètic de la “democràcia com a desenvolupament” del segle XIX, que hem analitzat anteriorment, i *“mientras siguiese existiendo un sentimiento fuerte del gran valor de la igualdad del derecho al desarrollo de la propia personalidad, el Modelo n° 4 [el model de “democràcia com a participació”] se encontraría inserto en la mejor tradición de la democracia liberal”*⁵⁹¹.

Però més enllà de l'aprofundiment democràtic de l'Estat liberal, l'adaptació dels postulats del socialisme del segle XXI per part del govern veneçolà, van obrir un nou debat sobre el model democràtic i sobre la transició de l'Estat liberal (basat en el capitalisme) cap a un Estat socialista (basat en els principis ideològics i estratègics del socialisme del segle XXI analitzats en capítols anteriors), en el qual a partir del model constitucional de la “democràcia participativa i protagonista”, apareix un nou concepte: el “poder popular”.

Les dues principals característiques que diferencien el “poder popular” de la “democràcia representativa”, “participativa” i/o “protagonista” són, en primer lloc, que l'àmbit de definició del “poder popular” va més enllà de l'àmbit polític de la societat (el que hem anomenat com a esfera pública del poder en el model de l'Estat liberal), ja que, aquest darrer té per objectiu final la consecució de tots els poders que emanen de la constitució de l'Estat, és a dir, com a *“instancia de poder supremo del nuevo Estado y de la nueva sociedad socialista”*⁵⁹².

⁵⁹¹ *Íbid*, pàg. 138.

⁵⁹² Uharte, L., *op. cit.*, pàg. 114.

I, en segon lloc, que els instruments que utilitza no es limiten als que disposa l'administració pública tal i com l'entenem actualment, sinó a totes les institucions estructurals i superestructurals que regeixen el model de societat: els centres de producció de béns i serveis, la banca, les organitzacions estudiantils, sindicals, indígenes, culturals, etc. *“este sistema está animado por el principio de la participación de todos los ciudadanos en todos los asuntos públicos y se divide en participación en el área política, en lo social, en lo económico, en lo institucional y en la reforma constitucional. Se reconocen, en consecuencia, modos de participación del ciudadano en la esfera pública ya recogidos en el Derecho constitucional y se añaden algunas modalidades nuevas, amén de diversos grados de profundidad de las mismas: desde el voto, hasta la asamblea de ciudadanos y el referendo revocatorio, pasando por el tradicional cabildo abierto; en lo económico y social desde las cooperativas (ya reconocidas en el orden jurídico) hasta la autogestión, pasando por la cogestión y las empresas comunitarias, desde la enmienda y reforma constitucional hasta la Asamblea Nacional Constituyente”*⁵⁹³.

En aquest sentit, doncs, podem concebre el poder popular com la *“posibilidad de las clases oprimidas de desarrollar, por sus propios medios, formas políticas, sociales, culturales, económicas y militares, [i per tant,] cuestiona centralmente la capacidad de las clases dominantes de desarrollar su hegemonía sobre el conjunto de la sociedad, no solo el poder del Estado”*⁵⁹⁴.

Aquestes dues característiques, serien les que han generat el concepte de “poder popular” que des dels postulats socialistes del segle XX, s’han posat en pràctica a la URSS⁵⁹⁵, la Xina⁵⁹⁶, Iugoslàvia⁵⁹⁷ o Cuba⁵⁹⁸, per exemple.

⁵⁹³ Salamanca, L., “La democracia directa en la Constitución venezolana de 1999”, a Salamanca, L. i Viciano Pastor, R., *op. cit.*, pàg. 105.

⁵⁹⁴ Caviasca, G. M., “Poder popular. Estado y revolución”, a AAVV, *Reflexiones sobre el poder popular*, Fundación Editorial El perro y la rana, Caracas, 2007, pàg. 45.

⁵⁹⁵ En el cas de la URSS, els òrgans d’expressió del “poder popular” eren els “soviets”. Sobre aquesta experiència podeu consultar l’obra ja mencionada de Nin, A., *Los soviets, op. cit.*, 1987, o també, Aguado Hernández, F., *La utopía de los soviets en la Revolución Rusa*, Editorial Popular, Madrid, 2017, i Mintz, F., *A cien años de la Revolución Rusa: de los soviets libres a la restauración del privilegio*, Libros de Anarres, Buenos Aires, 2017.

⁵⁹⁶ La República Popular Xina va impulsar, en plena campanya del “Gran Salt Endavant”, les “comunes socialistes”.

Però, existeixen tres característiques fonamentals que diferencien el “poder popular” que propugnava el “socialisme del segle XX” amb el que propugna el “socialisme del segle XXI”.

La primera d’elles, és que intenta resoldre un dels que es considera un error de l’experiència del “socialisme real” com és evitar el “burocratisme”, és a dir, la formació d’un cos d’elit de l’Estat que es distancia de la societat i que acaba utilitzant l’Estat com a aparell de coacció per imposar els seus programes polítics⁵⁹⁹.

En segon lloc, que la creació dels òrgans de poder popular no són una imposició des del govern, sinó que parteixen de l’autoorganització i la iniciativa de la societat, tot i que amb el recolzament dels recursos públics que l’Estat transfereix a l’esfera social⁶⁰⁰.

I, la tercera i darrera característica -és com ja hem vist també al capítol anterior-, que el poder popular no es desenvolupa en el context d’un sistema polític de partit únic, sinó en el marc d’un sistema institucional representatiu, en el que els i les representants de la ciutadania són escollits, mitjançant un sistema electoral, on hi participen diferents partits polítics.

Aquest tercer element, és el que ens porta a poder considerar el “poder popular” com una etapa evolutiva superior a la “democràcia protagonica”, ja que, aquest model no anul·la les

Entre d’altres obres sobre aquesta temàtica, podeu consultar Li, C. i Chien-Yu, T., *¿Cómo es la comuna popular?*, Ediciones en lenguas extranjeras, Pequín, 1976, Moreno, J., *China contemporánea 1916-1990*, Ediciones Istmo, Madrid, 1992, King Fairbank, J., *China, una nueva historia*, Editorial Andrés Bello, Barcelona, 1996 o, la ja mencionada, Tse Tung, M., *op. cit.*

⁵⁹⁷ La República Federal Socialista de Iugoslàvia es basava en els principis del “socialisme autogestionari”. Sobre aquest model i la importància de les organitzacions comunitàries en el seu engranatge podeu consultar Meister, A., *Socialismo y autogestión. La experiencia yugoslava*, Editorial Nova Terra, Barcelona, 1965, Djordjevich, J., *Yugoslavia democracia socialista*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1961, o Bruckner, B., *Yugoslavia. Autogestión en la economía*, Editorial Guadiana, Madrid, 1969.

⁵⁹⁸ L’any 1960 es van crear els *Comités de Defensa de la Revolución*, per tal de consolidar el nou sistema polític cubà i participar en la implementació de les polítiques públiques. Sobre aquesta experiència, podeu llegir Roca, B., *Los fundamentos del socialismo en Cuba*, Comités de Defensa de la Revolución, L’Havana, 1962, Gell Noa, J. A., *Cronología para la historia de los Comités de Defensa de la Revolución*, Editora Política, L’Havana, 2007, o Noguera Fernández, A., *Derecho y hegemonía. Un estudio socio-jurídico de la Cuba actual*, Ediciones Cooperativas, Buenos Aires, 2006.

⁵⁹⁹ El burocratisme va ser un dels temes centrals de discussió en el moviment socialista, especialment, a partir de la Revolució bolxevic i la implantació de la URSS, tal i com hem vist en el capítol 3.3 del treball.

⁶⁰⁰ Per una aproximació a aquests conceptes, podeu consultar Harnecker, M., *Democracia, participación y socialismo en Venezuela: una mirada crítica*, Fundación Rosa Luxemburgo, Quito, 2010.

estructures bàsiques en que es sustenta el model de “democràcia liberal”, sinó que intensifica la participació política de la ciutadania en les decisions públiques, tot creant nous instruments legislatius, però respectant la separació de poders i les institucions característiques de l'Estat liberal.

El poder popular, esdevé doncs, una nova etapa de la “revolució bolivariana”, que el propi Chávez va descriure com a “*democracia revolucionaria*”, entesa com un procés de transició de l'estat veneçolà cap al socialisme del segle XXI, i que pren el caràcter del concepte de “*política prefigurativa*” teoritzat per Hernán Ouviaña, a partir de la lectura de Gramsci⁶⁰¹, “*un conjunto de prácticas, que en el momento presente “anticipan” los gérmenes de la sociedad futura*”⁶⁰².

4.2.- La construcció del poder popular: definició i etapes de construcció

Per tal de desenvolupar tot aquest programa polític, el govern ha hagut d'adoptar una estratègia de transferència de poder gradual de l'esfera pública a la social, que permetés la creació i consolidació de nous mecanismes de participació ciutadana.

Una estratègia que hagut d'adaptar-se i reinventar-se a mesura que s'anava desenvolupant, per tal de resoldre els obstacles que s'han presentat fruit del xoc d'interessos polítics i de classe, així com de la persistència de les antigues estructures de poder, tant del poder constituït (les institucions de l'esfera pública), com del poder constituent (les institucions de l'esfera social).

De tots els estudis que hi ha sobre la implementació d'aquests programes de participació política de la ciutadania a Veneçuela, segurament l'estudi d'Edgardo Lander és el que ofereix una major claredat i una major síntesi de com s'han anat desenvolupant.

⁶⁰¹ Podeu consultar l'obra ja citada Gramsci, A., *El materialismo histórico op. cit.*, o per una visió panoràmica, Gramsci, A., *Antología, op. cit.*.

⁶⁰² Ouviaña, H., “Hacia una política prefigurativa. Algunos recorridos e hipótesis entorno a la construcción del poder popular”, AAVV, *Reflexiones sobre el poder popular*, Fundación Editorial El perro y la rana, Caracas, 2007, pàg. 181.

Lander parteix de la premissa que les polítiques de foment de la participació política de la ciutadania “no han correspondido a un plan estratégico, ni a una concepción doctrinaria precisa, sino que han sido el resultado de decisiones tomadas en los diferentes momentos de las confrontaciones políticas que se han producido en estos años, y de las respuestas coyunturales, a veces improvisadas, que se han venido dando en la búsqueda de adecuar las estructuras estatales a las exigencias de las políticas públicas y los cambios que se propone realizar el gobierno”⁶⁰³.

No és estrany, doncs, que el sociòleg veneçolà divideixi en cinc etapes -que coincideixen cronològicament amb les diferents etapes del govern veneçolà- aquests processos d'aprofundiment democràtic de l'Estat, les quals suposen cadascuna d'elles un pas més en l'evolució de la instauració i dinamització d'aquestes estructures de poder popular i de transferència de poder l'esfera pública a l'esfera social.

La primera d'elles, com no podia ser d'altra manera, s'origina amb el procés constituent i la promulgació de la Constitució veneçolana de 1999. En aquesta s'estableix la nova arquitectura institucional que ha de permetre el desenvolupament de les estructures i mecanismes de participació ciutadana que s'aniran implementant a través de lleis orgàniques i demés.

Destaquen els Consejos de Planificación y Coordinación de Políticas Públicas, que no es posaran en pràctica fins a la tercera etapa, així com la possibilitat de la convocatòria de referèndums populars -en especial destaca la figura dels referèndums revocatoris-, iniciatives legislatives populars, la creació d'assemblees de ciutadans, la creació d'empreses socials i mixtes (empreses de capital públic i social), etc.

La segona etapa, es caracteritzarà per la implementació d'una bateria de polítiques institucionals de caràcter social, conegudes com a “*misiones*”, on ja s'introduirà la participació de la ciutadania en la gestió de les polítiques públiques. De fet, aquesta ha estat la iniciativa del govern veneçolà que més reconeixement internacional ha tingut, pel que ha suposat a nivell de

⁶⁰³ Lander, E., “El Estado y las tensiones de la participación popular en Venezuela”, *Revista OSAL*, nº 22, 2007, pàg. 65.

desenvolupament social i econòmic de la República, i sobretot per la reducció de la desigualtat social, però també representa una innovació pel que fa referència a la participació de la ciutadania en el seu desenvolupament.

Durant l'any 2003 -coincidint amb la convocatòria del referèndum revocatori presidencial- s'inicia la *“sustitución de las política sociales paternalistas, por políticas basadas en la participación, orientadas al fortalecimiento del tejido asociativo de las comunidades y a la creación de la ciudadanía política efectiva”*⁶⁰⁴.

Per primera vegada, la ciutadania desenvolupa conjuntament amb l'Estat, la prestació de serveis públics que no havien estat garantits per l'antiga República de Veneçuela i que tingueren un impacte especial entre les classes populars.

Gràcies al conveni de cooperació entre Veneçuela i Cuba, en el que el primer exportava petroli i el segon aportava tècnics qualificats, *“entre los años 2003 y 2004 se crearon 13 misiones [...] respondía a la necesidad de lograr la adhesión de los sectores populares a través de medidas sociales reivindicativas, en momentos de dificultad política y económica para el gobierno”*⁶⁰⁵, la qual havien alentit el programa de reformes socials que preveïen les *Líneas Generales del Plan Nacional de Desarrollo Económico y Social 2001-2007*.

Des de l'ensenyament bàsic i l'alfabetització (Misión Robinson) a l'ensenyament secundari (Misión Ribas) i superior (Misión Sucre), a la sanitat primària (Misión Barrio Adentro), al proveïment d'aliments bàsics (Misión Mercal), al dret a l'habitatge digne (Misión Hábitat i Gran Misión Vivienda Venezuela), al desenvolupament del món agrari (Gran Misión Agro-Venezuela), etc. tot un seguit de programes socials que continuen desenvolupant-se en l'actualitat, i sobretot, que continuen creant-se per fer front a aquelles problemàtiques socials que afecten al país, com ara la seguretat, les pensions, les comunicacions, etc. heretades de les antigues estructures de l'Estat.

⁶⁰⁴ *Íbid*, pàg. 8.

⁶⁰⁵ D'Elia, Y. i Cabezas, L. F, *Las misiones sociales en Venezuela*, Instituto Latinoamericano de Investigaciones Sociales, Caracas, 2008, pàg. 4.

Segons Lander, l'èxit de les missions s'explica “*por un lado en su capacidad para saltar obstáculos burocráticos y llegar en forma directa y rápida a los sectores más excluidos de la población, y por el otro, en el hecho de que buena parte de estas misiones se basan en la promoción de procesos organizativos en las comunidades como parte de su diseño y ejecución*”⁶⁰⁶.

Per tant, deduïm també, ja no sols les innovacions que representen aquestes polítiques des del punt de vista de la participació ciutadana, sinó també pel que representa al canvi de paradigma en l'organització administrativa de l'Estat.

L'èxit d'aquesta segona etapa, facilità la implementació de la tercera, per tal d'aprofundir en la gestió directa de la ciutadania en la planificació i gestió de les polítiques públiques. Aquesta etapa es materialitzà en la *Ley de Consejos Locales de Planificación Pública*, i en el desenvolupament d'aquestes noves estructures participatives.

Es tracta de Consells on hi participen tant representants del poder constituït (alcaldes i regidors) com del poder constituent (organitzacions i moviments socials). Tanmateix la resistència del poder constituït a perdre poder en favor del poder constituent, frustrà el desenvolupament d'aquestes noves estructures, el que portà el govern a iniciar una nova fase per intentar enfortir el poder constituent i crear noves estructures en que el poder constituït no hi pogués interferir.

La quarta etapa, es materialitza en la primera *Ley de Consejos Comunales*, tot creant estructures de participació directa de la ciutadania a nivell municipal, que per tal de resoldre els obstacles dels consells de planificació pública, comptaren amb la participació directe de les institucions a nivell Estatal, tant a nivell polític (a través dels Consejos Estadales Presidenciales del Poder Comunal) com a nivell econòmic (a través del Fondo Intergubernamental para la Descentralización, el Fondo Nacional de Consejos Comunales, etc.).

“Quedo demostrado una vez más que para el gobierno venezolano ha sido más fácil crear nuevas estructuras y modalidades de gestión, que la reforma de las estructuras del Estado

⁶⁰⁶ Lander, E., *op. cit.*, pàg. 73.

preexistentes”⁶⁰⁷, així doncs, els obstacles de les institucions preexistents, es resolgueren amb la creació d'una estructura de poder paral·lel a l'Estat a mans de l'esfera social.

Es produeix així, a més del conflicte obert entre els diferents nivells de l'administració pública, una relació conscient entre poder constituït i poder constituent, en que “*las atribuciones y conquistas sociales se han producido de la superestructura hacia la base social, por lo tanto, la democracia participativa y protagónica, con todos los defectos de la praxis socio-política, implica necesariamente, la participación del Estado*”⁶⁰⁸.

Tanmateix, a diferència dels experiments socialistes del segle XX, tot i que és l'Estat que transfereix el poder a l'esfera social, no ho fa de forma mecànica, sinó ho fa quan aquest és sol·licitat pel poder constituent i, aquest, compleix un seguit de requisits que queden establerts per la legislació. Una legislació, que cal recordar, que compta amb la participació de la ciutadania. I, per tant, el poder constituent també n'és partícip.

La cinquena, i darrera etapa, es plasma en la *Ley Orgánica de las Comunas*, que es sanciona amb l'objectiu de crear un nivell geogràfic superior al que abarca el Consell Comunal. Es tracta, doncs, d'un pas més en la creació de l'Estat comunal, és a dir, d'un procés de transmissió de poder major de l'esfera pública a l'esfera social per tal de fomentar l'autoorganització de la ciutadania.

Tot i que ja queda cronològicament fora de l'objecte d'estudi d'aquest treball, cal comentar que actualment, amb la presidència de Nicolás Maduro -i arran de la política de “*cambio de rumbo*” que promogué Chávez després de la seva darrera victòria electoral i abans de la seva mort- ha impulsat el projecte “*Plan Político Estratégico Comuna o Nada*”, el que posa en evidència la importància de la creació del poder popular en el sosteniment del projecte polític de l'actual govern veneçolà, conjuntament amb els programes de drets socials i econòmics (les “*misiones*”) i les polítiques econòmiques que garanteixin la “segona independència” de la República de Veneçuela.

⁶⁰⁷ *Íbid*, pàg. 14.

⁶⁰⁸ González, R., “El Estado venezolano y la democracia participativa y protagónica”, *Revista ORINOCO Pensamiento y Praxis*, n°3, 2013, pàg. 41.

És a dir, les tres potes principals del moviment del nou constitucionalisme: participació, drets socials i sobirania.

Un cop analitzat a nivell teòric la concepció de la participació ciutadana per part de la Constitució de 1999 i d'analitzar les diferents etapes en que el govern veneçolà ha anat desenvolupant aquestes polítiques, a continuació analitzarem en major profunditat cadascuna d'aquestes etapes.

4.2.1.- Les experiències embrionàries del poder popular

Tot i agafar la classificació que Lander estableix de les diferents etapes del poder popular a Veneçuela com a referència, cal afegir-hi una etapa prèvia que compren aquelles dues iniciatives locals que es van produir a mitjans de la dècada dels 90, prèviament al procés constituent.

Es tracta de dues experiències, les *Mesas Técnicas del Agua* i els *Comités de Tierras Urbanas*, que a partir de l'establiment de la V República, el govern impulsarà des de les estructures de l'Estat per començar a articular l'esfera social, i que esdevenen dues estructures de poder popular d'avantguarda, que amb la consolidació de les *misiones* prendran més pes i s'acabaran integrant a l'estructura organitzativa dels *consejos comunales* i les *comunas*.

La primera d'aquestes iniciatives, les *Mesas Técnicas del Agua* (MTA), seran impulsades des del govern a partir del desembre de l'any 1999, arran de la "*Tragedia de Vargas*", un fenomen natural que va provocar desprendiments de terres, desbordaments d'embassaments hidràulics, etc. propiciant la mort de milers de persones, i que va posar en qüestió, les infraestructures hidràuliques públiques⁶⁰⁹.

Aquesta iniciativa reprenia l'experiència, que impulsà entre 1993 i 1996 el que llavors era alcalde de la ciutat de Caracas –i futur ministre del govern- Aristóbulo Istúriz, en la que la

⁶⁰⁹ Per una anàlisi del que va suposar la "tragedia de Vargas" podeu consultar Cárdenas Colménter, A. L., "Análisis del fenómeno ocurrido en el litoral venezolano en diciembre de 1999", a *Biblio 3W, Revista Bibliográfica de Geografía i Ciències Socials*, núm. 213, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2000.

ciutadania de diferents barris de Caracas participaren en la la gestió de la recent creada empresa pública Hidrocapital, aconseguint “*importantes inversiones en unas infraestructuras que no existía como parte de la expresa política de desconocimiento que tenía el Estado venezolano respecto de los barrios populares*”⁶¹⁰.

Des de llavors i fins a l'any 2010 es van crear al llarg de Veneçuela 7.470 MTA, 280 de les quals organitzades a la ciutat de Caracas. Aquests organismes van gestionar fins a 1.500 projectes d'obra pública, amb una inversió total de 450 milions de bolívars⁶¹¹.

D'aquests 1500 projectes, hi podem trobar des de petites obres a la via pública per fer arribar el proveïment d'aigua en un habitatge, en el que les empreses públiques aporten assistència tècnica i financera i la ciutadania organitzada s'encarreguen de contractar les treballadores i comprar els materials, fins a la construcció de preses o l'impuls de fàbriques de materials necessaris per a les infraestructures hidràuliques.

La creació d'aquestes MTA arreu del territori seguia els següents objectius: realitzar un plànol de la xarxa de proveïment d'aigua existent, ja que la manca de regulació urbanística i la construcció de barris per iniciativa popular al marge de les institucions no permetia a l'Estat controlar-la; un informe sociodemogràfic del barri o municipi per detectar les necessitats de consum; i per últim, la redacció d'un projecte per resoldre la problemàtica d'accés a l'aigua, concretant les inversions i despeses que calia assumir per garantir el proveïment al conjunt de la comunitat.

L'any 2004 l'empresa pública Hidroven⁶¹² va crear el *Fondo de Financiamiento de Proyectos Comunitarios*, el qual serví per finançar els projectes que les pròpies MTA (a través dels

⁶¹⁰ Arconada, S., “Seis años después: Mesas Técnicas y Consejos Comunitarios de Aguas (Aportes para un balance de la experiencia desarrollada)”, a *Revista Venezolana de Economía y Ciencias Sociales*, vol. 11, núm. 11, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 2005.

⁶¹¹ Molina, G., “Mesas Técnicas de Agua a la vanguardia del poder popular”, publicat a l'*Agencia Venezolana de Noticias*, el 30 de setembre de 2010.

⁶¹² Per a més informació sobre aquesta empresa, podeu consultar la seva pàgina web oficial, a: <http://www.hidroven.gob.ve/>

Consejo Comunitario de Agua que aglutinava totes les MTA d'una zona concreta) havien proposat per resoldre la problemàtica de l'accés a l'aigua.

Només en quatre anys, s'havien desenvolupat 95 projectes, amb una inversió de 236 milions de bolívars i un impacte positiu per a més d'un milió dues-centes mil persones⁶¹³.

La creació d'aquest fons es produí durant el tercer Encuentro Nacional de las Experiencias Comunitarias del Agua Potable y Saneamiento, gràcies a un conveni entre Hidroven i la Corporación Venezolana de Petróleo⁶¹⁴, filial de PDVSA, que el finançava.

Les MTA havien de convocar una assemblea on hi participessin representants d'Hidroven. En aquesta la MTA presentava a l'empresa la proposta d'actuació definida per aquesta i l'empresa, donant-hi el vist-i-plau tècnic, podia accedir al Fons per obtenir el finançament corresponent i executar l'obra.

Tanmateix, amb la creació dels consells comunals, les MTA entraren a formar part d'aquesta nova estructura del poder popular, i a partir de l'any 2007, la presidència de la República modificà el funcionament d'aquests fons.

Des de llavors, *“la ejecución de los proyectos implica que las MTA administren los fondos asignados por el Fondo de Financiamiento de los Proyectos Comunitarios e incluso que realicen los obreros, contratando directamente a empresas privadas. [L'empresa pública] pierde así parcialmente el control técnico de la ejecución de los trabajos. Este cambio de relación decidido por la Presidencia de la República puede llevar a una resistencia incrementada por parte de la tecnoburocracia, que perdería así el monopolio de la decisión técnica, y a un aumento de los riesgos de desviación de los fondos públicos al nivel local, dada la ausencia de formación de los coordinadores de las Mesas”*⁶¹⁵.

⁶¹³ Rodríguez de Cordero, X., “Experiencias de participación y Estado Comunal (1999-2015). Hacia la configuración de políticas públicas locales”, a *Ehquidad International Welfare Policies and Social Works Journal*, núm. 6, Asociación Internacional de Ciencias Sociales y Trabajo Social, Madrid, 2016.

⁶¹⁴ Per a més informació sobre aquesta empresa, podeu consultar la seva pàgina web oficial, a: http://www.pdvsa.com/index.php?option=com_content&view=article&id=6517&Itemid=577&lang=es

⁶¹⁵ Uhel, M., “La revolución del agua en Maracaibo: ¿radicalización democrática o instrumentalización política?”, a

No obstant, aquest canvi de regulació del funcionament del Fons i la inclusió de les MTA dins les estructures dels consells comunals, també ha permès un major control de les MTA per la pròpia comunitat, sinó també que al no tenir l'empresa pública el monopoli, l'any 2008 ja s'haguessin impulsat fins a 305 cooperatives i microempreses per reforçar l'estructura de l'economia social⁶¹⁶.

Una altra qüestió important a tenir en compte, en la creació dels *Consejos Comunitarios de Agua* a través de les MTA, és la relació d'aquestes amb els governs locals, ja que “*salvo muy contadas y raras excepciones, el ente municipal ha visto ese crecimiento de poder del pueblo, expresado en las Mesas Técnicas, no solamente con recelo sino, en algunos casos, con una no disimulada agresión. Es decir, desde la perspectiva de los gobiernos municipales pareciera privar una visión según la cual, en la medida en que crezca la experiencia de las Mesas Técnicas y de los Consejos Comunitarios de Agua, el poder del gobierno municipal decrece. Eso no lo ven bien algunos compañeros alcaldes, por más roja que sea su boina*”⁶¹⁷.

Tanmateix, el suport de la iniciativa per part del govern central, i especialment el seu finançament, ha permès a les MTA poder desenvolupar la seva activitat.

L'altra qüestió que es planteja és que a partir de l'èxit de les MTA i la inversió del Fons, que ha facilitat –com hem vist en el capítol anterior– l'accés universal a l'aigua potable, és la resta de la gestió del cicle de l'aigua, i especialment, la gestió dels residus.

Si bé s'han fet moltes inversions en el proveïment d'aigua, ara es planteja la problemàtica de la gestió del clavegueram, el que implica també un cop més les institucions locals. Així com també, com que l'augment de consum d'aigua, especialment a les ciutats més grans, posen en perill la subsistència dels recursos hídrics locals, es planteja també el debat de caràcter ambiental.

Cuadernos del Cendes, núm. 75, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 2010, pàg. 69.

⁶¹⁶ AAVV., “Gestión comunitaria de los servicios públicos”, a Córdova Montúfar, M. (coord.), *Lo urbano en su complejidad: una lectura desde América Latina*, FLACSO-Ministerio de Cultura, Ecuador, 2008.

⁶¹⁷ Arconada, S., “Mesas Técnicas de Agua y Consejos Comunitarios de Agua”, a *Revista Venezolana de Economía y Ciencias Sociales*, vol. 12, núm. 2, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 2006.

Amb tot, l'experiència de les MTA com a primera política del govern per la conformació del poder popular, “*conforma un proceso inédito donde la comunidad y sus organizaciones de base cruzan transversalmente todas las etapas de los proyectos, desde el diseño hasta la ejecución de las obras acompañadas por la empresa hidrológica correspondiente a la zona geográfica, el cual propone un nuevo esquema en el diseño de las políticas públicas, en donde el colectivo se apropia de sus recursos, establecen sus prioridades y se comprometen con su avance, no con objetivos impuestos desde fuera de ellas sino a partir de sus propias decisiones, en el cual la comunidad local es capaz de promover y liderar un cambio de estructura desde y para ella*”⁶¹⁸.

L'altra projecte governamental per fomentar el poder popular, fou l'impuls dels *Comités de Tierras Urbanas* (CTU), motivat per l'existència arreu del territori de propietats immobiliàries informals, especialment a les zones perifèriques de les grans ciutats. I, pels conflictes que s'havien originat al voltant d'aquesta problemàtica, que havia generat l'autoorganització popular per a la defensa dels interessos dels pobladors.

Igual com amb la problemàtica de l'aigua, el govern escollia impulsar projectes participatius que estiguessin directament relacionats amb els problemes més propers a les classes més depauperades de la República i que ja comptaven amb unes estructures col·lectives que treballaven aquestes qüestions.

Amb l'impuls del Decret 1666 de l'any 2002⁶¹⁹, el govern atorgava als CTU, la potestat – igual com en el cas que hem vist anteriorment de les MTA- de realitzar la diagnosi de les necessitats i la proposta de polítiques públiques per a resoldre-les, no sols en el que fa referència a la propietat de la terra, sinó també sobre la política urbanística dels barris.

La tasca principal i prioritària amb la creació dels CTU és que la pròpia població dels assentaments elabori els plànols dels barris (*Carta del Barrio*), així com delimiti les propietats informals de les seves persones residents, per tal de regularitzar la propietat d'aquesta.

⁶¹⁸ AAVV., “Gestión comunitaria de los servicios públicos”, *op. cit.*, pàg. 216.

⁶¹⁹ Decreto 1666, mediante el cual se inicia el proceso de Regularización de la Tenencia de la Tierra en los Asentamientos Urbanos Populares, Gaceta Oficial núm. 37.378, de 4 de febrer de 2002.

Però, a més, “*el valor político de la Carta del Barrio radica en que, además de dotarlos de una identidad común, el acuerdo que establece la comunidad en torno a estas normas mínimas de convivencia compromete a todos los miembros en un proyecto colectivo*”⁶²⁰.

L'octubre de 2003 el govern de la República havia atorgat 30.000 títols de propietat i s'havien registrat 3.000 CTU⁶²¹, el 2004 havia atorgat 70.762 títols de propietat⁶²², i al novembre de 2011 la xifra arribava a 600.000 títols de propietat, que havien beneficiat a 2,5 milions d'habitants⁶²³.

A diferència de les *Mesas Técnicas del Agua*, els membres dels CTU no participaven en la implementació de les polítiques, sinó que es limitaven a la fase prèvia de diagnosi i proposta. I, per tant, no gestionaven diners públics, el que ha facilitat que “*no hayan caído en prácticas neoclientelares, y ha favorecido su autonomía con respecto a su interlocutor, el Estado. Además, el enfoque de derechos que tienen los CTU les ha permitido mantener una mirada crítica, o pedir la rendición de cuentas, frente al uso de los recursos que utiliza el Estado para atender sus demandas*”⁶²⁴.

Tanmateix, el no disposar de recursos econòmics propis, en cap cas ha representat que la seva influència o vincle amb les polítiques públiques hagi estat menor, ans al contrari. Precisament, hi ha dos qüestions importants a destacar de l'experiència dels CTU, que mostren la seva influència en les polítiques públiques i el seu grau d'autonomia, però també, que l'autoorganització de la població va més enllà dels plans del govern.

La primera qüestió és, que arran de la constitució dels CTU, prengueren protagonisme els moviments de pobladors, els campaments de pioners, els conserges units, etc. tot un seguit de

⁶²⁰ García-Guadilla, M. P., “Ciudadanía y autonomía en las organizaciones sociales bolivarianas: los Comités de Tierra Urbana como movimientos sociales”, a *Cuadernos del Cendes*, núm. 66, Centro de Estudios del Desarrollo de la Universidad Central de Venezuela, Caracas, 2007, pàg. 59.

⁶²¹ López Maya, M., “Democracia participativa y políticas sociales en el gobierno de Hugo Chávez Frías”, a *Revista Venezolana de Gerencia*, vol. 9, núm. 28, Universidad del Zulia, Maracaibo, 2004, pàg. 11.

⁶²² Rodríguez de Cordero, *op. cit.*, pàg. 77.

⁶²³ AVN., “Instituto Nacional de Tierras nacerá en 2012”, *Agencia Venezolana de Noticias*, 4 de novembre de 2011.

⁶²⁴ García-Guadilla, M. P., *op. cit.*, pàg. 67.

moviments populars autoorganitzats sense cap mena de vincle amb l'Estat, que no sols han servit per dinamitzar els CTU, sinó que han emprès lluites paral·leles per garantir els seus drets.

Entre d'aquestes lluites destaquen, per exemple, la lluita contra els lloguers abusius dels habitatges de propietat privada, les estafes immobiliàries al mercat privat, la lluita contra els desnonaments, la lluita contra l'especulació urbanística, etc.

I, la segona, és que els CTU han estat protagonistes i promotors de totes les reformes legislatives i tots els programes de polítiques públiques que ha desenvolupat el govern de la República en la darrera dècada. Des de ser un dels actors més actius en el llançament l'any 2004, de la *Misión Hábitat*, fins a les més recents, com ara la *Gran Misión Vivienda Venezuela* o la *Misión Barrio Tricolor*.

En la *Misión Hábitat*, per exemple, la influència dels CTU en el projecte és evident, “*en primer lugar, redefine el problema de vivienda en términos de hábitat, incorporando la necesidad de intervenir integralmente (no sólo en aspectos meramente constructivos) el contexto urbano. En segundo lugar, plantea la necesidad de reconocer los intereses, necesidades, prácticas e idiosincrasia de las comunidades a la hora de definir planes y proyecto. Finalmente, se plantea que la única forma de solucionar los problemas de vivienda y hábitat es contando con la movilización social de los sectores más necesitados*”⁶²⁵.

Igual com hem vist amb les MTA, el govern resolgué amb èxit i amb la participació de la ciutadania problemes estructurals i endèmics de la IV República, com ara l'accés a l'aigua potable i el dret a un habitatge digne, el que li donà un gran impuls a les polítiques de foment del poder popular, que com veurem una mica més endavant, es concretaran amb les *misiones*.

I, ahora, les *misiones*, prenent com a exemple les MTA i els CTU, utilitzarà estructures similars de participació ciutadana per a dinamitzar-les, com ara els *Comités de Salud*, a la *Misión*

⁶²⁵ Antillano, A., “La lucha por el reconocimiento y la inclusión en los barrios populares: la experiencia de los comités de tierras urbanas”, a *Revista Venezolana de Economía y Ciencias Sociales*, vol. 11, núm. 3, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 2005, pàg. 217.

Barrio Adentro, o les *Mesas Técnicas de Energía y Gas*, en el marc de la *Misión Revolución Energética*.

4.2.2.- 1ª etapa: La Constitució de 1999

La Constitució de 1961 limita el seu articulat referent a la participació política de la ciutadania a l'escola tradicional constitucionalista, adoptant el model de “democràcia representativa”, característic de l'Estat Liberal⁶²⁶.

La Constitució de 1999 és la primera -a nivell mundial- que dedica un extens articulat al rol del ciutadà i la ciutadana en la presa de decisions públiques, tant pel que fa a la seva participació directe o indirecte en els assumptes públics, com també pel que fa al control del poder constituït per part del poder constituent.

De fet, el procés de redacció de la Constitució de 1999 no s'inicià per decret presidencial, sinó amb un procés constituent que fou validat mitjançant un referèndum vinculant. Aquesta qüestió fou clau, tenint en compte que l'objectiu d'aquest procés era iniciar un procés de ruptura amb la IV República, ja que “*el referéndum otorga legitimidad de origen al proceso e impide o dificulta en gran medida que determinados órganos del poder constituido, especialmente el órgano de control jurisdiccional de constitucionalidad, frenen o incluso den por zanjado el proceso*”⁶²⁷.

A més, no cal oblidar-ho encara que ja s'hagi analitzat anteriorment, que el procés d'elaboració i aprovació de la carta magna, no fou tampoc un pacte entre les elits de la República, sinó un procés constituent que comptà amb la participació directe de la ciutadania alhora de plantejar propostes i d'aprovar-la definitivament mitjançant, també, un nou referèndum⁶²⁸.

⁶²⁶ A l'article 3, defineix no la República sinó el govern, com a “*democrático, representativo, responsable y alternativo*”. I, no és fins al Capítol VI del Títol III reservat als drets polítics, que reconeix el dret a vot, a ser escollit, un sistema de partits on aquests competeixen obertament i el dret a associació i manifestació.

⁶²⁷ González Cadenas, D., *Teoría y práctica jurídico-política de los procesos constituyentes. Estudio de caso de Venezuela*, Universitat de València, València, 2016, pàg. 536.

⁶²⁸ Sobre la participació ciutadana durant el procés constituent, podeu consultar Viciano Pastor, R. i Martínez Dalmau,

L'*Asamblea Nacional Constituyente*, encarregada de coordinar el procés constituent, es va dividir en vint comissions de treball de caràcter temàtic, entre d'elles una d'específica sobre la participació ciutadana en la nova República. A més, va dedicar un capítol sencer dels seus estatuts (Capítol X), en que estableix la relació entre la ciutadania i l'*Asamblea Nacional Constituyente*, així com els mecanismes de participació de la ciutadania en el propi procés constituent⁶²⁹.

L'interès de l'Estat en la participació ciutadana en les polítiques públiques queda reflectit ja, en el preàmbul del propi text constitucional, on apareixen literalment els conceptes anteriorment analitzats de “*sociedad democrática, participativa y protagónica*”.

També és interessant de destacar el caràcter “*descentralizado*” de l'Estat, ja que a la pràctica, implicarà la creació d'institucions del poder constituït⁶³⁰ on hi participarà de forma directa el poder constituent, així com sobretot, la transferència de poder del poder constituït cap al poder constituent. Tanmateix, l'augment de la descentralització de l'estructura territorial de l'Estat, si bé implica un canvi respecte el que estableix la Constitució de 1961, tampoc representa un important canvi en l'organització territorial⁶³¹.

Cal entendre, però, el concepte de descentralització, no des del punt de vista tradicional d'una estructuració territorial de l'Estat, des del qual l'Estat central transfereix poder a les administracions locals i supramunicipals, sinó que “*el fin de la descentralización es la propia*

R., *Cambio político, op. cit.*, Salamanca, L. i Viciano Pastor, R., *op. cit.*, o Hernández Camargo, L., *El proceso constituyente venezolano de 1999*, Editorial Académica Española, Letònia, 2014.

⁶²⁹ *Estatuto de funcionamiento de la Asamblea Nacional Constituyente*, Gaceta Oficial, núm. 36.786, de 14 de setembre de 1999.

⁶³⁰ Exemples d'aquestes institucions són la creació d'una *Contraloría* en cada estat (Article 163), d'un *Consejo de Planificación y Coordinación de Políticas Públicas* per a cada estat (Article 166) o la creació d'un *Consejo Federal de Gobierno* com a “*órgano encargado de la planificación y coordinación de políticas y acciones para el desarrollo del proceso de descentralización y transferencia de competencias del Poder Nacional a los Estados y Municipios*” (Article 185), entre d'altres.

⁶³¹ Sobre aquest debat, podeu consultar Combellas, R., “La Constitución de 1999 y la reforma política: implicaciones para la gobernabilidad democrática”, a VII Congreso Internacional del CLAD sobre la Reforma del Estado y de la Administración Pública, Lisboa, 2002.

participación, de manera que el destinatario último de las competencias que pasan del centro a la periferia es la comunidad organizada”⁶³².

A l'article 6, corresponent als “*Principios Fundamentales*” de la Constitució, s'insisteix de nou amb aquesta nou caràcter, però ara -tal i com fa la Constitució de 1961- centrat en el govern de la República: “*El gobierno de la República Bolivariana de Venezuela y de las entidades políticas que la componen es y será siempre democrático y participativo, electivo, descentralizado, alternativo, responsable, pluralista y de mandatos irrevocables*”, introduint en aquí al final de l'article, el concepte de “revocabilitat” dels càrrecs electes que desenvolupa posteriorment.

Aquest principi de “revocabilitat” dels representants del poder constituït, que queda recollit constitucionalment al Capítol IV, es materialitzarà amb la celebració de referèndums, en els quals l'electorat podrà destituir a les persones representants que hagin estat escollides prèviament per aquest mateix electorat, sense haver d'esperar la caducitat del seu mandat⁶³³.

No és fins a la secció primera del Capítol IV del Títol III, dedicat als drets polítics, on la participació política de la ciutadania té un major protagonisme en el conjunt del text constitucional. En aquesta secció destaquen, més enllà de tots els articles que senten les bases de la democràcia representativa, tant el primer com el darrer article de l'articulat.

El primer (Article 62), perquè dota a la participació ciutadana d'un gran pes en la concepció teòrica de l'Estat. Cal destacar d'aquest article el caràcter d'obligatorietat que li atorga el poder constituent al poder constituït, per tal que sigui aquest darrer el qui desenvolupi les polítiques que permetin la participació de la ciutadania en la política, i alhora, el caràcter de deure que assumeix el poder constituent de contribuir en la cogestió en la presa de decisions públiques.

Aquesta relació que s'estableix entre poder constituent i poder constituït és el pilar fonamental que sostindrà *a posteriori* el desenvolupament de les polítiques públiques de participació ciutadana. “*Definir los parámetros constitucionales de la sociedad civil es crucial, pues*

⁶³² Criado de Diego, M., *La absorción del “Estado”*, op. cit., pàg. 135.

⁶³³ Aquest mecanisme de democràcia directa, també es contempla a nivell constitucional Colòmbia (1991), Perú i Argentina (1994), Equador (1998 i 2008) i a Bolívia (2009).

*asociarla acríticamente con el Estado conduce a un estatismo de peligrosas consecuencias para su despliegue libre y plural; el otro extremo, interpretada a la luz de la sociedad civil liberal riñe con principios de solidaridad, corresponsabilidad y cooperación que alienta la Constitución”*⁶³⁴.

I, el darrer (Article 70), perquè estableix i especifica quins són aquests mecanismes que han de canalitzar la participació de la ciutadania en les institucions de l'Estat. Entre d'altres, detalla l'elecció de càrrecs públics, el referèndum, la consulta popular, les iniciatives legislatives populars, l'assemblea de ciutadans i ciutadanes, etc.

Però, cal destacar en primer lloc, el reconeixement com a drets polítics, no sols de la intervenció de la ciutadania (esfera social) en l'Estat (esfera pública), sinó també la intervenció de la ciutadania en l'àmbit econòmic (esfera privada), el que estableix “las bases de un proceso mediante el cual las competencias estatales y el mercado son absorbidas por la organización colectiva comunitaria y autogestionaria”⁶³⁵.

No és per tant una qüestió menor, sinó que la Constitució de 1999 conté articles sobre el model socioeconòmic de l'Estat⁶³⁶ que especifiquen clarament el deure de l'Estat de potenciar sectors econòmics estratègics i noves formes d'organització empresarial de caràcter comunitari i mixt, així com tots aquells sectors auxiliars que permetin aquest desenvolupament, especialment, el sector financer.

Pel que fa als drets polítics, cal destacar el caràcter “vinculant” que té l'ampli ventall de mecanismes de participació política de la ciutadania que especifica aquest article 70 i que esdevenen clarament, importants instruments de fiscalització i control del poder constituït per part del poder constituent.

⁶³⁴ Combellas, R., “Representación versus participación en la Constitución de la República Bolivariana de Venezuela. Análisis de un falso dilema”, a Salamanca, L. i Viciano Pastor, R., *op. cit.*, pàg. 104.

⁶³⁵ Noguera Fernández, A. i Navas Alvear, M., *Los nuevos derechos de participación ¿Derechos constituyentes o constitucionales? Estudio del modelo constitucional de Ecuador*, Tirant lo Blanch, València, 2016, pàg. 64.

⁶³⁶ Ens referim a tot l'articulat del Títol VI de la Constitució, titulat “*Del Sistema Socio Económico*”, i especialment, del Capítol 1, titulat “*Del régimen Socio Económico y la Función del Estado en la Economía*”.

Per últim, cal destacar que la Constitució de 1999 dota de caràcter constitucional el *Cabildo Abierto* i la *Asamblea de Ciudadanos y Ciudadanas*, que fins llavors ja existien gràcies al desenvolupament de lleis orgàniques de la IV República, però que seran incloses també –i potenciades- amb l'aprovació de les successives lleis orgàniques del poder públic municipal, de forma complementària als nous espais de participació del poder popular.

Però, de ben segur, el més innovador a nivell de doctrina constitucional d'aquest article 62 i 70 és l'ampli ventall de drets i possibilitats que permet la Constitució de 1999 perquè, no sols la ciutadania es pugui organitzar autònomament per intervenir en l'esfera del Capital, sinó també que l'Estat assumeixi com un dels seus objectius suprem els de potenciar-ho.

Precisament, arran del que estableix el darrer paràgraf de l'article 70, en les properes pàgines analitzarem com l'Estat ha assumit aquest mandat de desenvolupar legislativament aquests instruments de participació per tal que es poguessin posar en funcionament.

Per acabar amb aquest Capítol dedicat als drets polítics de la ciutadania, destaca la segona secció, la qual versa íntegrament sobre els referèndums populars, el qual s'erigeixen com un instrument de primer ordre del poder de la ciutadania per al control del poder constituït⁶³⁷.

Aquest articulat garanteix que per iniciativa ciutadana, amb un mínim del 10% dels electors i electores (Article 71), es puguin organitzar des del Poder Electoral, referèndums en els quals la ciutadania pugui opinar -amb caràcter consultiu- sobre les principals lleis impulsades pel poder constituït que afectin el conjunt de l'Estat, però també a nivell parroquial, municipal o supramunicipal.

⁶³⁷ Al llarg de tot el mandat d'Hugo Chávez com a president de la República Bolivariana de Veneçuela s'han organitzat a nivell estatal fins a cinc referèndums (a més del referèndum d'abril de 2009 per a convocar l'Assemblea Constituent): el propi referèndum d'aprovació de la Constitució de 1999; el referèndum per renovar els dirigents sindicals de l'any 2000; el referèndum revocatori convocat per l'oposició per intentar destituir al president Chávez el 2004; el referèndum per modificar 69 articles de la Constitució el 2007; i el darrer referèndum per modificar també diferents articles de la Constitució el 2009. El nombre de cops que la població ha pogut votar –si hi sumem a més les eleccions presidencials, regionals i municipals- constitueix un autèntic rècord a nivell mundial.

I, sobretot, cal destacar l'article 72, el qual especifica que també es podran convocar referèndums de caràcter revocatori. Això implica, que amb el 20% dels electors i electores del conjunt de l'Estat la ciutadania tindrà la possibilitat de revocar qualsevol càrrec electe, sempre hi quant el volum de participació en el referèndum superi el 25%. Des de qualsevol regidor a nivell municipal (en aquest cas òbviament amb el 20% dels electors i electores del municipi), fins al propi president de la República, com ja hem comentat anteriorment.

Ja, en el propi text constitucional destaca la creació d'institucions de caràcter participatiu segons els diferents àmbits territorials de l'Estat, en les quals cohabita el poder constituït i el poder constituent, i que esdevenen espais tant de participació pel que representa a la decisió de les polítiques públiques, com també, de control del poder constituït.

Pel que fa a nivell del conjunt de l'Estat, destaca el *Consejo Federal de Gobierno*, el qual és l'encarregat de dirigir i coordinar la transferència de competències des de l'Estat als seus diferents àmbits territorials (regional i municipal), per tal de fomentar com estableix l'article 185, el “*desarrollo del proceso de descentralización*”.

L'any 2005 s'aprovà a l'Asamblea Nacional la *Ley del Consejo Federal de Gobierno*⁶³⁸, per tal de regular un organisme que “*prevé la concurrencia e intervención de las distintas autoridades del gobierno nacional, regional y local, así como de representantes de la sociedad para la definición de las política públicas de alcance nacional*”⁶³⁹.

Pel que fa a nivell regional, l'article 166 detalla la composició del *Consejo de Planificación y Coordinación de Política Pública*, el qual estarà format de forma mixta per membres del poder executiu, del poder legislatiu, però també del poder popular, i on el poder constituït per ordre de l'article 161 rendirà comptes de l'activitat de les institucions públiques a nivell regional. L'any 2002

⁶³⁸ La llei no s'aprovarà fins a *Ley Orgánica del Consejo Federal de Gobierno*, Gaceta Oficial, núm. 5.963 extraordinària, de 22 de febrer de 2010.

⁶³⁹ López Valladares, M., “Una estrategia de innovación política en Venezuela: los consejos comunales”, *Revista de Sociedad, Cultura y Desarrollo Sustentable Ra Ximhai*, vol. 4, núm. 3, 2008., pàg. 562.

s'aprovà la *Ley de los Consejos Estadales de Planificación y Coordinación de Políticas Públicas*⁶⁴⁰ que regula el funcionament d'aquests.

I, pel que fa a nivell local -on la participació ciutadana gaudeix d'un caràcter més directe- destaquen tres articles per la importància del traspàs de competències del poder constituït al poder constituent, ja sigui des d'escala estatal, regional o municipal, cap a la ciutadania organitzada als barris i municipis.

L'extens article 184 estableix l'objectiu de la creació de mecanismes per tal que els estats i els municipis puguin transferir als grups de la ciutadania organitzada la prestació dels serveis públics “*previa demostración de su capacidad para prestarlos*”.

Així doncs, no es tracta d'una transferència mecànica, ordenada des de l'Estat –substracció de competències- o imposada a les comunitats organitzades, sinó que a mesura que aquestes tinguin capacitat de gestió i se'n plantegin la necessitat, la Constitució preveu que aquestes puguin sol·licitar la gestió directa des de la societat civil de competències que estan reservades a les institucions públiques.

Aquests diferents serveis públics o atributs competencials que els governs regionals o municipals poden transferir a l'esfera social, són molt diversos: des de la gestió en la prestació de serveis públics (educació, sanitat, habitatge, etc.), a la formulació de propostes d'inversió de les institucions, a la promoció de les estructures de l'economia cooperativa i comunitària, a la participació en la gestió de les empreses públiques, etc. fins a la creació de nous òrgans de govern comunitari.

El contingut del punt 6 d'aquest article lliga clarament amb el contingut de l'article 173, en el marc del Capítol dedicat al poder municipal (Capítol IV), en el qual permet als municipis crear noves *parroquias* (governos de districte o barri), però amb la condició que la seva motivació vingui determinada per la iniciativa ciutadana.

⁶⁴⁰ *Ley de los Consejos Estadales de Planificación y Coordinación de Políticas Públicas*, Gaceta Oficial, núm. 37.509, de 20 d'agost de 2002.

Aquests articles impliquen doncs, tota una novetat constitucional, en la relació entre l'Estat i la societat civil. Per primer cop, un text constitucional dóna aquest protagonisme a la ciutadania organitzada, i la fa corresponsable de l'acció dels poders públics. Una qüestió que no és menor, sinó que implicarà amb l'aprovació del nou text constitucional, un gir de tres-cents seixanta graus en les dinàmiques de funcionament de l'Estat i de la seva relació amb la ciutadania.

I, com veurem en les properes pàgines, aquesta nova dinàmica generarà tensions entre el poder constituït i el poder constituent, que provocaran que al llarg de les següents dècades l'activitat legislativa, per tal de trobar un equilibri entre les competències de l'Estat i la iniciativa de la societat civil, no s'aturi. Així com també, aquesta impliqui un augment progressiu de la transferència de poder de l'esfera pública a l'esfera social.

Més enllà del contingut d'aquests articles que fixen les possibilitats en la creació de noves estructures de poder i govern local a mans de la ciutadania, cal destacar per últim la creació per ordre constitucional del *Consejo Local de Planificación Pública*, que està reconegut explícitament en l'article 182.

Aquest òrgan mixt entre el poder constituït i el poder constituent té per objectiu “*realizar la planificación integral del gobierno local con las comunidades organizadas y grupos vecinales, en el marco de una política de desarrollo sustentable promovida por el Estado, que busca el protagonismo del pueblo mediante su participación en la gestión pública*”⁶⁴¹.

Per tant, la importància d'aquest òrgan mixt és central en el desenvolupament del poder popular, ja que els seus plans estratègics de desenvolupament local, establiran la delegació als òrgans del poder popular de competències, però també a nivell econòmic (Article 184).

Aquesta transferència de poder, representa en primer terme el reconeixement de la societat civil com a poder públic sobirà, i alhora, també deixa de ser un òrgan extern a l'estructura de l'Estat, ja que “*no se trata de que las organizaciones de la sociedad civil se convierten en instituciones ni en organizaciones políticas para la toma del poder; se trata de que, en tanto que*

⁶⁴¹ López Valladares, M., *op. cit.*, pàg. 563.

organizaciones de gestión de lo colectivo con la fisonomía que, en ejercicio de su autonomía y de su libre percepción de las necesidades de lo colectivo, quieran darse, están llamadas a ejercitar competencias que ahora son de las instituciones del Estado”⁶⁴². Per tant, el plantejament de fons no és que la societat civil sigui absorbida per l'Estat, sinó ans al contrari, que l'Estat acabarà sent absorbit per la societat civil organitzada.

No serà fins l'any 2002 que es farà la primera regulació d'aquest òrgan⁶⁴³, mitjançant llei, la qual serà reformada al desembre de 2010⁶⁴⁴, per tal d'actualitzar la seva relació amb els nous òrgans del poder popular i comunal sorgits durant aquell període, i per tenir coherència amb *la Ley Orgánica de Planificación Pública y Popular* que s'aprovarà aquell mateix any.

Cal tenir en compte, que segons la llei de 2002, els CLPP estan conformats en un 49% per representants de les institucions públiques i en un 51% per representants de l'esfera social. Aquesta composició dels òrgans mostra la importància que la República donarà a la participació ciutadana en la presa de decisions públiques, i especialment, en el traspàs de la capacitat de decisió en aquestes polítiques de l'esfera pública a l'esfera social.

Però, a més, cal tenir en compte l'aprovació l'any 2005 de la *Ley Orgánica del Poder Público Municipal*⁶⁴⁵, la qual preveu també el diagnòstic participatiu de les polítiques municipals, els pressupostos participatius (Article 234) –que representen un mínim del 50% dels ingressos municipals segons aquesta llei- i la controlaria social (Article 33). Així com també, estableix que a les parròquies (districtes municipals) existiran els mateixos municipis, i a més, s'haurà de donar suport a les comunitats organitzades per implementar els processos necessaris per poder impulsar els *Consejos Locales de Planificación Pública* (Article 37).

⁶⁴² Criado de Diego, M., *La absorción del “Estado” por “lo colectivo”*, op. cit., pàg. 136.

⁶⁴³ *Ley de los Consejos Locales de Planificación Pública*, Gaceta Oficial, núm. 37.463, de 12 de juny de 2002.

⁶⁴⁴ *Ley de reforma parcial de la Ley de los Consejos Locales de Planificación Pública*, Gaceta Oficial, núm. 6.017, de 30 de desembre de 2010.

⁶⁴⁵ *Ley Orgánica del Poder Público Municipal*, Gaceta Oficial, núm. 38.204, de 8 de juny de 2005.

En resum, doncs, la Constitució de 1999 és pionera a nivell mundial en la creació d'un Estat Liberal, en el qual la participació ciutadana n'és un eix central. “*Se consagra así un modelo constitucional de democracia, cuyo principio dinámico fundamental es la participación libre del ciudadano en los asuntos públicos, directamente o por medio de sus representantes*”⁶⁴⁶.

Però no sols això, sinó com hem vist al llarg d'aquest capítol, el text constitucional va molt més enllà, assumint com a Estat (esfera pública) un major control de l'economia (esfera privada), però sobretot transferint directament part del seu propi poder (esfera pública) -com del control de l'economia (esfera privada)- a la ciutadania (esfera social), el que implica la concepció de la participació, no un complement del model liberal i representatiu, sinó que esdevé l'eix fonamental a partir del qual construir la nova República.

Tanmateix, la redacció final d'aquesta Constitució també presenta algunes mancances, generades bàsicament pel context sociopolític en el qual es desenvolupà el procés constituent. En primer lloc, per l'intent persistent de sabotatge del procés per part de les forces opositores, ja fos a través de les instàncies judicials, de l'assemblea legislativa que estava sota el seu control, o de l'acció externa a les institucions. I, en segon lloc, per les pressions internacionals. Aquest fet va provocar que l'*Asamblea Nacional Constituyente* no exaurís el termini que la llei li permetia per a finalitzar el procés de redacció del tractat⁶⁴⁷.

Una altra qüestió a comentar, és que el caràcter participatiu del procés constituent també va tenir una conseqüència negativa. I, és que sumat a aquest poc temps que va durar la tasca de l'Asamblea Nacional Constitucional, i tot i el dictamen⁶⁴⁸ que aquesta va demanar quan ja tenia redactat l'esborrany, la manca de “*reposo necesario para coordinar las propuestas y consensuar las más favorables ha incidido en una Constitución difícil de entender, excesivamente minuciosa, en*

⁶⁴⁶ Salamanca, L., “La democracia directa en la Constitución venezolana de 1999”, a Salamanca, L. i Viciano Pastor, R., *op. cit.*, pàg. 118.

⁶⁴⁷ La regulació de l'ANC ve determinada per l'*Estatuto de funcionamiento de la Asamblea Nacional Constituyente*, Gaceta Oficial, núm. 36.786, de 14 de setembre de 1999.

⁶⁴⁸ Centro de Estudios Políticos y Sociales, *Dictamen sobre el Proyecto de Constitución de la República de Venezuela*, CEPS, València, 1999.

muchos aspectos redundante, y con importantes contradicciones y declaraciones de intenciones inejecutables”⁶⁴⁹.

Però, la principal crítica a la Constitució és el manteniment d’un sistema presidencialista⁶⁵⁰ que segueix el llegat del constitucionalisme llatinoamericà. Tot i que la nova carta constitucional atenua algunes atribucions presidencials que atorgava la Constitució veneçolana de 1961, restringint facultats legislatives extraordinàries (Article 203) o mecanismes propis del sistema parlamentari, per tal que els partits polítics tinguin majors atribucions en l’assemblea legislativa (Article 187), i per tant, el president manté un grau d’autonomia major que en els sistemes parlamentaris.

Això implica, que per exemple, que si bé segons la Constitució de 1999 el 10% de l’electorat té la potestat de poder convocar un referèndum revocatori per expulsar el president del seu càrrec, la Constitució no preveu que el poder legislatiu pugui exercir la mateixa potestat. És a dir, no reconeix al Parlament la capacitat de poder plantejar una “moció de censura”.

Aquest model presidencialista, ha permès al llarg de les darreres dècades, que el govern hagi utilitzat recursos com les “*leyes habilitantes*” (Article 203, però també reconegudes tradicionalment en els textos constitucionals anteriors) per poder escapar del control del poder legislatiu. Precisament, l’impuls de les estructures del poder popular han estat un dels objectius d’aquestes lleis, com per exemple la *Ley Orgánica del Consejo Federal de Gobierno*, aprovada l’any 2010⁶⁵¹.

La utilització per part de Chávez de la prerrogativa de les “*leyes habilitantes*”, així com els canvis constitucionals que afectaren al poder legislatiu, provocaren que “*el poder legislativo fue*

⁶⁴⁹ Viciano Pastor, R. i Martínez Dalmau, R., *Cambio político y proceso constituyente*, op. cit., pàg. 197.

⁶⁵⁰ Sobre el caràcter presidencialista de la República Bolivariana de Veneçuela, podeu consultar Antela Garrido, R., “Ventajas y dificultades del sistema presidencialista en Venezuela”, a *Estudios constitucionales*, vol. 9, núm. 2, Centro de Estudios Constitucionales de Chile, Santiago de Xile, 2011, Fernández Toro, J. C., “El nuevo paradigma del ejercicio del gobierno. El sistema de gobierno en la Constitución de 1999”, a *Revista de Derecho Constitucional*, núm. 4., Editorial Sherwood, Caracas, 2001 o Combellas, R., *Derecho constitucional: una introducción al estudio de la Constitución de la República Bolivariana de Venezuela*, Mc. Graw-Hill, Caracas, 2001.

⁶⁵¹ *Ley Orgánica del Consejo Federal de Gobierno*, Gaceta Oficial, núm. 5.963, de 22 de febrer de 2010.

parcialmente desposeído durante los años siguientes a la aprobación del texto de 1999 de dos de sus funciones principales: la función legislativa y la función de control sobre el ejecutivo”⁶⁵².

Aquest model presidencialista, tot i que té un menor grau en comparació a la Constitució de 1961, ha provocat diferents crítiques des del món acadèmic. La contradicció entre un projecte democratitzador –i per tant de descentralització del poder- i el manteniment d’un fort poder per part del president, han provocat que s’hagi caracteritzat aquest model com un “règim cabdillista” contrari al discurs revolucionari del govern⁶⁵³.

Aquestes prerrogatives presidencials, sumades al procés de transferència del poder a la societat civil, han provocat que gran part del debat públic s’hagi traslladat al carrer, el que ha implicat una pèrdua del monopoli del poder polític per part de l’Estat i el conjunt de les seves institucions públiques.

Aquest fet ha provocat l’aparició de “*políticas salvajes*”, és a dir, “*una proliferación de principios de organización contingente, y sobre todo una proliferación de principios y prácticas de desorganización de la dominación, de los monopolios y jerarquías existentes*”⁶⁵⁴.

Això, ahora, ha generat una crisi del model partitocràtic i un augment de la conflictivitat social, provocant que “*la lucha de clases ya no se da, al margen de la sociedad, mediante el enfrentamiento en el parlamento de distintos grupos corporativos que representan intereses de clase distintos, sino que se da directamente, con toda su crudeza , entre los ciudadanos en el espacio público*”⁶⁵⁵. Així doncs, la Constitució de 1999 provoca un traspàs de poder de l’esfera pública a l’esfera social, que implica una pèrdua del monopoli del debat polític de la primera.

⁶⁵² Noguera Fernández, A., *El sujeto constituyente. Entre lo viejo y lo nuevo*. Editorial Trotta, Madrid, 2017, pàg. 103.

⁶⁵³ Entre les principals obres que defensen aquesta tesi, destaquen Caballero, M., *La gestación de Hugo Chávez. 40 años de luces y sombras en la democracia venezolana*, Los Libros de la Catarata, Madrid, 2000, Petkoff, T., *La Venezuela de Chávez. Una segunda opinión*, Editorial Grijalbo, Caracas, 2000, o Brewer-Carías, A. R., *Golpe de Estado y proceso constituyente en Venezuela*, Universidad Nacional Autónoma de México, Mèxic, 2001.

⁶⁵⁴ Tapia, L., *Política salvaje*, op. cit., pàg. 126.

⁶⁵⁵ Noguera Fernández, A., *Reflexiones a partir del análisis del presidencialismo en la Constitución venezolana*, op. cit., pàg. 328.

Tanmateix, la Constitució planteja que “*el objetivo de la transformación social y la refundación del Estado según parámetros distintos del paradigma liberal-representativo, debe lograrse según los procesos de la democracia mecánica, respetando el pluralismo y los derechos individuales*”⁶⁵⁶. Per tant, no entra en contradicció en cap dels fonaments del constitucionalisme liberal tradicional.

4.2.3.- 2ª etapa: Les “*misiones*”

Tot i que el llançament de les primeres “*misiones*” és posterior a polítiques de participació ciutadana que ja s’estaven realitzant a escala local en municipis puntuals, com hem vist en el punt 4.2.1) i a l’aprovació de la *Ley de los Consejos Locales de Planificación Pública* (juny de 2002), aquestes esdevenen el motor que propulsarà les polítiques de participació política de la ciutadania a Veneçuela, tot creant les dinàmiques de participació ciutadana que permetran crear els primers organismes institucionals, on s’introduirà la participació del poder popular al conjunt de la República.

Les “*misiones*”, doncs, no són cap nou organisme de participació ciutadana, sinó programes de polítiques públiques del govern veneçolà, per tal de tirar endavant polítiques de desenvolupament social que permetessin resoldre el greu desequilibri social heretat de la IV República.

Podríem descriure-les com polítiques d’emergència social, per tal de fer front a una situació estructural i endèmica d’exclusió de part de la ciutadania de l’accés a la garantia dels drets més bàsics, com ara l’alimentació, la salut o l’educació. Una situació, que en la dècada dels anys 80 i 90 s’havia agreujat amb la imposició de les polítiques neoliberals.

En lloc de parlar de “participació ciutadana”, potser seria més exacte parlar de “mobilització ciutadana”, ja que –com dèiem– la iniciativa i el disseny d’aquestes polítiques venen determinades

⁶⁵⁶ Criado de Diego, M., *La absorción del “Estado” por “lo colectivo”*, op. cit., pàg. 137.

des del govern de la República i el paper de la ciutadania es limita a la implementació d'aquestes seguint els plans establerts de forma unilateral per les institucions públiques i promogudes des d'una concepció vertical.

Sí, però, que *“este tipo de política integral se diferencia de las anteriores [políticas sociales] en el sentido de que aquellas se concentraban, sobre todo, en la línea que hemos identificado como de construcción de ciudadanía, o de formulación de garantía de los derechos sociales. El actual enfoque de política social combina, aparte de esa directriz de inclusión social vía garantía de derechos sociales, la inclusión productiva y la construcción del poder ciudadano (popular), a través de la organización, la participación y el control social de la gestión pública. La combinación de estas tres líneas estratégicas busca, como objetivo final, generar procesos de transformación de la estructura social”*⁶⁵⁷.

En aquesta línia, a mesura que les *misiones* es van desenvolupant i arrelant als municipis, i s'impulsen nous instruments del poder popular, les comunitats organitzades aniran guanyant un major protagonisme en definir els programes d'aquestes *misiones*, en funció de l'èxit de les seves estructures comunitàries d'autoorganització.

Cal tenir en compte, que les *misiones* apareixen en una conjuntura sociopolítica convulsa després del fracàs del locaut petrolier, a conseqüència de l'estatalització de PDVSA el 2002, i just abans del referèndum consultiu de 2003 i posterior referèndum revocatori de 2004, que no aconseguí derrocar Chávez de la presidència de la República.

Precisament, serà la recuperació per part de l'Estat del control de PDVSA i l'augment de la producció i dels preus del petroli en el mercat mundial -més enllà del conveni signat amb Cuba que

⁶⁵⁷ Rodríguez, E., “Política social actual: una visión desde el gobierno”, a AAVV., *Balance y perspectivas de la política social en Venezuela*, Instituto Latinoamericano de Investigaciones Sociales, Caracas, 2006, pàg. 282.

ja hem citat anteriorment-, que permetrà una injecció de capital a l'Estat que li permetrà desenvolupar tots aquests programes d'inversió social⁶⁵⁸.

I, ahora, permetrà “*salir de un círculo burocrático viciado*”⁶⁵⁹, en tant en quant l'estratègia política de l'oposició consistia en sabotejar l'estructura administrativa de l'Estat –on encara ocupava la majoria de càrrecs claus- per fer fracassar les polítiques públiques que intentava implementar el govern de la República.

Aquest context, provoca que la planificació de les *misiones* no fos molt acurada, sinó més bé “*un dispositivo para acelerar la marcha y multiplicar la capacidad operativa de varios planes sociales que ya se encontraban en curso*”⁶⁶⁰, tot aprofitant una conjuntura de mobilització ciutadana.

Tanmateix, “*se trataba de conseguir una ecuación social y económica para provocar que el cortoplacismo táctico fuera dando paso, casi sin darse cuenta, al largoplacismo estratégico. El endeudamiento social no podía ser corregido con los viejos programas asistencialistas, segmentados y desconectados que el neoliberalismo había inventado*”⁶⁶¹.

I, és que precisament, si bé hem dit anteriorment que les *misiones* no representen la creació d'instruments de participació i organització popular, la innovació d'aquesta proposta i motiu pel qual en fem referència en aquest capítol com a etapa imprescindible en la construcció del “poder popular”, és que la implementació d'aquestes “*misiones*” introduïen per primer cop de forma global a tota la República, la participació ciutadana i, per tant, una corresponsabilitat de la societat civil amb la implementació de les polítiques públiques del govern de la República.

⁶⁵⁸ L'aprovació de la *Ley de creación del Fondo Único Social*, Gaceta Oficial, núm. 37.322, de 12 de novembre de 2001, servirà de base legal per poder finançar les “misiones”.

⁶⁵⁹ Palacios Romeo, F., “La ruptura constitucional del Estado precario: los derechos sociales en el nuevo constitucionalismo iberoamericano. La especificidad del modelo venezolano”, a *Agora: revista de ciencias sociales*, núm. 14, Fundación CEPS, València, 2006, pàg. 43.

⁶⁶⁰ D'Elia, Y. i Cabezas, L. F., *Las misiones sociales en Venezuela*, Instituto Latinoamericano de Investigaciones Sociales, Caracas, 2008, pàg. 3.

⁶⁶¹ Serrano Mancilla, A., *El pensamiento económico de Hugo Chávez*, Editorial de Ciencias Sociales, L'Havana, 2016, pàg. 340.

I, és que, “*los comités no son órganos técnicos, sino órganos políticos de penetración en las zonas populares desprovistas de prestaciones para hacer llegar bienes y servicios a su población [però] los comités no solo son mecanismos de distribución de recursos, sino que al mismo tiempo buscan promover capacitación y organización comunitaria, para que se la misma comunidad la que, a través de su participación, gestione los procesos relativos al mejoramiento de su calidad de vida. Los “comités” buscan como objetivo transversal [tal i com indica la Constitució] promover el ejercicio del protagonismo popular mediante la acción cooperativa*”⁶⁶².

Podríem dir, doncs, que les *misiones* esdevenen la proposta governamental que força a la societat civil veneçolana a organitzar-se, i d’aquesta manera, també es converteixen en una “prova de laboratori”, o almenys en un primer tempteig per part del govern, de l’eficiència i viabilitat d’iniciar polítiques públiques que s’implementen de forma conjunta amb la ciutadania organitzada, i en les quals aquestes van assumint cada cop un rol de major protagonisme en la seva gestió.

I, això és així, en tant en quant la participació de la ciutadania en la implementació d’aquests programes, tot i que no del seu disseny, provocà que la ciutadania mobilitzada pogués iniciar a realitzar un diagnòstic real i sistemàtic de les problemàtiques del seu barri, així com també sobretot, comencés a teixir equips de treball de base que mostressin el potencial de l’organització comunitària per assolir nous reptes.

Una qüestió cabdal, per l’autoreconeixement de la comunitat, el procés d’identificació de la ciutadania amb el seu barri o municipi –i, per tant, el seu veïnat més proper– i per anar creant un sentiment d’identitat i pertinença de la comunitat, etapa fonamental per poder plantejar l’inici de l’autoorganització comunitària i començar a construir estructures comunitàries de poder popular.

Alhora, per la naturalesa de les *misiones*, veiem a la praxis el que dèiem en el capítol anterior: la participació ciutadana no és una estratègia aïllada del “nou constitucionalisme”, sinó que s’enllaça amb la sobirania i amb els drets socials. Així doncs, les “*misiones*”, són un clar exemple

⁶⁶² Noguera Fernández, A., *El sujeto constituyente*, op. cit., pàg. 119.

de, com a partir de les polítiques públiques per garantir els drets socials, s'impulsen polítiques de foment de la participació ciutadana.

I, no sols la “participació ciutadana” serveix per a promoure el desenvolupament i la garantia dels “drets socials”, sinó que també la “sobirania”, ja que a mesura que es van desenvolupant les *misiones*, si bé en un inici anaven destinades a resoldre problemes estructurals i endèmics de caràcter social, aniran fomentant noves àrees públiques com la promoció de les cooperatives (*Misión Vuelvan Caras*⁶⁶³) o del procés de creació del sistema econòmic comunal (*Misión Che Guevara*⁶⁶⁴).

L'èxit de la primera d'aquestes missions finalitzades, *Misión Barrio Adentro*⁶⁶⁵, inicià un fort desplegament de nous programes, que han esdevingut un dels pilars centrals en la política del govern bolivarià.

⁶⁶³ Decreto 3.279 mediante el cual se autoriza la creación de la Fundación que se denominará Misión Vuelvan Caras, Gaceta Oficial, núm. 38.532, de 12 de març de 2004.

⁶⁶⁴ Reforma parcial del Decreto n° 3.279 de fecha 30 de noviembre de 2004, publicado en la Gaceta Oficial de la República Bolivariana de Venezuela n° 38.077 de fecha 01 de diciembre de 2004, mediante el cual se autoriza la creación de la Fundación “Misión Vuelvan Caras”, Gaceta Oficial, núm. 38.819, de 27 de novembre de 2007.

⁶⁶⁵ La Misión Barrio Adentro s'impulsà mitjançant el Decreto 2745, mediante el cual se crea la Comisión Presidencial para la implementación y coordinación institucional del programa denominado Barrio Adentro, Gaceta Oficial, núm. 37.865, de 26 de gener de 2004. Tanmateix, va ser l'any 2003, quan arran de l'experiència de metges cubans per atendre les víctimes de la *Tragedia de Vargas*, el llavors alcalde del Municipio Libertador de Caracas va signar un conveni amb Cuba per tal de realitzar un pla pilot per desenvolupar un programa d'atenció primària als barris més depauperats de Caracas. Al mes d'abril, 58 metges cubans especialitzats en medicina general integral es van instal·lar a viure i treballar en aquests barris, amb l'enllaç del “Defensor de la Salud”, format pel Ministeri de Salut, i escollit pels Comités de Tierras Urbanas, per començar a impulsar aquest projecte. El ràpid èxit aconseguit per aquest projecte als barris populars de Caracas, van propiciar que al mes de setembre de 2003, la Presidència de la República impulsés la *Misión Barrio Adentro* per desenvolupar aquesta prova pilot al conjunt dels barris populars de la ciutat, mitjançant la signatura del Convenio Integral de Cooperación entre las repúblicas de Cuba y Venezuela. L'any 2004, la *Misión Barrio Adentro* s'estengué a tot el territori de la República, el que implicà que l'any 2005 hi hagués 20.000 professionals de la sanitat cubans (14000 metges, 293 enfermeres i 3000 dentistes) i 6.500 veneçolans (1000 metges, 3000 enfermeres i 1000 dentistes). Per a més informació sobre aquesta *misión*, podeu consultar: AAVV., ““Barrio Adentro” en Venezuela: democracia participativa, cooperación sur-sur y salud para todos”, a *Revista Medicina Social*, vol. 3, núm. 4, Asociación Lationamericana de Medicina Social, Mèxic DF, 2008, AAVV., “Cambio social y política de salud en Venezuela”, a *Revista Medicina Social*, vol. 3, núm. 2, Asociación Lationamericana de Medicina Social, Mèxic DF, 2008, o AAVV., “Sistema de salud de Venezuela”, a *Revista Salud Pública de México*, vol. 53, Instituto Nacional de Salud Pública, Cuernavaca, 2011.

Aquest canvi de model a l'hora de plantejar les polítiques socials, en el cas de *Barrio Adentro* per exemple, no sols implicava una estratègies mèdiques diferents i una organització administrativa pròpia, sinó que per coherència en el model de “medicina comunitària” també plantejava la necessitat de la participació ciutadana com a guia del sistema.

Més enllà del fet que els metges cubans i veneçolans visquessin a les cases dels veïns i veïnes dels barris on prestaven la seva tasca professional, cadascun dels centres d'atenció primària instal·lats en aquests barris (els coneguts com a CDIs) estaven cogestionats entre els o les professionals i els *Comités de Salud*⁶⁶⁶, integrats per “*promotores sociales de las comunidades elegidos en asambleas de vecinos que apoyan en los consultorios populares y CDI en las actividades de promoción, prevención de problemas prioritarios y en gestiones en apoyo. También participan en la elaboración de los proyectos de intervención en salud de sus localidades, la identificación de los problemas de salud prioritarios de la comunidad y de las acciones para resolverlos*”⁶⁶⁷.

Des de que s'activà aquesta primera missió, instal·lant 8.500 punts d'atenció mèdica primària amb metges cubans en zones on no hi havia accés a la sanitat pública, fins a l'actualitat, s'han desenvolupat més d'una cinquantena de “*misiones*” i “*grandes misiones*”, que són coordinades i gestionades per fundacions públiques, creades a tal efecte.

De ben segur, les primeres que s'iniciaren entre 2003 i 2004 durant la campanya del referèndum revocatori, en són les més recordades ja que s'implementaven en un context de greu

⁶⁶⁶ Cada comitè estava conformat per 10 persones, que donaven compte a les comunitats a través dels altres òrgans de poder popular constituïts, i posteriorment, quedaven integrats dins dels Consells Comunal. L'any 2003 hi havia 2.124 *Comités de Salud*, per passar l'any 2004 a 6.241 comitès, el 2005 a 8.752 comitès, el 2006 a 8.951 comitès. Així doncs, l'any 2006 89.510 veïns i veïnes dels diferents barris, pobles i ciutats de Veneçuela treballaven colze a colze amb les professionals sanitàries per gestionar i desenvolupar l'atenció primària i garantir l'accés universal a la salut. Per aconseguir tal objectiu, l'any 2006 s'havien construït 2.441 consultoris populars, 254 Centros de Diagnóstico Integral (CDI), 342 sales de rehabilitació i 10 centres d'alta tecnologia. Una xifra, que l'any 2009 ascendia a 6.531 consultoris populars, 479 CDI, 543 sales de rehabilitació i 26 centres d'alta tecnologia.

⁶⁶⁷ AAVV., “Sistema de salud de Venezuela”, *op. cit.*, pàg. 283.

desigualtat social i tenien per objectiu afrontar aquells sectors de la població amb major risc d'exclusió social que existien en grans bosses durant dècades del *puntofijismo*.

Ens referim per exemple, a la *Misión Robinson* ⁶⁶⁸ iniciada el juliol de 2003 i que comptà amb la participació de 74 tècnics cubans i 50.000 militars veneçolans, en el que es desenvolupà un programa d'alfabetització que permeté l'any 2005 declarar Veneçuela lliure d'analfabetisme ⁶⁶⁹.

També, podem mencionar la *Misión Ribas* ⁶⁷⁰, que permeté cursar estudis secundaris a adolescents que quedaven exclosos del sistema d'ensenyament perquè havien de destinar el seu temps al marcat laboral; la *Misión Sucre* ⁶⁷¹ que permeté l'accés a l'educació superior a centenars de milers de joves que n'eren exclosos per la seva condició socioeconòmica; la *Misión Miranda* ⁶⁷² que mobilitzà la reserva de les forces armades per a tasques de desenvolupament de les “*misiones*”; o la *Misión Mercal* ⁶⁷³ que persegueix l'establiment d'una xarxa de distribució de productes agrícoles que fomentin la producció del món rural i l'accés a l'alimentació de les persones amb major risc d'exclusió social, tot avançant cap a la sobirania alimentària ⁶⁷⁴.

⁶⁶⁸ La *Misión Robinson* s'inicià mitjançant el *Decreto 2.434, mediante el cual se designa la Comisión Presidencial Misión Robinson*, Gaceta Oficial, núm. 37.702, de 2 de juny de 2003.

⁶⁶⁹ Fita reconeguda per la pròpia organització internacional UNESCO que fixa en un 4% el percentatge d'analfabets per declarar un estat lliure d'analfabetisme, quan el 2005 a Veneçuela la taxa d'analfabetisme era del 0,10%.

⁶⁷⁰ La *Misión Ribas* s'implementà mitjançant el *Decreto 2.656, mediante el cual se crea la Comisión Presidencial de Participación Comunitaria para el Plan Extraordinario Misión José Félix Ribas*, Gaceta Oficial, núm. 37.819, de 17 de novembre de 2003.

⁶⁷¹ La *Misión Sucre* neix amb el *Decreto 2.601, mediante el cual se crea la Comisión Presidencial Misión Sucre*, Gaceta Oficial, núm. 37.779, de 19 de setembre de 2003.

⁶⁷² La *Misión Miranda* s'impulsa a partir de la *Ley Orgánica de Seguridad de la Nación*, Gaceta Oficial, núm. 37.594, de 18 de desembre de 2002, el *Decreto 3.560, mediante el cual se constituirá en cada una de las regiones militares del país una Circunscripción Militar de Reservistas, encargada de coadyuvar en el sostenimiento y defensa de la seguridad de la Nación*, Gaceta Oficial, núm. 38.158, de 4 d'abril de 2005, i la *Ley Orgánica de la Fuerza Armada*, Gaceta Oficial, núm. 38.280, de 26 de setembre de 2005.

⁶⁷³ La *Misión Mercal* s'inicia amb el *Decreto 2.742, mediante el cual se crea la Comisión Presidencial para el Abastecimiento Alimentario, denominada Misión Mercal*, Gaceta Oficial, núm. 37.867, de 10 de desembre de 2003.

⁶⁷⁴ Per una aproximació al concepte de “sobirania alimentària” Icària Editorial té una extensa col·lecció de llibres, com ara, Fernández Duch, F., *Soberanía alimentaria. Objetivo de la cooperación al desarrollo en zonas rurales*, Icària Editorial, Barcelona, 2006, o Montagut, X., *Alimentos globalizados. Soberanía alimentaria y comercio justo*, Icària Editorial, Barcelona, 2006. Per una aproximació d'aquesta qüestió a Amèrica Llatina, podeu consultar Carrasco, H i Tejada, S., *Soberanía alimentaria. La libertad de elegir para asegurar nuestra alimentación*, Soluciones Prácticas, Lima, 2008.

Com que no podem fer una relació de l'impacte de totes les “*misiones*” que s'han impulsat a Veneçuela des de 2003, ja que ocuparia massa espai i ens distrauria del seu anàlisi en conjunt, a continuació us oferim un quadre resum on les recollim per avaluar-les de forma quantitativa, i alhora, veure'n superficialment el seu impacte en la societat.

Any	Nom	Gestió	Objectius
2003	M. Barrio Adentro I	Comisión Presidencial de la Misión, Ministerio de Salud i Comisión Médica Cuba en Venezuela.	Construcció de centres d'atenció primària, acolliment de metges cubans i formació d'estudiants veneçolans.
2003	M. Robinson I	Comisión Presidencial de Alfabetización i Ministerio de Educación y Deportes.	Creació d'un sistema d'ensenyament universal i programa d'alfabetització de la població analfabeta.
2003	M. Ribas	Comisión Presidencial de la Misión, Ministerio de Energía y Petróleo i Fundación Misión Ribas.	Programa per a que les persones que havien abandonat els estudis (independentment de la seva edat) poguessin obtenir el títol de batxiller.
2003	M. Sucre	Comisión Presidencial de la Misión, Ministerio de Educación Superior i Fundación Misión Sucre.	Programa per a que les persones amb el títol de batxiller (independentment de la seva edat) poguessin obtenir el títol d'ensenyament superior.
2003	M. Miranda	Comisión Presidencial de la Misión i Ministerio de la Defensa.	Mobilització dels militars reservistes per a la promoció de les “ <i>misiones</i> ” i la defensa del territori.
2003	M. Identidad ⁶⁷⁵	Comisión Presidencial de la Misión, Ministerio del Interior y Justicia i Fundación Misión Identidad.	Programa per a tramitar carnets d'identitat al conjunt de la població i registrar a les persones d'origen estranger.
2003	M. Mercal	Comisión Presidencial de la Misión i Ministerio de Alimentación.	Promoció d'organitzacions productores agrícoles comunitàries i creació d'una xarxa de distribució de productes alimentaris de primera necessitat.
2004	M. Milagro ⁶⁷⁶	Ministerio de Salud	Atenció oftalmològica gratuïta per a

⁶⁷⁵ La *Misión Identidad* neix amb el Decreto 3.654, mediante el cual se autoriza la creación de la Fundación “*Misión Identidad*”, Gaceta Oficial, núm. 38.188, de 17 de maig de 2005.

⁶⁷⁶ La *Misión Milagro* es regularitza amb el Decreto 4.753, mediante el cual se aprueba el “*Plan Excepcional de Desarrollo Económico y Social para garantizar la implementación de la Misión Milagro en todas sus fases y en todo el Territorio Nacional*”, Gaceta Oficial, núm. 38.504, de 21 d'agost de 2006 i es consolida amb el Decreto 5.217, mediante el cual se autoriza la creación de una fundación del Estado, denominada *Fundación Misión*

			tota la població veneçolana, i també, llatinoamericana.
2004	M. Vuelvan Caras I ⁶⁷⁷	Comisión Presidencial de la Misión i Ministerio para la Economía Popular.	Programa de formació per a persones aturades i la promoció de coooperatives de producció i serveis.
2004	M. Barrio Adentro Deportivo ⁶⁷⁸	Comisión Presidencial de la Misión i Ministerio de Salud y Desarrollo Social.	Promoció de l'esport per a promoure la salut i la vida comunitària.
2004	M. Hábitat y Vivienda ⁶⁷⁹	Comisión Presidencial de la Misión i Ministerio para la Vivienda y el Hábitat.	Promoció d'habitatges i reformes urbanístiques per resoldre el problema d'accés a un habitatge digne de les persones excloses socialment o víctimes de catàstrofes naturals.
2004	M. Guaicaipuro ⁶⁸⁰	Comisión Presidencial de la Misión, Ministerio del Poder Popular para los Pueblos Indígenas, Ministerio de la Participación Popular y Desarrollo Social i Ministerio del Ambiente y de los Recursos Naturales.	Pla de desenvolupament de les comunitats indígenes, a partir de la creació d'una banca social indígena per promoure l'economia, la conformació dels <i>Consejos Locales de Planificación Pública</i> per involucrar la ciutadania en l'autogesió, la implementació de mesures per evitar l'abandonament escolar i garantir habitatge als sense sostre.
2004	M. Piar ⁶⁸¹	Comisión Presidencial de la Misión i Ministerio de Industrias Básicas y Minería.	Pla per a modernitzar l'explotació dels recursos miners i dotar de recursos econòmics i tècnics als petits productors per fer front al mercat monopolitzat per grans companyies.
2005	M. Barrio Adentro II ⁶⁸²	Unidad de Clínicas Populares, Ministerio de Salud, Comités de Salud i	Construcció de centres de diagnosi, sales de rehabilitació i centres d'alta tecnologia.

Milagro, Gaceta Oficial, núm. 38.632, de 26 de febrer de 2007.

⁶⁷⁷ La primera fase de la Misión Vuelvan Caras, s'impulsa a partir del *Decreto 5.704, mediante el cual se autoriza la creación de la Fundación "Misión Vuelvan Caras"*, Gaceta Oficial, núm. 38.077, d'1 de desembre de 2004.

⁶⁷⁸ La Misión Barrio Adentro Deportivo, s'impulsa conjuntament amb la Misión Barrio Adentro.

⁶⁷⁹ La Misión Hábitat es fonamenta en la *Ley del Régimen Prestacional de Vivienda y Hábitat*, Gaceta Oficial, núm. 38.182, de 9 de maig de 2005 i es consolida amb el *Decreto 4.230, mediante el cual se aprueba el "Plan Excepcional de Desarrollo Económico y Social para garantizar la implementación de la Misión Hábitat en todas sus fases y en todo el Territorio Nacional"*, se crea la Comisión Presidencial y la Fundación Misión Hábitat, Gaceta Oficial, núm. 38.367, de 27 de gener de 2006.

⁶⁸⁰ La Misión Guaicaipuro s'inicia amb el *Decreto 3.040, mediante el cual se decreta la Comisión Presidencial Misión Guaicaipuro*, Gaceta Oficial, núm. 37.997, de 9 d'agost de 2004.

⁶⁸¹ La Misión Piar s'impulsa amb el *Decreto 3.958, mediante el cual se autoriza la creación de la Fundación Misión Piar*, Gaceta Oficial, núm. 38.282, de 28 de setembre de 2005.

⁶⁸² La Misión Barrio Adentro II, es planteja com una nova etapa de desplegament de la Misión Barrio Adentro.

		Fundación Barrio Adentro.	
2005	M. Barrio Adentro III ⁶⁸³	Ministerio de Salud, Comités de Salud i Fundación Barrio Adentro.	Modernització i actualització tecnològica dels centres hospitalaris: radiologia, operacions quirúrgiques, laboratori, etc.
2005	M. Robinson II ⁶⁸⁴	Comisión Presidencial de Alfabetización i Ministerio de Educación y Deportes.	Oferir la continuïtat en els estudis reglats de les persones que es van alfabetitzar a partir de la <i>Misión Robinson</i> .
2005	M. Robinson III ⁶⁸⁵	Comisión Presidencial de Alfabetización i Ministerio de Educación y Deportes.	Oferir els programes d'alfabetització als centres de treball.
2005	M. Ribas Técnica y Social ⁶⁸⁶	Comisión Presidencial de la Misión, Ministerio de Energía y Petróleo i Fundación Misión Ribas.	Programa adreçat a les persones que han obtingut el títol de batxiller a través de la <i>Misión Ribas</i> puguin integrar-se al món laboral o puguin accedir a estudis superiors.
2005	M. Vuelta al campo ⁶⁸⁷	Ministerio de Agricultura y Tierras.	Programa adreçat a les persones sense recursos dels barris pobres de les ciutats per anar a viure a les zones rurals i treballar en l'agricultura.
2005	M. Zamora ⁶⁸⁸	Comisión Presidencial de la Misión i Ministerio de Agricultura y Tierras.	Programa de finançament i suport tècnic a la petita producció agrícola per millorar la productivitat de les terres i crear un sistema de distribució i comercialització dels productes, a partir de la creació de cooperatives.
2005	M. Cultura ⁶⁸⁹	Comisión Presidencial de la Misión, Ministerio de Estado para la Cultura i Ministerio de Educación Superior.	Registre de les artistes, promoció de les activitats artistes a les comunitats i foment de la recerca en història local.

⁶⁸³ La *Misión Barrio Adentro III*, representa una nova fase de la *Misión Barrio Adentro*.

⁶⁸⁴ La *Misión Robinson II* s'impulsa a partir del *Decreto 3.524, mediante el cual se autoriza la creación de una Fundación que se denominará Samuel Robinson*, Gaceta Oficial extraordinària, núm. 38.147, de 15 de març de 2005.

⁶⁸⁵ Impulsada per la pròpia Fundación Samuel Robinson.

⁶⁸⁶ Impulsada per la Fundación Misión Ribas.

⁶⁸⁷ Misión emparada en la *Ley de tierras y desarrollo agrario*, Gaceta Oficial, núm. 37.323, de 13 de novembre de 2001.

⁶⁸⁸ La *Misión Zamora* s'inicia a partir del *Plan Zamora*, de febrer de 2004, i es consolida amb el *Decreto 3.408, mediante el cual se dicta el Decreto sobre Reorganización de la Tenencia y Uso de las Tierras con Vocación Agrícola*, Gaceta Oficial, núm. 38.103, de 10 de gener de 2005.

⁶⁸⁹ La *Misión Cultura* es consolida amb el *Decreto 4.396, mediante el cual se autoriza la creación de la "Fundación Misión Cultura"*, Gaceta Oficial, núm. 38.406, de 27 de març de 2006.

2006	M. Robinson Internacional ⁶⁹⁰	Comisión Presidencial de la Misión, Ministerio de Estado para la Cultura i Ministerio de Educación Superior.	Programa d'exportació de la <i>Misión Robinson</i> a d'altres estats amb problemes d'alfabetització. El programa s'inicià a Bolívia (declarat lliure d'analfabetisme el 2008) i Nicaragua (2009).
2006	M. Revolución Energética ⁶⁹¹	Comisión Presidencial de la Misión, Petróleos de Venezuela (PDVSA) i Ente Natural del Gas (Enegas)	Programa d'impuls de mesures d'estalvi de consum energètic, substitució de plantes obsoletes de gas, implantació de producció energètica sostenible i canvi de plantes de diesel per gas natural.
2006	M. Sonrisa ⁶⁹²	Ministerio de Salud, Comités de Salud i Fundación Barrio Adentro.	Programa d'accés universal i gratuït a un nou sistema de sanitat pública especialitzat en odontologia.
2006	M. Vuelvan Caras II ⁶⁹³	Ministerio para la Economía Popular.	Programa de transformació dels <i>Núcleos de Desarrollo Endógenos</i> ⁶⁹⁴ en <i>Empresas de Producción Social</i> .
2006	M. Madres del Barrio ⁶⁹⁵	Ministerio del Trabajo.	Aportació econòmica del 80% del salari mínim a les dones en situació de pobresa i que tinguin més de tres fills o filles sota la seva dependència.
2006	M. Negra Hipólita ⁶⁹⁶	Ministerio de Participación Popular y Desarrollo Social.	Programa d'atenció a infants, adolescents i adults que viuen al carrer, i especialment, a adolescents

⁶⁹⁰ La Misión Robinson Internacional neix a proposta de la Presidencia de la República a la Fundación Samuel Robinson.

⁶⁹¹ Programa iniciat el 17 de novembre de 2006, el qual es desenvolupa a partir de les *Mesas Técnicas de Energía y Gas*, les quals persegueixen tres objectius centrals: l'accés del subministrament energètic a totes les llars; la modernització de les infraestructures de producció i distribució d'energia, així com la reducció del consum energètic; i per últim, la implantació d'energies renovables. Les funcions de les *Mesas Técnicas de Energía y Gas* són exactament les mateixes que les *Mesas Técnicas de Agua*: definir les necessitats del barri, proposar inversions al govern i a les empreses públiques, avaluar les polítiques implementades pels organismes públics, etc. Entre les principals accions desenvolupades per aquestes Mesas Técnicas de Energía y Gas, destaquen des de la substitució de 30.578.873 bombetes de l'enllumenat públic (i també dels domicilis privats) per reduir el consum energètic, a la construcció de 80 plantes de generació elèctrica distribuïda amb una potència total de producció de 1.000 MW.

⁶⁹² Aquesta missió és impulsada per la Fundación Misión Barrio Adentro.

⁶⁹³ Ampliació de la Misión Vuelvan Caras I de 2004.

⁶⁹⁴ Sobre els *Núcleos de Desarrollo Endógeno*, podeu consultar Bolívar, E., *Estrategias gerenciales de desarrollo endógeno aplicadas a las cooperativas de la Misión Vuelvan Caras del Estado Aragua – Venezuela*, a Revista Científica Teorías, Enfoques y Aplicaciones en las Ciencias Sociales, núm. 2, Universidad Centroccidental Lisandro Alvarado, Barquisimeto, 2009.

⁶⁹⁵ La *Misión Madres del Barrio* s'impulsa amb el *Decreto 4.342, mediante el cual se crea la Misión Madres del Barrio*, Gaceta Oficial, núm. 38.404, de 23 de març de 2006.

⁶⁹⁶ Missió impulsada amb el *Decreto 4.210, mediante el cual se crea con carácter permanente la Comisión Presidencial "Misión Negra Hipólita"*, Gaceta Oficial, núm. 38.358, de 13 de gener de 2006.

			embarassades, persones amb discapacitat i persones de la tercera edat en situació de pobresa extrema.
2006	M. Árbol ⁶⁹⁷	Comisión Presidencial de la Misión i Ministerio del Ambiente y los Recursos Naturales.	Pla de reforestació del territori i impuls d'activitat econòmica associada a la gestió forestal.
2006	M. Ciencia ⁶⁹⁸	Ministerio de Ciencia y Tecnología.	Programa d'I+D aplicat a les empreses, a les produccions artesanals, democratització del coneixement científic i programa educatiu científic i tècnic.
2007	M. Barrio Adentro IV ⁶⁹⁹	Ministerio de Salud, Comités de Salud i Fundación Barrio Adentro.	Construcció de centres hospitalaris especialitzats: pediatria, oncologia, cardiologia, etc.
2007	M. Villanueva ⁷⁰⁰	Comisión Presidencial de la Misión i Ministerio del Poder Popular para la Vivienda y el Hábitat.	Projecte de transformació urbanística de diferents barris amb dèficits estructurals i construcció de noves zones residencials per donar allotjament a persones que viuen en zones degradades.
2007	M. Alma Máter ⁷⁰¹	Ministerio del Poder Popular para la Educación Superior.	Ampliació de la Red Nacional Universitaria, amb la transformació de col·legis universitaris en Universidades Nacionales Experimentales i la construcció de Universidades Territoriales, Universidades Especializadas i Complejos Universitarios Socialistas Alma Mater.
2007	M. Música ⁷⁰²	Comisión Presidencial de	Programa d'aprenentatge musical

⁶⁹⁷ La Misión Árbol s'impulsa amb el Decreto 4.500, mediante el cual se crea con carácter temporal la Comisión Presidencial "Misión Árbol", Gaceta Oficial, núm. 38.445, de 26 de maig de 2006.

⁶⁹⁸ La Misión Ciencia, parteix de la Ley Orgánica de Ciencia, Tecnología e Innovación, Gaceta Oficial, núm. 37.291, de 26 de setembre de 2001, però s'impulsa a partir del Decreto 3.607, mediante el cual se ordena la reestructuración funcional, estructural, organizacional y administrativa del Fondo Nacional de Ciencia, Tecnología e Innovación, Gaceta Oficial, núm. 38.172, de 25 d'abril de 2005 i el Decreto 3.931, mediante el cual se autoriza la creación de las Fundaciones para el Desarrollo de la Ciencia y la Tecnología (FUNDACITES), en los estados que en él se mencionan, Gaceta Oficial, núm. 38.277, de 21 de setembre de 2005.

⁶⁹⁹ La Misión Barrio Adentro IV, representa una nova fase de la Misión Barrio Adentro.

⁷⁰⁰ La Misión Villanueva neix com a nova fase de la Misión Hábitat y Vivienda impulsada el 2004, i es concreta en el Decreto 5.243, mediante el cual se crea la Misión Villanueva, Gaceta Oficial, núm. 38.647, de 19 de març de 2007.

⁷⁰¹ La Misión Alma Máter no es consolida, fins a la publicació del Decreto 6.650, mediante el cual se formaliza la creación de la Misión Alma Máter, Gaceta Oficial, núm. 39.148, de 27 de març de 2009.

⁷⁰² Es tracta d'una nova fase especialitzada de la Misión Cultura iniciada l'any 2005, que s'impulsa amb el Decreto 5.692, mediante el cual se crea la Comisión Presidencial Misión Música, Gaceta Oficial, núm. 38.818, de 26 de

		la Misión i Ministerio del Poder Popular para la Educación.	adreçat als infants i joves amb menys recursos econòmics.
2007	M. Che Guevara ⁷⁰³	Ministerio del Poder Popular para la Economía Popular.	Programa de capacitatció laboral per a promoure l'organització de les treballadores en cooperatives de producció.
2008	M. José Gregorio Hernández ⁷⁰⁴	Ministerio del Poder Popular del Despacho de Presidencia y Seguimiento de la Gestión del Gobierno.	Programa d'inclusió social i atenció sociosanitària per a persones amb discapacitat o amb malalties genètiques.
2008	M. Niños y Niñas del Barrio ⁷⁰⁵	Ministerio del Poder Popular para las Comunas y la Protección Social.	Programa d'inclusió social destinat als infants i joves en risc d'exclusió social i fomentar l'autoorganització d'aquests.
2008	M. 13 de Abril	Ministerio del Poder Popular para las Comunas y la Protección Social.	Programa d'inversió social als barris perquè els consells comunals puguin definir programes de millora en urbanisme, habitatge, salut, etc.
2008	M. Cultura Corazón Adentro ⁷⁰⁶	Ministerio del Poder Popular para la Cultura.	Creació d'espais culturals, artístics i literaris per tal de fomentar la cultura popular.
2011	Gran M. Vivienda Venezuela ⁷⁰⁷	Ministerio de Vivienda y Hábitat.	Impuls del Sistema Nacional de Vivienda y Hábitat per tal de garantir l'accés universal a un habitatge digne.
2011	Gran M. Hijos e Hijas de Venezuela ⁷⁰⁸	Órgano Superior de la Gran Misión Hijos de Venezuela.	Programa d'atenció integral a les famílies, de mares solteres

novembre de 2007.

⁷⁰³ Aquesta missió neix coma a apèndix a la Misión Vuelvan Caras I i II, i s'impulsa a partir del Decreto 5.704, mediante el cual se dicta la Reforma Parcial del Decreto n° 3.279, de fecha 30 de noviembre de 2004, publicado en la GACETA OFICIAL DE LA REPÚBLICA BOLIVARIANA DE VENEZUELA N° 38.077, de fecha 01 de diciembre de 2004, mediante el cual se autoriza la creación de la Fundación "Misión Vuelvan Caras", Gaceta Oficial, núm. 38.819, de 27 de noviembre de 2007.

⁷⁰⁴ Aquest programa no es consolida fins al cap d'uns anys, amb el Decreto 498, mediante el cual se autoriza la creación de una Fundación del Estado que se denominará "Fundación Misión José Gregorio Hernández", Gaceta Oficial, núm. 40.280, de 25 d'octubre de 2013.

⁷⁰⁵ Aquesta missió s'empara en la Ley Orgánica para la Protección de Niños, Niñas y Adolescentes, Gaceta Oficial, núm. 5.859 extraordinària, de 10 de desembre de 2007.

⁷⁰⁶ Consisteix en una nova fase de la Misión Cultura, a partir del Decreto 6.100, mediante el cual se reforma la denominación y objeto de la Fundación Misión Cultura, Gaceta Oficial, núm. 38.939, de 27 de maig de 2008.

⁷⁰⁷ Com a nova fase de la Misión Hábitat y Vivienda de 2004, s'impulsa aquesta Gran Misión amb el Decreto 8.143, mediante el cual se dicta el Decreto con Rango, Valor y Fuerza de Ley del Régimen de Propiedad de las Viviendas de la Gran Misión Vivienda Venezuela, Gaceta Oficial, núm. 6.021 extraordinària, de 6 d'abril de 2011.

⁷⁰⁸ La Gran Misión Hijos e Hijas de Venezuela s'impulsa amb la publicació del Decreto 8.625, mediante el cual se dicta el Decreto con Rango, Valor y Fuerza de Ley para la Gran Misión Hijos de Venezuela, Gaceta Oficial, núm.

			principalment, amb fills i/o filles menors de 18 anys o amb alguna discapacitat, els ingressos de les quals no arribin al salari mínim.
2011	Gran M. En Amor Mayor Venezuela ⁷⁰⁹	Órgano Superior de la Gran Misión En Amor Mayor Venezuela.	Programa per a compensar econòmicament les persones de la tercera edat que van treballar durant la seva època adulta, però no van cotitzar al Instituto Venezolano de los Seguros Sociales.
2012	Gran M. A Toda Vida Venezuela ⁷¹⁰	Comisión Presidencial de la Misión i Ministerio del Poder Popular para Relaciones Interiores, Justicia y Paz.	Programa de desenvolupament comunitari per a reduir els delictes, les emergències, els accidents de trànsit.. i millorar la seguretat pública.
2012	Gran M. Agro-Venezuela ⁷¹¹	Órgano Superior de la Gran Misión Agro-Venezuela.	Programa de crèdits per promoure la producció agrícola a partir de cooperatives.
2012	Gran M. Saber y Trabajo ⁷¹²	Órgano Superior de la Gran Misión Saber y Trabajo.	Programa de formació i inclusió laboral per a persones aturades que vulguin treballar en l'àmbit de la construcció, l'agricultura, la medicina, l'educació o al transport de mercaderies.
2013	Misión Nevado ⁷¹³	Vicepresidencia de la	Programa d'atenció als animals

39.818, de 12 de desembre de 2011, i el Decreto 8.626, mediante el cual se crea una Comisión Presidencial denominada Órgano Superior de la Gran Misión Hijos de Venezuela, Gaceta Oficial, núm. 39.818, de 12 de desembre de 2011.

⁷⁰⁹ Aquesta s'impulsa amb la publicació del Decreto 8.694, mediante el cual se dicta el Decreto con Rango, Valor y Fuerza de Ley Gran Misión En Amor Mayor Venezuela, Gaceta Oficial, núm. 39.819, de 13 de desembre de 2011, i el Decreto 8.695, mediante el cual se crea una Comisión Presidencial denominada Órgano Superior de la Gran Misión En Amor Mayor Venezuela, que bajo las orientaciones del Presidente de la República, realizará las tareas de diseño, planificación, ejecución, seguimiento y control de las actividades a desarrollar en el marco de la Gran Misión En Amor Mayor Venezuela, Gaceta Oficial, núm. 39.819, de 13 de desembre de 2011.

⁷¹⁰ La Gran Misión A Toda Vida Venezuela es va oficialitzar amb el Decreto 9.086, mediante el cual se crea la Gran Misión A Toda Vida Venezuela, con carácter de Misión de Estado, por su envergadura y la necesaria participación corresponsable de todos los Poderes Públicos en el cumplimiento del deber de garantizar seguridad al pueblo venezolano, Gaceta Oficial, núm. 39.961, de 10 de juliol de 2012.

⁷¹¹ Projecte impulsat a partir del Decreto 8.686, mediante el cual se crea la Comisión Presidencial, con carácter permanente, que se denominará Órgano Superior de la Gran Misión Agro-Venezuela, la cual tendrá como objeto establecer la coordinación entre los órganos y entes del Estado y entre éstos y las empresas y demás formas asociativas del sector privado, Gaceta Oficial, núm. 39.923, de 16 de maig de 2012.

⁷¹² La Gran Misión Saber y Trabajo fusiona la Misión Che Guevara, Misión Alma Máter, Misión Ciencia i Misión Sucre, i s'impulsa a partir del Decreto 9.047, mediante el cual se dicta el Decreto con Rango, Valor y Fuerza de Ley de la Gran Misión Saber y Trabajo, Gaceta Oficial, núm. 39.945, de 15 de juny de 2012.

⁷¹³ S'impulsa amb el Decreto 627, mediante el cual se crea la Misión Nevado como proyecto colectivo, revolucionario,

		República.	domèstics abandonats.
2013	Gran M. Barrio Nuevo Barrio Tricolor ⁷¹⁴	Comisión Presidencial de la Misión.	Programa d'inversió per a la millora urbanístics dels barris i municipis veneçolans i promoure la creació d'òrgans del poder comunal per gestionar-los.
2013	M. Eléctrica Venezuela ⁷¹⁵	Ministerio del Poder Popular para la Energía Eléctrica, forces armades i poder popular.	Programa de seguretat de les instal·lacions de producció i distribució elèctrica, d'implantació de mesures d'estalvi energètic, de construcció de noves centrals de producció elèctrica i de gestió del poder popular d'aquestes.
2013	Gran M. Negro Primero ⁷¹⁶	Ministerio del Poder Popular para la Defensa.	Programa d'inversió social per dignificar les condicions de vida dels militars i les seves famílies.
2014	M. Jóvenes de la Patria Robert Serra ⁷¹⁷	Ministerio del Poder Popular del Despacho de Presidencia y Seguimiento de la Gestión del Gobierno.	Programa d'inversió social adreçat al jovent, especialment a les persones sense feina i per promoure l'autoorganització juvenil.
2014	M. Cultura Corazón Adentro ⁷¹⁸	Ministerio del Poder Popular para la Cultura.	Programa de promoció de la cultura popular i dels espais de creació culturals i artístics.
2014	Gran M. Hogares de la Patria ⁷¹⁹	Vicepresidencia sectorial para el Desarrollo Social y	Programa d'inclusió social adreçat a les persones i unitats familiars amb risc

ecosocialista y animalista, integrada por los ciudadanos y ciudadanas que en él se indican, Gaceta Oficial, núm. 40.324, de 30 de diciembre de 2013, i Decreto 672, mediante el cual se autoriza la creación de una Fundación del Estado, la cual se denominará “Fundación Misión Nevado”, con personalidad jurídica y patrimonio propio, adscrita a la Vicepresidencia de la República, Gaceta Oficial, núm. 40.324, de 30 de diciembre de 2013.

⁷¹⁴ Missió iniciada amb el Decreto 603, mediante el cual se crea la Gran Misión Barrio Nuevo Barrio Tricolor i amb el Decreto 604, mediante el cual se autoriza la creación de una Fundación del Estado, la cual se denominará “Fundación Gran Misión Barrio Nuevo Barrio Tricolor”, Gaceta Oficial, núm. 40.299, de 21 de noviembre de 2013.

⁷¹⁵ Aquesta Gran Misión s'impulsa arran del Decreto presidencial 9, mediante el cual se declara el estado de emergencia del Sistema y Servicio Eléctrico Nacional, por un lapso de noventa (90) días, contados a partir de la publicación del presente Decreto en Gaceta Oficial de la República Bolivariana de Venezuela, Gaceta Oficial, núm. 40.151, de 22 d'abril de 2013.

⁷¹⁶ Impulsada a partir del Decreto 194, mediante el cual se crea la Gran Misión “Negro Primero”, la cual está adscrita al Ministerio del Poder Popular para la Defensa, Gaceta Oficial, núm. 40.272, de 15 d'octubre de 2013.

⁷¹⁷ Aquesta missió es consolidarà amb el Decreto 2.600, mediante el cual se autoriza la creación de una Fundación del Estado la cual se denominará “Fundación Misión Jóvenes de la Patria Robert Serra” con personalidad jurídica y patrimonio propio, adscrita al Ministerio del Poder Popular del Despacho de Presidencia y Seguimiento de la Gestión del Gobierno, Gaceta Oficial, núm. 41.051, de 13 de diciembre de 2016.

⁷¹⁸ Es tracta de la fusió de la Misión Cultura (2005) i la Misión Cultura Corazón Adentro (2008).

⁷¹⁹ Fusiona la Misión Hijos e Hijas de Venezuela, Misión Madres del Barrio, Misión Niños y Niñas del Barrio i tots els

		Revolución de las Misiones.	d'exclusió social, i especialment de pobresa extrema.
2015	M. Socialista Nueva Frontera de Paz ⁷²⁰	Ministro de Estado para la Nueva Frontera de Paz.	Programa per millorar la seguretat al territori fronterer amb Colòmbia i acabar amb les operacions de contraban i la incursió de paramilitars.
2016	Gran M. Seguridad Social Garantes de la Paz ⁷²¹	Ministerio del Poder Popular para la Defensa.	Programa d'inversió social per dignificar les condicions de vida dels militars i les seves famílies.
2016	M. Transporte ⁷²²	Órgano Superior de la Misión Transporte. Ministerio del Poder Popular para Transportes y Obras Públicas.	Programa per a millorar la xarxa de transport públic i privat de passatgeres arreu de la República.
2016	Gran M. Abastecimiento Soberano ⁷²³	Comando para el Abastecimiento Soberano.	Programa de promoció de la producció a les comunitats organitzades, impuls de sistemes de distribució de productes propis de les comunitats, garantir la circulació de mercaderies per resoldre la crisi de desproveïment i lluitar contra l'acaparament de productes i els talls de subministrament de productes bàsics.

* Font: Elaboració pròpia a partir de Ministerio de Comunicación e Información, *Misiones Bolivarianas*, Ministerio de Comunicación e Información, Caracas, 2007, D'Elia, Y. i Cabezas, L. F, *Las misiones sociales en Venezuela*, op. cit., Serrano Mancilla, A., op. cit., el web de la Comisión de Enlace para la Internacionalización de las Misiones Sociales (consulta en línia a <http://ceims.mppre.gob.ve/>) i la Base de Datos sobre Programas Sociales del Instituto Venezolano de Planificación Aplicada, adscrit

programes socials adreçats a la infància, a partir del *Decreto 1.149, mediante el cual se crea la Gran Misión Hogares de la Patria, como Instancia de la Presidencia de la República Bolivariana de Venezuela*, Gaceta Oficial, núm. 40.465, de 31 de juliol de 2014.

⁷²⁰ La *Misión Socialista Nueva Frontera de Paz* s'impulsa amb el *Decreto 2.010, mediante el cual se crea la Misión Socialista Nueva Frontera de Paz*, Gaceta Oficial, núm. 40.744, d'11 de setembre de 2015.

⁷²¹ Aquesta Gran Misión neix com una nova fase de la *Gran Misión Negro Primero*, emparant-se en el *Decreto 2.166, con Rango, Valor y Fuerza de Ley Orgánica de Seguridad Social de la Fuerza Armada Nacional Bolivariana, Ley Negro Primero*, Gaceta Oficial, núm. 6.209 extraordinària, de 29 de desembre de 2015.

⁷²² Aquesta missió s'impulsa amb el *Decreto 2.551, mediante el cual se crea el "Órgano Superior de la Misión Transporte"*, Gaceta Oficial, núm. 41.033, de 17 de novembre de 2016.

⁷²³ Aquesta Gran Misión neix de la fusió de la *Misión Alimentación* i la *Gran Misión AgroVenezuela*, a partir del *Decreto 2.367, mediante el cual se crea la Gran Misión de Abastecimiento Soberano, para el impulso, desde las bases del Poder Popular y la unión cívico militar, de los motores Agroalimentarios, de Producción y Distribución de Fármacos y de la Industria de Productos para la Higiene Personal y Aseo del Hogar*, Gaceta Oficial, núm. 40.941, d'11 de juliol de 2016.

al Ministerio del Poder Popular de Planificación de la República Bolivariana de Venezuela (consulta en línea a <http://www.gerenciasocial.gob.ve>).

L'estratègia de les *misiones*, ha generat un nou model de desenvolupament de les polítiques del govern, tot esquivant els obstacles de la burocràcia i les antigues institucions heretades de l'Estat, que senten un precedent per a una nova organització administrativa, encara que “*todavía no está claro en qué medida las misiones constituyen el modelo de organización de la administración público del nuevo Estado que podría reemplazar a las estructura burocráticas anteriores*”⁷²⁴.

La innovació en la implementació d'aquests plans, rau en el fet que no són projectes de ministeris del govern, sinó projectes específics que compten amb la participació del govern (poder constituït) i la ciutadania (poder constituent) –a més dels militars com hem vist anteriorment-, en els quals la corresponsabilitat d'ambdues parts és clau per a l'èxit del seu desenvolupament, ja que “*la participación directa del ciudadano para el logro de los derechos sociales y la consecuencial solución de sus problemas y los de su comunidad, viene a establecer una nueva conexión ciudadana que en el ámbito de los derechos sociales se articula la sociedad con el estado, que implica la conformación de nuevas formas de organización y estructuración*”⁷²⁵.

De fet, no hi ha organització comuna en la planificació i desenvolupament d'aquests plans, sinó que cadascun ha anat gestionant-se a través de diferents models, segons els objectius d'aquests projectes i el moment en que van ser aprovats i implementats.

Però, tot i que “*su limitado grado de institucionalidad, y liviandad burocrática, precisamente lo que le ha permitido a las misiones llegar en forma directa y rápida a los sectores populares, es a su vez una fuente de debilidad*”⁷²⁶.

⁷²⁴ Lander, E., *op. cit.*, pàg. 9.

⁷²⁵ Maestre, L., “Las misiones sociales en Venezuela: alternativa para promover la participación popular en la construcción del estado social de derecho y de justicia”, *Revista Arbitrada: Orinoco, Pensamiento y Praxis*, nº 1, pp.: 70-79, 2012, pàg. 78.

⁷²⁶ Lander, E., *op. cit.*, pàg. 9.

Aquesta debilitat és materialitza amb casos de corrupció i clientelisme, que el propi govern de la República ha reconegut en diferents ocasions de forma pública, arribant a l'extrem d'iniciar la *Gran Misión Eficiencia o Nada* per fer-hi front⁷²⁷.

També, aquest model ha rebut dures crítiques per part de diferents acadèmics⁷²⁸, però l'èxit dels resultats d'aquestes polítiques són més que inqüestionables, com avalen organismes internacionals com la UNICEF⁷²⁹, i com veurem amb major detall en el proper capítol del treball.

De fet, fruit dels resultats d'aquestes “*misiones*” Veneçuela es troba actualment en el compliment de la quasi totalitat de reptes establerts en el document dels Objectius del Desenvolupament del Mil·lenni de l'Organització de les Nacions Unides⁷³⁰.

El següent quadre ens ajuda a entendre la complexitat administrativa de les “*misiones*”:

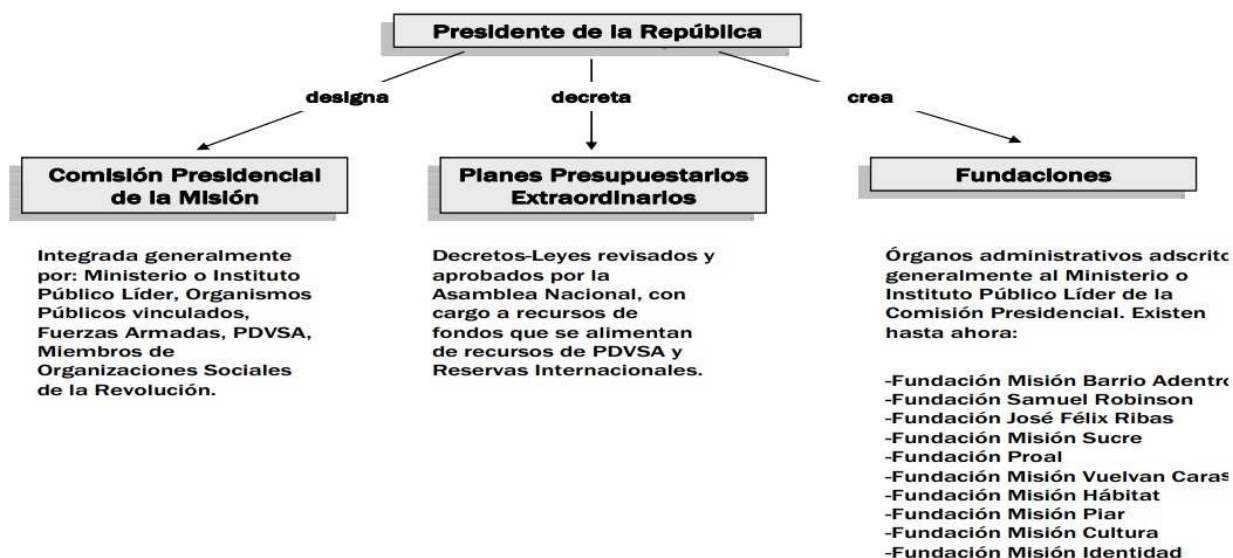
⁷²⁷ Nota de premsa del Ministerio del Poder Popular para la Comunicación y la Información on s'exposa públicament l'inici d'aquesta operació del govern: <http://minci.gob.ve/2013/04/gobierno-bolivariano-creara-la-gran-mision-eficiencia-o-nada/>

⁷²⁸ Entre els més coneguts es troba Kaplan, M., *Neocesarismo y constitucionalismo. El caso Chávez y Venezuela*, Instituto de Investigaciones Jurídicas de la UNAM, Mèxic, 2001 i Brewer-Carías, A. R., *Reflexiones críticas*, op. cit.

⁷²⁹ Extracte de l'informe de l'UNICEF sobre la situació de la infància a Veneçuela: http://www.unicef.org/spanish/infobycountry/venezuela_27098.html (darrera consulta 13 d'agost de 2018)

⁷³⁰ Consulta el web d'aquest programa a <http://www.un.org/es/millenniumgoals/>

Estructura administrativa paralela de las misiones

Font: D'Elia, Y. i Cabezas, L. F., *Las misiones sociales en Venezuela*, op. cit.

Com veiem en aquest esquema i en el quadre de pàgines anteriors, és directament des de la presidència de la República que es proposen aquests plans amb l'aprovació de l'Assemblea Nacional, els quals són promoguts per una comissió, on hi participen el poder constituït i el poder constituent, i són gestionats per fundacions que depenen de diferents ministeris de l'Estat⁷³¹ i que estan finançats majoritàriament pels beneficis de l'empresa PDVSA⁷³².

Aquest sistema, doncs, si bé representa una mesura de redistribució de la riquesa sense precedent a la República, alhora també provoca una dependència total del finançament de les

⁷³¹ L'any 2014 s'impulsa el Sistema Nacional de Misiones per tal de regular amb criteris conjunts les desenes de *misiones* en funcionament, a través de la *Ley Orgánica de Misiones, Grandes Misiones y Micro-Misiones*, Gaceta Oficial, núm. 6.154 extraordinària, de 19 de novembre de 2014.

⁷³² El *Decreto con Fuerza de Ley Orgánica de Hidrocarburos*, Gaceta Oficial, núm. 37.323, de 13 de novembre de 2001, estableix en el seu article 5è, que els ingressos de l'Estat provinents de l'activitat petroliera aniran destinats a fons d'estabilització macroeconòmica perquè reverteixin en el benestar col·lectiu.

“misiones” a l’aportació de PDVSA, i més tenint en compte, quan els preus del petroli fluctuen en el mercat internacional i, que per tant, la República no té poder per a controlar-los⁷³³.

Però, el que ens importa realment per a l’objectiu d’aquest treball, és que aquests plans governamentals -seguint l’esperit constitucional- integren la participació de la ciutadania en totes les seves fases de disseny de la política pública, tot creant una estructura paral·lela a l’Estat de prestació de serveis públics que cogestiona directament la ciutadania. L’estructura del poder popular.

Hem d’entendre, doncs, l’impuls de les “misiones” –i el seu èxit en la mobilització i els seus resultats a curt termini- com l’embrió, que permetrà creà posteriorment, institucions pròpies del poder constituent com són els consells comunals i les comunes, que permetin l’inici de la construcció del govern comunal com veurem a continuació.

I, que com dèiem, ja no són institucions de l’esfera pública, sinó estructures de poder popular, que tot i amb l’ajut de l’esfera pública, neixen i es desenvolupen com a espais de construcció de poder en l’esfera social.

Tanmateix, *“la impronta política e ideológica de las misiones genera amplias vulnerabilidades al sistema y pone en peligro su continuidad. En la medida que los servicios y programas no se institucionalicen, es decir, no se conviertan en sistemas bajo control institucional del Estado, perderán legitimidad social y se debilitarán en sus estructuras y desempeño. Si la red de servicios no funciona de acuerdo con un modelo de gestión pública a cargo de personal que siga pautas de trabajo sobre las cuales tenga responsabilidad la autoridad local y nacional, los usuarios de estos servicios no podrán reclamar deberes ni obligaciones con la prestación, así como tampoco los que lo prestan se verán obligados a cumplirlos”*⁷³⁴.

⁷³³ Si bé l’any 1999, amb la creació de la República Bolivariana de Venezuela, el preu del barril era de 16 dòlars nord-americans, l’any 2008 s’arribava al màxim històric de 88 dòlars el barril. Aquest creixement suposà, que segons el Banco Central de Venezuela, el 49,5% dels ingressos de l’Estat provinguessin de la venda de petroli. Tanmateix, a partir d’aquesta data el preu del petroli s’ha reduït –tot i el màxim rècord de 2013 i 2014 situant-se al 300% en relació a 1999- i a gener de 2017 estava a 45,33 dòlars el barril.

⁷³⁴ D’Elia, Y. i Cabezas, L. F, *Las misiones sociales en Venezuela*, op. cit., pàg. 15.

Amb tot, tot i que les *misiones* encara no són estructures organitzades de les comunitats, sinó més aviat una palanca que fomenta l'autoorganització comunitària per fer-les possibles, sí que cal destacar com a principal innovació del model de les *misiones*, que “*no se trataba de un Estado de Bienestar a lo latinoamericano, porque contaba con otro origen político, otra esencia filosófica, otra estructura participativa, otra garantía constitucional, otra jerarquía en lo económico, otras herramientas procedimentales; y además se anclaba en otra democracia más democratizadora, participativa, real y protagónica, sin dejar de respetar la representatividad liberal, pero en modalidad complementaria y no como exclusividad definitoria*”⁷³⁵.

Vet aquí, la principal innovació que representa aquest model de desenvolupament de les polítiques públiques. I, que alhora, guarda coherència amb el contingut amb els fonaments de la nova carta constitucional i del nou constitucionalisme llatinoamericà: el vincle entre sobirania (propietat pública del petroli com a recurs natural i utilització de la seva renda per a la inversió pública i la redistribució de la riquesa), drets socials (garantia universal dels drets més bàsics) i participació política de la ciutadania (implementació de les polítiques públiques a través de la participació de la ciutadania organitzada, només en la seva fase d'execució en la primera fase d'aquesta primera etapa de les *misiones*).

4.2.4.- 3ª etapa: La *Ley de los Consejos Locales de Participación Pública*

Com ja hem vist en el capítol 4.3.1, aquesta llei és fruit del mandat constitucional que preveu en el seu article 182, la creació dels *Consejos Locales de Participación Pública*.

Tot i que també, hem vist que el mateix text constitucional preveia la creació de dues estructures més a nivell regional i estatal⁷³⁶, ens centrarem en aquesta, ja que és la que permet

⁷³⁵ Serrano Mancilla, A., *op. cit.*, pàg. 340.

⁷³⁶ Ens referim a la *Ley Orgánica de la Administración Pública*, Gaceta Oficial, núm. 37.305, de 17 d'octubre de 2001 i la *Ley de los Consejos Estadales de Planificación y Coordinación de Políticas Públicas*, Gaceta Oficial, núm. 37.509, de 20 d'agost de 2002.

establir les bases de les estructures del poder popular que donaran origen al naixement del poder comunal⁷³⁷.

La llei fou aprovada per l'Assemblea Nacional al maig de 2002, i fou publicada a la *Gaceta Oficial*, número 37.463, de 12 de juny de 2002.

Per primer cop, es desenvolupa una llei en que es reconeix i regula de forma directa la participació de la ciutadania en les institucions públiques, així com que aquesta participació tingui un caràcter vinculant, amb l'objectiu d'integrar les comunitats organitzades i els grups veïnals, mitjançant la participació i protagonisme d'aquestes en el marc de les polítiques públiques que desenvolupa l'Estat.

Així doncs, aquesta llei suposa un pas més enllà en el procés de desplegament de la participació ciutadana que conté la Constitució de 1999, ja que a diferència de les “*misiones*”, en que l'Estat fa partícip a la ciutadania en l'execució d'una política pública, amb els *Consejos Locales de Participación Pública*, ara la ciutadania passar a formar part íntegra d'un òrgan públic de les institucions com un actor més.

A més, es reconeix a la ciutadania com a actor públic i, per primer cop, s'atorga el poder a la ciutadania organitzada d'escollir les seves representants de forma independent de les institucions públiques, i per tant, com a interlocutores entre l'esfera pública i l'esfera social.

Així ho estableix l'article 4, el qual atorga a l'assemblea de ciutadans i ciutadanes de la pròpia comunitat organitzada o de l'organització sectorial concreta (i de les comunitats indígenes si es dóna el cas), la potestat autònoma i independent de poder escollir les seves representants al *Consejo*.

⁷³⁷ El concepte de “poder comunal” apareix per primer cop, en el discurs presidencial d'Hugo Chávez el 17 de gener de 2007 al Teatre Teresa Carreño de Caracas, quan anuncia la creació del *Consejo Presidencial para la Reforma Constitucional* i el *Consejo Presidencial del Poder Comunal*, com un dels “5 motores constituyentes” per al nou projecte polític bolivarià, després de la victòria a les eleccions presidencials de 3 de desembre de 2006.

Una altra novetat substancial sobre la participació ciutadana en comparació al model de les “*misiones*”, és que la iniciativa de tot el procés rau en la ciutadania i no ve donada de la institució pública.

En aquest sentit, l'article 2 de la llei, estableix que les línies de treball que aprovi el *Consejo* han de donar resposta a les necessitats de cadascun dels municipis, i seguint l'article 11, totes les propostes que es portin al *Consejo* han de comptar amb l'aval previ de les comunitats organitzades, el que impedeix la iniciativa individual i interessada de membres d'aquestes comunitats, i alhora, que la iniciativa de les propostes parteixi des de les comunitats organitzades de l'esfera social, i no des dels despatxos de les institucions municipals de l'esfera pública.

I, a més, seguint l'article 12, les propostes de les comunitats tindran un caràcter vinculant, ja que article estableix que el pressupost d'inversions municipals s'haurà de confeccionar d'acord amb les necessitats prioritàries que presentin les comunitats organitzades, tenint en compte la partida pressupostària corresponent. Un caràcter, que queda refermat en l'article 15, en el qual estableix les peticions de les comunitats com a primera prioritat alhora de realitzar el repartiment de les partides pressupostàries, amb les polítiques públiques que són iniciativa del poder públic municipal i amb el fons de reserva obligatori per fer front a qüestions d'emergència.

En la direcció contrària en la relació entre poder públic i poder popular, segons l'article 8 de la llei, el *Consejo* serà el responsable de promoure la creació d'estructures d'autoorganització popular en aquelles parròquies (barris o districtes), en les que no existeixin aquestes estructures de poder popular.

Per tant, la creació d'aquests consells públics amb participació social, també esdevindrà un motor per l'autoorganització popular en l'esfera social arreu del territori de la República, qüestió cabdal, per promoure posteriorment tota la nova arquitectura institucional del poder comunal.

I, més enllà encara, en l'article 5 atribueix al *Consejo*, les funcions de transferir competències i recursos a les comunitats organitzades (Article 184 de la Constitució); elaborar un

banc de dades dels recursos humans i tècnics de les comunitats organitzades; i, que les parròquies i comunitats tinguin la capacitat d'avaluació i control d'aquestes polítiques d'inversió.

Amb tot, aquestes tres funcions, representaran també l'embrió perquè a mesura que els consells vagin aprovant noves inversions en cada exercici, cada cop les comunitats organitzades prenguin més control d'aquestes, i que fins i tot, puguin directament elles, no sols proposar les accions d'inversió, sinó també portar-les a la pràctica de forma autònoma i gestionant els recursos econòmics públics.

Aquesta qüestió també serà fonamental de cara a l'impuls dels *consejos comunales*, ja que permeten la potestat a les comunitats organitzades d'autoorganitzar-se i autogestionar-se en el marc de la seva comunitat, i alhora, promou la creació de noves estructures de poder popular, ja no sols en l'àmbit polític (transferència de poder de l'esfera pública a la social), sinó també en l'àmbit econòmic (transferència de poder de l'esfera econòmica a la social, mitjançant l'esfera pública).

També és interessant destacar en aquest sentit, la creació de la Sala Técnica (article 19), la qual té com a funció, més enllà de desenvolupar totes les tasques tècniques per fer possible els projectes, oferir tota la informació necessària a les comunitats organitzades perquè aquestes puguin dissenyar unes propostes que puguin ser viables tècnicament i econòmicament, i que siguin eficients, per tal de resoldre les necessitats que motivin les corresponents propostes⁷³⁸.

Amb tots aquests instruments, doncs, les comunitats organitzades “*pueden convertirse en la pieza fundamental del entramado de la organización municipal, espacio donde las comunidades pueden hacerse presente en la toma de decisiones y en el control social de la gestión pública, lo cual iría formando ciudadanos críticos y autónomos*”⁷³⁹.

⁷³⁸ Sobre aquest tema particular, podeu consultar Reinoso, R., *Los Consejos Locales de Planificación de Políticas Públicas. Participación Ciudadana*, Ediciones CEPAPP, Caracas, 2003.

⁷³⁹ López Valladar, M. i Añez Hernández, C., “Los Consejos Locales de Planificación Pública en Venezuela: Una Instancia de Participación y Capacitación Ciudadana”, *Cayapa Revista Venezolana de Economía Social*, any 5, núm. 10, Universidad de Los Andes, Trujillo, 2005, pàg. 139.

Per acabar amb el repàs dels principals continguts d'aquesta llei, cal destacar l'article 25, el qual preveu una sanció per a l'alcalde o alcaldessa que no impulsi la creació del *Consejo* al seu municipi. Una qüestió transcendental, tenint en compte que un dels principals problemes del funcionaments d'aquests consells, un cop entrada en vigor la llei, serà el boicot del poder públic municipal al desenvolupament d'aquesta institució.

Posteriorment, a l'aprovació de la llei de 2002 s'aprovà una reforma parcial d'aquesta, que fou publicada a la Gaceta Oficial, número 6.017, de 30 de desembre de 2010.

Aquesta reforma parcial es deu a l'adaptació de la seva funció en el marc d'un nou context en que l'Estat ha anat desenvolupant la legislació del Poder Popular, amb normes com per exemple, la *Ley Orgánica del Poder Popular*⁷⁴⁰, fruit del creixement dels mecanismes de participació ciutadana en les institucions de l'Estat i de l'adopció del socialisme del segle XXI com a orientació ideològica de la política del govern.

No és estrany doncs, que la comparativa dels primers articles de la llei de 2002 i el seu text actual reflecteixin aquest canvi de rumb, tot i que mantinguin substancialment el mateix sentit. Si a l'article 1 de la llei de 2002 estableix que la funció del Consell és “*su intervención en la planificación que conjuntamente efectuará con el gobierno municipal respectivo, y el concurso de las comunidades organizadas*”⁷⁴¹, en el text actual diu que ha de garantir “*la tutela efectiva del derecho constitucional a la participación libre y democrática en la toma de decisiones en todo el ámbito municipal, para la construcción de la sociedad socialista democrática, de igualdad, equidad y justicia social*”⁷⁴².

El que aporta de nou aquesta reforma, és que defineix cadascun dels organismes del poder popular que s'han anat creant de 2002 fins a l'actualitat, per tal de garantir-ne la seva representació al Consell.

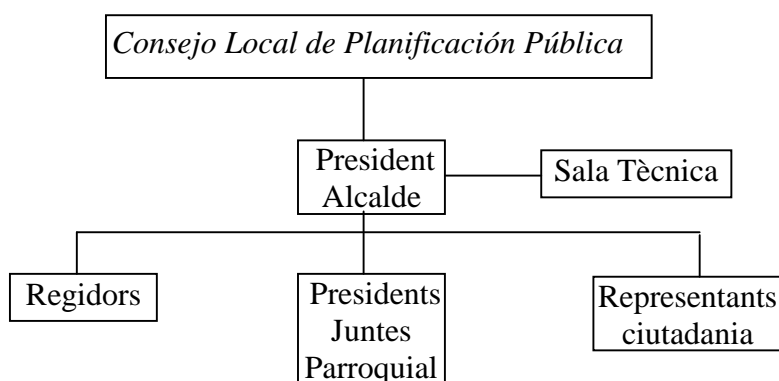
⁷⁴⁰ *Ley Orgánica del Poder Popular*, Gaceta Oficial, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.

⁷⁴¹ *Ley de los Consejos Locales de Planificación Pública*, Gaceta Oficial, núm. 37.463, de 12 de juny de 2002.

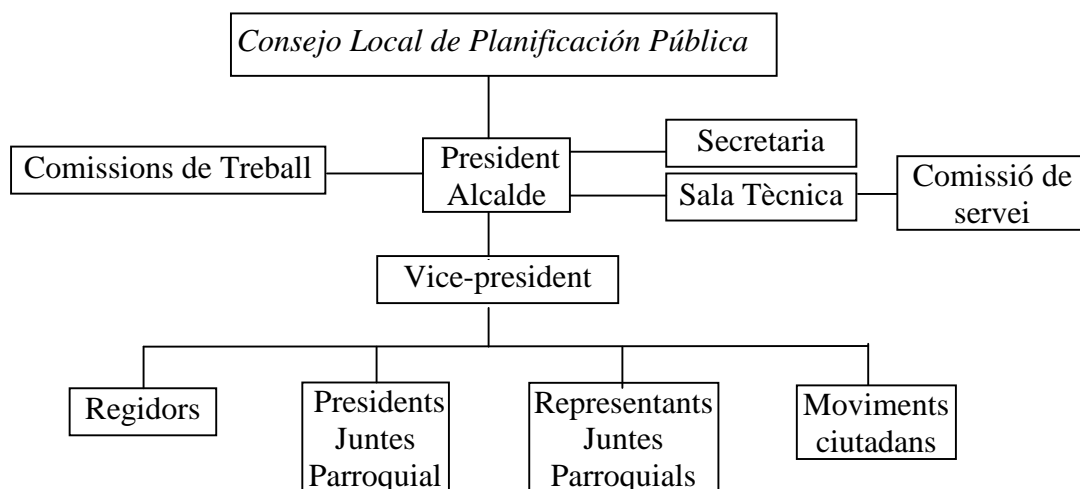
⁷⁴² *Ley de Reforma Parcial de la Ley de los Consejos Locales de Planificación Pública*, Gaceta Oficial, núm. 6.017, de 30 de desembre de 2010.

En aquest sentit, parla del *Banco de la Comuna*, de les *Comisiones de Trabajo*, del *Consejo de Planificación Comunal*, etc. de tot un seguit d'òrgans que es crearan a partir de les lleis dels consells comunals i les comunes que veurem posteriorment.

El que també aporta de nou aquesta reforma parcial, és que desenvolupa l'esquema bàsic de càrrecs i funcions que estableix la llei original, per tal de dotar de major claredat l'estructura dels consells. A continuació us oferim l'esquema de la composició dels consells, segons la llei de 2002 i segons la llei vigent, fruit de la reforma parcial de 2010:

Font: Elaboració pròpia a partir de la *Ley de los Consejos Locales de Planificación Pública* de 2002

Font: Elaboració pròpia a partir de la *Ley de Reforma Parcial de la Ley de los Consejos Locales de Planificación Pública* de 2010

Les principals novetats pel que fa a la composició dels consells que introdueix la reforma són: el reconeixement jurídic de les comissions de treball (article 5.3 i 12); la creació dels càrrecs de vice-president (article 12 i 15) i secretari (article 12 i 16) la representació no sols dels presidents de cadascuna de les juntes parroquials, sinó també de representants de cadascuna d'aquestes (article 6); la representació d'un representant de cadascun dels moviments ciutadans organitzats (article 6); i la creació d'una comissió de servei (article 20) com a suport a les funcions de la Sala Tècnica.

Pel que fa a les funcions del Consell, l'article 13 de la llei actual modifica les que establia l'article 5 de l'antiga, així com també es regulen les funcions del president (article 14), vice-president (article 15), secretari (article 17), la Sala Tècnica (article 21).

Per últim destaca, la important ampliació del Capítol VI de l'antiga llei, que ara passa a conformar el Títol III del vigent text, i que significa que els consells passen de participar en l'elaboració i aprovació del pressupost d'inversions municipal a coordinar el procés de pressupostos participatius, per ampliar la participació en la formulació d'aquests pressupostos d'inversions al conjunt de la ciutadania perquè hi puguin participar de forma directa.

D'aquest Títol destaca l'article 34 que defineix que s'entén per pressupostos participatius i determina les tres fases del procés d'elaboració i aprovació d'aquest: en primer lloc, la diagnosi participativa per detectar les necessitats i prioritats d'inversió al municipi; posteriorment, la redacció de la proposta de planificació de les polítiques a desenvolupar al municipi, i el seu corresponent pressupost; i finalment, el debat i aprovació d'aquest document, per tal que es comenci a executar el seu contingut.

Així com també destaca l'article 35, ja que estipula clarament que els actors protagonistes d'aquest procés de disseny i formulació del pla d'inversions municipals, seran cadascuna de les assemblees de ciutadans i ciutadanes de cada consell comunal del municipi i de cada organització sectorial del municipi. Per tant, això implica que els debats inicials es plantegen des de la base, i que un cop realitzats, es debaten en un òrgan conjunt amb representació de totes les comunitats organitzades del municipi per a ser consensuades.

La posada en pràctica de la llei de 2002, xocà frontalment amb les institucions del poder constituït, ja que *“el cumplimiento con estas normas exigía una transformación ambiciosa y profunda de la estructura, funcionamiento y procesos de toma de decisiones de los gobiernos municipales”*⁷⁴³.

La participació de la ciutadania en l'administració local, quan tradicionalment eren dues esferes aïllades entre sí, trenca amb el *“el modelo burocrático característico de nuestras administraciones, e ir definiendo una nueva cultura organizacional basado en un modelo de gerencia flexible en consonancia con el entorno cambiante y con la capacidad de ser abierta a la construcción de una visión compartida y corresponsabilidad de todos los actores sociales”*⁷⁴⁴.

És precisament quan es produeix aquesta resistència del poder públic municipal, i a partir de l'experiència de la participació de la ciutadania en el desenvolupament de les *“misiones”*, que el

⁷⁴³ Lander, E., *op. cit.*, pàg. 12.

⁷⁴⁴ López Valladar, M. i Añez Hernández, C., *op. cit.*, pàg. 139.

govern de la República decideix de crear per primer cop una estructura de poder que recaigui solament a mans del poder popular de la ciutadania: els *consejos comunales*.

I, ahora, es referma el lligam directe entre la presidència de la República i les estructures de poder popular, deixant al marge d'aquest procés al poder públic municipal, per tal que aquest no sigui un obstacle en el desenvolupament i creixement del poder popular.

Tanmateix, i òbviament, aquesta desvinculació de les estructures del poder públic i del poder social municipal, no agreujarà el conflicte, ans al contrari. I, especialment, en aquells municipis o regions governades per partits polítics opositors al govern de la República⁷⁴⁵.

Mentre que els consells comunals esdevindran institucions socials de caràcter autònom del poder municipal, i amb el suport legal i econòmic del govern de la República, el poder municipal estarà obligat segons les lleis aprovades per les institucions de la República a incloure la participació del poder popular en les seves decisions⁷⁴⁶.

4.2.5.- 4ª etapa: Les lleis dels *Consejos Comunales*

Els *consejos comunales* ja no són institucions de caràcter públic, en les quals comparteixen espai el poder constituït i el poder constituent com és el cas del *Consejo Local de Planificación Pública*, sinó de noves institucions de l'esfera social conformades exclusivament pel poder constituent, que reben una transferència de poder i competències per part del poder constituït, per organitzar-se de forma autònoma. I, per tant, inicien l'embrió d'un poder popular paral·lel a l'Estat,

⁷⁴⁵ Sobre la visió del poder públic municipal sobre els consells, podeu consultar: Reveron, Z. i Vargas, A., "Análisis y evaluación de las consideraciones y perspectivas de los Alcaldes venezolanos sobre política de descentralización, la participación ciudadana y las alcaldías", a *Cuestiones Políticas*, núm. 32, Universidad del Zulia. Instituto de Estudios Políticos y Derecho Público de la Facultad de Ciencias Jurídicas y Políticas, Maracaibo, 2004.

⁷⁴⁶ Ens referim a la ja mencionada *Ley Orgánica del Poder Público Municipal*, Gaceta Oficial, núm. 38.204, de 8 de juny de 2005, però també a les seves posteriors modificacions i nova legislació, com ara la *Ley Orgánica del Poder Público Municipal*, Gaceta Oficial, núm. 5.806 extraordinària, de 10 d'abril de 2006, la *Ley de Reforma Parcial de la Ley Orgánica del Poder Público Municipal*, Gaceta Oficial, núm. 39.163, de 22 d'abril de 2009 o la *Ley Orgánica del Poder Público Municipal*, Gaceta Oficial, núm. 6.015 extraordinària, de 28 de desembre de 2010, que és la vigent actualment.

que contempla la pròpia Constitució partint del model de la democràcia participativa i protagonica⁷⁴⁷.

Tanmateix, com que aquesta transferència de poder és limitada i es manté l'existència de l'Estat, es mantenen les tres esferes de poder en que es defineix l'estructura de l'Estat Liberal. El que sí que succeeix (segons hem conceptualitzat a través dels esquemes) és una major superposició i creixement de l'esfera social respecte l'esfera pública: una transferència de poder de l'esfera pública a la social.

I, ahora també, un augment d'influència de l'esfera social respecte l'esfera privada, mitjançant la transferència de poder de l'esfera econòmica a la social, amb l'esfera pública com a intermediària, ja que és l'Estat que finança l'esfera social perquè creï estructures de l'esfera econòmica sota el seu control, o de propietat mixta.

Des de l'any 2006 el nombre de consells comunals instal·lats a barris i municipis de Veneçuela anirà evolucionant fins al present. Les dades sobre el nombre de consells comunals que es poden trobar a través de diferents fonts divergeixen o fins i tot són contradictòries. No és fins a 2013, que la República impulsarà el Censo Comunal, per tal d'oferir una dada oficial al respecte, el que mostra la complexitat de l'Estat per poder controlar o coordinar aquestes estructures del poder popular⁷⁴⁸.

⁷⁴⁷ Sobre el caràcter constitucional de l'arquitectura del poder popular, podeu consultar Daal, U., *¿Dónde está la Comuna en la Constitución Bolivariana?*, Ediciones de la Asamblea Nacional de la República Bolivariana de Venezuela, Caracas, 2013.

⁷⁴⁸ L'any 2006 hi havia 18.300 consells comunals en funcionament i 5.000 en procés de formació (l'Estat regula el procés de creació d'aquestes, per tal que un cop instaurades puguin accedir a finançament públic). Per tal d'impulsar aquests consells comunals, l'Estat destinà l'equivalent a 930,232 milions de dòlars nord-americans per finançar els projectes que aquests òrgans del poder popular volien impulsar a les seves comunitats. Una xifra que l'any 2007 i 2008 ascendí fins a 2.790,69 milions de dòlars. L'agost de 2008, el govern creava la Fundación para el Desarrollo y Promoción del Poder Comunal (Fundacomunal), per tal de promoure i coordinar el finançament dels consells comunals arreu del territori. Aquell mateix any, aquesta fundació de l'Estat, informava de l'existència de 26.143 consells comunals en funcionament i 10.669 en procés de creació. L'any 2013, amb l'impuls del Censo Comunal, es comptabilitzaren i registraren oficialment 40.035 consells comunals. Des de llavors, com hem dit anteriorment, el registre sobre l'existència de consells comunals s'ha anat actualitzant periòdicament. Per exemple, l'any 2016, coincidint amb el desè aniversari de la creació dels consells comunals i el llançament del Pla "Comuna o Nada", hi havia registrats 45.776, amb el creixement al llarg d'aquell any de 367 nous consells

Davant dels obstacles de les institucions públiques heretades, els quals es van accentuant – com hem vist- a mesura que es va desenvolupant la construcció del poder popular, els consells comunals “*están claramente concebidos como un by-pass de los niveles estatales y municipales, y el establecimiento de una institucionalidad paralela, que sin la mediación de esas instancias del Estado, establece una relación directa entre la organización en el ámbito comunitario (los Consejos Comunales), y la Presidencia de la República*”⁷⁴⁹.

Precisament la *Ley de los Consejos Comunales* de 2006⁷⁵⁰, en el seu article 30, estipula la creació de la *Comisión Nacional Presidencial del Poder Popular*⁷⁵¹ (i organismes homònims a escala regional i local), per tal d’assumir des de la presidència de la República l’impuls i coordinació d’aquestes estructures de poder popular.

I, sent conseqüent amb aquesta nova realitat legal, trobem una disposició derogatòria única que finalitzar l’articulat de la llei, que estableix la derogació de l’article 8 de la *Ley de Consejos Locales de Planificación Pública*, el qual hem analitzat anteriorment, i que significa que amb l’entrada en vigor de la nova llei, les institucions municipals perden tota competència en relació a les estructures del poder popular dels seus municipis.

Es tracta doncs d’una qüestió no menor, ja que amb l’aprovació d’aquesta llei, totes les estructures del poder popular que ja existien i les que s’han de crear amb la seva implementació, passen a dependre directament de la presidència de la República, enfortint així encara més, el caràcter presidencialista de la República⁷⁵².

comunals mes rere mes.

⁷⁴⁹ Lander, E., *op. cit.*, pàg. 13.

⁷⁵⁰ *Ley de los Consejos Comunales*, Gaceta Oficial, núm. 5.806, de 10 d’abril de 2006.

⁷⁵¹ Aquest nou òrgan presidencial va ser creat a partir del *Decreto 4.929 mediante el cual se dispone que la Comisión Nacional Presidencial del Poder Popular estará integrada por los funcionarios que en él se mencionan*, Gaceta Oficial, núm. 38.551, de 27 d’octubre de 2006.

⁷⁵² El lligam directe del poder popular organitzat amb la presidència, ha estat un de les qüestions centrals i recurrents d’aquelles acadèmiques que defineixen el govern de Chávez com a “populista”, “autoritari” o de “culte a la personalitat”. Entre d’altres mostres, podeu consultar AAVV., “Venezuela después de Chávez”, *La Vanguardia dossier*, núm. 49, a La Vanguardia Ediciones, Barcelona, 2013, Uzcátegui, R., “Antecedentes y escenarios de la Venezuela postchavista”, a *Nueva Sociedad. Democracia y política en América Latina*, núm. 244, Fundación

Un altre punt de vista, però, és que “*los consejos constituyen una estructura no representativa de participación directa que existe paralela a los cuerpos representativos electos del poder constituido. Los consejos comunales están financiados directamente por instituciones nacionales del Estado, de esta forma, se evita la interferencia de los órganos municipales*”⁷⁵³.

De fet, la *Ley de los Consejos Comunales* va ser publicada el 10 d'abril de 2006, just pocs mesos abans de les eleccions presidencials que guanyà Chávez amb un 62,84% dels vots emesos (sobre un 74,7% de participació), la que va esdevenir la victòria electoral més important de Chávez en unes eleccions presidencials.

Així doncs, igual com he vist en el cas de les *misiones*, el projecte dels consells comunals arriba en una conjuntura de gran importància i amb l'objectiu polític del govern boliviarià de fer un pas més en la conformació del poder popular, que dotés d'una major legitimitat al procés boliviarià i, per tant, de major suport electoral.

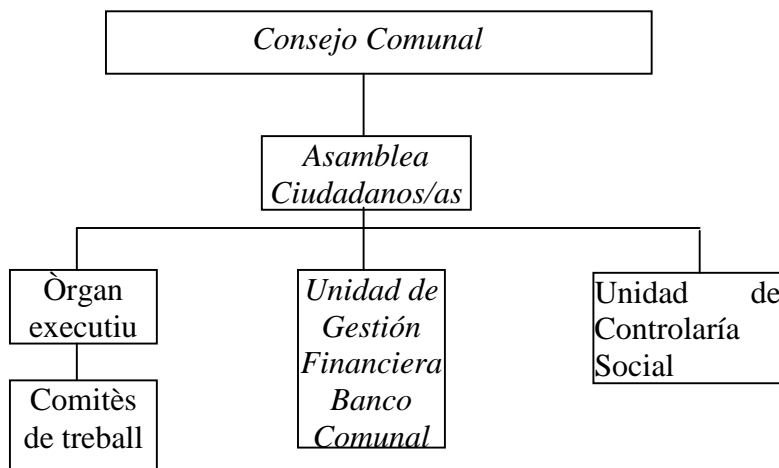
Un pas endavant, en aquest procés de transvasament de poder a l'esfera social, que queda palès en el propi Article 2 de la llei, quan fixa com a objectiu del *consejo comunal* permetre “*al pueblo organizado ejercer directamente la gestión de las políticas públicas y proyectos orientados a responder a las necesidades y aspiraciones de las comunidades en la construcción de una sociedad de equidad y justicia social*”, des de l'autogestió de la pròpia comunitat (Article 3).

Aquesta autogestió es plasma en una estructura organitzativa bàsica dels consells comunals, establerta segons els criteris de l'Estat en base a la llei, però que cada comunitat pot desenvolupar a partir de la seva pròpia iniciativa.

Friedrich Ebert, Madrid, 2013, Kornblith, M., “Venezuela. Las elecciones presidenciales en Venezuela: de una democracia representativa a un régimen autoritario electoral”, a *Desafíos*, núm. 14, Universidad del Rosario, Bogotá, 2006, o Rivas Leone, J. A., “Deterioro democrático e ingobernabilidad en Venezuela 1988-2016”, a *Reflexión Política*, núm. 36, Universidad Autónoma de Bucaramanga, Santander (Colòmbia), 2016, entre milers de treballs que sustenten aquestes tesis.

⁷⁵³ Azzellini, D., “El Estado comunal: consejos comunales, comunas y la democracia en el lugar de trabajo”, a *Revista Kavilando*, vol. 5, núm. 1, Grupo Universitario Kavilando, Medellín, 2013, pàg. 58.

Aquest esquema bàsic, i la composició i naturalesa dels seus òrgans (Capítol 2), el podríem sintetitzar en el següent esquema:

Font: Elaboració pròpia a partir de la *Ley de los Consejos Comunales* de 2006

Com veiem a l'esquema, l'*Asamblea de Ciudadanos y Ciudadans* és l'òrgan sobirà de màxima decisió (Article 6), on hi tenen dret a participar-hi tots els veïns i veïnes que visquin en el territori que inclou el consell comunal corresponent, i que alhora és l'òrgan embrionari del Consell Comunal, és a dir l'òrgan promotor de la seva pròpia creació (Article 19) i reconeixement per part de l'administració pública (Article 20).

En aquesta assemblea s'escullen les persones que composaran la resta d'òrgans: els comitès de treball sectorials (Article 9), una representant de cadascun d'aquests conformarà l'òrgan executiu (Article 8 i 21); la *Unidad de Gestión Financiera*, formada per cinc persones que realitzaran les tasques de tresoreria del consell, i que s'anomenarà *Banco Comunal* (Article 10 i 22); i la *Unidad de*

Controlaría Social, també format per cinc representants, que tindran com a tasca la fiscalització dels diferents òrgans (Article 11 i 23).

Pel que fa al finançament, l'article 25 de la llei de 2006 determina diferents fonts de finançament de caràcter públic, entre les que destaca, les del *Fondo Intergubernamental para la Descentralización* (FIDES)⁷⁵⁴ i dels fons aconseguits a través de la *Ley de Asignaciones Especiales derivadas de Minas e Hidrocarburos* (LAEE)⁷⁵⁵, és a dir dels diners aconseguits per l'Estat per l'explotació d'aquestes activitats econòmiques a través de les empreses què prèviament havia estatitzat.

També cal fer referència a la creació del *Fondo Nacional de los Consejos Comunales* com a organisme autònom del Ministeri d'Hisenda (article 28), dedicat exclusivament al finançament els projectes que impulsin aquests (article 29).

Igual com hem vist que va succeir amb la llei que regula el *Consejo Local de Planificación Pública*, la *Ley de los Consejos Comunales* de 2006 també va ser modificada l'any 2009⁷⁵⁶ per adaptar-se a la nova conjuntura d'explosió de les instàncies de participació ciutadana. Però, en aquesta ocasió, no per ser modificada parcialment, sinó que es va promulgar una llei orgànica que va derogar la llei ordinària.

Cal tenir en compte, que previ a l'aprovació d'aquesta nova llei orgànica, el govern de la República va fracassar en el seu intent de reforma constitucional de l'any 2007⁷⁵⁷, la qual havia de

⁷⁵⁴ *Ley que crea el Fondo Intergubernamental para la Descentralización*, Gaceta Oficial, núm. 37.066, de 30 d'octubre de 2000.

⁷⁵⁵ *Ley de Asignaciones Especiales derivadas de Minas e Hidrocarburos*, Gaceta Oficial, núm. 37.086, de 27 de novembre de 2000.

⁷⁵⁶ *Ley Orgánica de los Consejos Comunales*, Gaceta Oficial, núm. 39.335, de 28 de desembre de 2009.

⁷⁵⁷ La proposta de reforma constitucional, que havia estat sancionada per l'*Asamblea Nacional*, va ser rebutjada en referèndum pel poder constituent (mecanisme que establia com hem vist anteriorment, la Constitució de 1999) el 2 de desembre de 2007, esdevenint la única votació popular o comici electoral que Chávez va perdre des del seu accés a la presidència fins a la data de la seva defunció.

permetre un gran salt endavant⁷⁵⁸ en la consolidació del poder comunal, com a primera pedra de la construcció de la nova República de caràcter socialista.

Aquesta derrota, va obligar a Chávez a canviar l'estratègia per poder continuar desenvolupant l'estructura del poder comunal amb un ritme més respectuós amb la voluntat general de la societat veneçolana, però en cap cas això va significar un aturada en el procés de desenvolupament del poder popular i la construcció de l'Estat comunal, com a embrió de la nova societat.

Ans al contrari, l'11 de juny de 2009, Hugo Chávez va realitzar un programa de televisió en directe d'una durada de quatre hores a través la cadena de televisió pública⁷⁵⁹, que va dedicar íntegrament a parlar del poder comunal, amb l'objectiu de plantejar públicament tota l'estratègia política per desenvolupar el poder comunal.

Aquest anunci públic és materialitzaria, durant els següents mesos, amb l'aprovació de diverses noves lleis per impulsar i desenvolupar aquests espais de l'Estat comunal⁷⁶⁰.

De la seva intervenció en aquest programa monogràfic, es va editar el llibre "*Las comunas y los cinco frentes para la construcción del socialismo*"⁷⁶¹, en el qual es planteja la síntesi de la

⁷⁵⁸ Podeu consultar la proposta de reforma constitucional, a Consejo Presidencial para la reforma de la Constitución de la República Bolivariana de Venezuela, *Proyecto de reforma constitucional. Propuesta de Hugo Chávez*, Atenea, Caracas, 2007. Una de les propostes centrals pel que respecte al nostre objecte d'estudi era la reforma de l'article 70 de la Constitució, per tal de reconèixer els consells comunals i d'altres òrgans del poder comunal, la reforma dels articles 112 i 115 on reconeix la propietat comunal dels mitjans de producció (fent-la compatible amb la propietat privada, pública, etc.), i especialment, la reforma de l'article 16 que planteja les comunes com a "*células sociales del territorio*" i les comunitats que conformen la comuna, com a "*núcleo territorial básico e indivisible del Estado Socialista Venezolano*".

⁷⁵⁹ Es tractava de la primera edició de l'"*Aló presidente teórico*", celebrat en motiu del desè aniversari de l'aprovació de la Constitució. Podeu consultar el vídeo del programa a: <https://www.youtube.com/watch?v=IUjfnMbyM&feature=youtu.be> (darrera consulta 13 d'agost de 2018).

⁷⁶⁰ A més de la *Ley orgánica de los Consejos Comunales*, que analitzarem a continuació, també es va aprovar la ja citada *Ley de Reforma Parcial de la Ley Orgánica del Poder Público Municipal*, la *Ley de Reforma Parcial de la Ley de los Consejos Locales de Planificación Pública*, la *Ley Orgánica del Consejo Federal de Gobierno*, la *Ley Orgánica de las Comunas* –que analitzarem en el següent subcapítol–, la *Ley Orgánica de Planificación Pública y Popular*, la *Ley de reforma parcial de la Ley de los Consejos Locales de Planificación Pública*, la *Ley Orgánica del Sistema Económico Comunal* i la *Ley Orgánica de la Controlaría Social*, entre les més destacades.

⁷⁶¹ Chávez Frías, H. R., *Las comunas y los cinco frentes para la construcción del socialismo*, Ministerio del Poder

proposta governamental, i on plateja clarament l'horitzó i la naturalesa de les polítiques proposades en relació al poder popular: “*la comuna es el espacio donde vamos a engendrar y a parir el socialismo desde lo pequeño. Grano a grano, piedra a piedra se va haciendo la montaña*”⁷⁶².

La proposta es basava en cinc eixos (els “*cinco frentes*”) que actualitzaven la proposta d'anys enrere dels “*cinco motores constituyentes*”⁷⁶³. Aquests es centraven en: desenvolupar una nova “*moral y ética*” en els òrgans del poder comunal per tal de crear unes noves relacions socials i personals que permetessin la construcció d'un nou sistema de relacions productives⁷⁶⁴; el front “social”, en la recerca de la igualtat i emparant-se amb l'aforisme de Karl Marx “de cadascú, segons la seva capacitat, a cadascú segons les seves necessitats”⁷⁶⁵; el front “polític” per tal de fomentar l'autoorganització comunitària i la construcció d'una estructura de poder popular en paral·lel a l'Estat com a embrió de la futura societat socialista; el front “econòmic” per fomentar una economia comunal, que permeti a l'esfera social prendre gradualment poder a l'esfera privada; i el front “territorial”, en que de forma àmplia es tracten tots aquells temes que afecten la relació de la comunitat amb la natura: des del medi ambient a la propietat de la terra, passant per la gestió dels desastres naturals o dels residus.

Amb la lectura d'aquest document es mostra clarament, com després de la derrota del referèndum constitucional, el govern intenta desplegar el “projecte socialista” en base i respecte a la Constitució de 1999, però en base als objectius que motivaren l'intent de reforma constitucional frustrat.

Popular para la Comunicación y la Información, Caracas, 2009.

⁷⁶² *Ibid*, pàg. 4.

⁷⁶³ Ens referim al ja mencionat discurs presidencial d'Hugo Chávez del 17 de gener de 2007 al Teatre Teresa Carreño de Caracas.

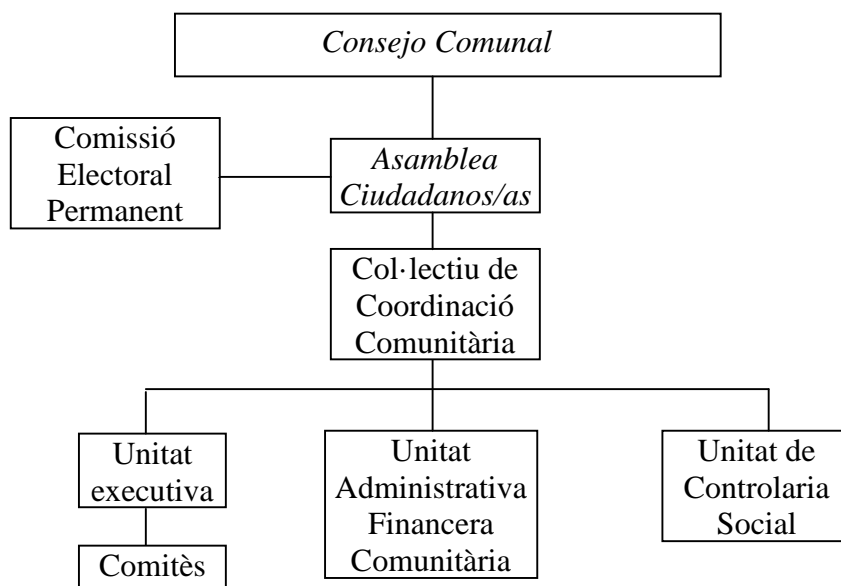
⁷⁶⁴ La transformació de la psicología individual i col·lectiva és un tema de debat recurrent dins del “marxisme” (la pròpia lletra de La Internacional acaba dient “el nou gènere humà”), en contraposició al concepte judeocristià –i adoptat pel liberalisme– d'ètica i moral. En el marc del marxisme llatinoamericà l'autor més destacat en aquesta qüestió és sens dubte el “Che” Guevara, el qual va escriure Guevara, E., *El socialismo y el hombre nuevo*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1977.

⁷⁶⁵ Marx utilitza aquesta frase a Marx, K., *Crítica del programa de Gotha*, op. cit. Tanmateix, la frase no és de la seva autoria, sinó que la manlleua del moviment anarquista i del socialisme utòpic.

Els primers passos d'aquesta proposta política consistiran en la creació del *Ministerio del Poder Popular para las Comunas*⁷⁶⁶, fruit de la fusió del *Ministerio del Poder Popular para la Economía Comunal* i del *Ministerio del Poder Popular para la Participación y Protección Social*, que serà l'òrgan encarregat de promoure la construcció de l'arquitectura de poder de l'esfera social des de l'esfera pública.

I, el primer fruit legislatiu d'aquesta reforma administrativa i de govern, serà la *Ley Orgánica de los Consejos Comunales* de 2009, la qual modifica l'esquema organitzatiu dels consells comunals i regula de forma més precisa les funcions de cadascun dels òrgans que el conformen, tenint en compte els objectius estratègics a mitjà curt i mitjà termini que havia plantejat el govern.

La nova estructuració dels consells comunals, segueix el següent model:

Font: Elaboració pròpia a partir de la *Ley Orgánica de los Consejos Comunales* de 2009

⁷⁶⁶ Decreto 6.626, sobre organización y funcionamiento de la Administración Pública Nacional, Gaceta Oficial, núm. 39.130, de 3 de març de 2009.

Com podem comprovar, l'Assemblea de Ciutadans i Ciutadanes, que és la “*máxima instancia de decisión del Consejo Comunal*” (article 6), es manté com la principal instància en la llei orgànica de 2009 com a òrgan de màxima decisió.

Però a diferència de la llei ordinària, l'Assemblea ja no té la potestat de designar els membres de la resta d'òrgans subordinats (article 6), sinó que aquests són escollits mitjançant altres mecanismes diversos (article 28, 30, 33 i 36). Aquest fet implica una major independència de cadascun d'aquests òrgans i un major grau de democratització, ja que la seva gran majoria són escollits per votació.

L'altra gran novetat que planteja l'esquema resultant de la llei orgànica és la creació del Col·lectiu de Coordinació Comunitària. Tal i com estableixen els articles 24 i 25 de la llei orgànica, aquest òrgan té com a funció principal la coordinació permanent entre els diferent òrgans que conformen el consell comunal. I, òbviament, està conformat pels portaveus de cadascuna d'aquestes unitats de treball.

Una altra novetat que aporta la llei orgànica és la creació, com a òrgan autònom, de la Comissió Electoral Permanent (article 36) que exerceix les funcions del Poder Electoral en el sí del Poder Popular (article 37).

També destaca l'eliminació del Banc de la Comuna de l'organigrama del Consell Comunal de 2010. Aquest fet es deu al fet que el Banc de la Comuna, passa a ser un òrgan de la Comuna, a través de la seva creació mitjançant la llei orgànica de 2010 que analitzarem en les properes pàgines.

D'aquesta manera, si en l'organigrama que preveu la llei de 2006, la Unitat de Gestió Financera s'anomena Banc Comunal (article 10) amb un seguit de funcions (article 22), en l'organigrama establert per la llei orgànica passa a denominar-se Unitat Administrativa i Financera Comunitària (article 30), tot i que manté la majoria de funcions (article 31).

A part de la ja mencionada Unitat de Gestió Financera, l'Assemblea de Ciutadans i Ciutadanes es dota de dos òrgans més per a l'administració del Consell Comunal. Per una banda, trobem l'Òrgan Executiu (article 8 i 21) i per altra la Unitat de Controlaria Social (article 11 i 23).

En comparació amb la llei orgànica aprovada el 2009, aquests òrgans no presenten diferències substancials (articles 27, 29, 33 i 34), més enllà del canvi nominal d'alguns òrgans i d'esmenes superficials en les seves funcions.

Pel que fa al procés de creació d'aquests òrgans, seguint la filosofia comentada anteriorment, no són imposats des del poder constituït estatal, sinó que el poder constituït té com a objectiu (com indica el Capítol VII de la llei ordinària i el Capítol VII de l'orgànica) impulsar i facilitar l'autoorganització de la ciutadania per a la creació d'aquests consells.

Més enllà dels òrgans de finançament públic del poder comunal que ja hem analitzat en la llei de 2006, la llei orgànica de 2009 planteja com a novetat la inclusió dels consells comunals en el *Plan Comunitario de Desarrollo Integral* (article 48), el que implica que aquests podran rebre fons a retornar, per tal d'impulsar projectes de caràcter socioproductiu, és a dir, per a la creació d'empreses comunitàries. En aquest àmbit, també cal destacar, que la llei orgànica implica una major regulació de l'administració de la hisenda dels consells comunals.

Al llarg dels capítols V i VI, s'especifica clarament la forma amb la que s'han d'administrar aquests fons. Segurament, això ens porta a deduir que la llei ordinària de 2006 era poc específica en aquest sentit, i que a l'hora de posar-la en pràctica, es produïren diferents buits legals.

Per últim, cal destacar que en la llei orgànica apareix com a novetat el caràcter revocatori dels càrrecs dels diferents òrgans dels consells comunals. El Capítol IV de la llei orgànica es dedica en exclusiva a aquesta qüestió i estableix els mecanismes a partir dels quals es pot exercir aquest dret. Igual com hem comentat en el paràgraf anterior, és probable que aquesta innovació també es degui a l'experiència anterior en la posada en pràctica dels consells comunals.

En resum, els “*Consejos Comunales constituyen una estrategia política innovadora de gestión participativa de las comunidades organizadas en los asuntos públicos*”⁷⁶⁷, en que per primer cop la ciutadania pren de forma autònoma decisions que afecten a les polítiques públiques amb el suport -però no ingerència- del poder de l'Estat.

I, per primer cop, creen estructures de l'esfera social autònomes de l'esfera pública, tot i que no de caràcter independent, ja que més enllà que la seva existència es regula per llei, depenen econòmicament de l'Estat.

Tanmateix, l'assumpció cada cop major de competències del poder públic per part de l'esfera social “*no ha estado acompañado de un proceso de delimitación de responsabilidades*”⁷⁶⁸. Aquesta manca de regulació, genera buits que promouen una responsabilitat difusa entre esfera social i esfera pública en els processos d'impuls del poder popular i l'Estat comunal.

Alhora, l'horitzó de construcció de l'Estat comunal es plasmà a la pràctica i a curt termini, en un excés de competències dels consells comunals, com per exemple tasques de defensa militar, el que difumina la separació entre cos militar i civil, així com militaritza les funcions de l'esfera social⁷⁶⁹.

4.1.5.- 5ª etapa: La *Ley Orgánica de las Comunas*

El nombre de consells comunals creixent arreu de la geografia veneçolana, així com els resultats inicials de la seva gestió, provoquen que amb el pas del temps es vagin produint noves necessitats que l'àmbit territorial del consell comunal (que acostuma a ser el barri o districte) quedi petit.

⁷⁶⁷ López Valladares, M., *Una estrategia de innovación política en Venezuela*, op. cit., pàg. 577.

⁷⁶⁸ Briceño, H., “Los Consejos Comunales y la Democracia Participativa en Venezuela”, a Sakaguchi, A., *Venezuela under Chavez's Administration*, Institute of Developing Economies, Japó, 2014, pàg. 18.

⁷⁶⁹ Sobre aquesta qüestió, podeu llegir Maingon, T., “Consejos Comunales, ciudadanía, Estado y poder popular”, a Castro, G., *Debate por Venezuela*, Editorial Alfa, Caracas, 2007.

És per això, que diferents consells comunals comencen a mancomunar-se per a poder fer front a inversions que el poder constituït (polítics públics de l'esfera pública) o el lliure mercat (el mercat de l'esfera privada) no garanteixen.

No cal obviar, tampoc, que al mes de setembre de 2010 s'havien realitzat eleccions legislatives, en que el Partido Socialista Unido de Venezuela, conjuntament amb el Partido Comunista de Venezuela, obtenien la majoria a l'Asamblea Nacional, tot i retrocedir en representació en comparació amb les eleccions de 2005, on hi havien concorregut per últim cop com a Movimiento V República. Això provocà que les propostes del govern ja no comptessin amb la majoria qualificada necessària al Parlament per poder aprovar determinats projectes legislatius.

Aquesta nova realitat, provoca que al desembre –quan encara no s'havia conformat la nova composició de la cambra legislativa- es faci una profunda reforma legislativa⁷⁷⁰ de tots aquells organismes de participació política de la ciutadania vigents –com ja hem comentat en l'anterior capítol-, que es materialitzarà en la promulgació de forma simultània de la *Ley Orgánica del Poder Popular*⁷⁷¹, de la *Ley Orgánica de Planificación Pública y Popular*⁷⁷², de la *Ley Orgánica de las Comunas*⁷⁷³, de la *Ley Orgánica del Sistema Económico Comunal*⁷⁷⁴ i de la *Ley Orgánica de la Controlaría Social*⁷⁷⁵.

L'aprovació d'aquestes lleis implica, segons l'opinió dels acadèmics crítics amb el govern, “un nuevo cambio en la visión tanto de la participación a través de los Consejos Comunales, como

⁷⁷⁰ Alguns autors consideren que aquesta reforma legislativa representen una vulneració constitucional, tant pels seus continguts com pels procediments utilitzats per aprovar-les, i més, tenint en compte la derrota en el referèndum constitucional. En aquesta línia s'expressa, per exemple, Reyna, F i D'Elia, Y., *Situación de los derechos humanos y la democracia ante las recientes medidas legislativas*, Civilis AC, Caracas, 2011.

⁷⁷¹ *Ley Orgánica del Poder Popular*, Gaceta Oficial, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.

⁷⁷² *Ley Orgánica de Planificación Pública y Popular*, Gaceta Oficial, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.

⁷⁷³ *Ley Orgánica de las Comunas* Gaceta Oficial, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.

⁷⁷⁴ *Ley Orgánica del Sistema Económico Comunal*, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.

⁷⁷⁵ *Ley Orgánica de la Controlaría Social*, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.

en la concepción de Estado, profundizando las tendencias más excluyentes, centralistas y autoritarias que encontramos en el período anterior”⁷⁷⁶.

La base central d’aquest anàlisi es centra, en que en l’articulat de les lleis aprovades, apareixen constantment referències de caràcter polític, que el govern pretenia reconèixer constitucionalment amb l’aprovació del referèndum de reforma constitucional que no va prosperar l’any 2007.

Ens referim per exemple, als articles 2 i 3 de la *Ley Orgánica de los Consejos Comunales*, en els que es parla que els *consejos comunales* són instàncies de construcció “*del nuevo modelo de sociedad socialista*”, o que l’objectiu del seu impuls és “*establecer la base sociopolítica del socialismo que consolide un nuevo modelo político, social, cultural y económico*”.

De fet, el llistat d’exemples podria ser molt extens, ja que totes i cadascuna d’aquestes noves lleis aprovades, compten amb un glossari inicial, en el qual es defineixen un seguit de conceptes, que apareixen posteriorment al llarg de l’articulat de les lleis, en que precisament es defineix aquest model “socialista” que el govern venia defensant des de l’aprovació del *Proyecto Nacional Simón Bolívar. Primer Plan Socialista. Desarrollo Económico y Social de la Nación 2007-2013*⁷⁷⁷.

Per tant, no hem de concebre la promulgació d’aquestes lleis com “*de nuevo cambio*”, sinó com un aprofundiment en el desenvolupament de les mesures contemplades en el programa de govern, tot i que és obvi, que el moment escollit per impulsar-les està clarament condicionat pel canvi en la correlació de forces a la cambra legislativa.

Amb tot, però, cal tenir en compte que en tot el desenvolupament legislatiu que hem analitzat en el present capítol, ens trobem davant la necessitat de promulgar lleis per regular instàncies que ja han sorgit a causa de la iniciativa i l’autoorganització de les comunitats.

Així doncs, l’activitat legislativa sempre ve precedida i motivada per l’impuls del poder popular, en lloc de ser l’Estat qui impulsa nous projectes per tal que les comunitats autoorganitzades

⁷⁷⁶ Briceño, H., *op. cit.*, pàg. 22.

⁷⁷⁷ República Bolivariana de Venezuela, *Líneas generales del plan de desarrollo económico y social de la nación 2007-2013*, Presidencia de la República Bolivariana de Venezuela, Caracas, 2007.

les implementin. Cal plantejar doncs aquestes lleis, no com la iniciativa del govern per impulsar estructures del poder popular, sinó com l'exercici de regular noves institucionalitats creades per les comunitats organitzades.

A continuació, anem a analitzar tot aquest nou corpus legislatiu que té com a objecte central la participació ciutadana, per tal de finalitzar-lo amb l'anàlisi concret de la *Ley Orgánica de las Comunas*, que serà la llei que acabi concretant les regles de funcionament d'aquests nous espais autònoms de l'esfera social respecte l'esfera pública, i que representen un nou pas en la construcció de l'"Estat comunal", és a dir, en la consolidació i articulació d'una estructura de poder paral·lel a l'Estat a mans de l'esfera social.

Abans d'entrar a analitzar les lleis concretes, per això, cal iniciar aquesta tasca d'anàlisi centrant-nos en aquest "glossari" comú de totes les lleis aprovades, per tal de contextualitzar l'orientació i la motivació d'aquesta bateria legislativa.

I, és que precisament, en aquesta amplitud de concepció que es materialitza aquest glossari, rau la principal novetat entre l'etapa actual de desenvolupament del poder popular, en comparació amb les etapes anteriorment analitzades.

La primera paraula que apareix en aquest és l'*asamblea de ciudadanos y ciudadanas*. Com ja hem vist en el capítol anterior, aquest òrgan continua essent el màxim instrument de decisió de les comunitats organitzades. I, també, la llei li concedeix el privilegi que les decisions que prengui aquesta assemblea siguin de caràcter vinculant, ja no sols en el sí de l'estructura de decisió i execució del poder comunal, sinó també en relació a les estructures del poder públic.

Alhora, també li dóna potestat per articular "*los sistemas de agregación que de éstos surjan*",⁷⁷⁸. Així doncs, el propi poder comunal té la competència reconeguda per llei, de desenvolupar aquells òrgans del poder comunal que consideri oportuns, per molt que aquests no estiguin reconeguts per llei. Això implica, que de nou es pugui produir la situació que el poder

778 Article 8.1, Ley Orgánica del Poder Popular, Gaceta Oficial, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.

comunal creï una nova arquitectura institucional que el propi poder públic no reconegui jurídicament.

De fet, així es reconeix en el propi article 8⁷⁷⁹ d'aquestes noves lleis, quan es refereix a les *instancias del poder popular*, tot mencionant les ja reconegudes per la llei, i afegeix “[les que] *surjan de la iniciativa popular*”.

En aquesta línia cal destacar també els conceptes d'*autogestión* i *cogestión* que planteja el glossari comú d'aquesta bateria de lleis, ja que, també guarden relació en el vincle que l'Estat estableix entre el poder popular i les institucions públiques. En concret, la llei estableix que són les organitzacions de l'esfera social les que decideixen sobiranament la forma d'execució de les polítiques que decideixin implementar en el sí de la comunitat. I, aquesta decisió, pot debatre's entre l'autogestió, és a dir, la pròpia comunitat és qui assumeix el control complert de l'impuls i materialització d'aquestes polítiques, o la cogestió, el que implica que la comunitat sol·liciti la col·laboració del poder públic per executar-les.

Després de tot el que hem vist en el present capítol, ja podem avançar, que els conflictes entre poder públic i poder comunal a escala municipal tendeixen a cronificar-se, ja que la nova legislació consolida la potestat del poder comunal d'exigència de col·laboració al poder públic, qüestió que a la inversa depèn de la voluntat de les comunitats de voler col·laborar, o no, amb el poder públic.

Però, la principal novetat d'aquest glossari respecte les anteriors lleis que desenvolupaven el poder popular, i que ja hem analitzat anteriorment. Ens referim al concepte d'*Estado comunal*, en el qual cal centrar l'atenció en tres qüestions concretes.

La primera d'elles, i del tot rellevant tenint en compte el comentat fins ara, és que explícitament les diferents noves lleis fan constar que l'*Estado comunal* es basa “*en el Estado democrático y social de derecho y de justicia establecido en la Constitución de la República*”⁷⁸⁰.

⁷⁷⁹ Ens referim concretament, a l'article 8.9.

⁷⁸⁰ Article 8.8.

Per tant, la llei reafirma així que aquesta nova forma d'organització política i social, que es concep com una estructura de poder paral·lela a l'Estat, té els seus fonaments amb el propi text constitucional de 1999, tot i haver fracassat l'intent de reforma.

La segona qüestió rellevant, és que detalla que l'*Estado comunal* es basa en una estructura en la qual “*el poder es ejercido directamente por el pueblo, con un modelo económico de propiedad social y de desarrollo endógeno sustentable, que permita alcanzar la suprema felicidad social de los venezolanos y venezolanas en la sociedad socialista*”.

Així doncs, en primer lloc, defineix un model en el qual l'esfera social no sols té la potestat de decidir políticament allò que afecta a la seva pròpia comunitat, sinó que també té les competències per desenvolupar estructures de caràcter econòmic. Un cop més, veiem, com no sols es tracta d'una transferència de poder de l'esfera pública a la social, sinó també d'un transvàs de poder de l'esfera econòmica a la social, patrocinada per l'esfera pública.

I, en segon lloc, estableix el poder comunal, com l'embrió d'una “sociedad socialista”, en consonància amb els postulats del socialisme del segle XXI que hem analitzat anteriorment, i aquesta nova perspectiva de “transició” entre el capitalisme i el socialisme, que supera la “dictadura del proletariat” (és a dir, la concentració del poder a mans de l'Estat) per un procés progressiu i descentralització del poder de l'esfera econòmica i pública cap a l'esfera social.

I la darrera qüestió a destacar d'aquesta paràgraf, és que especifica que la *Comuna*, és la “*célula fundamental*” en la construcció d'aquest Estat comunal i en aquest model en construcció de la “*sociedad socialista*”. Aquesta qüestió és cabdal en el plantejament estratègic de construcció de l'embrió d'aquesta nova societat, ja que com veurem a continuació en analitzar la *Ley Orgánica de las Comunas* –i com havia succeït anteriorment amb les lleis corresponents als *consejos comunales*–, es posarà molt d'èmfasi en aquestes noves estructures com a base de l'estructura d'aquest poder popular.

Podríem realitzar el símil –en aquest sentit– que les *Comunas* tindran el rol en el poder comunal, que desenvolupen els municipis en el poder públic. La diferència està en que els

municipis es creen des de l'Estat, i per tant de dalt cap a baix, mentre que les comunes, són les responsables de crear des de baix, un Estat comunal que encara no existeix ni està definit, sinó que com planteja aquest glossari ha de sorgir de la iniciativa popular.

Per últim, i insistim en que la causa de l'ordre dels conceptes es basa en l'alfabet i no en una qüestió de prioritats tot i que ho pugui semblar, el darrer terme que apareix en aquest glossari és *socialismo*. Per primera vegada, doncs, en una llei promulgada per l'Estat apareix definit aquest concepte, com aquella fita a llarg termini a partir del qual gira tota l'acció del poder públic, mitjançant no sols l'estructura i aparells de l'Estat, sinó generant aquesta estructura paral·lela de poder a mans de la societat.

Tot i que la definició del concepte socialisme és força ambigua, cal destacar tres detalls d'aquesta, que ens permeten afirmar de nou, la simbiosi de l'orientació política de la República amb els postulats teòrics del socialisme del segle XXI, que hem analitzat anteriorment, en comparació al model de socialisme realment existent.

En primer lloc, el reconeixement de la propietat social –i no la propietat estatal- com la columna vertebral de les relacions de producció d'aquest nou model de societat.

En segon lloc, i directament relacionat amb la primera qüestió, el reconeixement de la propietat “*individual y familiar*”, és a dir, el reconeixement de la petita propietat privada.

I, en tercer i darrer lloc, l'afirmació que la construcció d'aquesta estructura de poder social – amb l'objectiu a llarg termini que acabi eliminant el poder privat i públic- esdevé la única forma de garantir “*el pleno goce de sus derechos económicos, sociales, políticos y culturales*”.

És a dir, i lligant els tres pilars mestres en que es basa en el nou constitucionalisme llatinoamericà, que la participació de la ciutadania en la gestió de la comunitat en la que viu, esdevé l'instrument mitjançant el qual es pugui obtenir una sobirania real, i alhora que permeti la garantia del ple reconeixement dels drets dels ciutadans i ciutadanes.

Un cop analitzat aquestes temes cabdals en el plantejament del procés de transició de poder, en tant en quan construeixen el mart teòric a partir del qual desenvoluparan tota la nova legislació, cal analitzar aquelles qüestions més rellevants que apareixen en la *Ley Orgánica del Poder Popular*.

I, ho fem, perquè aquesta nova llei es concep com la llei mare que permet edificar el nou “*Estat comunal*” a partir del desenvolupament de tots els mecanismes de foment del poder popular. I, per tant, és la llei que habilita la promulgació de la resta de lleis que s’impulsa en les darreres setmanes de desembre de 2010, per avançar en aquesta nova etapa de transferència de poder.

L’objectiu central d’aquesta llei, i que ja hem vist en el glossari, és un cop més aprofundir en el procés d’empoderament popular, a partir de fomentar des de l’Estat que les comunitats organitzades puguin assumir progressivament majors competències i funcions en el sí del seu territori, per anar augmentant la transferència de poder polític i econòmic des de les instàncies públiques i privades cap a les instàncies socials⁷⁸¹.

Però, per tal que les comunitats organitzades tinguin l’estructura i els instruments necessaris per poder afrontar una progressiva assumpció de competències en la gestió del seu territori, i sobretot per avançar en la construcció de l’*Estado comunal*, cal que el poder públic defineixi quines són les estructures territorials que permetin aquesta transferència.

En aquest sentit l’article 15 de la present llei, estableix els diferents òrgans del Poder Popular a nivell territorial. A més del consell comunal, crea tres nous òrgans que superen l’àmbit territorial del primer: la comuna “*definida por la integración de comunidades vecinas con una memoria histórica compartida, rasgos culturales, usos y costumbres que se reconocen en territorio que ocupan y en las actividades productivas que le sirven de sustento y sobre el cual ejercen los principios de soberanía y participación protagónica como expresión del Poder Popular*”; la ciutat comunal, “*constituida por iniciativa popular mediante la agregación de varias comunas en un ámbito territorial determinado*”; i els sistemes d’agregació comunal, “*que por iniciativa popular surjan entre los consejos comunales y entre las comunas*”.

⁷⁸¹ Aquesta qüestió queda recollida a l’article 7.

Aquesta aposta conscient i ideològica del govern de la República, per iniciar una nova etapa que consolidi l'estructuració de la base d'un futur Estat comunal, òbviamment no s'ha escapat de les crítiques d'aquells acadèmics que consideren, que més enllà de qüestions polítiques, tota aquesta nova legislació implica un conflicte i un atac a la Constitució i a l'Estat dret, en tant en quan planteja la dissolució a llarg termini del propi Estat com a tal.

Aquesta interpretació jurídica es basa en el fet que el poder comunal “*irá actuando como el árbol Ficus benjamina L., es decir, como "estranguladora," rodeando al primero [el poder público] hasta formar un tronco hueco, destruyéndolo. En esta forma, al fraude a la Constitución, que ha sido la técnica constantemente aplicada por el gobierno autoritario en Venezuela desde 1999 para imponer sus decisiones a los venezolanos al margen de la Constitución, se suma ahora el fraude a la voluntad popular, al imponerle a los venezolanos mediante leyes orgánicas, un modelo de Estado por el cual nadie ha votado y que cambia radical e inconstitucionalmente el texto de la Constitución de 1999, que no ha sido reformado conforme a sus previsiones, en abierta contradicción al rechazo popular mayoritario que se expresó en diciembre de 2007 a la reforma constitucional que se intentó realizar incluso violando la propia Constitución, y al rechazo popular mayoritario del pueblo expresado respecto de la política del Presidente de la República y de su Asamblea Nacional con ocasión de las elecciones parlamentarias del 26 de septiembre de 2010*”⁷⁸².

Aquesta crítica d'inconstitucionalitat, compartida per part del món acadèmic i especialment per l'oposició política al govern, no és només de caràcter concret i tècnic, sinó que és una crítica abstracte i general que denuncia la violació de l'Estat de Dret i la violació dels principis de l'Estat liberal, i especialment el pluralisme polític i l'autonomia de les institucions territorials.

Per exemple, una crítica central a aquesta llei és la limitació de l'autonomia dels estats federals i dels municipis, considerant que atempta contra el principi constitucional de descentralització, ja que es considera que “*el Estado comunal, a partir de la creación de consejos*

⁷⁸² Brewer-Carías, A. R., “La Desconstitucionalización del Estado de Derecho en Venezuela: del Estado Democrático y Social de Derecho al Estado Comunal Socialista sin reformar la Constitución”, *Aequitas Revista de la Facultad de Ciencias Jurídicas*, vol. 5, núm. 5, Universidad del Salvador, Buenos Aires, 2011.

comunales, comunas y ciudades comunales, no afecta formalmente la existencia y funcionamiento de Estados y Municipios, ni puede decirse que es un Poder Público territorial. Sin embargo, el referido Estado comunal se solapa con la organización de Estados y Municipios, en el contexto del centralismo, pues reiteramos, el Poder Popular actúa bajo control del Poder Ejecutivo Nacional”⁷⁸³. Una crítica, que com ja hem vist no és nova, sinó que ve plantejant-se a partir de les creacions dels *consejos locales de planificación pública*.

Per altra banda, trobem arguments esgrimits pels contraris a aquesta reforma legislativa, que més aviat tenen una naturalesa política, com són per exemple que *“todos estos principios de igualdad se rompen desde que el sistema de Estado Comunal, paralelo al Estado Constitucional, se monta sobre una concepción única, que es el Socialismo, de manera que quien no sea socialista está automáticamente discriminado. No es posible, por tanto, en el marco de esta ley poder conciliar el pluralismo que garantiza la Constitución y el principio de la no discriminación por razón de “opinión política” a que se refiere este artículo, con el resto de las disposiciones de la Ley que persiguen todo lo contrario, es decir, el establecimiento de un Estado Comunal, cuyas instancias sólo pueden actuar en función del Socialismo y en las cuales todo ciudadano que tenga otra opinión queda excluido*”⁷⁸⁴.

Una interpretació més que qüestionable, en tant en quant aquest mateix argument es podria utilitzar en tots i cadascun dels estats del planeta, els quals en la seva legislació defensen un model socioeconòmic concret, que no té perquè ser compartit per la unanimitat de la seva població.

I, en cap cas, cap acadèmic ni jurista planteja que una part d’una població d’un Estat-nació pot quedar exclosa d’una societat, pel fet que el model socioeconòmic que defensa no sigui compartit, i que això suposi una vulneració de la pluralitat ideològica que defensi la seva corresponent carta constitucional.

⁷⁸³ Urosa Maggi, D., “Alcance e implicaciones del poder popular en Venezuela”, a AAVV., *Anuario de Derecho Público*, Centro de Estudios de Derecho Público de la Universidad de Monteávila, Caracas, 2011, pàg. 86.

⁷⁸⁴ Brewer-Carías, A. R., *La Desconstitucionalización del Estado de Derecho en Venezuela*, op. cit.

Si ja hem vist que la *Ley Orgánica del Poder Popular* és una iniciativa legislativa de l'Estat per transferir poder a l'esfera social i que reconeix les estructures d'organització popular que puguin possibilitar aquest transvàs de poder, la *Ley Orgánica de Planificación Pública y Popular*⁷⁸⁵ és el text legislatiu on es concreta com es relacionen aquestes dues estructures paral·leles de poder, per tal de gestionar conjuntament les polítiques públiques.

Com veiem en l'article 2 de la llei, hem de destacar de nou, com l'Estat veneçolà no fa distincions entre l'esfera de la "política" i l'"economia" característiques de l'Estat liberal, sinó que agrupa –excloent les empreses privades això sí– tant a les comunitats organitzades com a les empreses públiques, socials o mixtes, per tal de decidir i finançar les polítiques públiques, integrant així el teixit productiu en la comunitat, com també retornant a la comunitat els beneficis que puguin generar l'activitat d'aquestes empreses.

La llei estableix la creació del "*Sistema Nacional de Planificación*"⁷⁸⁶, el qual ha de servir segons els articles 8 i 9, per a desenvolupar els objectius i les polítiques acordades en el *Plan de Desarrollo Económico y Social de la Nación*⁷⁸⁷, així com coordinar les diferents estructures de poder públic i social en les seves diferents escales territorials i sectorials.

Segons l'article 10, el *SNP* l'integren les següents institucions: el *Consejo Federal de Gobierno*, los *consejos estadales de planificación y coordinación de políticas públicas* i los *consejos locales de planificación pública*, que hem vist en el capítol 4.1.3, així com els *consejos de planificación comunal* (que crea la *Ley Orgánica de las Comunas* que veurem a continuació) i els *consejos comunales*⁷⁸⁸.

⁷⁸⁵ *Ley Orgánica de Planificación Pública y Popular*, Gaceta Oficial, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010. Aquesta llei serà ampliada posteriorment, mitjançant el *Decreto 1.406, mediante el cual se dicta el Decreto con Rango, Valor y Fuerza de Ley de Reforma de la Ley Orgánica de Planificación Pública y Popular*, Gaceta Oficial, núm. 6.148 extraordinària, de 18 de novembre de 2014.

⁷⁸⁶ Per una aproximació jurídica a aquest organisme, podeu consultar, Correia Pires, L. i Peña Guzmán, P. E., "El sistema nacional de planificación en Venezuela y el diseño de planes estratégicos", a *Anuario*, núm. 37, Facultad de Ciencias Jurídicas y Políticas de la Universidad de Carabobo, Valencia, 2014.

⁷⁸⁷ Es refereix al document ja mencionat República Bolivariana de Venezuela, *op. cit.*

⁷⁸⁸ Amb el Decret 1.406, de 18 de novembre de 2014, es modificarà la composició del *SNP*, per introduir-hi nous

Aquest *SNP* desenvoluparà –segons l'article 19- dos tipus de plans: els plans estratègics, els quals marquen les línies estratègiques a desenvolupar als diferents àmbits territorials i sectorials al llarg d'un mandat del poder públic per assolir uns objectius concrets (Títol III Capítol II), i els plans operatius, que són aquells que desenvolupen les mesures concretes a desenvolupar segons el que estableixen els plans estratègics (Títol III Capítol III).

Així doncs, el *SNP* esdevé aquell òrgan mixt (format pel poder públic i el poder social), en el qual es defineixen les polítiques, ja no a nivell de la comunitat o municipal, sinó a nivell estatal, per tal de desenvolupar les línies estratègiques definides pels plans de desenvolupament del govern de la República, en els quals –com ja hem vist anteriorment-, plantegen l'avenç cap a l'Estat comunal.

Un cop establert per llei orgànica l'estructura dels òrgans del poder i la relació que s'estableix entre ells, ara cal centrar-nos en la *Ley Orgánica de las Comunas*, que és el text legislatiu que estableix la creació d'aquests nous òrgans de govern, que recauen estrictament en l'esfera social, per tal d'estructurar i institucionalitzar el poder popular i la transferència de poder de l'Estat.

Un cop més, en l'article 1 d'aquesta llei, s'insisteix en l'objectiu de construir l'Estat comunal, i alhora, amb la compatibilitat d'aquest objectiu amb el respecte als principis de l'Estat democràtic, social de dret i de justícia que estableix la Constitució de 1999. Així, com el fet que la Comuna s'erigeix com l'òrgan municipal del poder popular, en la mateixa lògica de l'organització territorial del poder públic, en la que l'*Alcaldía* és la institució pública que gestiona el municipi.

Cal fer esment a l'article 4, en el qual s'inclou el glossari que ja hem analitzat anteriorment, però hi apareixen nous conceptes, entre els quals cal destacar el de *distritos motores del desarrollo*⁷⁸⁹. La importància d'aquest concepte rau en el fet, que el govern de la República pot

òrgans, entre d'altres, la participació directa de la Presidència de la República.

⁷⁸⁹ Més enllà de la menció d'aquest nou concepte en aquesta llei, el document legislatiu que el desenvolupa és el *Decreto 7.306, mediante el cual se dicta el Reglamento de la Ley Orgánica del Consejo Federal de Gobierno*, Gaceta Oficial, núm. 39.382, de 9 de març de 2010, que es fonamenta òbviamment, en la *Ley Orgánica del Consejo*

decretar que un determinat territori, que per les seves característiques concretes, esdevé un espai estratègic d'inversió pública per a consolidar les estructures del poder popular d'aquella zona⁷⁹⁰.

Aquest nou programa governamental planteja dues qüestions centrals. La primera és que, la iniciativa unilateral del govern de la República per decidir i establir quins territoris obtenen la denominació de *distritos motores del desarrollo*, o no, pot representar una ingerència del govern de la República en l'autonomia de les organitzacions del poder popular i comunal a nivell municipal.

El que, encara agreuja més la crítica de presidencialisme i de control del govern de la República sobre les estructures del poder popular. I, que ahora, trenca amb la dinàmica comunitària de l'autonomia de desenvolupament de les organitzacions del poder popular en la construcció dels òrgans del poder comunal.

Per altra banda, l'altra qüestió que es planteja, és que l'establiment de territoris prioritaris d'inversió pública pot generar greuges territorials –tot i que el text de la llei es basa en el principi d'equilibri territorial⁷⁹¹– i pot fomentar clientelismes o inversions sobredimensionades, per molt que la definició d'aquestes s'acabin prenent finalment entre representants del govern i de les comunitats organitzades.

Per contra però, aquesta mesura també es pot interpretar com una aposta estratègica del govern de la República, per tal de fomentar aquells territoris on hi hagi una major consolidació de les estructures del poder comunal, per tal de facilitar un salt qualitatiu en l'assumpció de competències per part d'aquesta, com a “proves de laboratori” que permetin en base a l'experiència,

Federal de Gobierno, Gaceta Oficial, núm. 5.963 extraordinària, de 22 de febrer de 2010.

⁷⁹⁰ Sobre les lleis que determinen i vinculen l'organització territorial de la República amb les polítiques públiques d'inversió i desenvolupament econòmic, podeu consultar López, T., “La organización geopolítica en Venezuela en el marco de la Ley Orgánica del Consejo Federal de Gobierno y la Ley de regionalización integral para el desarrollo socio-productivo de la patria”, a *Revista arbitrada del CIEG*, núm. 22, Centro de Investigación y Estudios Gerenciales, Barquisimeto, 2015.

⁷⁹¹ La llei també planteja que els *distritos motores de desarrollo* es poden assignar per tal de poder atorgar majors recursos econòmics en determinades zones geogràfiques, que precisament, tenen majors necessitats d'inversió per les seves característiques socioeconòmiques. En aquest sentit, destaca per exemple, la declaració de Guarena (Miranda) com a *distrito motor de desarrollo*, el 18 de juliol de 2010, amb l'objectiu de reactivar una zona industrial que havia quedat abandonada.

definir estratègies de creixement per a la resta de comunitats organitzades de caràcter més embrionari⁷⁹².

Ja hem comentat anteriorment, que si bé la *Ley Orgánica de las Comunas*, i la resta de legislació mencionada, plantegen la creació d'una organització del poder comunal de caràcter territorial, no contempla cap òrgan a una escala geogràfica superior. I, per tant, els *distritos motores de desarrollo*, poden ser una bona eina per plantejar i definir formes d'organització que permetin analitzar com estructurar aquests futurs òrgans territorials.

Amb el mateix criteri que hem vist amb la regulació dels *consejos comunales*, els article 8 i 10 estableixen que la Comuna es constitueix per iniciativa popular a través de les organitzacions del poder popular i dels òrgans del poder comunal que ja comparteixen un mateix territori, tot i que aquest no estigui reconegut com a unitat per l'administració pública.

Per tant, la Comuna es planteja com una agregació d'aquestes organitzacions i òrgans, i alhora, com a propulsora d'una nova cartografia territorial del poder, que es construeix en base a les necessitats de les comunitats organitzades de base, en lloc d'un procés tècnic i polític de delimitació de territoris (Article 9). Això també implica, doncs, la creació de noves identitats territorials.

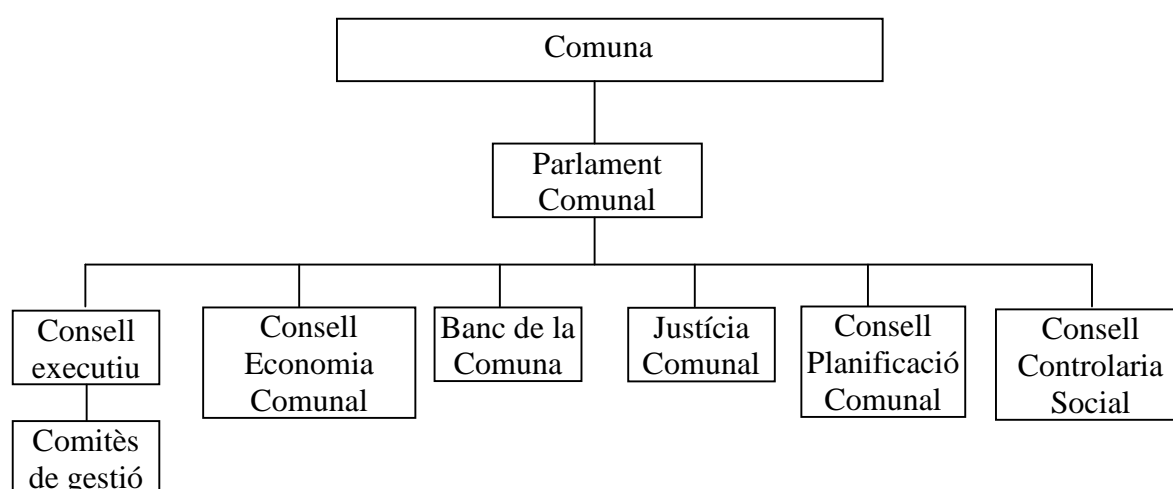
Si retornem a l'article 6, veiem com hem vist en la legislació anterior dels òrgans del poder comunal, que les seves competències no es limiten a l'assumpció de funcions de les institucions públiques municipals, sinó que també assumeixen funcions que corresponen a l'esfera econòmica.

Per tant, l'objectiu no és sols l'autoorganització de la ciutadania i la seva autonomia per a la presa de decisions públiques, sinó que va més enllà, tot plantejant la necessitat de construir -a part d'una estructura política paral·lela al poder constituït- una estructura econòmica paral·lela a l'esfera privada, seguint el plantejament de la filosofia de la "política prefigurativa" que hem analitzat

⁷⁹² Sobre l'organització territorial de la República de Veneçuela des de la promulgació de la Constitució de 1999, podeu consultar Rojas López, J. i Pulido, N., "Estrategias territoriales recientes en Venezuela: ¿reordenación viable de los sistemas territoriales o ensayos de laboratorio?", a *Revista Eure*, núm. 104, Universidad de Los Andes, Mérida, 2009.

pàgines més enrere i de la transició gradual del poder de l'esfera privada i pública cap a l'esfera social.

L'organització de la Comuna, el qual haurà de ser inclòs dins de la Carta Comunal que estableix el Títol III de la llei, segueix el següent esquema:

Font: Elaboració pròpia a partir de la *Ley Orgánica de las Comunas* de 2010

El Parlament Comunal, tal i com estableix l'article 21 és la “*máxima instancia del autogobierno*” igual com ho és l'*Asamblea de ciudadanos y ciudadanas* en l'estructura de govern dels *consejos comunales*.

Segons l'article 23 és el Parlament Comunal és una instància de caràcter representatiu, ja que no està obert a la participació de tots i totes les habitants del territori que abasta la comuna, sinó que està conformat per un representant de cadascun dels diferents consells comunals que integra la comuna, així com per tres portaveus representants de les organitzacions socioproductives (empreses

socials) i un portaveu en representació del Banc de la Comuna. Aquestes persones poden ser revocades en el seu càrrec per decisió sobirana dels òrgans que representen.

A més, el Parlament, té la potestat d'establir el seu propi reglament de funcionament de forma autònoma, designar les persones membres dels comitès de gestió, i destaca, el debat i aprovació dels projectes de sol·licitud que la Comuna enviarà a les institucions públiques per a assumir l'assumpció de noves competències de gestió al territori (Article 22).

Subordinades a aquest Parlament, la llei estableix fins a sis òrgans autònoms i independents, que estan compostats per membres de la Comuna, és a dir dels diferents consells comunals, ja sigui per elecció directa o indirecta. Totes i cadascuna de les persones que conformen aquests òrgans poden ser revocades del seu càrrec per aprovació en majoria simple del Parlament Comunal (Article 50)

El Consell Executiu (Capítol II del Títol IV) presenta com a novetat, en comparació al mateix òrgan dels consells comunals, una diferent composició. Si en els consells comunals aquest òrgan està conformat per un o una representant de cada comitè sectorial de treball, el consell executiu de la Comuna està conformat només per a tres persones. Per una banda, per dos portaveus escollits pel Parlament comunal, i per altra, per un portaveu escollit entre els portaveus de cadascuna de les organitzacions socioproductives de la Comuna (article 27).

Tanmateix, aquest Consell Executiu igual com el dels *consejos comunales*, també compte amb diferents comitès de gestió dividits en diferents àrees de treball sectorials, com ara drets humans, sanitat, economia, etc., els quals conjuntament amb els comitès dels *consejos comunales* i les organitzacions sectorials, seran les encarregades de desenvolupar la gestió de les polítiques als diferents territoris de la Comuna (article 31).

Un altre òrgan de la Comuna és el *Consejo de Planificación Comunal* (Capítol III del Títol IV). Aquest té un caràcter de coordinador entre els diferents consells comunals que conformen la Comuna, així com el de fer d'intermediari entre les polítiques dels ministeris corresponents en relació als consells comunals i aquests per tal de desenvolupar els plans de desenvolupament a

escala supramunicipal (article 34), tal i com ja hem vist en la *Ley Orgánica de Planificación Pública y Popular*⁷⁹³, que es plasma en el *Plan de Desarrollo Comunal*.

El Capítol IV del Títol IV, crea el *Consejo de Economía Comunal*, centrada bàsicament en la promoció econòmica productiva del seu territori, és a dir, en la promoció de l'estructura socioproductiva de la Comuna, que generi la creació d'empreses socials que permeti assolir els objectius del *Plan de Desarrollo Comunal* i alhora fomenti la formació de les persones membres de la Comuna, per tal que aquests iniciïn projectes d'economia productiva social (article 39).

També en matèria econòmica, però des de la vessant financera, es crea el *Banco de la Comuna*. Com ja hem vist anteriorment, aquest òrgan formava part dels consells comunals en el marc de la llei ordinària de 2006, però arran de la creació de la Comuna, passa a intergar-s'hi.

Tal i com estipula el Capítol V del Títol IV, l'objectiu del Banc és vetllar per l'administració correcta dels recursos econòmics de la Comuna, tant que els rep per part del poder públic com els que genera la pròpia activitat administrativa i socioproductiva de la Comuna, així com també juga un paper central en la promoció de les estructures socioproductives del territori comunal.

A més, l'article 44 divideix aquest òrgan en diferents comitès per tal de crear una estructura especialitzada: coordinació administrativa, comitè d'avaluació i comitè de seguiment, control i avaluació. Aquesta, té com a objectiu garantir l'optimització de la transferència dels recursos del Banc en els diferents projectes que s'hagin aprovat des de les diferents instàncies del poder comunal, i aprovades finalment, pel Parlament Comunal.

Igual com en l'estructura dels consells comunals, el Capítol VI del Títol IV, també preveu per a la Comuna un *Consejo de Controlaría Social*. Les funcions que té atribuïdes aquest consell (article 47) no varien substancialment de les funcions que té el mateix òrgan per als consells comunals.

⁷⁹³ *Ley Orgánica de Planificación Pública y Popular*, Gaceta Oficial, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.

La darrer competència que la llei atorga a la Comuna és la *Justicia comunal*. Tanmateix, no serà fins 2 anys més tard a la entrada en vigor de la *Ley Orgánica de las Comunas*, que s'aprovarà una llei orgànica que reguli les competències del poder judicial als territoris comunals, generant així una jurisdicció especial per aquestes comunitats, exercit per les pròpies comunitats organitzades, és a dir, per l'esfera social.

La *Ley Orgánica de Jurisdicción Especial de la Justicia de Paz Comunal*⁷⁹⁴, estableix que la *Justicia Comunal* té com a potestat arbitrar i mediar en tots aquells conflictes que s'originin a la comunitat i queden recollits en el seu article 8, així com també, que les persones que desenvolupin aquestes funcions, hauran de ser escollits democràticament per votació directa de totes les persones que conformin la Comuna.

Per últim, cal destacar el Títol VI de la llei, el qual estableix els diferents òrgans d'agregació d'òrgans del poder comunal que es poden formar per iniciativa de les pròpies comunitats. En aquest sentit, destaca la *Ciudad Comunal*, que permet gestionar de forma conjunta diferents comunes d'un mateix territori; la *Federación Comunal*, que agrupa dues o més ciutats comunals, sempre i quan, aquestes comparteixin un *Distrito Motor de Desarrollo*; i la *Confederación Comunal*, que agrupa diferents federacions comunals, en l'àmbit d'un *eje territorial de desarrollo*, és a dir, diferents federacions que es troben ubicades en territoris que el govern de la República delimita com un espai comú d'inversió pública per compartir problemàtiques comunes.

Tanmateix, des de l'aprovació de la *Ley Orgánica de las Comunas* fins al present, la República no ha desenvolupat la legislació que, segons l'article 60 de la pròpia llei, cal implementar per tal de regular la instauració i funcionament d'aquestes noves estructures supramunicipals del poder comunal. I, un cop més, les comunitats organitzades han tirat endavant –en base a la seva necessitat material– la construcció d'aquests nous òrgans, tot i el buit legal⁷⁹⁵.

⁷⁹⁴ *Ley Orgánica de Jurisdicción Especial de la Justicia de Paz Comunal*, Gaceta Oficial, núm. 39.913, de 2 de maig de 2012.

⁷⁹⁵ De fet, ja previ a l'aprovació de la llei que estem analitzant (el 28 de gener de 2009), es va crear la primera *Ciudad Comunal* a les Montañas de San Camilo (Apure), sota el nom de *Ciudad Comunal Campesina Socialista Simón*

Precisament, veient la importància creixent que pren l'estructura del poder comunal, tant pel que fa a l'estructuració política territorial com al seu component de promotor de l'economia productiva social, pren importància la *Ley Orgánica del Sistema Económico Comunal*⁷⁹⁶.

La llei crea el *Sistema Económico Comunal*⁷⁹⁷, coordinat tal i com estableix l'article 7 pel poder executiu de la República, però integrada per organitzacions socioproductives i òrgans del poder comunal, amb l'objectiu (Article 1) de crear un sistema de “*producción, distribución, intercambio y consumo de bienes y servicios, así como de saberes y conocimientos, en pro de satisfacer las necesidades colectivas y reinvertir socialmente el excedente, mediante la planificación estratégica, democrática y participativa*”.

Aquest òrgan coordinador, té la potestat segons l'article 8, d'assignar recursos financers i no-financers per a fomentar la creació d'empreses socials, però també per a coordinar projectes auxiliars de suport tecnològic o d'altres tipus a les empreses que ja existeixen, de coordinar projectes de formació adreçats als treballadors i treballadores d'aquestes, supervisar l'activitat productiva i organització d'aquestes empreses, etc. en resum, fomentar i donar suport públic per l'enfortiment i la potenciació de l'estructura econòmica social i comunal.

Dins del SEC hi podem trobar quatre tipus diferents d'empreses (Capítol III): empresa de propietat social directa comunal, empreses creades i gestionades per la comuna, els beneficis dels quals reverteixen en els projectes socials, polítics i econòmics que desenvolupi la pròpia comuna; empresa de propietat social indirecta comunal, empreses creades i gestionades per l'Estat, però els beneficis de les quals van destinades als projectes socials, polítics i econòmics que defineixi la

Bolívar, i que agrupa per un total de 39 *consejos comunales* i 10 *comunas*, en un territori que s'estén fins a un total de 115 mil hectàrees.

⁷⁹⁶ *Ley Orgánica del Sistema Económico Comunal*, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.

⁷⁹⁷ Aquesta llei, i l'establiment d'aquest sistema, també originarà de nou un qüestionament sobre la seva constitucionalitat per part d'alguns acadèmics, com és el cas de Brewer-Carías, A. R., “Sobre la Ley Orgánica del Sistema Económico Comunal o de cómo se implanta en Venezuela un sistema económico comunista sin reformar la Constitución”, ponència al IX Congreso Venezolano de Derecho Constitucional, Asociación Venezolana de Derecho Constitucional, Instituto de Investigaciones Jurídicas de la Universidad Católica Andrés Bello i Fundación Konrad Adenauer, Caracas, 29 i 30 de març de 2011.

comuna; unitat productiva familiar, gestionada per una unitat familiar, la qual també gestiona els possibles beneficis, però que desenvolupa una activitat necessària per al funcionament de la comuna; i grups d'intercanvi solidari, format per un conjunt de persones que s'intercanvien (segons regula el Capítol IV) no sols béns i serveis, sinó també coneixements.

Els dos primers tipus d'Empresa de Propietat Social, hauran de tenir la següent estructura mínima (Capítol III secció tercera): unitat d'administració, que esdevé l'enllaç entre l'Empresa de Propietat Social i la comuna en la que es troba inscrita; unitat de gestió productiva, encarregada del compliment dels pla d'empresa, de fixar els preus dels productes i de generar una relacions laborals de caràcter democràtic; unitat de formació, no sols encarregada de formar als treballadors i treballadores, sinó també de la innovació tecnològica i de l'organització del treball; i unitat de controlaria social, encarregada de supervisar la bona gestió dels recursos de l'empresa i resoldre els conflictes interns. Les persones que dirigeixen aquestes unitats seran escollides per la pròpia comuna, o en el cas de les empreses de propietat social indirecta comunal, també hi haurà representants del poder públic.

El Capítol V de la llei, regula la gestió de les EPS, en el marc d'un "*proceso para hacer efectiva la participación popular y la planificación participativa, que responda a las necesidades colectivas y contribuya al desarrollo de las potencialidades y capacidades de las comunidades*".

Aquest procés, es divideix en cinc etapes: diagnòstic, les comunitats (consells comunals o comunes) identifiquen les seves necessitats i avaluen els recursos disponibles per tal de cobrir-les; pla, a partir d'aquest diagnòstic desenvolupa totes les accions a du a terme per cobrir aquestes necessitats amb els recursos disponibles i els que pot aconseguir; pressupost, càlcul dels costos de les accions a desenvolupar i dels recursos propis o no-propis disponible per fer-hi front; execució, materialització de les polítiques definides al pla; i controlaria social, supervisió del procés i avaluació dels resultats de les polítiques desenvolupades, la qual també serà corresponsabilitat del consell comunal o comuna i dels òrgans socioproductius que en formen part.

En els darrers capítols de la llei, i de forma molt breu, es dedica atenció a l'esfera de la circulació de les mercaderies, una qüestió que com veurem en els capítols següents, és objecte d'importància notable per a la sostenibilitat del SEC, però també, per garantir la no-reversibilitat de les polítiques socials desenvolupades des de començaments de la dècada del 2000 a partir de les *misiones*. L'article 69, per exemple, estableix la creació d'una “*red de comercio justo y suministro socialista, integrada por las unidades de suministro socialista y demás medios de distribución y abastecimiento con que cuenta el Estado para tal fin*”.

Dos anys després de l'aprovació d'aquesta llei orgànica, s'aprova el *Reglamento Parcial de la Ley Orgánica de la Economía Comunal*⁷⁹⁸, en que es desenvolupa la llei orgànica a partir de l'experiència dels seus dos primers anys d'aplicació, i alhora, com un revulsiu també al procés de creació i expansió del SEC. A tal afecte, el *Ministerio del Poder Popular para las Comunas y los Movimientos Sociales*, aprovarà una dotació de 480,7 milions de BF, per a finançar 300 projectes d'EPS arreu de l'Estat.

Com veiem doncs, l'estructuració del poder comunal no passa només per la transferència de poder de l'esfera pública a la social, per tal de construir una estructura de poder paral·lel que permeti a les comunitats organitzades autogovernar-se. Sinó que també, planteja clarament un sistema per tal d'anar enfortint aquesta estructura de poder social amb una estructura productiva, que permeti anar conquerint espais de poder a l'esfera econòmica.

Tanmateix, cal puntualitzar, que igual com existeix legalment una limitació del poder polític de les institucions públiques i les socials, també existeix aquesta limitació entre el poder econòmic de les institucions privades, públiques i socials. De forma anàloga a la política, ho fa creant un sistema econòmic que es construeix com a poder paral·lel a la del Capital, tot respectant el mercat com a regulador de l'economia privada.

⁷⁹⁸ *Reglamento Parcial de la Ley Orgánica de la Economía Comunal*, Gaceta Oficial, núm. 39.856, de 2 de febrer de 2012.

Tota aquesta publicació legislativa per engegar la construcció de l'Estat Comunal, s'inscriu dins del *Proyecto Nacional Simón Bolívar – Primer Plan Socialista 2007-2013*⁷⁹⁹ que ja hem analitzat anteriorment en aquest capítol. Precisament, en acabar el termini d'execució d'aquest Pla, l'acció conjunta del Poder Públic i el Poder Popular impulsarà dos nous documents de planificació de les polítiques públiques, que intenten enfortir l'Estat Comunal, que són vigents a dia d'avui.

El primer d'aquests document, amb rang de llei, és la *Ley del Plan de la Patria Segundo Plan Socialista de Desarrollo Económico y Social de la Nación 2013-2019*⁸⁰⁰, el procés de redacció i presentació del qual, ja ha estat liderat pel nou president Nicolás Maduro Moros, a causa de la malaltia terminal del president vigent.

Tanmateix, aquest Pla es basa en cinc grans línies estratègiques que van ser dissenyades per Hugo Rafael Chávez Frías, en el moment en que va concórrer en les darreres eleccions presidencials celebrades a la República l'any 2012, en les quals s'hi troba “*continuar construyendo el socialismo bolivariano del siglo XXI, en Venezuela, como alternativa al sistema destructivo y salvaje del capitalismo y con ello asegurar la “mayor suma de seguridad social, mayor suma de estabilidad política y la mayor suma de felicidad” para nuestro pueblo*”.

Per tal d'avançar en aquesta gran línia estratègica, es desenvolupen un seguit d'objectius estratègics que tenen relació amb la construcció de l'Estat comunal, com ara són la democratització dels mitjans de producció, no a partir de la col·lectivització o expropiació dels mitjans de producció en mans del Capital, sinó impulsant el SEC en paral·lel al mercat; potenciar les EPS com a unitats del model d'organització i gestió de la producció d'aquest nou sistema; la planificació conjunta de l'esfera pública i l'esfera social, tant per a traçar les gran línies estratègiques del govern de la República, com en la concreció de les polítiques a desenvolupar a cada consell comunal, etc.

⁷⁹⁹ República Bolivariana de Venezuela, *op. cit.*

⁸⁰⁰ *Ley del Plan de la Patria Segundo Plan Socialista de Desarrollo Económico y Social de la Nación 2013-2019*, Gaceta Oficial, núm. 6.118 extraordinària, de 4 de desembre de 2013.

Però, també, pel que fa menció explícita a l'estructura del Poder Popular, cal fer referència al “*objetivo nacional*” 2.3., titulat “*Consolidar y expandir el poder popular y la democracia socialista*”.

En aquest capítol destaquen objectius, com ara accelerar la creació de *consejos comunales* arreu de l'Estat, amb l'objectiu de cobrir el 70% de la població l'any 2019; arribar a la consolidació de 3.000 comunes per al mateix any; aprofundir en la transferència de la propietat d'empreses mixtes per a que siguin gestionades íntegrament per les comunitats organitzades; augmentar el finançament públic del SEC; o augmentar la transferència de competències del poder públic al social en la gestió dels serveis públics de la comunitat, etc.

En resum, desenes de propostes que, per una banda, pretenen aprofundir en el procés de creació de l'Estat Comunal, i per altra, també posen de manifest les deficiències detectades en el període 2010-2012 d'impuls d'aquestes noves estructures de Poder Popular en l'esfera social.

És a partir d'aquest pla polític elevat a rang de llei, que es publicarà el segon document titulat “*Plan Político Estratégico Comuna o Nada Primer Fase*”⁸⁰¹, que té un període d'execució més reduït 2013-2016, però que se centra estrictament en l'Estat Comunal.

L'objectiu del document posa de manifest la crítica a l'experiència del període 2010-2013, quan afirma que “*esta primera fase se propone ser estridentemente agitativa. Busca sacudir la institucionalidad comunal (consejos comunales, salas de batalla, etc.) y reanudar procesos políticos adormecidos*”. I, pretén, reactivar el procés d'activació popular per reimpulsar la creació de l'Estat Comunal.

A tal efecte, es planteja tres objectius: reagrupar i mobilitzar els sectors més conscienciats de la societat en els diferents òrgans del poder popular per a reactivar-los; continuar enfortint la xarxa de consells comunals i comunes arreu del territori; i plantejar polítiques estatals que serveixin per fomentar aquest procés a través de recursos financers i no-financers.

⁸⁰¹ República Bolivariana de Venezuela, *Plan Político Estratégico Comuna o Nada Chávez Vive Primer Fase*, Ministerio del Poder Popular para las Comunas y los Movimientos Sociales, Caracas, 2013.

Un cop més, l'inici d'aquesta nova etapa de desenvolupament del poder popular, coincideix amb una conjuntura política important. En aquest cas, cal recordar que tot just es planteja aquest debat després de la darrera victòria electoral d'Hugo Chávez en les eleccions presidencials del 7 d'octubre de 2012.

En concret, va ser durant la celebració del primer consell de ministres posterior a la convocatòria electoral, celebrat el 10 d'octubre al Palacio de Miraflores, és quan Chávez anuncia el “*Golpe de timón*”⁸⁰² en que planteja la necessitat d'iniciar una nova etapa del govern, per tal de vèncer les febleses d'aquest, i aposta per l'Estat comunal com l'eix central d'aquesta nova etapa.

Tanmateix, la legislatura que va començar al gener de 2013, va finalitzar al mes de març, a causa de la mort del president.

Amb tot, des de la publicació l'any 2012 de la Ley Orgánica de las Comunas, els *consejos comunales* s'han anat estructurant territorialment per enfortir la base de l'Estat comunal⁸⁰³.

4.3.- Les crítiques als mecanismes participatius del poder popular

Com hem vist al llarg del capítol, les diferents iniciatives legislatives i executives de la República Bolivariana de Veneçuela, ja des del seu procés constituent, però sobretot a partir de la implantació dels mecanismes del poder popular com a desenvolupament dels articles 62 i 70 de la Constitució de 1999, han provocat diferents crítiques.

Entre aquestes ens hem centrat –per la naturalesa jurídica del present capítol– en les crítiques provinents des del món acadèmic del dret constitucional (deixarem les crítiques de caràcter polític per al proper capítol).

⁸⁰² Chávez Frías, H. R., *Golpe de timón. I Consejo de Ministros del nuevo ciclo de la Revolución Bolivariana*, Ediciones Correo del Orinoco, Caracas, 2012.

⁸⁰³ Si l'any 2012 van aparèixer 12 comunes, a 12, el 2013 se'n van crear 534, el 2014 384 i el 2015 382, arribant a la xifra total de 1312 comunes, de les quals 362 eren de caràcter urbà, 575 a les zones rurals, 25 als territoris indígenes i 350 a les zones rurbanes. L'any 2016 se'n van crear 403 i els primers quatre mesos de 2017, 56 .

Si existeix un referent en el món constitucionalista crític amb el procés boliviari a Veneçuela, aquest és Allan Brewer-Carías, doctor en Dret per la Universidad Central de Venezuela, on dirigí l'Instituto de Derecho Público, precisament, fins a la victòria electoral del Movimiento V República. De fet, Brewer-Carías va ocupar un escó en l'Asamblea Nacional Constituyente, i per tant, va participar de primera mà en el procés constituent i en el procés final de redacció de la nova carta constitucional.

Des de 1980 és el director de la Revista Derecho Público⁸⁰⁴ de Veneçuela, des de la qual es publiquen articles d'anàlisi jurídic constitucional sobre l'evolució del procés boliviari, on s'hi apleguen diferents juristes i professors de dret d'universitats veneçolanes, que són especialment crítics amb aquest.

A continuació, analitzarem de forma conjunta els principals arguments d'aquesta "escola constitucionalista" en relació a les deficiències constitucionals que ha implicat –segons els seus criteris– el desenvolupament dels mecanismes de participació ciutadana en la construcció del poder popular, així com el paper de la presidència de la República en aquest procés.

Tanmateix, obviarem en aquest espai, analitzar qüestions de caràcter secundari que ja hem mencionat en anteriors pàgines, com el conflicte constitucional arran de la convocatòria del referèndum per a l'inici del procés constituent⁸⁰⁵, per citar algun exemple.

Amb aquest objectiu de síntesi, dividirem aquest anàlisi en aquelles diferents categories en les que es plantegen conceptualment les seves crítiques, com també, les analitzarem –igual com hem fet al llarg d'aquest capítol– en base a la cronologia de la V República.

4.3.1.- Excessiu presidencialisme: cabdillisme i militarisme

⁸⁰⁴ Revista de Derecho Público, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas. El primer número de la revista es va publicar el primer trimestre de 1980.

⁸⁰⁵ Sobre aquesta qüestió, així com el debat crític que es planteja sobre el procés constituent, podeu consultar l'obra ja citada de Brewer-Carías, A. R., *Golpe de Estado y proceso constituyente en Venezuela*, op. cit.

Amèrica llatina és una regió, on des de l'aparició dels estats-nació a principis del segle XIX, s'ha instaurat sistemes presidencialistes de govern, en la majoria d'aquests estats⁸⁰⁶. I, no sols això, sinó que l'evolució política d'aquests nous Estats en el seu període de creació i consolidació va generar el fenomen derivat del “cabdillisme”, com ja hem vist en capítols anteriors.

El sistema presidencialista es diferencia bàsicament del sistema parlamentari, pel fet que el cap del govern és escollit de forma directa, mitjançant sufragi, per part de la ciutadania, mentre que en el sistema parlamentari, la ciutadania escull mitjançant el vot directe, les persones que conformaran la càmera legislativa, i aquestes llavors un cop assumeixen el seu càrrec, són les responsables d'escollir el cap del govern.

La Constitució veneçolana de 1961, com totes les que la van precedir, dotà a la República de Veneçuela d'un sistema d'elecció de govern presidencialista. I, fruit del procés constituent iniciat l'any 1998, la Constitució de 1999 seguí la mateixa tradició, tal i com ho estableix els seus articles 225, 226 i 228, que defineixen el poder executiu.

Entre un text constitucional i un altre, trobem algunes diferències entre els atributs a la presidència de la República. Entre les més destacades, en la Constitució vigent s'allarga el mandat presidencial i permet la seva reelecció (article 230), s'eliminen alguns controls parlamentaris sobre l'acció presidencial (article 236), dota a la presidència de majors mecanismes per decretar l'Estat d'excepció (articles 236.7, 337, 338 i 339) però especialment, el Parlament dota de majors potestats legislatives a la presidència (article 236.8), com veurem més endavant.

Però, per contra –i com ja hem vist anteriorment-, també augmenta el control de l'acció presidencial per part de la pròpia ciutadania, com és el cas, per exemple dels referèndums revocatoris del càrrec o de les seves iniciatives (article 6, 70, 72 i 74), referèndums consultius (article 71) o els referèndums aprovatoris (article 73).

⁸⁰⁶ Sobre l'evolució del constitucionalisme a Amèrica Llatina, podeu consultar la ja citada obra de Gargarella, R., *La sala de máquinas de la Constitución*, op. cit.

A més, cal tenir en compte –com ja hem vist també en el capítol anterior- que arran de la inestabilitat política (especialment entre els anys 2002 i 2003) i la seva polarització constant, la presidència de la República assumirà progressivament una major participació en tots els òrgans del poder públic, com hem vist per exemple, quan hem parlat de les *misiones* o de les reformes legislatives dels poders públics regionals i municipals.

Aquest creixent protagonisme i poder de la presidència en el conjunt de l'estructura del poder públic, ha estat considerat per molts constitucionalistes com un sistema “hiperpresidencialista”, en el qual el poder presidencial és omnipotent i, no sols posa en perill la separació de poders de la República, sinó que a més planteja importants qüestions d'inconstitucionalitat.

En aquest debat, s'han plantejat dues qüestions centrals: la primera, és la interferència, i fins i tot anul·lació, del poder executiu sobre el poder legislatiu, a partir de les anomenades “*leyes habilitantes*”; la segona, és la creixent participació del cos militar en les estructures de l'Estat, així com la suposada “politització” de l'exèrcit.

Pel que fa al primer tema, en primer lloc cal comentar, que com en molts sistemes presidencialistes i com és tradicional en les constitucions veneçolanes des del segle XIX, la presidència pot obtenir atributs del poder legislatiu en determinades ocasions i per iniciativa parlamentària, sempre i quant no hi hagi un estat d'excepcionalitat, òbviament.

En aquest sentit, la Constitució de 1999 en el seu article 203, permet a l'Assemblea Nacional delegar a la presidència de la República la potestat de realitzar decrets lleis que obviïn la seva tramitació a través del Parlament. No sols això, sinó que a diferència de la Constitució de 1961, aquesta potestat no es relega exclusivament a qüestions de caràcter econòmic (article 190.8), sinó que el conjunt de la Cambra legislativa –per un mínim de 3/5 parts dels seus vots- pot delegar a la presidència la legislació sobre qualsevol tipus de matèria.

Aquesta novetat constitucional, ha provocat dues crítiques des del constitucionalisme. La primera, més de caràcter general, qüestiona tant l'ampli ventall de temes sobre els quals pot legislar

la presidència, així com la manca de criteris específics sobre les situacions en el Parlament pot delegar aquesta potestat a la presidència, ja que “*creemos que acudir a una delegación legislativa concebida en términos como los antes expresados, ciertamente ilimitados, sin que concurra clara urgencia de satisfacer el interés público con la exigencia de la técnica de la normación, equivale a una delegación exhaustiva incompatible con la estructura constitucional, con el estado de derecho y con el ordenamiento democrático*”⁸⁰⁷.

I, la segona crítica, és que la potestat que delega el Parlament a la presidència, no sols es limita a poder aprovar decrets-lleis de caràcter ordinari, sinó que també l’habilita per poder aprovar mitjançant decrets, lleis de caràcter orgànic, és a dir, aquelles lleis que en la jerarquia legislativa es situen entre la Constitució i les lleis ordinàries, ja sigui perquè modifiquen qüestions de caràcter constitucional com els drets fonamentals, o ja perquè serveixen de llei marc per a una subsegüent legislació i regulació d’un mateix àmbit temàtic.

Per tant, “*de acuerdo con el nuevo régimen constitucional, no existe un límite material en cuanto al objeto o contenido del decreto ley, de manera que, a través del mismo, [...] no existe limitación en cuanto a la jerarquía del decreto ley que pueda dictarse con ocasión de una ley habilitante, por lo cual podría adoptar no sólo el rango de una ley ordinaria sino también de una ley orgánica*”⁸⁰⁸.

Aquest debat sobre la constitucionalitat –o no– de les *leyes habilitantes* es produí de forma profunda en dos episodis al llarg del mandat d’Hugo Chávez, tot i que sempre fou present en els debats, ja no sols acadèmics, sinó polítics i en l’opinió pública.

El primer d’aquests episodis, va ser en motiu de l’aprovació per part de l’Asamblea Nacional de la primera ley habilitante⁸⁰⁹ de la República Bolivariana. A través d’aquesta, la

⁸⁰⁷ Linares Martínez, A., “Notas sobre el uso del poder de legislar por decreto por parte del Presidente venezolano”, *Revista de derecho público*, núm. 115, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2008.

⁸⁰⁸ Carrillo Artiles, C. L., “La paradójica situación de los Decretos Leyes Orgánicos frente a la Ingeniería Constitucional de 1999”, *Revista de derecho público*, núm. 115, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2008.

⁸⁰⁹ *Ley que autoriza al Presidente de la República para dictar Decretos con Fuerza de Ley en las materias que se delegan*, Gaceta Oficial, núm. 37.077, de 14 de novembre de 2000.

presidència podia legislar per un període d'un any, sobre fins a un total de 6 àmbits diferents de l'Estat, des de la seva pròpia organització i funcionament, fins a mesures de caràcter fiscal o de polítiques econòmiques.

A mesura que la presidència de la República va promulgar decrets que representaven l'aplicació de lleis de caràcter orgànic, es van interposar recursos a la Sala Constitucional del Tribunal Suprem, exigint-ne la seva derogació en considerar que tenien un caràcter anticonstitucional.

Tanmateix, les diferents sentències que va dictar durant l'any 2000 i 2001⁸¹⁰ aquesta Sala per donar resposta a les diferents sol·licituds rebudes, van generar la jurisprudència que ha utilitzat la mateixa davant de presentació de qualsevol recurs sobre les *leyes habilitantes* des de llavors⁸¹¹.

En concret, cal ressaltar d'aquestes sentències, la consideració de la Sala que “*no existe un límite material en cuanto al objeto o contenido del decreto ley, de manera que, a través del mismo, pueden ser reguladas materias que, según el artículo 203 de la Constitución, corresponden a leyes orgánicas; así, no existe limitación en cuanto a la jerarquía del decreto ley que pueda dictarse con ocasión de una ley habilitante, por lo cual podría adoptar no sólo el rango de una ley ordinaria sino también de una ley orgánica*”⁸¹².

Tot i el contingut de la sentència en relació a aquesta qüestió, l'any 2007 després de la derrota del referèndum de reforma constitucional i l'aprovació de fins a un total de 26 decrets-leis per part de la presidència habilitada per l'Asamblea Nacional⁸¹³, alguns juristes van considerar que

⁸¹⁰ A més de les que citem a continuació, ens referim a les sentències: *Sentencia 2274/2001*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 14 de novembre de 2001, *Sentencia 11/2001*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 22 de gener de 2001 i *Sentencia 2.541/2001*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 21 de novembre de 2001.

⁸¹¹ *Sentencia 537/2000*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 12 de juny de 2000.

⁸¹² *Sentencia 1.716/2001*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 18 de setembre de 2001.

⁸¹³ *Ley que Autoriza al Presidente de la República para Dictar Decretos con Rango, Valor y Fuerza de Ley, en las Materias que se Delegan*, Gaceta Oficial, núm. 38.617, d'1 de febrer de 2007.

aquests eren anticonstitucionals, ja que consideraven que era una estratègia per a reformar la Constitució a través de lleis.

En aquest sentit es va pronunciar, per exemple, la Comisión de Profesores designada pel Consejo de Facultad de Ciencias Jurídicas y Políticas de la Universidad Central de Venezuela, en considerar que en no acotar suficientment aquesta *ley habilitante* les temàtiques sobre les quals la presidència pot legislar, “*la carencia de los requisitos constitucionales aproxima mucho la ley habilitante a una ley de plenos poderes, de ingrata recordación por su uso indiscriminado por los peores regímenes totalitarios del siglo XX*”⁸¹⁴.

O, també, es van trobar raonaments similars a la Revista de Derecho Público, on es plantejava que aquesta nova *ley habilitante* suposava una violació del principi de supremacia constitucional (article 7), ja que els decrets-lleis promulgats per la presidència afectaven a qüestions que estaven recollides en la Constitució de 1999⁸¹⁵.

Tanmateix, la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia no va emetre cap sentència que considerés inconstitucional cap dels decrets-lleis aprovats des de la presidència de la República.

Amb tot, una de les altres crítiques d’aquesta corrent constitucionalista és la manca de separació de poders, qüestió que tractarem en el capítol 4.3.4 pel que fa referència a la relació entre el poder executiu i el judicial.

Tanmateix, abans de passar al segon bloc de crítiques a la implantació dels mecanismes participatius, cal comentar la denúncia de “militarisme” de l’Estat, per part d’aquestes corrents constitucionalistes, així com l’acusació que aquest “militarisme” rau en la voluntat de control absolut de la presidència sobre la República.

⁸¹⁴ Pabón Raydan, J., *et al.*, “La ley habilitante, por ser una “ley de plenos poderes” está totalmente viciada de inconstitucionalidad”, a *Revista Española de Derecho Constitucional*, núm. 79, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 2007, pàg. 216.

⁸¹⁵ Rachadell, M., “La centralización del poder en el Estado federal descentralizado”, *Revista de derecho público*, núm. 115, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2008.

Per afrontar aquest debat, cal tenir en compte en primer lloc, que tant l'article 131 de la Constitució de 1961 com l'article 330 de la Constitució de 1999 no permeten a membres del cos militar d'ostentar càrrecs civils públics.

Però, tot i això, les reformes legislatives del cos militar i l'impuls de les misiones, entre d'altres factors que ja hem comentat en el present capítol, han permès la presència de militars en l'execució de polítiques públiques de caràcter civil.

Tot i aquestes crítiques, que consideren que la participació dels militars en aquestes missions els hi ofereixen llocs d'interès, no aprofundirem més en aquesta qüestió, en tant en quan no plantegen cap tipus de debat constitucional.

Amb tot, i pel que fa a la relació entre presidència i participació ciutadana, si bé no es pot negar en cap cas el grau de concentració de poder que li atorga la Constitució a la presidència de la República en comparació en d'altres estats regits per un sistema presidencialista o per sistemes parlamentaris, tampoc es pot negar, que aquesta concentració de poder també ha estat precisament la que ha facilitat l'augment de poder de la ciutadania per delegació de la presidència.

Aquí rau, el que Roberto Gargarella considera una paradoxa, ja que creu que *“los cambios estructurales que nuestras Constituciones prometen, en materia de derechos, se tornan imposibles si es que no están apoyados por una organización del poder también democratizada. El poder concentrado, lamentablemente, siempre termina obstaculizando la expansión de un poder ciudadano capaz de amenazar o poner en riesgo su autoridad suprema”*⁸¹⁶.

Així doncs, o l'expansió del poder ciutadà es trobava en un estat embrionari que encara no era capaç de generar contradiccions amb el sistema presidencialista, o per contra, l'estratègia que utilitzà Hugo Chávez durant la seva presidència d'anar acumulant de forma creixent el control del poder públic, no era contradictori amb l'augment del poder ciutadà, en tant en quant part d'aquest

⁸¹⁶ Gargarella, R., “El “nuevo constitucionalismo americano””, a *Estudios Sociales, Revista universitaria semestral*, núm. 48, Universidad Nacional del Litoral, Santa Fe (Argentina), 2015, pàg. 172.

poder públic que acumulava –així com el poder privat que va nacionalitzar- va ser cedit al poder ciutadà, permetent el creixement paral·lel d’ambdós poders a expenses dels altres mencionats.

4.3.2.- La construcció d’un Estat paral·lel

I, precisament és a conseqüència d’aquest plantejament, que la segona crítica que llancen algunes constitucionalistes respecte la Constitució de 1999 i les subsegüents reformes legislatives dutes a terme des de la presidència de la República, és l’anul·lació del poder de les institucions públiques regionals i municipals a mans de la presidència, així com la construcció d’un Estat paral·lel al poder públic dirigida des de l’òrgan estatal.

Com hem vist en el present capítol, en relació a la primera crítica sobre el progressiu buidatge de poder de les institucions públiques infraestatals, a mesura que es van desenvolupant els mecanismes de participació popular, també es van modificant les lleis que regulen els òrgans del poder públic a escala regional i local, per tal d’acompanyar aquest procés⁸¹⁷.

Aquesta corrent constitucionalista considera, doncs, que el poder públic no sols es centralitza en mans del poder presidencial, sinó que com a conseqüència d’aquest procés, també es concentra un major poder en l’administració de caràcter estatal, en detriment dels òrgans de govern infraestatals.

Aquest procés de centralització del poder es considerat com a anticonstitucional, ja que al seu parer, atempta directament contra el que planteja l’article 4 de la Constitució de 1999, el qual defineix la República Bolivariana de Veneçuela, com un “*Estado federal descentralizado*”.

⁸¹⁷ Ens referim, per exemple, a les successives modificacions de la *Ley Orgánica del Poder Público municipal*, de la *Ley de Consejos Locales de Planificación Pública*, de la *Ley del Consejo Federal del Gobierno*, de la *Ley de Consejos Estadales de Planificación y Coordinación de Políticas Públicas*, en les quals es cedeixen majors competències a les comunitats organitzades, i alhora també, s’assumeix un major protagonisme per part de la presidència de la República o d’altres òrgans de caràcter estatal.

Per Brewer-Carías, aquest procés de recentralització, demostra que la Constitució de 1999 no impliqui una ruptura en la tradició constitucionalista veneçolana, sinó que és un aprofundiment en el procés de centralització de la República iniciat per la Constitució de 1945⁸¹⁸.

Més enllà d'aquesta qüestió de caràcter historiogràfic, la corrent constitucionalista encapçalada per Brewer Carías ha dedicat molts esforços a denunciar aquest procés de recentralització del poder de l'Estat en detriment de les institucions locals i regionals⁸¹⁹.

Un cop més, el moment de màxima tensió d'aquest debat, es produeix en motiu del rebuig popular al referèndum de reforma constitucional de 2007, i a partir del moment en que Chávez fa ús de la *ley habilitante*⁸²⁰, per tal d'impulsar 26 decrets-lleis⁸²¹, entre els quals destaquen –per les crítiques rebudes de d'aquesta corrent– la *Ley para el Fomento y Desarrollo de la Economía Popular*⁸²² i la *Ley Orgánica de la Fuerza Armada Bolivariana*⁸²³.

De fet, no és gratuït que aquestes dues lleis fossin les que rebessin unes majors crítiques⁸²⁴, tal i com hem vist al punt anterior en respecte a les forces armades, i com veurem en el punt següent

⁸¹⁸ El jurista planteja aquesta tesi a Brewer-Carías, A. R., *Golpe de Estado y proceso constituyente en Venezuela*, op. cit.

⁸¹⁹ Entre d'altres, destaquen els estudis publicats Tarre, G., “Consideraciones sobre la forma de Estado y la repartición vertical del poder”, a *Revista de Derecho Público*, núm. 111, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2007, Villegas Moreno, J. L., “Impacto de la Reforma Constitucional sobre las entidades locales”, a *Revista de Derecho Público*, núm. 112, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2007, Brewer-Carías, A. R., “El sentido de la reforma de la Ley Orgánica de la Administración Pública”, a *Revista de Derecho Público*, núm. 115, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2008, Nikken, C., “¿Por qué no se entiende el artículo 230 de la Ley Orgánica del Poder Público Municipal?”, a *Revista de Derecho Público*, núm. 123, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2010.

⁸²⁰ *Ley que Autoriza al Presidente de la República para Dictar Decretos con Rango, Valor y Fuerza de Ley, en las Materias que se Delegan*, Gaceta Oficial, núm. 38.617, d'1 de febrer de 2007.

⁸²¹ Aquest procés com a “paquetazo”, és analitzat des d'aquesta corrent constitucionalista, en l'obra ja mencionada Orlando S., F. J., “El “paquetazo”, un conjunto de leyes que conculcan derechos y amparan injusticias”, a *Revista de derecho público*, núm. 115, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2008.

⁸²² *Decreto 6.130, con Rango, Valor y Fuerza de Ley para el Fomento y Desarrollo de la Economía Popular*, Gaceta Oficial, núm. 5.890 extraordinària, de 31 de juliol de 2008.

⁸²³ *Ley de Reforma Parcial del Decreto n° 6.239, con Rango, Valor y Fuerza de Ley Orgánica de la Fuerza Armada Nacional Bolivariana*, Gaceta Oficial, núm. 5.933 extraordinària, de 21 d'octubre de 2009.

⁸²⁴ Podeu consultar, al respecte, Brewer-Carías, A. R., *Reforma constitucional y fraude a la Constitución (1999-2009)*, Academia de Ciencias Políticas y Sociales, Caracas, 2009 o Brewer-Carías, A. R., “Reforma Constitucional y fraude a la Constitución: el caso de Venezuela 1999-2009”, a Torres Estrada, P. R., i Núñez Torres, M., *La reforma constitucional. Sus implicaciones jurídicas y políticas en el contexto comparado*, Editorial Porrúa, Mèxic, 2010.

pel que fa a l'economia popular. Però, sí que és indicatiu, que si bé la crítica global es centri en l'eliminació de poder de les institucions locals, altres lleis promulgades durant el mateix període – com les mencionades a la nota de peu de pàgina núm. 791- no fossin més criticades.

I, és que la principal crítica d'aquesta escola al buidatge de poder de les institucions públiques regionals i municipals no anirà adreçada a l'acaparament de poder per part de l'Estat central –com hem vist en el punt anterior dedicat al “presidencialisme” en que se centra en d'altres qüestions-, sinó en la cessió del poder a les comunitats organitzades.

En aquest sentit, destaca l'article de Brewer-Carías⁸²⁵ en motiu de la *Ley de los Consejos Comunales*, que hem analitzat en el punt 4.2.4. del present treball. Una crítica que augmentarà encara més amb la reforma legislativa de 2010 que hem analitzat en el capítol 4.2.5 del present treball⁸²⁶. I, que culminarà, amb la seva crítica sobre la construcció de l'Estat comunal que plantegen aquestes noves lleis decretades per la presidència, mitjançant la *ley habilitante*, en el qual ja no sols planteja qüestions d'inconstitucionalitat, sinó que directament qüestiona el caràcter democràtic de l'Estat⁸²⁷.

Segons aquesta corrent, tota aquella legislació de foment dels mecanismes de participació ciutadana, fonamentats en els articles 62 i 70 de la Constitució de 1999, no sols representen un abús constitucional per entrar en contradicció amb d'altres articles, sinó que “*la secuela de todo esto, fue el golpe a la Constitución, el cual es parte, técnicamente, del golpe de Estado continuado que institucionalmente ha ocurrido en el país desde 1999, y que se produjo en diciembre de 2010,*

⁸²⁵ Ens referim a l'article Brewer-Carías, A. R., “El inicio de la desmunicipalización en Venezuela: La organización del Poder Popular para eliminar la descentralización, la democracia representativa y la participación a nivel local”, a *Revista AIDA, Opera Prima de Derecho Administrativo, Revista de la Asociación Internacional de Derecho Administrativo*, Universidad Autónoma de México, Mèxic, 2007.

⁸²⁶ Brewer-Carías impulsa la publicació d'un llibre amb diferents col·laboradors seves, per donar resposta a aquesta reforma legislativa: AAVV., *Leyes orgánicas sobre el Poder Popular y el Estado Comunal (Los Consejos Comunales, las Comunas, la Sociedad Socialista y el Sistema Económico Comunal)*, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2011.

⁸²⁷ Ens referim a l'article Brewer-Carías, A. R., “La inconstitucional creación de un “Estado comunal del poder popular” en Venezuela y la desconstitucionalización del Estado de Derecho”, ponència al Coloquio Iberoamericano de Derecho Constitucional, Max-Planck Institute für ausländisches öffentliches recht und Völkerrecht, Heidelberg, 14 de setembre de 2011.

*cuando la Asamblea Nacional aprobó un conjunto de leyes destinadas a implementar la rechazada reforma constitucional, pero esta vez con un definitivo signo marxista, tal como resultó de la declaración del Presidente de la República a comienzos de dicho año, de asumir el marxismo, lo cual fue incorporado también ese mismo año 2010, en la Declaración de Principios del partido oficial*⁸²⁸.

Sobre la qüestió de l'orientació ideològica del govern, i la seva plasmació en la relació social de producció de Veneçuela, en parlarem en el següent punt. De moment, ens quedarem en l'altre qüestió central que guarda relació amb aquest punt: la construcció d'un Estat paral·lel.

Per als juristes d'aquesta corrent, es denuncia que *“la prestación de los servicios públicos ha resultado estar a cargo de dos órdenes de organismos: de un lado, los previstos en la Constitución, distribuidos en los niveles nacional, estatal y municipal; del otro, unas estructuras paralelas dependientes todas ellas del Presidente de la República”*⁸²⁹. Una crítica que ja arrenca des l'aprovació del Plan Bolívar 2000, i que òbviament, s'aprofundeix amb el llançament de les *misiones* i la construcció dels *consejos comunales*, les *comunas* i l'*Estado comunal*.

Un cop més, doncs, aquesta corrent avantposa diferents articles constitucionals a l'article 62 i 70, que al llarg del present capítol, hem utilitzat per justificar i fonamentar la construcció dels mecanismes del poder popular.

Hi ha diferents qüestions que són emprades per aquests juristes per tal de denunciar la inconstitucionalitat d'aquestes mecanismes. En primer lloc, hi ha el seu finançament, que com ja hem vist en el present capítol, prové majoritàriament dels beneficis de les empreses petroleres estatilitzades. Aquests juristes denuncien que amb aquests diners, la presidència ha forçat una reserva pressupostària que es gestiona directament i arbitràriament des d'aquest òrgan, mentre que això va en detriment de la inversió que s'hauria de fer des de la resta de ministeris del poder públic. Per tant, ens trobem més davant d'una qüestió política, que no pas jurídica, ja que no hi ha cap

⁸²⁸ *Íbid*, pàg. 6.

⁸²⁹ Rachadell, M., op. cit.

article de la Constitució o cap llei que prohibeixi reserva certs recursos econòmics de l'Estat en una determinada partida pressupostària, o que estableixi com s'han de repartir aquests recursos entre els diferents ministeris.

També existeix una crítica sobre la modificació de l'estructura política de l'Estat que planteja la creació dels òrgans del poder popular, partint de la base que *“no es posible, por tanto, constitucionalmente hablando, crear por ley instancias políticas que vacíen de competencias a los órganos del Estado (la República, los Estados, los Municipios y demás entidades locales) y menos aún establecerlos con funciones políticas sin que se asegure su carácter electivo mediante la elección de representantes del pueblo a través de sufragio universal, directo y secreto; sin que se asegure su autonomía política propia del carácter descentralizado; y sin que se garantice su carácter pluralista”*⁸³⁰.

Sobre aquest comentari, cal recordar de nou els articles 62 i 70 de la Constitució de 1999, així com també –en relació a la forma d'elecció de les persones representants dels òrgans del poder comunal-, que a la Constitució no es recull aquesta qüestió (òbviamment el motiu és que la carta constitucional és anterior al desenvolupament d'aquests nous òrgans), i per tant, és en les lleis ordinàries i orgàniques que es promulguen, on cal trobar la regulació d'aquests òrgans, que com a òrgans autònoms de l'Estat, poden tenir el seu propi règim de funcionament, igual com el tenen d'altres institucions públiques.

D'aquesta darrera qüestió, apareix una nova denúncia d'aquesta escola sobre els principis de l'Estat de Dret i la democràcia representativa, que estarien vulnerant les lleis que regulen els òrgans del poder popular. Aquests són el principi de representativitat i el principi de pluralisme.

Sobre la primera qüestió, es planteja que *“la supuesta democracia participativa no es más que una falacia, pues en definitiva en ese “edificio” del Estado Comunal se le niega al pueblo el*

⁸³⁰ Brewer-Carías, A. R., “Las leyes del poder popular dictadas en Venezuela en diciembre de 2010, para transformar el Estado Democrático y Social de Derecho en un Estado Comunal Socialista, sin reformar la Constitución”, *Cuadernos Manuel Giménez Abad*, núm. 1, Fundación Manuel Giménez Abad de Estudios Parlamentarios y del Estado Autonómico, Saragossa, 2011, pàg. 127.

*derecho de elegir libremente, mediante sufragio universal, directo y secreto a quienes van a representarlo en todos esos ámbitos. Se trata más bien de un “edificio” de organizaciones para evitar que el pueblo realmente ejerza la soberanía e imponerle mediante férreo control central políticas por las cuales nunca tendrá la ocasión de votar”*⁸³¹.

Aquest comentari té lògica si analitzem, tot allò que portem analitzant al llarg del present treball, des d'un punt de vista de la democràcia representativa, característica tradicional de l'Estat liberal, però no té cap mena de fonament, si ho fem entenent la lògica dels plantejaments de la democràcia participativa.

L'altre principi democràtic, que segons Brewer-Carías, és atacat per tota aquesta legislació és el del “pluralisme” (i per conseqüent també el d'opinió política), ja que considera que “*el establecimiento de un Estado Comunal, cuyas instancias sólo pueden actuar en función del Socialismo y en las cuales todo ciudadano que tenga otra opinión queda excluido*”⁸³².

Sobre aquesta qüestió –i ja ho hem comentat també anteriorment- no hi ha quelcom a afegir més. En tot cas, com és una qüestió més política que jurídica, ho tractarem en el capítol cinquè del treball. Tanmateix, sí que cal aprofitar ara, per tal de plantejar una qüestió que enllaça amb el següent punt.

I, aquesta no és d'altra, que la crítica de la construcció d'un Estat paral·lel per a la implementació d'un Estat de caràcter socialista. Òbviament, no negarem aquesta qüestió, ja que precisament és la que portem plantejant fins al present. Tanmateix, el que sí que cal tenir clar és diferenciar allò que és un projecte polític d'allò que és la realitat jurídica.

És completament vàlid criticar políticament el projecte socialista –com veurem que també fan en el proper punt- per considerar que no és el millor sistema social, econòmic i polític per resoldre les necessitats de la ciutadania veneçolana, però el que no és lògic, és interpretar que la

⁸³¹ Brewer-Carías, A. R., *La inconstitucional creación de un “Estado comunal del poder popular” en Venezuela y la desconstitucionalización del Estado de Derecho*, op. cit., pàg. 9.

⁸³² *Íbid*, pàg. 9.

materialització de les polítiques públiques veneçolanes vagin en contra de l'Estat democràtic i social de Dret i de Justícia (article 2 de la Constitució de 1999).

En cap cas, tot allò que ha fet el govern veneçolà durant el període estudiat en aquest treball va en contra d'aquests principis constitucionals, ni en contra de la voluntat popular, que en aquest text constitucional es va plasmar l'any 1999. I, aquesta qüestió és important, en tant en quant la principal crítica de tota aquest corrent constitucionalista, és que el govern ha volgut canviar per decret-llei la naturalesa de la Constitució de 1999 després de la derrota en el referèndum de reforma constitucional de 2007.

Si en aquest punt, hem analitzat la crítica d'aquesta corrent cap a les reformes legislatives que han plantejat la construcció política de l'Estat comunal, en el proper punt, analitzarem aquesta mateixa qüestió però des del punt de vista de la seva construcció econòmica, en el qual, es reproduceix el mateix esquema de crítica per part d'aquesta escola.

4.3.3.- La imposició del socialisme

Arran del fracàs governamental de la reforma constitucional de 2007 i de la posada en marxa de la *ley habilitante*, que culminarà amb el decret de 26 lleis per part de la presidència, entre d'elles per impulsar l'Estat Comunal, és quan aquesta corrent constitucionalista, introduirà aquest nou element de debat, que al seu parer vulnera els principis més elementals de la Constitució de 1999.

Ja hem vist en el punt anterior la crítica de Rachadell sobre la reserva als pressupostos de l'Estat d'una partida destinada a invertir en el desenvolupament de mecanismes del poder popular a mans de la presidència de la República, que òbviament, no incompleix cap tipus de llei ni norma, sinó que és un criteri polític alhora de definir els pressupostos de la República, com qualsevol altra partida.

També a l'anterior punt, ja hem parlat de la crítica a la construcció d'un Estat paral·lel, sota el control de la presidència de la República, i en mans de les comunitats organitzades. Primer, a

través dels *consejos comunales*, i posteriorment, amb la implementació de les *comunas*. Supeditant els articles 62 i 70 de la Constitució de 1999 a d'altres articles de l'articulat constitucional.

Com hem vist en el capítol 4.2.5., aquesta darrera etapa de desenvolupament del poder popular representa un salt qualitatiu, en tant en quant, integra l'element econòmic en la seva estructuració. Si fins al moment, amb les *misiones* i amb els *consejos comunales*, el desenvolupament d'una economia autònoma del funcionament del mercat lliure era una qüestió embrionària, amb les lleis orgàniques desenvolupades a partir de 2008, i amb la implementació del Sistema Económico Comunal el 2010⁸³³, aquesta qüestió cada cop pren més força. I, més, arran de la crisi econòmica mundial i de l'inici de la guerra econòmica per part dels sectors opositors al procés bolivià.

La polèmica, sorgirà arran de diferents processos d'expropiació d'empreses privades per part del govern de la República, però especialment, amb l'aprovació de la *Ley de Fomento y Desarrollo de la Economía Popular*⁸³⁴.

Sobre la primera qüestió, cal recordar que l'article 115 de la Constitució de 1999 reconeix el dret a la propietat privada –característic de l'Estat liberal–, però alhora, reserva a l'Estat la possibilitat de poder expropiar una propietat privada, per causa de “*utilidad pública o interés social, mediante sentencia firme y pago oportuno de justa indemnización*”. Paradoxalment, aquesta escola constitucionalista es basa en el mateix article 115 per tal de denunciar que les expropiacions vulnera el principi de dret a la propietat privada.

Pel que fa a l'aprovació de la llei d'economia popular, aquest corrent també s'empara en l'article 115, i hi afegeix l'article 112 (que defensa la llibertat econòmica), per tal de denunciar que té un caràcter anticonstitucional.

⁸³³ Ens referim la a *Ley Orgánica del Sistema Económico Comunal*, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.

⁸³⁴ *Decreto 6.130, con Rango, Valor y Fuerza de Ley para el Fomento y Desarrollo de la Economía Popular*, Gaceta Oficial, núm. 5.890 extraordinària, de 31 de juliol de 2008.

Aquest raonament, perd tot el seu sentit, si seguim la seva pròpia lògica argumental. És a dir, si consideren que els mecanismes del poder popular representen un “Estat paral·lel” al poder públic, en cap cas, la regulació d’un sistema econòmic propi d’aquest espai “paral·lel” al poder públic –i per tant, també al mercat lliure- pot representar una amenaça a la llibertat econòmica o al dret a la propietat privada, ja que en cap cas, interfereix en el funcionament del “mercat lliure” de l’esfera privada.

És més, la regulació d’un sistema econòmic propi dels ens del poder popular, representa un aprofundiment en allò que planteja l’article 112 sobre la llibertat econòmica, en tant en quant l’Estat promou la “iniciativa privada” de les comunitats organitzades, sense interferir en com aquestes decideixen organitzar-se.

És més, el propi article 112, estableix que es garantirà la llibertat econòmica “*sin perjuicio de su facultad [de l’Estat] para dictar medidas para planificar, racionalizar y regular la economía e impulsar el desarrollo integral del país*”, que justament és el que fa el govern de la República quan regula el “mercat” de l’economia comunal i crea òrgans de planificació i coordinació de les polítiques públiques, que centren una altra de les denúncies d’aquesta escola constitucionalista⁸³⁵.

I, tampoc, pot ser un atac a l’article 115 de la Constitució, ja que justament, les empreses que s’impulsen des del govern de la República (habilitat per l’article 112) són, o de caràcter mixt (propietat conjunta de l’Estat i de l’empresa privada) o de caràcter privat (per molt que tinguin l’etiqueta de social o cooperativa, o que siguin de domini públic però amb ús de fruit d’una cooperativa o empresa social).

⁸³⁵ Entre d’altres lleis, aquesta corrent considera que són inconstitucionals la *Ley de los Consejos Locales de Planificación Pública*, Gaceta Oficial, núm. 37.463, de 12 de juny de 2002; la *Ley de los Consejos Estadales de Planificación y Coordinación de Políticas Públicas*, Gaceta Oficial, núm. 37.509, de 20 d’agost de 2002; la *Ley Orgánica de Planificación Pública y Popular*, Gaceta Oficial, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010; o, el *Decreto 1.406, mediante el cual se dicta el Decreto con Rango, Valor y Fuerza de Ley de Reforma de la Ley Orgánica de Planificación Pública y Popular*, Gaceta Oficial, núm. 6.148 extraordinària, de 18 de novembre de 2014, entre d’altres.

Segurament, el que observem en aquestes crítiques d'aquesta escola constitucionalista, és fruit d'una confusió entre allò "jurídic" i allò "polític", en el sentit que no es diferencia la realitat jurídica de la funcionalitat política que el govern li pretén atorgar.

I, a partir d'aquesta reflexió, arribem al cap del carrer. La crítica d'aquests acadèmics, reapareixerà de nou amb l'aprovació de la llei que estableix el Sistema Económico Comunal⁸³⁶.

Per aquests, l'aplicació d'aquesta llei implica la implantació d'*"un sistema económico socialista que se pretende implantar mediante ley, violentando completamente el sistema de economía mixta que garantiza la Constitución donde se establece, al contrario, como un de los principios fundamentales del sistema constitucional, por una parte la libertad económica [...] y por la otra el derecho de propiedad privada"*⁸³⁷, i que en resum, *"esto no es otra cosa que pretender cambiar de raíz, mediante una ley, el sistema capitalista, sustituyéndolo a la fuerza por un sistema socialista, imponiendo un sistema comunista"*⁸³⁸.

I, encara veiem més clara aquesta actitud, en un altre deixeble de Brewer-Carías, quan diu *"el afán presidencial de disminuir el rol portagónico que ha tenido la empresa privada y su aporte al desarrollo del país, con el propósito de instaurar un sistema comunista, lo lleva a violar, de manera abierta y flagrante, el artículo 112 de la Constitución que nos rige, el cual le impone al Estado la obligación de promover la iniciativa privada [...] pero no para que lo haga en detrimento de la de la "iniciativa privada", que ha sido la constante durante esta administración, sino para impulsar el desarrollo del país, porque es un hecho histórico, comprobado además, después de las fracasadas experiencias de los sistemas económicos desarrollados por la extinta Unión Soviética, China, Corea y Cuba, que el desarrollo de un país no se logra sino con el concurso del sector privado, no con el acoso, persecución y desaliento que reciba del Estado"*⁸³⁹.

⁸³⁶ Ley Orgánica del Sistema Económico Comunal, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.

⁸³⁷ Brewer-Carías, A. R., "Comentarios sobre la ley del Sistema Económico Comunal (o de cómo se impone a los venezolanos un Sistema Económico Comunista)", ponencia al Seminario de Profesores de Derecho Público, Universidad Monteávila, Caracas, 2011, pàg. 1.

⁸³⁸ Brewer-Carías, A. R., *Las leyes del poder popular dictadas en Venezuela en diciembre de 2010*, op. cit., pàg. 130.

⁸³⁹ Orlando S., F. J., op. cit., pàg. 102.

Un cop més, tot i escudant-se amb el respecte a l'article 112 de la Constitució, el que observem no és una crítica jurídica, sinó una divergència política amb els criteris del govern. I, més, quan el constitucionalista compara el model econòmic de Veneçuela amb el d'altres experiències històriques en que directament s'ha abolit la propietat privada dels mitjans de producció. Òbviament, no cal dir que una realitat i l'altra són completament diferents, com venim argumentant al llarg del treball.

Una darrera crítica, a tot aquest procés d'impuls de l'economia social, és que la seva implantació implica un canvi en la naturalesa de l'Estat –com ja venen sostenint aquesta escola com fins ara-, i que per tant, per a reformar la naturalesa de l'Estat cal activar uns mecanismes democràtics que s'han obviat. Una crítica que també hem observat en l punt anterior.

En concret, el que es planteja és que “*en estas leyes del Poder Popular se regula un sistema económico que cambia la estructura del Estado, lo que ameritaba convocar a una Asamblea Constituyente, de un sistema de economía mixta a un sistema económico estatista o controlado por el Estado, mezclado con provisiones propias de sociedades primitivas y lugareñas que en el mundo globalizado de hoy ya simplemente no existen, que presuponen la miseria como forma de vida, para regular y justificar el trueque como sistema, pensando quizás en sociedades agrícolas, o recolectoras*”,⁸⁴⁰.

Més enllà de les reflexions sobre història econòmica que planteja el constitucionalista, només podem entendre aquesta crítica, partint de la premisa que el nucli central de la seva crítica constitucionalista, és que la presidència de la República opta pels decrets-lleis per intentar tirar endavant el projecte polític que no pogué aconseguir a través de la reforma constitucional fallida.

Tanmateix, tornem a fer toms sobre la mateixa qüestió, el desenvolupament del sistema econòmic comunal no representa ni una vulneració de l'article 112 ni de l'article 115 pels motius que ja hem exposat.

⁸⁴⁰ Brewer-Carías, A. R., *Las leyes del poder popular dictadas en Venezuela en diciembre de 2010*, op. cit., pàg. 130.

I, tampoc planteja cap contradicció amb el conjunt de l'articulat constitucional. El que sí que és cert, és que d'haver-se aprovat la reforma constitucional, hi ha diferents conceptes que s'empren en aquestes successives reformes legislatives, que no tenen representació en la carta magna.

Però, com ja hem comentat més amunt, que s'impulsi una "empresa social", per molt que s'inclogui el terme en una llei i no es reconegui el mateix en la Constitució, no és en cap cas una vulneració d'aquesta, ja que la mateixa descripció d'aquesta categoria, es pot encabir dins la descripció d'"empresa privada" que sí que apareix a la Constitució, per exemple.

Així doncs, el desenvolupament públic d'una economia en l'esfera social, en cap cas, pot ser entès com una vulneració dels principis constitucionals de la "llibertat econòmica" o de la " propietat privada", ans al contrari, la redacció d'aquests articles habiliten aquestes propostes.

Ben al contrari seria, si aquests Sistema Económico Comunal representés la substitució del "mercat" de l'esfera privada. Però, llavors, ja estaríem parlant d'una altra procés. Tanmateix, la utilització de termes polítics com "socialisme" és utilitzat per intentar fonamentar anàlisis jurídics, que com hem vist, no s'adeqüen a la realitat.

4.3.4.- La politització de la justícia

Per acabar amb aquesta anàlisi del discurs d'aquesta corrent constitucionalista, cal retornar al principi d'aquest bloc, pel que fa referència a la separació de poders.

Com ja hem vist, la crítica al "presidencialisme" de la República, es basa jurídicament en la crítica a una manca de separació de poders, i al control per part de la presidència d'aquests. Seguint amb aquesta lògica, aquests corrent constitucionalista, critica especialment la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Veneçuela, que és l'encarregada de controlar que l'acció dels poders públics de l'Estat s'ajusti al que estableix la carta constitucional (Títol VIII Capítol I).

Com ja hem vist en anteriors punts, aquesta sala ha sentenciat positivament a l'acció legislativa de la presidència de la República, davant les denúncies rebudes per vulneració de la

Constitució, especialment pel que fa a les *leyes habilitantes*, així com a d'altres polítiques del govern que han estat qüestionades per aquesta escola.

És per això, que independentment de la llei sancionada i recorreguda, la crítica d'aquesta corrent té com a element comú, la denúncia de la manca de parcialitat de la Sala Constitucional.

Aquesta crítica es produeix en una doble direcció: el qüestionament de la independència de les persones escollides per ocupar aquesta Sala i la submissió de les magistrades als interessos del govern per tal de poder fer “carrera” dins de la jerarquia a de l'administració de la justícia.

Aquesta corrent denuncia que l'actuació de la Sala Constitució ha produït una “mutació” constitucional per tal de beneficiar als interessos de la presidència de la República, tot realitzant una “*inconstitucional interpretación constitucional*”⁸⁴¹.

Es basa per exemple, en les sentències que ha emès la Sala, considerant que la reforma constitucional per permetre la reelecció de la presidència de la República no vulnera l'article 6 de la Constitució⁸⁴²; per permetre que els partits polítics poguessin obtenir finançament públic⁸⁴³; o, la supeditació de les normes de drets humans d'institucions internacionals al règim constitucional veneçolà⁸⁴⁴.

Per tot això, el jurista es permet afirmar que “*el Tribunal Constitucional debe gozar de absoluta independencia y autonomía, pues un Tribunal Constitucional sujeto a la voluntad del*

⁸⁴¹ Brewer-Carías, A. R., “El juez constitucional al servicio del autoritarismo y la ilegítima mutación de la Constitución: el caso de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela (1999-2009)”, a *Revista de Administración Pública*, núm. 180, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 2009, pàg. 391.

⁸⁴² Hi ha diferents sentències de la Sala Constitucional sobre aquesta qüestió, com ara la *Sentencia 1.488/2006*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 28 de juliol de 2006, *Sentencia 2.413/2006*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 18 de desembre de 2006, *Sentencia 1.974/2007*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 23 d'octubre de 2007, *Sentencia 49/2009*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia, de 3 de febrer de 2009, o la *Sentencia 53/2009*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia, de 2 de juliol de 2009.

⁸⁴³ Ens referim a la *Sentencia 780/2008*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 8 de maig de 2008.

⁸⁴⁴ Podeu consultar, per exemple, la *Sentencia 1.939/2008*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 4 de desembre de 2008.

*poder, en lugar del guardián de la Constitución, se convierte en el instrumento más atroz del autoritarismo. El mejor sistema de justicia constitucional, por tanto, en manos de un juez sometido al poder es letra muerta para los individuos y es un instrumento para el fraude a la Constitución”*⁸⁴⁵.

O, un deixeble seu, també escriu que “*los magistrados de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia, motivados por metas personales y políticas propias (y por los incentivos de otros actores que interfieren con la justicia de manera regular), han respondido con pasividad y beneplácito las medidas del gobierno que quebrantan o amenazan derechos y principios constitucionales, y no han actuado para contrarrestar ataques a la separación de poderes, como es el caso de la ley habilitante y los decretos con rango y fuerza de ley aprobados sin seguir el procedimiento de consulta legislativa y que reeditan aspectos de la “Reforma Constitucional”*”⁸⁴⁶.

Davant d'aquestes greus acusacions de manca de separació de poders i de manca de professionalitat de la magistratura, cal remetre's a la legislació que determina quins criteris es segueixen per escollir a les persones que componen la Sala Constitucional del Tribunal Suprem de Justícia.

Els articles 7 i 8 de la *Ley orgánica del Tribunal Supremo de Justicia de la República Bolivariana de Venezuela* de 2004⁸⁴⁷ i els articles 37, 38 i 39 de la posterior *Ley orgánica del Tribunal Supremo de Justicia* de 2010⁸⁴⁸, fixen clarament els requisits per a poder ostentar aquest càrrec públic, així com que recau en l'*Asamblea Nacional* la seva elecció, tal i com preveu l'article 264 de la Constitució de 1999. A més, l'article 265 també estableix, que recau en el Parlament la

⁸⁴⁵ Brewer-Carías, A. R., *El juez constitucional al servicio del autoritarismo y la ilegítima mutación de la Constitución*, op. cit., pàg. 391.

⁸⁴⁶ Linares Martínez, A., op. cit., pàg. 88.

⁸⁴⁷ *Ley Orgánica del Tribunal Supremo de Justicia de la República Bolivariana de Venezuela*, Gaceta Oficial, núm. 37.942, de 20 de maig de 2004.

⁸⁴⁸ *Ley Orgánica del Tribunal Supremo de Justicia*, Gaceta Oficial, núm. 39.483, de 9 d'agost de 2010.

decisió de revocar aquests càrrecs i, no cal oblidar, que l'article 72 també dóna aquesta potestat a la societat civil.

Si realitzem un anàlisi de dret comparat amb d'altres institucions similars, veurem que la forma d'elecció i els requisits dels membres de la Sala Constitucional de Veneçuela és similar a la d'altres estats de la seva regió⁸⁴⁹, o fins i tot, encara és més restrictiva pel que fa als requisits de les persones que aspiren a obtenir el càrrec. Tanmateix, també hi ha d'altres estats de la regió que utilitzen sistemes alternatius que intenten plantejar procediments d'elecció que superin els problemes que planteja la separació de poders⁸⁵⁰.

Però, fins i tot, podem afirmar que és la forma d'elecció dels membres de la Sala Constitucional del Tribunal Suprem de Justícia de Veneçuela, garanteix una millor independència de la resta de poders, que no pas el sistema que s'aplica en d'altres estats.

Per exemple, a l'Estat espanyol, el Tribunal Constitucional està conformat per dotze membres, els quals vuit són escollits per les dues càmeres del poder legislatiu, dos són escollits pel *Consejo General del Poder Judicial*, però els dos restants, són nomenats directament pel govern⁸⁵¹. O, a la República Italiana, la *Corte Costituzionale della Repubblica Italiana*, està formada per 15 jutges⁸⁵²: una tercera part escollida per les cambres legislatives, una tercera part escollida per l'altra magistratura del poder judicial, i una darrera tercera part nomenada directament per la presidència de la República.

Així doncs, tot i que a Equador i a Bolívia s'ha optat per nous sistemes, que Veneçuela -tot i també tenir una carta inspirada en el nou constitucionalisme- no ha seguit, el seu sistema d'elecció

⁸⁴⁹ És el cas per exemple de Colòmbia (Article 239 de la *Constitución Política de Colombia* de 2016), Brasil (Article 84.14 de la *Constitución Política de la República Federativa del Brasil* de 1988) o Perú (Article 201 de la *Constitución Política del Perú* de 1993).

⁸⁵⁰ Ens referim per exemple al sistema d'elecció utilitzat a Equador (Article 434 de la *Constitución de la República de Ecuador* de 2008) o a Bolívia (Article 198 de la *Constitución Política del Estado de Bolivia* de 2009).

⁸⁵¹ Article 159 de la *Constitución Española* de 1978.

⁸⁵² Article 135 de la *Costituzione della Repubblica Italiana* de 1948.

planteja majors fortaleeses que els sistemes d'elecció d'alguns estats de tradició constitucionalista liberal.

4.3.5.- La politització de les estructures del poder popular

El doctor en ciències polítiques de la Whitehead School of Diplomacy de la Seton Hall University, Benjamín Goldfrank, ha publicat un article⁸⁵³, en el qual desenvolupa una radiografia dels principals estudiosos sobre els òrgans del poder popular i l'Estat Comunal, agrupant-los segons l'orientació del seu anàlisi i identificant aquells principals temes de debat.

Segons aquest doctor nord-americà, les tesis de les acadèmiques que han estudiat aquest moviment d'autoorganització popular es poden dividir en dos grans blocs: el primer, que considera que els Consells Comunals són un instrument partidista del partit polític que ostenta el govern per retenir o aconseguir major suport electoral, i que a més, van en contra dels principis de la democràcia representativa i usurpen competències als poders públics locals i estatals.

Entre aquestes, destaquen Christi Rangel Guerrero, doctora en ciències econòmiques i empresarials de la Univeristat de Los Andes; Eduviges Morales Villalobos, doctora en dret de l'Instituto de Estudios Políticos y Derecho Público de la Universitat del Zulia; Damarys Canache, doctora en ciències polítiques a la Universitat d'Illinois (Estats Units d'Amèrica); Alberto Lovera, sociòleg de la Universidad Central de Venezuela; María Pilar García-Guadilla, sociòloga de la Universitat Simón Bolívar; Mercedes Ferrer Arroyo, doctora en arquitectura de la Universitat del

⁸⁵³ Goldfrank, B., "Los Consejos Comunales ¿Avance o retroceso para la democracia venezolana?", a *Íconos. Revista de Ciencias Sociales*, núm. 39, Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales, Quito, 2011.

Zulia; i María del Carmen Vázquez Vera, sociòloga i doctora en ciències socials a la Universitat del Zulia.

El segon bloc, el conformen aquelles acadèmiques que consideren que el poder comunal representa un instrument per aprofundir en la democràcia. Tanmateix, dins d'aquest bloc, també hi ha una divisió entre aquelles que consideren que a causa de les manques en el disseny institucional i les dinàmiques de funcionament dels òrgans del poder comunal, el compliment d'aquest objectiu d'aprofundiment democràtic no és possible: destaquen Margarita López Maya, doctora en ciències socials a la Universitat Central de Venezuela; i David Smilde, doctor en filosofia a la Universitat de Tulane (Estats Units d'Amèrica).

I, aquelles, que consideren que tot i alguns errors en l'arquitectura institucional en els òrgans del poder comunal, és possible la seva contribució d'aprofundiment democràtic en les institucions del poder veneçolà. Entre aquestes, destaquen: Benito Díaz Díaz, doctor en socioeconomía a la Universitat de Los Andes; Steve Ellner, doctor en història a la Universitat de Oriente; Mirtha López Valladares, doctora en ciències socials de la Universitat del Zulia; Clara Irazábal, doctora en arquitectura de la Universitat de Columbia (Estats Units d'Amèrica); John Foley, doctor en estudis urbans a la Universitat Central de Venezuela; i Jesús E. Machado, sociòleg a la Universitat Central de Venezuela.

Amb tot, i com explicitàvem anteriorment, tots aquests no es basen en estudis de camp, sinó simplement en marcs teòrics, anàlisi jurídic de les lleis del poder popular impulsades pel govern (com hem fet en els anteriors punts), retalls de premsa i declaracions de polítics, el que no permet un estudi profund –ni objectiu o independent– de caràcter qualitatiu sobre l'experiència dels consells comunals, sinó merament un debat ideològic o de caràcter abstracte.

Precisament, per aquest motiu i per intentar aproximar-nos a aquest anàlisi qualitatiu, farem servir les dues edicions de l'Estudio sobre Consejos Comunales dirigits per Machado i impulsats

per la Fundación Centro Gumilla⁸⁵⁴, un centre d'investigació finançat per l'ordre religiosa dels jesuïtes.

Aquests dos estudis publicats respectivament l'any 2008 i 2009, parteixen d'una enquesta realitzada a la ciutadania (una mostra de 1.200 persones repartides en vuit estats veneçolans el primer i una mostra de 1.000 persones repartides en sis estats el segon) que són actualment encara, els estudis de camp més ambiciosos realitzats al respecte, des d'un punt de vista acadèmic.

Tanmateix, és obvi que ja han passat força anys des d'aquest darrer estudi i la realitat socioeconòmica veneçolana ha canviat molt, però sí que almenys ens permet, obtenir un seguit d'ítems que ens permeten intentar donar resposta a alguns dels punts centrals en el debat sobre l'existència i dinàmica del poder comunal. I, malauradament des de llavors, no s'ha fet cap més estudi amb el mateix enfoc i sistematització.

Un dels primers arguments que esgrimeixen els acadèmics que rebutgen els consells comunals, és que contràriament al seu objectiu, no són impulsats des de la població, sinó una imposició del govern central. Negant així, l'arrel popular i el component d'autoorganització de la ciutadania que diuen representar aquests.

Sobre aquesta qüestió, en l'estudi realitzat l'any 2008 per la Fundació Gumilla es preguntava a les 1200 persones enquestades quin era l'origen del Consell Comunal del poble o barri on residien. El 72% va afirmar que la iniciativa havia estat de la pròpia comunitat de forma col·lectiva i un 13% a iniciativa d'una persona a títol individual del barri o poble. Només un 7% van dir que la iniciativa de crear el consell comunal havia estat per part del govern de la República, del govern estatal, de l'alcaldia o de la parròquia (barri) que són els poders públics veneçolans⁸⁵⁵.

És més, la majoria d'acadèmics que rebutgen el model de consells comunals, consideren que els consells comunals són un instrument del partit al govern de la República, amb l'objectiu de reduir competències als governs estatals i municipals que ostenten els partits de l'oposició.

⁸⁵⁴ Pàgina web oficial de la Fundació: <http://www.gumilla.org/>

⁸⁵⁵ Machado M., J. E., *Estudio de los Consejos Comunales en Venezuela*, Fundación Centro Gumilla, Caracas, 2008, pàg. 22.

Segons la Fundació Centro Gumilla, el 67% de les persones enquestades en algun moment ha participat en alguna reunió d'un consell comunal, mentre que un 33% no hi ha assistit mai. Però, d'entre totes les persones que mai han participat en cap reunió del consell comunal, només un 3% no ho han fet perquè consideren que els consells comunals són “*puro chavismo*”. I, la gran majoria no ho han fet per problemes en compatibilitzar-ho en l'horari laboral, per manca d'informació de les convocatòries o per manca d'interès personal amb la comunitat⁸⁵⁶.

I, encara podríem afegir que segons l'enquesta, un 45% de les persones enquestades, consideren que els consells comunals han de dependre del govern de la República, davant d'un 30% que creuen que han de dependre de l'alcaldia i un 15% de la governació estatal. I, a més, remarquen que “*contrariamente a lo que se podría pensar a primera vista al ver estos resultados es que los chavistas tengan un peso mayor en la respuesta a esta pregunta. Los autoidentificados como opositores fueron los que más se pronunciaron por esta opción al decantarse por ellas 2 puntos porcentuales por encima del porcentaje general, es decir 47%*”⁸⁵⁷.

No sols això, sinó que la majoria d'acadèmics reacis als consells comunals, consideren que aquestes estructures del poder popular permeten generar una transferència directa de poder, des de l'esfera del govern de la República al barri o poble, que deteriora l'arquitectura institucional que defineix la Constitució i genera clientelisme a les zones partidàries del govern.

Segons aquesta teoria, la població hauria de ser reàcia a que el govern de la República anés transferint competències als consells comunals, en tant en quant, això representaria d'usurpar-les a les alcaldies. I, seguint aquesta lògica, la qualitat dels serveis que percebria la ciutadania no seria la mateixa que percebent-la per part dels consells comunals, ja que a diferència del poder pública, no es disposa de la mateixa estructura de persones tècniques ni de recursos humans.

Tanmateix, segons la Fundación Gumilla, el 61% de les 1000 persones enquestades l'any 2009, eren partidàries que el govern de la República continués transferint poders als consells

⁸⁵⁶ Machado M., J. E., *Estudio cuantitativo de opinión sobre los Consejos Comunales*, Fundación Centro Gumilla, Caracas, 2009, pàg. 48.

⁸⁵⁷ *Ibid*, pàg. 65.

comunals, tot i que això anés en detriment de les competències de les alcaldies. I, el més sorprenent, és que d'aquelles persones que prèviament havien dit que la gestió dels consells comunals era “malo” o “pésimo” majoritàriament també hi estaven a favor⁸⁵⁸.

Aquestes dades són força rellevants, ja que, fins i tot aquelles persones que no estan d'acord en com estan gestionant les seves competències els consells comunals, prefereixen que ho facin directament els consells comunals, que no pas les alcaldies. El que diu molt, de les gestió del poder públic a nivell municipal.

En concret, de fins a 17 competències que segons la Constitució l'Estat podria transferir als consells comunals, les 1000 persones enquestades preferien majoritàriament que fins a 11 d'aquestes competències fossin traslladades als consells comunals i arravatades a les alcaldies. Per ordre de major consens a menor, hi trobem: activitats i instal·lacions culturals, esportives i d'ocupació del temps lliure (74% a favor); protecció del medi ambient i cooperació amb el sanejament ambiental (65%); elaborar i aprovar els plans de desenvolupament urbà local (63%); Promoció i foment d'habitatges, parcs, jardins, places, platges, balnearis i altres llocs recreatius i esportius (62%); organitzar i promoure fires i festivitats municipals i promoure el desenvolupament d'activitats per a impulsar el turisme local (60%); proveïments, escorxadors i mercats i, en general, la creació de serveis que facilitin el mercat i aprovisionament dels productes de primera necessitat (57%); neteja de la via pública i recollida de residus (53%); servei de transport urbà de passatgers (52%); espectacles públics i publicitat comercial amb finalitats municipals (52%); aqüeductes, clavegueram, drenatge i tractament d'aigües residuals (50% front el 46%); i asfaltat de la via pública (49% front el 47%)⁸⁵⁹. Precisament, aquestes són les principals funcions que van començar-se a desenvolupar abans a les comunitats a través dels òrgans de poder popular, com hem vist anteriorment.

⁸⁵⁸ *Íbid*, pàg. 21.

⁸⁵⁹ *Íbid*, pàg. 24.

I, per valorar la significació d'aquestes dades, encara hem de tenir també en compte que entre les 1000 persones enquestades, un 44% considerava que la gestió dels consells comunals era excel·lent (5%) o bona (39%), mentre que el 43% considerava que era dolenta (24%) o pèssima (19%). Tenint en compte que *“los que se autodefinen como chavistas tienden a evaluar positivamente a los CC, aclarando sin embargo, que una porción de las evaluaciones negativas proviene de este sector. Mientras, los que se identifican con la tendencia opositora hacen la mayoría de menciones negativas respecto a los CC”*⁸⁶⁰.

4.3.6.- La ineficiència d'uns òrgans antidemocràtics

Seguint en la línia d'aquesta darrera observació de l'estudi, analitzem ara quines consideren que són les causes per part de les enquestades, del mal funcionament dels consells comunals. Però, només, d'aquelles persones que han considerat prèviament que els consells comunals no funcionaven bé.

L'any 2008, el 34% de les persones enquestades culpaven a problemes interns de l'organització dels consells comunals el mal funcionament: problemes entre membres del consell (9%), falta de capacitat de les persones que el conformen (6%), falta de responsabilitat d'aquestes (9%), falta d'organització i planificació (9%) i diferències polítiques entre els membres de la comunitat (1%). Per altra banda, un 24% consideraven que era culpa de causes externes: manca de recursos per part del govern (16%), falta de recolzament tècnic del govern (7%) i burocràcia (1%). I, per últim, el 18% creien que era culpa de la manca d'implicació de la comunitat en el Consell Comunal⁸⁶¹.

L'any 2009 l'enquesta estava formulada amb una altra pregunta i no se poden comparar mecànicament els resultats, però el 44% consideraven que els consells comunals no servien per a

⁸⁶⁰ *Íbid*, pàg. 15.

⁸⁶¹ Machado M., J. E., *Estudio de los Consejos Comunales*, op. cit., pàg. 46.

res o que no funcionaven segons els objectius marcats; el 13% considerava que no resolien els problemes de la comunitat; el 12% consideraven que actuaven de forma aïllada sense preguntar a la comunitat quins projectes calia tirar endavant; el 8% considerava que dins dels consells comunals hi havia baralles i divisions internes; el 6% considerava que hi havia corrupció; i el 5% que deixaven els projectes a mitges o mal acabats⁸⁶².

Aquestes xifres són rellevants, si tenim en compte que un dels principals arguments dels acadèmics que rebutgen el model dels consells comunals, consideren que aquests òrgans fomenten el clientelisme i que són font de corrupció. Però, com veiem en les dades, només el 6% de les persones enquestades que no valoren positivament els consells comunals plantegen la corrupció com un dels problemes. I, aquesta xifra encara pren més relleu, quan les enquestes generals que fan les empreses que es dediquen a fer enquestes o els mitjans de comunicació destaquen que la corrupció és un dels problemes fonamentals de la República en termes generals.

Una altra qüestió interessant que posa al descobert l'enquesta és que el 71% de les persones enquestades culpen a les seves portaveus del mal funcionament del consell comunal, mentre que només el 16% considera que és un problema del conjunt de la comunitat, un 8% del bloqueig per part de l'alcaldia i un 4% del govern estatal⁸⁶³.

Però, aquesta xifra contrasta en el fet que en l'enquesta del 2008, el 73% de les persones enquestades van afirmar que els projectes impulsats pels consells comunals comptaven amb l'aval explícit de la comunitat⁸⁶⁴. Una xifra, que l'any 2009 era d'un 71%⁸⁶⁵. Així com que les relacions entre els consells comunals i la comunitat eren positives segons un 71% de les persones enquestades⁸⁶⁶.

⁸⁶² Machado M., J. E., *Estudio cuantitativo, op. cit.*, pàg. 16.

⁸⁶³ *Ibid*, pàg. 18.

⁸⁶⁴ Machado M., J. E., *Estudio de los Consejos Comunales, op. cit.*, pàg. 39.

⁸⁶⁵ Machado M., J. E., *Estudio cuantitativo, op. cit.*, pàg. 29.

⁸⁶⁶ Machado M., J. E., *Estudio de los Consejos Comunales, op. cit.*, pàg. 20.

Aquesta contradicció és pot interpretar “*en que las personas vean al CC como una instancia ajena, y que cada persona que habita en ese mismo espacio social asuma que no tiene responsabilidad en el buen o el mal funcionamiento de esa forma-organizativa comunitaria. Revela la falta de compromiso personal y una propensión a descargar todo el peso de las responsabilidades en los otros. Siendo esto así, para los voceros resulta una carga mayor y altamente desgastante. En esto la cultura política de la representación y la delegación aflora mostrando fundamentalmente sus limitaciones y desviaciones*”⁸⁶⁷.

Ja per acabar en les dades que ens aporten aquests dos estudis, cal afrontar un altre punt central del discurs d'aquells acadèmics que rebutgen la construcció del poder comunal. És aquell plantejament que diu que els consells comunals són uns òrgans antidemocràtics, ja que tant sols hi participen persones partidàries del govern, mentre que les de l'oposició en són excloses.

Al respecte, cal destacar que segons les 1.200 persones enquestades l'any 2008 per la Fundación Centro Gumillo, el 80% dels consells comunals estaven conformats per persones partidàries i refractàries del govern, independentment de la seva correlació de forces, mentre que un 18% només estaven formats per una d'ambdues parts, i majoritàriament, partidaris del govern.

D'aquest 18% d'enquestades que deien que als consells comunals no s'hi admetien persones d'ambdues postures polítiques, el 70% d'aquests consells comunals admetien en els seus estatuts (aprovats en assemblea per la comunitat) que hi pogués haver persones independentment del seu posicionament respecte l'actuació o la ideologia del govern. Malauradament, l'enquesta no entra en major profunditat si aquesta negativa era causada simplement per divergència ideològica, per problemes de convivència, per imposició de la comunitat o externa, etc.⁸⁶⁸

Després de veure totes aquestes dades, i insistint de nou de l'antiguitat d'aquests estudis, veiem clarament com les tesis centrals d'aquells acadèmics que rebutgen l'existència dels òrgans

⁸⁶⁷ Machado M., J. E., *Estudio cuantitativo*, op. cit., pàg. 18.

⁸⁶⁸ Machado M., J. E., *Estudio de los Consejos Comunales*, op. cit., pàg. 27.

del poder comunal careixen de base empírica, o almenys, els únics estudis que hi ha al respecte ho refuten frontalment.

Òbviament, i com el propi estudi de 2008 i 2009 revela, això no obvia que aquests consells comunals arrosseguen múltiples problemàtiques, tant a nivell intern com extern. Però això, i a mode de conclusió d'aquest apartat, és interessant d'analitzar un document molt més recent, que sintetitza les conclusions de la 1a sesión del Consejo Presidencial de Gobierno Popular con las Comunas, que es va realitzar el passat 19 de juliol de 2014 a Barquisimeto (Lara), i que va comptar amb l'assistència del propi president de la República, Nicolás Maduro.

La importància d'aquesta trobada és doble. En primer lloc, perquè les persones que participaren en aquesta trobada eren portaveus i persones implicades en les organitzacions del poder comunal. I, en segon lloc, perquè l'objectiu del document era posar en comú les problemàtiques en que es trobaven aquests òrgans arreu del territori, per tal de fer autocrítica i analitzar possibles alternatives per resoldre-les. És el que batejaren com a “*nudos críticos*”.

El document estructura les conclusions en 4 grans blocs: jurídic-polític, social-cultural, territorial, i econòmic i productiu.

Pel que fa al primer bloc destaquen: la falta d'articulació entre els ens governamentals del poder popular, generant multiplicitat d'interlocutors i intermediaris que obstaculitzen el desenvolupament de les tasques dels òrgans comunals; la deficiència en la formació política, ideològica i en la gestió de projectes, tant dels treballadors públics com dels integrants dels òrgans del poder comunal; la necessitat de regular lleis per evitar invasions de competències entre el poder públic i el poder comunal; la problemàtica de l'assessorament i coordinació per part dels òrgans públics vers els òrgans del poder popular; i per últim, la debilitat de l'articulació entre la direcció política del PSUV i el poder comunal.

Pel que fa a les primera problemàtiques detectades pels propis membres del poder comunal, és evident que la causa d'aquests és les deficiències en l'arquitectura institucional del poder comunal que s'ha realitzat des del poder públic, i com l'evolució del poder comunal genera

conflictes amb aquest. De fet, com hem vist en el capítol anterior, el poder públic s'ha vist en l'obligació d'anar empenent nova legislació per tal d'anar articulant progressivament el poder comunal, a mesura que aquest anava prenent forma.

Però, per acabar aquest primer bloc, cal posar l'accent en la darrera problemàtica detectada. La crítica dels representants del poder comunal de la manca d'articulació entre la direcció política del PSUV i el poder comunal.

Aquesta reflexió, posa en entredit, el que hem explicat fins ara en la relació entre els consells comunals i el partit del govern. I, mostra, com amb la polarització del conflicte polític en els darrers anys, cada cop hi hagut una major articulació partidista dels òrgans del poder comunal. I, especialment, com aquesta crítica de manca d'articulació del partit no parteix del propi partit, sinó dels propis representants del poder comunal.

El III Congrés del PSUV realitzat l'any 2010 va establir, en el seu article 21, la necessitat d'intervenir en el foment del poder comunal⁸⁶⁹. Tanmateix, això no avala la teoria dels acadèmics crítics amb els consells comunals sobre la relació directe entre el partit del govern i els òrgans del poder comunal, ja que, també membres dels partits de l'oposició participen en aquests òrgans. Per tant, i en tot cas, aquestes teories es podrien avalar si es demostrés objectivament –cosa que no ha succeït fins al moment– que des del govern de la República hi hagués una política de privilegiar els consells comunals o comunes on l'hegemonia política correspon al PSUV o qualsevol altre partit de la coalició del Gran Polo Patriótico, en detriment dels qui resten sota l'hegemonia dels partits que conformen la Mesa de la Unidad Democrática.

Pel que fa al segon bloc, l'eix social i cultural, els representants del poder comunal detecten les següents problemàtiques: absència d'espais de coordinació entre les instàncies municipals i estatals de coordinació de les *misiones* i les instàncies del govern comunal; falta de seguiment del desenvolupament de les polítiques del govern de la República a les comunes; la presència

⁸⁶⁹ Document en línia a: <http://www.psuv.org.ve/wp-content/uploads/2014/04/Libro-Rojo.pdf> (darrera consulta 13 d'agost de 2018).

permanent dels continguts violents i discriminatoris contra les dones i minories socials als mitjans de comunicació; i la persistència de la contaminació i depredació del medi ambient amb la gestió de residus sòlids, aigües residuals i productes tòxics agrícoles.

Un cop més, veiem respecte les dues primeres problemàtiques d'aquest segon bloc, la dificultat d'articular i coordinar la megaestructura institucional que ha generat la construcció del poder comunal des de les instàncies del poder públic, com ja hem vist en el capítol anterior, com aquest darrer ha anat legislant i regulant a mesura que el poder comunal anava desenvolupant-se arreu del territori.

Però, en aquest sentit, destaquen el tercer bloc i el quart bloc del document, ja que precisament en l'eix territorial i econòmic-productiu, en lloc de plantejar problemàtiques, els representants del poder comunal promouen propostes per resoldre-les. Dins d'aquestes, hi podem trobar l'impuls de la *Ley de Territorio Comunal* per delimitar espacialment l'abast dels òrgans del poder comunal⁸⁷⁰; la reforma de la *Ley de Tierra* per reconèixer la propietat comunal⁸⁷¹; la participació del poder comunal al Consejo de Planificación Nacional⁸⁷²; el disseny d'un pla d'industrialització de les activitats productes de les comunes⁸⁷³; la creació de la Universitat de Comuneros y Comuneras per millorar la formació de les persones membres dels òrgans del poder comunal⁸⁷⁴; la creació del Banc de la Comuna per finançar les activitats productes del poder

⁸⁷⁰ A tal efecte, Fedecomunal ha impulsat el programa "Cartografia comunal" per tal que els propis òrgans del poder comunal delimiten geogràficament la seva comunitat. Podeu consultar el mapa a: <http://www.fundacomunal.gob.ve/cartografia> (darrera consulta 13 d'agost de 2018).

⁸⁷¹ Aquesta problemàtica queda resolta a nivell legislatiu amb les reformes de les lleis que hem vist en el capítol anterior sobre els consells comunals i les comunes.

⁸⁷² Integració que es va afrontar amb la creació del Sistema Nacional de Planificación.

⁸⁷³ Aquesta mesura la va introduir el govern al Plan de la Patria 2013-2019 com a política a desenvolupar dins del programa de govern. Es pot consultar en línia a: <http://gobiernoenlinea.gob.ve/home/archivos/PLAN-DE-LA-PATRIA-2013-2019.pdf> (darrera consulta 13 d'agost de 2018).

⁸⁷⁴ El govern va optar per desenvolupar aquesta funció des de la pròpia xarxa universitària pública.

comunal⁸⁷⁵; o la creació d'Ecopatria Comunal per avançar cap a la reconversió del model agrícola industrial a l'ecològic a les comunes⁸⁷⁶.

Com veiem doncs, les propostes del poder comunal no queden en un calaix ministerial, sinó que tot i no haver-hi un òrgan del poder comunal que pugui desenvolupar propostes vinculants front al poder públic, la recepció per part d'aquest de les propostes és positiva. Una altra qüestió, ja és l'èxit de la implementació d'aquestes propostes o si el disseny final d'aquestes s'ajusta a la petició del poder popular.

Amb tot, i tot i les mancances d'estudis sistemàtics i objectius que puguin ampliar coneixements sobre les experiències dels òrgans del poder comunal i popular, sí que almenys es disposen de dades que invaliden les tesis dels acadèmics reacis a aquestes estructures del poder popular, i que mostren com tot i les seves limitacions i problemàtiques en la seva implementació, l'experiència del poder comunal veneçolà esdevé un exemple pioner a nivell mundial, pel que fa a la democratització del poder i a l'autoorganització popular: el que constitucionalment ha quedat reconegut com a “*democracia participativa y protagónica*”.

⁸⁷⁵ Ja hem tractat aquest tema en el capítol anterior, en referència a la *Ley Orgánica de Comunas*.

⁸⁷⁶ L'any 2014 es va crear l'empresa Ecopatria Comunal que en els darrers anys ha anat expandint-se a nivell territorial.

Conclusió

En el tercer capítol d'aquest treball hem vist els fonaments filosòfics i polítics del nou constitucionalisme llatinoamericà, el qual planteja un interès especial en tres aspectes:

En primer lloc, perquè presenta una nova corrent dins del constitucionalisme que pretén resoldre problemes estructurals de l'Estat liberal des del punt de vista de la sobirania dels estats-nació; del reconeixement, garantia i protecció dels drets socials, i especialment els de tercera generació; i des del punt de vista de la participació ciutadana, plantejant així una nova vinculació dels individus amb l'Estat.

Com hem vist en la primer part del treball, aquestes tres qüestions són les principals febleses del model democràtic de l'Estat liberal, els quals s'han anat agreujant especialment, després de la crisi del model de l'Estat del Benestar i la implantació del neoliberalisme. Així doncs, el nou constitucionalisme llatinoamericà aporta propostes a un debat sobre possibles alternatives al model democràtic de l'Estat liberal, que poden perfectament aplicar-se als estats centrals del sistema-món.

Per altra banda, i en la línia de l'anterior punt, si el nou constitucionalisme llatinoamericà aporta idees al debat sobre el model democràtic de l'Estat liberal als estats centrals del sistema-món, òbviament, també plantegen l'obertura d'un debat en l'àmbit regional llatinoamericà, especialment perquè les contradiccions entre model socioeconòmic i legitimitat democràtic són molt més profundes que als estats centrals.

Alhora, el major abast i profunditat de les conseqüències de la implementació del model neoliberal en les repúbliques llatinoamericanes fan aflorar encara més aquests debats. Però, també especialment, perquè com hem vist en el capítol segon del treball, la conformació de les repúbliques d'Amèrica Llatina com a procés històric, presenta unes característiques comunes, que han esdevingut problemes estructurals per al desenvolupament d'aquests estats-nació en el marc del sistema-món.

Ens referim, a la dependència dels estats-nació a les potències del sistema-món, a la vulneració sistemàtica dels drets civils, polítics i socials, o a l'exclusió de la gran majoria de la població de les institucions públiques, o fins i tot, de l'exclusió de part de la ciutadania (les poblacions indígenes per exemple) de la seva pròpia condició de ciutadà i ciutadanà, com a subjecte polític amb uns drets i deures.

I, per últim, la formulació del nou constitucionalisme llatinoamericà, inspirant-se amb els principis teòrics en construcció del socialisme del segle XXI, esdevenen un exemple únic a nivell mundial d'una nova estratègia de transició i transformació de l'Estat liberal cap un model de relacions de producció basades en el socialisme. I, per tant, representen el primer intent històric d'implementar un procés de transició que intenti resoldre el fracàs de les experiències del socialisme realment existent.

Pel que fa al quart capítol del treball, en el qual ens hem centrat en la participació –deixant de banda els altres dos pilars mestres del nou constitucionalisme llatinoamericà-, i concretament ens hem centrat en l'experiència veneçolana, hem vist com el desenvolupament de la legislació de foment de la participació ha esdevingut un instrument imprescindible per poder avançar en les altres dues línies estratègiques, és a dir, l'assumpció d'un paper protagonista per part de la ciutadania, és la que ha facilitat que l'acció del govern hagi pogut avançar en la protecció i garantia dels drets socials i en la recuperació de la sobirania vers les potències estrangeres.

A més, hem vist com el procés d'aprofundiment democràtic veneçolà és únic a nivell mundial. Fins i tot a Equador i a Bolívia, on també s'han endegat processos constituents inspirats en el nou constitucionalisme llatinoamericà, el grau de construcció de les estructures de poder popular no s'ha desenvolupat en un nivell comparable al veneçolà. Però, també hem vist, com una de les causes d'aquest major aprofundiment en aquestes polítiques ha estat el grau de polarització i conflictivitat política veneçolana i les diferents etapes de confrontació entre el govern i l'oposició.

Així doncs, l'autoorganització de la ciutadania ha estat un element cabdal per al manteniment del govern de la República i per a legitimar l'acció política d'aquest, mentre que el

govern ha anat evolucionant ideològicament en les seves polítiques –el cas paradigmàtic és l'adopció del socialisme del segle XXI l'any 2005 com a ideologia rectora de les polítiques del govern- aplicant un programa de transmissió progressiva del poder públic cap a l'esfera social.

Un transvàs de poder, que hem de recordar de nou, no és només des de l'esfera pública a la social, sinó també de l'esfera privada cap a la social a través de l'acció de les institucions públiques, generant així l'embrió de l'Estat comunal, com a estructura de poder paral·lel a l'Estat, d'unes noves relacions de producció que superin els antagonismes de classe.

En aquest darrer capítol hem vist com s'ha desenvolupat tota aquesta legislació en el marc de la Constitució de 1999. Tanmateix, també hem vist com determinats juristes consideren que el desenvolupament del poder popular –i especialment la construcció de l'Estat comunal- vulneren l'ordenament jurídic i qüestionen l'ordenament democràtic.

Tot i la façana d'aquesta debat, que amaga més aviat plantejament de discrepància política, hem vist com tot aquest procés no sols s'ha fet segons el que preveu l'article 62 i 70 de la Constitució, sinó respectant el model jurídic i polític característic de l'Estat liberal.

TERCERA PART:

L'experiència veneçolana com a alternativa a la crisi de legitimitat neoliberal

Introducció

En l'anterior capítol hem vist clarament com el procés constituent veneçolà s'inscriu dins la nova corrent del nou constitucionalisme llatinoamericà, i com el seu cas concret, s'erigeix com un dels més innovadors en matèria de participació ciutadana en la presa de decisions públiques a nivell mundial.

Un procés que ha servit per enterrar definitivament el "*puntofijismo*" i iniciar una nova etapa històrica, tot i que també aquesta arranca amb una forta polarització política i una forta conflictivitat que posen de manifest fortes mancances estructurals que encara s'arrossegueu de l'etapa anterior, i importants deficiències en la política del govern, les quals han estat també fomentades per una política més que agressiva de l'oposició governamental.

Per acabar aquest treball, analitzarem com l'experiència veneçolana -i del nou constitucionalisme llatinoamericà en general-, aporten experiències que poden ajudar a resoldre la situació actual de crisi de legitimitat democràtica que viu la Unió Europea.

Tot i el marcat caràcter ideològic del projecte polític veneçolà, el seu exemple –i el de la resta d'estats de la regió que han iniciat processos de transformació política similars- aporten reflexions i propostes que poden ser assumibles per les diferents forces polítiques d'arreu del continent, així com sobretot, per la societat civil que és objecte de les conseqüències de l'accentuació i aprofundiment de les polítiques neoliberals en la zona comunitària, i que en els darrers anys, ha protagonitzat diferents exemples de rebuig a aquestes.

Fins al moment, aquesta crisi de legitimitat democràtica del model polític, econòmic i social de la Unió Europea, ha generat malestar entre les classes populars, però aquestes no han estat capaces d'emprendre la construcció d'alternatives.

És per això, que en les properes pàgines analitzarem com l'experiència del “nou constitucionalisme llatinoamericà” –i especialment el veneçolà- aporta idees i reflexions que poden ajudar a afrontar aquest procés de debat polític i, especialment, planteja debats sobre l'abast social, polític, econòmic i democràtic que hauria de tenir aquest procés, per tal d'instaurar un nou “pacte social” que representés un intent de superar l'actual situació d'empobriment democràtic, que es viu arreu del continent europeu.

Capítol 5: L'experiència comunal veneçolana en una Europa en crisi

En el capítol 1.7 del present treball hem analitzat com a partir de la dècada dels 50 del segle passat els estats centrals del sistema-món vivien la seva “edat d’or”, ja no sols pel seu creixement econòmic, sinó com una etapa en que es reconeixen nous drets i l'Estat intervenia en l'economia per legitimar socialment el seu caràcter liberal. Tot i que no cal obviar, que gran part dels estats perifèrics del continent vivien en règims dictatorials.

El naixement de la Unió Europea, a posterior de la II Guerra Mundial, esdevingué un mur de contenció a l'avenç del “socialisme d'Estat” arreu del món, i amb la caiguda de la Unió Soviètica i el Mur de Berlín, esdevé un bloc de poder regional que pretén mantenir l'*status quo* d'Europa en el taulell mundial davant de la pèrdua d'hegemonia de la superpotència mundial dels Estats Units i l'aparició de nous actors potència (Capítol 1.8).

Així doncs, el projecte europeu esdevé des del seu naixement un instrument bàsic del capitalisme per garantir l'ordre econòmic mundial, el qual en funció de la conjuntura històrica, s'adapta políticament per a realitzar la seva finalitat. Una realitat històrica que ve marcada, com hem vist en el capítol 1 del present treball, per la correlació en la lluita de classes entre les diferents esferes de poder.

En aquest sentit, mentre que el naixement de la Unió Europea ve marcat per un període en que la correlació de forces es decanta cap a l'esfera del Treball, i es produeix un retrocés del Capital a causa de l'avenç del “socialisme d'estat” i la caiguda del feixisme en els estats centrals a mans de les forces d'esquerres, que implica l'impuls de l'Estat del Benestar i les polítiques keynessianes, en l'actual conjuntura històrica, en que la correlació de forces es decanta cap a l'esfera del Capital, la política econòmica i social de la Unió Europea, adopta un caràcter neoliberal que va en detriment de l'esfera del Treball, i per tant, dels drets de les classes populars, i la utilització de l'Estat per a satisfer els interessos del Capital⁸⁷⁷.

⁸⁷⁷ Per una visió panoràmica sobre el paper de la Unió Europea en l'evolució del capitalisme en les darreres

Amb la crisi capitalista dels anys 70, s'anà implementant progressivament les polítiques neoliberals com a guia de les polítiques comunitàries d'una Comunitat Econòmica Europea que s'erigia com aquest bloc de poder regional que havia de fer front a la superpotència nord-americana.

I, aquest punt d'inflexió suposà una reconquesta del poder per les classes dominants i l'inici d'una fase de retrocés social que ja no s'aturarà fins al present⁸⁷⁸, provocant un evolució exponencial de les desigualtats socials a l'interior dels Estat-nació com també entre els diferents estats dins de la regió, accentuat amb l'inici de la crisi capitalista de 2008, tal i com hem vist en el capítol 1.8.

*“La identificación ciudadanos-UE o legitimidad de la UE se ha dado durante años porque, en la coyuntura de tímido crecimiento económico, e incluso social, de la década de los noventa y de los primeros años del 2000, los ciudadanos asociaban la UE y el mercado común como la causa de la eficacia económica, lo que era visto por la mayoría de ellos como una cualidad del sistema”*⁸⁷⁹, però un cop finalitzada aquesta conjuntura, s'inaugura una nova etapa.

Una nova fase històrica que guarda un estret *“paralelismo con la experiencia histórica de la deuda externa latinoamericana en los años ochenta, en muchos planos: a) su origen en una crisis mundial; b) su estallido debido a las políticas para responder a la crisis; c) su gestión a través del ajuste fondomonetarista y todas sus implicaciones de destrucción económica, regresión social y cuentamiento de la soberanía y la democracia; y d) en cuanto a los nuevos escenarios políticos que se abren”*⁸⁸⁰.

dècades, podeu consultar Arrizabalo Montoro, X., *Capitalismo y economía mundial*, Instituto Marxista de Economía, Madrid, 2014.

⁸⁷⁸ Sobre aquest canvi de tendència històrica en les relacions entre Estat-Capital-Treball, podeu consultar Fontana, J., *El siglo de la revolución: una historia del mundo de 1914 a 2017*, Editorial Crítica, Barcelona, 2017.

⁸⁷⁹ Noguera Fernández, A., *El sujeto constituyente. Entre lo viejo y lo nuevo*. Editorial Trotta, Madrid, 2017, pàg. 154.

⁸⁸⁰ Arrizabalo Montoro, X., “El euro, caballo de Troya del FMI en Europa”, a *Argumentum*, vol. 5, núm. 2, Universidade Federal do Espírito Santo, Brasil, 2013, pàg. 9.

És des d'aquesta perspectiva, doncs, en tant en quant el nou constitucionalisme llatinoamericà és precisament una resposta a una conjuntura similar, tot i les importants diferències de context socioeconòmic i de procés històric, que es pot plantejar com un punt de referència en el debat sobre l'actual conjuntura europea de crisi de legitimació social de l'Estat, per tal de trobar un nou encaix en les friccions entre les esferes Capital-Estat-Treball.

5.1.- Les alternatives polítiques democràtiques a un model en crisis: comparativa de les propostes sorgides als Estats centrals del sistema-món amb el model comunal veneçolà

Però, tot i que la implantació del neoliberalisme, i especialment la darrera crisi capitalista de la primera dècada del segle XXI, han estat el detonant de la descomposició de l'esfera social i de l'allunyament d'aquesta amb l'esfera pública, la qual s'ha vinculat a l'esfera privada, aquest procés de desvinculació de l'esfera social amb l'Estat i la seva pròpia descomposició ja s'inicià durant l'edat daurada del capitalisme que hem vist en el capítol 1.7, precisament en una conjuntura de forta legitimació social de l'Estat en l'àrea central del sistema-món.

Així ho demostra l'obra col·lectiva, dirigida pel sociòleg i polític Robert David Putnam, que després d'analitzar diferents exemples de "democràcies consolidades", percep una tendència des de la dècada dels anys 60, caracteritzada per un descens en la participació electoral, com a conseqüència del desencís de la ciutadania amb els partits polítics i, especialment, de la desmembració de les organitzacions de masses que havien aconseguit les conquestes socials de la primera meitat de segle⁸⁸¹.

Aquest procés de desvinculació de l'esfera social dels mecanismes de legitimació de l'Estat, així com de la pròpia descomposició d'aquesta esfera que Putnam⁸⁸² anomena pèrdua de "capital

⁸⁸¹ Putnam, R., *El declive del capital social. Un estudio internacional sobre las sociedades y el sentido comunitario*, Galaxia Gutenberg/Círculo de Lectores, Barcelona, 2003.

⁸⁸² Aquesta teoria la desenvolupa a Putnam, R., *Bowling alone. The collapse and revival of american*

social” i que en termes marxistes podríem qualificar d’”alienació”, produïren al llarg de la dècada dels anys seixanta i setanta, una imatge de decadència de les societats democràtiques de l’àmbit central del sistema-món.

Una diagnosi, en la qual hi coincidiren acadèmics de tota mena de corrents, tot i la disparitat o fins i tot la contradicció en les interpretacions causals o subsegüents que es formulessin, a partir de la coincidència en la diagnosi de la realitat d’aquesta tendència⁸⁸³.

D’aquesta similitud en la percepció de la degeneració democràtica de l’Estat liberal, a partir del final del segon terç del segle XX i en l’àmbit dels estats centrals del sistema-món, en sorgiran sis projectes divergents sobre com analitzar i afrontar aquesta situació, que tenen especialment interès pel que fa al vincle entre l’esfera social i l’esfera pública: el neoliberalisme, el postmodernisme, la democràcia associativa, la democràcia econòmica, els «procomuns» i la democràcia inclusiva.

D’aquestes sis propostes, la neoliberal serà la que acabarà sent la ideologia dominant i projecte d’Estat hegemònic. Les cinc restants, apareixeran com a resposta a la consolidació del neoliberalisme com a model imperant.

Tanmateix, com veurem a continuació, aquestes propostes tot i plantejar un major vincle entre l’esfera social i pública, no tenen perquè plantejar una alternativa democratitzadora a la crisi actual de l’Estat liberal, sinó que algunes d’elles poden tendir fins i tot a justificar-la.

community, Touchstone Books, Nova York, 2000.

⁸⁸³ Dins d’aquest ampli ventall d’acadèmics i corrents hi podem trobar, a més del propi Putnam i els seus col·laboradors, des de Crozier, M., Huntington, S. P., i Watanuki, J., *The crisis of democracy*, New York University Press, Nova York, 1975, en un extrem, a Habermas, J., *Problemas de legitimación en el capitalismo tardío*, Ediciones Cátedra, Madrid, 1999, Fotopoulos, T., *The multidimensional crisis and inclusive democracy*, Gordios, Atenes, 2005, o Rosanvallon, P., *La contrademocracia. La política en la era de la desconfianza*, Ediciones Manantial, Buenos Aires, 2007, o Bobbio, N., “La crisis de la democracia y la lección de los clásicos”, a AAVV., *Crisis de la democracia*, Ariel, Barcelona, 1985, en un altre.

5.1.1. El neoliberalisme hegemònic

La primera d'aquestes posicions, la qual s'acabarà imponent, i caracteritzarà la nova etapa històrica encara vigent avui en dia, és la neoliberal. Una proposta, que com ha demostrat l'experiència històrica d'aquestes darreres tres o quatre dècades ha estat incapaç de capgirar la tendència de deslegitimació democràtica de l'Estat liberal.

Ans al contrari, encara l'ha agreujada més, tot augmentant exponencialment el procés de descomposició de l'esfera social, així com posant l'Estat al servei dels interessos del Capital, tot establint un fort vincle per tal de sobreposar-se a l'esfera social. Una qüestió que ja hem analitzat, tant el capítol 1.8 pel que fa als estats centrals del sistema-món, com en el capítol 2.8, pel que respecte a les particularitats que té aquest procés en els estats perifèrics.

Tanmateix, a causa de la deslegitimació de l'Estat produïda per les polítiques econòmiques aplicades a partir de la dècada dels anys 70, la pròpia corrent neoliberal ha desenvolupat propostes, per tal de reestablir un vincle més estret entre l'esfera pública i la social.

Durant *“el período 1960-1970, la referencia a la democracia participativa era patrimonio de los movimientos sociales que reivindicaban un nuevo reparto de los poderes. De esa manera, se trataba, pues, de aumentar el peso de los ciudadanos en detrimento del de las instituciones y los partidos. Lo que está en juego ya no será lo mismo a comienzos del siglo XXI. En efecto, los nuevos mecanismos participativos casi siempre son implementados por los propios Gobiernos. ¿Para restaurar una legitimidad desbaratada por la “crisis de representación”? En efecto, pese a que resulte difícil distinguir en la realidad qué corresponde al orden de la causa y qué al de la consecuencia”*⁸⁸⁴.

Amb la implantació del neoliberalisme a partir de la crisi de l'Estat del Benestar, i amb l'inici de la mercantilització del poder públic, *“el término governance como opuesto al de gobierno*

⁸⁸⁴ Rosanvallon, P., *La legitimidad democrática. Imparcialidad, reflexividad y proximidad*, Ediciones Paidós Ibérica, Barcelona, 2010, pàg. 276.

*jerárquico comenzó a ser utilizado, por un lado, por organizaciones internacionales – como el Banco Mundial –con un claro acento normativo, sea como modelo para una política de desarrollo exitosa (good governance) o, posteriormente, como la única forma posible para la regulación y resolución de los problemas internacionales (global governance). Por otro lado, el término governance se utilizó también en el plano nacional con un claro acento valorativo para describir las formas de participación de la sociedad civil en los procesos de regulación política y de resolución de problemas en todos los niveles del sistema político, desde el nivel local hasta el nacional”*⁸⁸⁵.

En paral·lel a la implementació del neoliberalisme, i a aquesta aliança estreta entre Capital-Estat en detriment del Treball, apareix un element discursiu que planteja la necessitat de la “*participación de la sociedad civil*” en els processos de decisió de les polítiques públiques.

Un discurs, que aparentment coincideix amb les reivindicacions de la resta de corrents analitzades per tal de crear mecanismes de participació, que representin un procés de democratització i relegitimació de les institucions de l’Estat.

Tanmateix, si ho analitzem detalladament, veurem que darrere del concepte de “governança”, “*en tanto que ejercicio del poder político de manera “interactiva” por el conjunto de la sociedad y no sólo por el gobierno, según los gobernancistas, viene a ser en realidad el conjunto de normas y procedimientos políticos y administrativos adecuados a la aplicación o implementación de los programas económicos propios de la “globalización o mundialización neoliberal” y caracterizados por la primacía del sector privado y de sus valores (competitividad, rentabilidad, productivismo y consumismo), así como por la subordinación a éstos de los sectores público y civil*”⁸⁸⁶.

⁸⁸⁵ Mayntz, R., “Governance en el Estado Moderno”, a *Revista de Reflexión y análisis político Postdata*, núm. 11, Grupo Interuniversitario Postdata, Buenos Aires, 2006.

⁸⁸⁶ Angulo Sánchez, N., “Gobernanza y desarrollo”, a *Revista de información y debate Pueblos*, núm. 28, Paz con dignidad, Madrid, 2007, pàg. 57.

I és que, com vèiem anteriorment, el concepte de governança no és aïllat de les altres definicions que incorporàvem a través d'una cita en la pàgina anterior, sinó que la proposta de “participació política de la societat civil” no és neutre, sinó que s'entén dins del conjunt del concepte més ampli de “governança”, en el que es sobreposa principalment la implantació de les polítiques empresarials en la gestió de les polítiques i les institucions públiques⁸⁸⁷.

En aquest sentit, el “*Libro blanco sobre la gobernanza*”⁸⁸⁸ i “*La gobernanza en el consenso europeo sobre la política del desarrollo. Hacia un enfoque armonizado en la Unión Europea*”⁸⁸⁹, són els dos documents centrals, a partir dels quals la Unió Europea ha introduït el concepte de “governança” en les polítiques comunitàries, i per extensió, al conjunt dels estats que en formen part.

Una lectura contextualitzada d'aquests documents, mostren com el concepte de “governança”, “*aunque se refiera a la “gobernanza democrática” o a la “buena gobernanza”, aparece histórica y conceptualmente asociado a programas económicos y políticos caracterizados por la exaltación de lo privado, en detrimento de lo público, cuya compatibilidad con la democracia y los derechos humanos, incluidos los derechos económicos, sociales y culturales, así como los medioambientales, resulta a todas luces discutible*”⁸⁹⁰.

Si bé aparentment, l'Estat cedeix poder a la “societat civil” per a fer-la corresponsable de la presa de decisions públiques, “el poder de l'estat jeràrquic no desapareix, sinó que resta a l'ombra, ordenant i complementant la regulació social. Però no només això. L'impuls de grans pactes socials per part del govern implica que, d'una banda, reconegui els actors que participen en la presa de

⁸⁸⁷ L'obra més important d'aquesta perspectiva és Kooiman, J., *Governing as governance*, Sage Publication, Londres, 2003.

⁸⁸⁸ Comissió de la Comunitat Europea, *Libro Blanco sobre la gobernanza*, a Diario Oficial C287, de 12 d'octubre de 2001.

⁸⁸⁹ Comissió de la Comunitat Europea, *La gobernanza en el consenso europeo sobre la política del desarrollo. Hacia un enfoque armonizado en la Unión Europea*, 2003 en línia a: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/ES/TXT/?uri=celex:52006DC0421> (darrera consulta 14 d'agost de 2018)

⁸⁹⁰ Angulo Sánchez, N., *op. cit.*, pàg. 58.

decisions com a portadors de l'interès general –alguns d'aquests amb un estatus molt especial-, i, de l'altra, que els atribueixi la capacitat d'influir-hi”⁸⁹¹.

Això provoca un model de participació ciutadana que “*no suele ser otra cosa que participación de los dominados en su propia dominación*”⁸⁹², i per tant, en lloc d'esdevenir un mecanisme d'aprofundiment democràtic, esdevé un mecanisme de legitimació social del control del Capital de l'esfera de l'Estat.

Seguint aquesta estratègia, l'any 2011 la Comissió Europea i el Parlament Europeu van crear el “Registre de transparència”⁸⁹³, que tot i aquest nom tant “democràtic” com el de “participació ciutadana”, esdevé el registre en el qual s'han d'inscriure tots aquells col·lectius que pretenen participar en la presa de decisions de les institucions comunitàries.

Segons dades del propi registre, el 20 de juliol de 2017 hi havia inscrits en aquest registre fins a 11.339 organitzacions. Entre aquestes, 5.609 són grups de pressió en representació d'empreses o associacions empresarials, 2.974 són Organitzacions No Governamentals, 1.318 són consultories professionals, bufets d'advocats i d'altres organitzacions similars, 847 són grups de reflexió, institucions acadèmiques o d'investigació, 541 són organitzacions que representen les institucions locals dels diferents estats i 50 tenen un caràcter religiós.

Tanmateix, uns quants mesos després de l'inici de funcionament d'aquest registre, un estudi de Direnc Kanol⁸⁹⁴ feia públic que les 50 principals empreses de la Unió Europea que influenciaven en la presa de decisions de la Unió Europea no figuraven en aquest registre, i que a més, la

⁸⁹¹ Mayordomo, E., “Desmuntar la governança”, a AAVV., *El preu de la salut. Interessos, classe i model sanitari*, Espai Fàbrica, Barcelona, 2014, pàg. 19.

⁸⁹² Delgado, M., “Lo urbano, más allá de la Ciudad”, a Lefebvre, H., *El derecho a la ciudad*, Capitán Swing, Madrid, 2017, pàg. 19.

⁸⁹³ Pàgina web oficial: <http://ec.europa.eu/transparencyregister/public/homePage.do>

⁸⁹⁴ Kanol, D., “Should the European Commission enact a mandatory lobby register?” a *Journal of Contemporary European Research*, vol. 8, núm. 4., The academic association for contemporary European Studies, Londres, 2012.

regulació d'aquest registre afavoria als “lobbys” amb majors recursos econòmic en detriment de petits grups d'interès.

Les conseqüències d'aquest model, que consoliden i refermen l'aliança entre Capital i Estat, han estat denunciades per múltiples altres organitzacions que formen part –o no– d'aquest registre, i fins i tot, l'organització Corporate Europe Observatory, publica des de 2004, una “guia de lobbys” per denunciar la influència del Capital en les polítiques comunitàries.

Al prefaci de l'edició de 2011 d'aquesta guia, es pot llegir “*esta guía muestra los actores más poderosos de la escena del lobby en la UE, los lugares y las oficinas desde donde operan, las formas de trabajo, algunas controvertidas, con las que intentan orientar ciertas decisiones en su beneficio y las consecuencias que esto tiene para los ciudadanos europeos y el resto del mundo*”⁸⁹⁵.

Tot i l'evident naturalesa de totes aquestes polítiques, el discurs polític d'aquestes institucions amb el suport intel·lectual del món universitari, ha intentat davant la crisi de deslegitimació democràtica de l'Estat neoliberal, plantejar aquestes polítiques com una voluntat del poder públic d'incloure l'esfera del Treball en la presa de decisions públiques. Fins i tot, han utilitzat el terme “democràcia participativa”.

Tanmateix, “*el campo de intervención de las nuevas instancias participativas es, finalmente, muy restringido. Concierne a la gestión de asuntos complejos y particularmente controvertidos, como se ha dicho, o a la organización de los poderes locales. No hay, por lo tanto, en absoluto, instauración de una democracia participativa en el sentido general de la expresión. A lo sumo se puede hablar de un “nuevo espíritu democrático*”⁸⁹⁶.

Darrera d'aquest discurs, com hem vist doncs, “la invisibilització de les relacions de poder aconsegueix, per tant, una funció: la d'impugnar, des del primer moment, els posicionaments crítics, ja que sota la màxima de “la participació és condició *sine qua non* per a la crítica”, els actors que

⁸⁹⁵ Corporate Europe Observatory, Bruselas. *El barrio europeo*, CEO, Brussel·les, 2011. Edició digital a: https://corporateeurope.org/sites/default/files/lobby_planet_es.pdf (darrera consulta 14 d'agost de 2018)

⁸⁹⁶ Rosanvallon, P., *La legitimidad democrática. Imparcialidad, reflexividad y proximidad*, Ediciones Paidós Ibérica, Barcelona, 2010, pàg. 277.

defensen *alter-polítics* es troben davant del dilema de restar-se del procés –i deslegitimar, per tant, les seves argumentacions- o, per contra, ser constrets a una participació en què una correlació de forces desfavorable els atorgarà, en darrera instància, una funció avaladora”⁸⁹⁷.

És a dir, el discurs “neutre” de posar en un mateix espai en “igualtat de condicions” a agents amb un poder completament diferent un de l’altre, esdevé una política que encara consolida més aquestes desigualtats de poder. I, que no sols això, sinó que a més, els qui tenen menys poder acaben legitimant els acords presos segons els interessos del que tenen més poder. En definitiva, en lloc d’utilitzar la “participació ciutadana” per apoderar la ciutadania és utilitzada per legitimar polítiques que van diametralment en contra dels seus interessos⁸⁹⁸.

Per altra banda, també ens trobem amb el discurs de la participació ciutadana en relació a la integració d’aquesta en les estructures de l’Estat, però “*en la práctica, la ideología de la participación permite obtener al menor costo la aquiescencia de personas interesadas e implicadas. Después de un simulacro que más o menos impulsar la información y la actividad social, aquellas vuelven a su tranquila pasividad y retiro. ¿No está claro ya que la participación real y activa tiene un nombre? Ese nombre es autogestión. Lo cual plantea otros problemas*”⁸⁹⁹.

5.1.2. El postmodernisme

La segona de les corrents sorgides com a resposta a la crisi democràtica de l’Estat liberal de finals del segle XX, es consolidà a mesura que es desenvolupava el projecte neoliberal, i especialment amb l’inici de la fase anomenada “globalització” al tombant de segle.

El desencaix del tradicional paper de l’Estat-nació en el conjunt d’una economia cada cop més internacionalitzada, la conseqüent pèrdua de la sobirania dels estats a mans del mercats, i els

⁸⁹⁷ Mayordomo, E., *op. cit.*, pàg. 20.

⁸⁹⁸ En aquest punt, podríem enllaçar amb les argumentacions que hem desenvolupat en el capítol del treball 1.9.

⁸⁹⁹ Lefebvre, H., *El derecho a la ciudad*, Capitán Swing, Madrid, 2017, pàg. 123.

canvis morfològics en l'esfera social porta a pensar a una corrent acadèmica puixant, que “*la idea moderna de una racionalidad global de la vida social y personal acaba por desintegrarse en una multitud de mini-racionalidades al servicio de una racionalidad global incontrolable e inexplicable. Es posible reinventar las mini-racionalidades de tal forma que dejen de ser partes de una totalidad para convertirse más bien en totalidades presentes en muchas partes*”⁹⁰⁰.

Una corrent, que es nodrirà d'acadèmics que al llarg del segle XX havien defensat postulats de la corrent marxista, però que amb el fracàs anunciat del “socialisme real”, a partir de les darreres dues dècades del segle XX consideraran que la modernitat⁹⁰¹ iniciada amb el liberalisme -i que el marxisme havia de transformar-, és un projecte inacabat, ja que ni un projecte ni altre s'han sabut imposar⁹⁰².

D'aquesta constatació del fracàs d'ambdós projectes, consideraran que la modernitat i tot allò que s'ha construït entorn a aquesta (l'Estat, la democràcia liberal, les classes socials, etc.) ja no són instruments útils per interpretar la realitat. I, en conseqüència, inauguren una nova etapa històrica anomenada la “postmodernitat”, que serà el concepte que donarà nom a aquesta corrent.

Des de diferents departaments acadèmics, diversos intel·lectuals aniran desenvolupant des de la seva corresponent branca científica, anàlisis basats en aquest paradigma, que donaran lloc a

⁹⁰⁰ De Sousa Santos, B., “La transición postmoderna. Derecho y política”, a *Doxa. Cuadernos de Filosofía del Derecho*, núm. 6, Centro de Estudios Constitucionales, Alacant, 1989, pàg. 237.

⁹⁰¹ Sobre el concepte de modernitat, podeu consultar Arendt, A., *Entre el pasado y el futuro. Ocho ejercicios sobre la reflexión política*, Editorial Austral, Barcelona, 2018.

⁹⁰² Els fonaments teòrics d'aquesta corrent són plantejats, principalment, per Habermas, J., “La modernidad, un proyecto incompleto”, a Foster, H. (coord.), *La posmodernidad*, Kairós, Barcelona, 2002 o Habermas, J., *Discurso filosófico de la modernidad*, Katz Editores, Buenos Aires, 2013 i, per altra banda, Lyotard, J. F., *La condición postmoderna*, Altaya, Barcelona, 1999, i Jameson, F., *Marxismo y forma: teorías dialécticas en la bibliografía del siglo XX*, Ediciones Akal, Madrid, 2016 i Jameson, F., *The political unconscious: Narrative as a socially symbolic act*, Cornell Univesrity Press, Nova Yord, 1981. Per una síntesi crítica sobre el naixement d'aquesta corrent, podeu consultar Anderson, P., *Los orígenes de la posmodernidad*, Ediciones Akal Madrid, 2016.

noves teories derivades i nous conceptes, com és el cas de la “societat postindustrial”⁹⁰³, la “societat de la informació”⁹⁰⁴, la “societat postmoderna”⁹⁰⁵, l’“imperi”⁹⁰⁶ o la “multitud”⁹⁰⁷, etc.

I, ahora, d’aquesta anàlisi sorgiran noves propostes polítiques que adaptant-se a aquests plantejaments, i provinents de les corrents marxistes, elaboraran noves formulacions sobre el paper de l’Estat i la democràcia, així com de la relació entre l’esfera social i l’Estat i el conflicte entre l’esfera privada i l’esfera social. Ens referim, per exemple, als “postestructuralistes”⁹⁰⁸ i als “postmarxistes”⁹⁰⁹.

⁹⁰³ Arran de la terciarització de l’economia i de l’aparició de les tecnologies de la informació als estats centrals del sistema-món, aquesta corrent considerarà que s’inaugura un nou model econòmic, en el qual la classe social deix de ser un tret característic de la societat. Des de la sociologia, destaquen les obres de Bell, D., *El final de la ideología*, Alianza Editorial, Madrid, 2015 o Touraine, A., *La sociedad post-industrial*, Ariel, Barcelona, 1969.

⁹⁰⁴ Societat en la qual l’aplicació de les noves tecnologies, provocarà una transformació de les seves estructures, així com fins i tot en les relacions socials de producció i en els propis modes de producció. El principal teòric d’aquesta corrent és Castells, M., *L’era de la informació. La societat xarxa*, Editorial Universitat Oberta de Catalunya, Barcelona, 2003.

⁹⁰⁵ Aquesta nova societat es caracteritza per la descomposició de l’esfera social i del comunitarisme i l’aparició d’una societat individualista, que ja no ve determinada per les categories socials tradicionals (com les classes socials), sinó per identitats múltiples que no permeten crear grups socials. Entre els seus principals teòrics, destaquen Lipovetsky, G., *La era del vacío: ensayos sobre el individualismo contemporáneo*, Anagrama, Barcelona, 2003, Bauman, Zygmunt, *Modernidad Líquida*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2003 o Foucault, M., *Un diálogo sobre el poder y otras conversaciones*, Alianza Editorial, Madrid, 2012.

⁹⁰⁶ Teoria que sosté que l’Estat-nació ja no és l’element central com a mecanismes de regulació del poder, sinó que aquest ha perdut terreny davant d’un nou mecanisme difús i descentralitzat anomenat “imperi”, però que ahora aquest ha sorgit amb l’ensorrament de l’imperialisme. L’obra que planteja aquesta qüestió fou Negri, T., i Hardt, M., *Imperio*, Editorial Paidós, Barcelona, 2005. Per una crítica a les tesis defensades en aquest llibre, podeu consultar Boron, A., *Imperio & Imperialismo*, El Viejo Topo, Mataró, 2004.

⁹⁰⁷ La “multitud” s’entén com una nova classe global emergent en el context de la “societat de la informació” i l’“era postindustrial”, davant d’una classe obrera industrial que ha perdut el seu paper de classe social. L’obra que desenvolupa aquesta tesi també és de Negri, T., i Hardt, M., *Multitud. Guerra y democracia en la era del imperio*, Editorial Debate, Barcelona, 2004.

⁹⁰⁸ Partint de l’anàlisi de les obres de Sigmund Freud, Marx, Nietzsche, Heidegger i, finalment Michel Foucault, les principals obres d’aquesta nova corrent són Derrida, J., *Dos ensayos. La estructura, el signo y el juego en el discurso de las ciencias humanas. El teatro de la crueldad y la clausura de la representación*, Anagrama, Barcelona, 1972, Lacan, J., *Escritos*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1975,

Una nova etapa, en la qual desapareix el concepte de “lluita de classes”, així com la categoria de “classes” en si mateix, per donar pas a unes “subjectivitats” heterogènies que conformen una “multitud”, la qual tot i mantenir el seu embat contra el “capitalisme”, com a model de dominació i de generació de desigualtats, apostaria per l’“interès comú”⁹¹⁰ del conjunt d’aquesta “multitud” per derrocar aquest sistema a través de nous mecanismes com les noves tecnologies, tot abandonant estructures com els “sindicats”, els “partits”, els “lideratges”, característics de la caduca “societat moderna”.

Fins aquí, el consens dins d’aquesta corrent per tal de descriure la conjuntura històrica actual. Tanmateix, aquesta corrent no ha estat capaç d’articular una proposta concreta i compartida de com aplicar aquest anàlisi a un programa que plantegi un nou paradigma en la relació entre l’esfera social i l’Estat, en la construcció d’una societat democràtica que vagi més enllà dels “estat-nació” característics de la “modernitat” i que defineixi la nova naturalesa del conflicte entre Capital-Treball.

Una proposta difosa, que rebutja determinades categories estructurals característiques de la “modernitat”, però que paradoxalment es fonamenta explícitament en el manteniment d’altres trets distintius “moderns” no menys substancials, per tal d’elaborar el seu diagnòstic i la seva proposta ètica i abstracte.

Barthes, R., *Ensayos críticos*, Seix y Barral, Barcelona, 1967, Lévi-Strauss, C., *Mitológicas I. Lo crudo y lo cocido*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 1982, Deleuze, G., *Derrames entre el capitalismo y la esquizofrenia*, Editorial Cactus, Buenos Aires, 2015 i Kristeva, J., *El porvenir de la revuelta*, Seix Barral, Barcelona, 2000.

⁹⁰⁹ El “postmarxisme” es desenvolupa a conseqüència de l’aparició del pensament “postestructuralista”. La principal obra que posa els fonaments d’aquesta corrent és Laclau, E. i Mouffe, C., *Hegemonía y estrategia socialista. Hacia una radicalización de la democracia*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2015. A partir d’aquestes tesis, nous acadèmics han desenvolupat aquesta corrent. Els autors i les obres més destacades, ambdós també com a deixebles de Louis Althusser, són Žižek, S., *El sublime objeto de la ideología*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2010 i Badiou, A., *De un desastre oscuro*, Amorrotu Ediciones, Madrid, 2006.

⁹¹⁰ Caldria estudiar l’existència d’un possible paral·lelisme entre el concepte d’“interès comú” defensat per Hardt i Negri als segles XX i XXI, amb el concepte de “sentit comú” utilitzat pels teòrics del liberalisme als segles XVIII i XIX.

Una de les principals síntesis del model d'Estat que planteja el "postmodernisme" ens demostra aquest caràcter difós com a projecte d'alternativa al neoliberalisme, així com la seva tendència a assimilar-se cada cop més als plantejaments neoliberals.

Ens referim a l'obra de Robert Cooper, que partint del reconeixement de la Unió Europea com a exemple de l'Estat postmodern, planteja que *"la UE posmoderna ofrece una visión del imperio cooperativo, una libertad y seguridad comunes, sin la dominación étnica y el absolutismo centralizado a los que estaban sujetos los antiguos imperios. Pero también sin la exclusividad étnica que es la marca de autenticidad del estado nación – inapropiada en una era sin fronteras e imposible de poner en práctica en regiones tales como los Balcanes. Un imperio cooperativo podría ser la estructura política doméstica que mejor se adaptase a la realidad alterada del estado posmoderno; una estructura en la que cada uno tiene su participación en el gobierno, en la que no hay un único país que domina y en la que los principios reinantes no son étnicos sino legales. Desde el centro se requerirá una forma de proceder muy sutil; la "burocracia imperial" debe estar bajo control, sujeta a la rendición de cuentas como siervo, y no amo, de la Commonwealth"*⁹¹¹.

Així doncs, a mesura que el projecte teòric del "postmodernisme" va evolucionant, cada cop tendeix més a assimilar-se al projecte neoliberal, en lloc d'intentar proposar una proposta alternativa a l'Estat liberal modern, que plantegi un aprofundiment democràtic de les seves estructures, tot apostant per un projecte a escala internacional i de caràcter geopolític que busca un major equilibri en el marc del sistema-món.

⁹¹¹ Cooper, R., "El estado posmoderno", a *Revista Académica de Relaciones Internacionales*, núm. 1., Grupo de Estudios de Relaciones Internacionales de la Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 2005, pàg. 9.

5.1.3. La democràcia associativa

Partint de la tesi de Robert David Putnam sobre el “capital social”, es desenvolupa des d’una visió liberal d’esquerres o republicana cívica⁹¹², la corrent acadèmica coneguda com a “democràcia associativa”, que va ser impulsada pels teòrics polítics David Miller⁹¹³ i Paul Hirst⁹¹⁴, i que han popularitzat Amitai Etzioni⁹¹⁵, Mark E. Warren⁹¹⁶, Benjamin Barber⁹¹⁷, i especialment, l’equip format per Joel Rogers i Joshua Cohen⁹¹⁸.

Aquesta versió liberal del “comunitarisme”⁹¹⁹, es pot caracteritzar per tres propostes concretes que intenten transformar la relació entre les tres esferes de poder: en primer lloc, el traspàs de la gestió de les polítiques socials de l’Estat cap a associacions de voluntariat, el que s’anomena “tercer sector”; en segon lloc, la descentralització del poder, tot optant pel principi

⁹¹² El “republicanisme cívic” és una teoria política desenvolupada pel politòleg i filòsof Philip Pettit, en obres com ara Pettit, P., *Republicanism: una teoría sobre la libertad y el gobierno*, Paidós Ibérica, Barcelona, 1999, que pretén relançar el republicanisme com una alternativa al conflicte entre les teories liberals i comunitaristes.

⁹¹³ Les seves obres principals són Miller, D., *Social Justice*, Oxford University Press, Nova York, 1979 i Miller, D., *Filosofía política : una breve introducción*, Alianza Editorial, Madrid, 2011.

⁹¹⁴ Les seves principals obres són Hirst, P., *Representative democracy and its limits*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990 i Hirst, P., *Associative democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

⁹¹⁵ A més de les obres ja citades en el capítol 3.4. del treball, podem afegir Etzioni, A., *Organizaciones modernas*, Unión Tipográfica Editorial Hispano Americana, Mèxic, 1975 i Etzioni, A., *Los cambios sociales*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1979. Però, on realment realitza una aportació capital en el tema que ens ocupa, és a l’obra ja citada anteriorment Etzioni, A., *La nueva regla de oro. Comunidad y moralidad en una sociedad democrática*, Ediciones Paidós Ibérica, Barcelona, 1999.

⁹¹⁶ La seva obra més coneguda és Warren, M. E., *Democracy and association*, Princeton University Press, Princeton, 2000.

⁹¹⁷ Destaquen els seus llibres Barber, B., *Pasión por la democracia*, Editorial Almuzara, Còrdova, 2006 i Barber, B., *Democracia fuerte. Política participativa para una nueva época*, Editorial Almuzara, Còrdova, 2004.

⁹¹⁸ L’obra col·lectiva dirigida per aquests dos professors de Yale, que esdevé el manual de referència per entendre els principis d’aquesta corrent, és Cohen, J. i Rogers, J., *Associations and democracy*, Verso Books, Londres, 1995. També destaquen Cohen, J. i Rogers, J., *On democracy*, Penguin Books, Middlesex, 1983 o Cohen, J., i Rogers, J., *The new inequality*, Beacon Press, Boston, 1999.

⁹¹⁹ Corrent acadèmica que ja hem analitzat de forma més extensa en el capítol 3.4. del present treball.

federatiu des de l'escala local; i, en tercer lloc, l'organització de l'economia de mercat a través de cooperatives i un sistema financer sense ànim de lucre.

La democràcia associativa també té molts elements en comú amb la proposta neoliberal de la “governança”, en tant en quant no planteja cap tipus de canvi estructural de l'Estat liberal i la seva dinàmica neoliberal, sinó simplement, proposa un canvi d'estratègia de l'Estat liberal per intentar aprofundir en la democratització de l'Estat i la seva relegitimació.

La idea central d'aquesta corrent és que l'Estat es recolzi amb les associacions per tal de prendre decisions, així com també gestionar els seus serveis, en detriment de la seva pròpia acció pública o de la seva concessió a l'esfera del Capital, ja que *“las asociaciones voluntarias que conforman la sociedad civil son vistas como el instrumento más importante para la construcción de habilidades y destrezas ciudadanas y como el lugar idóneo igualmente para incentivar en los ciudadanos el uso de estas habilidades”*⁹²⁰.

Amb aquesta estratègia, consideren que *“allí donde haya desigualdades manifestas en la representación política, la democracia asociativa recomienda promover la representación organizada de los intereses excluidos. Allí donde el particularismo de los grupos socave la soberanía popular o la deliberación democrática, recomienda que la acción de esos grupos sea más sensible a los intereses ajenos. Y allí donde las asociaciones sean más competentes que las autoridades públicas para conseguir resultados eficientes e igualitarios, o donde su participación pudiera mejorar la efectividad de los programas de gobierno, la democracia asociativa recomienda que los grupos tengan funciones de gobierno más directas y formales”*⁹²¹.

Tanmateix, els mateixos promotors d'aquesta proposta són conscients de les seves limitacions: les disjuncions entre els interessos dels membres de les associacions i els seus líders,

⁹²⁰ Vázquez García, R., “Democracia asociativa y virtudes cívicas como respuesta al privatismo liberal ciudadano”, a *Res Pública. Revista de filosofía política*, suplemento 1, Universidad de Murcia, Murcia, 2009.

⁹²¹ Cohen, J. i Rogers, J., “Asociaciones secundarias y gobierno democrático”, a *Zona abierta*, núm. 85-85, Fundación Pablo Iglesias, Madrid, 1998, pàg. 58.

amb aquestes la manca de democràcia interna dins les pròpies associacions, la sobrerepresentació de determinats grups amb major poder, la falta de control públic, i un llarg etcètera. Unes limitacions que intenten ser resoltes amb mecanismes que depenen exclusivament de la bona voluntat de les pròpies associacions i del poder públic.

Però, que al cap i a la fi, ens porten a les mateixes conclusions que la proposta de “governança” de la corrent neoliberal que hem analitzat en l’anterior subcapítol, ja que *“en definitiva, no está claro todavía, haciendo balance, cuán democrática es nuestra propuesta asociativa”*⁹²².

Més enllà de la proposta de la delegació del poder públic a les associacions de la gestió de serveis públics i definició de polítiques, que analitzarem més endavant, la proposta de la “democràcia associativa” suposa a la pràctica, que el poder públic pugui delegar en la societat civil organitzada una petita i insubstancial quota de poder, però en cap cas planteja una alternativa al model de “governança” neoliberal, sinó que el legitima.

Arribem a aquesta conclusió, en tant en quant la “democràcia associativa” no qüestiona de forma estructural l’estret vincle entre Estat i Capital que implica el neoliberalisme, sinó que el que pretén és aplicar aquesta fórmula a l’esfera social. Això és, la competència entre associacions no lucratives per a participar en la presa de decisions del poder públic. I, ahora, la competència d’aquestes amb els “lobbys” del Capital. Per tant, les conseqüències d’aquest plantejament, són exactament les mateixes que quan hem analitzat la proposta neoliberal de la “governança”.

A més, pel que fa a la potencialitat d’estructuració de la societat civil que representa aquesta proposta, més enllà de la competició entre associacions, observem com aquesta organització de la societat civil no parteix de l’autoorganització popular d’un territori concret per elaborar una diagnosi i unes propostes per a la millora del benestar d’una comunitat, com si planteja el “comunitarisme” i el “nou constitucionalisme”, sinó que parteix de l’associació d’individus a partir d’interessos sectorials.

⁹²² *Íbid*, pàg. 91.

Això implica, que no existeixi un apoderament de la ciutadania i la creació d'un contrapoder popular a l'Estat, i al seu vincle amb el Capital, sinó que es creïn unes associacions, que per molt que no tinguin ànim de lucre, acabin esdevenint organitzacions professionals o professionalitzades, que mimetitzin les dinàmiques de funcionament dels “lobbys” en el model de la “governança”, creant grans estructures organitzatives que impedeixin la participació de la ciutadania en la seva presa de decisions.

En resum, doncs, la proposta de la “democràcia associativa”, lluny de representar un instrument de democratització de l'Estat liberal, el que planteja és l'organització d'una ínfima part de la societat civil per a la defensa d'uns interessos col·lectius, però alhora parcials i exclusius, que encara agreuja més la desvinculació de l'esfera social de la pública, i amb aquesta, reforça i legitima socialment el model de “governança”, tot creant una elit de la societat civil que competeix entre sí i contra el Capital, per aconseguir concessions insubstancials per part de l'Estat.

5.1.4.- La democràcia econòmica

Precisament, l'àmbit econòmic, és l'eix principal a partir del qual es desenvolupa una altra d'aquestes corrents acadèmiques: la coneguda com a “democràcia econòmica”. Aquesta corrent també parteix del pensament marxista, i especialment a partir de l'obra posterior d'economistes com Karl Polanyi⁹²³, però també s'inspira en d'altres obres, com ara la proposta de Clifford Hugh Douglas⁹²⁴ o d'Henry George⁹²⁵.

⁹²³ A més de la ja citada Polanyi, K., *La gran transformació*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2007, també podeu consultar Polanyi, K., *Los límites del mercado: reflexiones sobre economía, antropología y democracia*, Capitán Swing, Madrid, 2017.

⁹²⁴ Entre les seves principals obres, destaquen Douglas, C. H., *Economic democracy*, Re Ink Books, Washington, 2018, Douglas, C.H., *These present discontents, and the Labour Party and social credit*, Re Ink Books, Washington, 2018, o Douglas, C. H., *The fallacy of super-production*, Re Ink Books, Washington, 2018.

⁹²⁵ El seu llibre més conegut és George, H., *Progreso y miseria. Indagación acerca de la causa de las crisis*

Aquesta corrent es consolidà a partir de la creació de l'Institut per la Democràcia Econòmica, a iniciativa de l'economista J. W. Smith⁹²⁶. Però, qui realment ha popularitzat en les darreres dècades aquestes teories, i n'ha intentat elaborar un programa coherent i alternatiu, són el matemàtic i filòsof David Schweickart⁹²⁷ i Richard C. Cook⁹²⁸.

Aquesta proposta planteja, davant del fracàs del “socialisme real”, però també del capitalisme com a generador d'igualtats, un model de societat en el qual l'economia es regeix pel lliure mercat, però en el qual les empreses estan gestionades pels propis treballadors, així com que la inversió de l'Estat ha de ser decidida democràticament. En aquest sentit, defensen que sense una democratització de l'esfera econòmica no pot existir una societat i un Estat democràtics.

El principal teòric d'aquest projecte, David Schweickart, partint dels plantejaments marxistes⁹²⁹, reconeix que en un model de relacions socials i de producció capitalista basat en la propietat privada, no hi ha marge per a la democràcia.

económicas y del aumento de la pobreza con el aumento de la riqueza. El remedio, Fomento de Cultura, Valencia, 1963, però també destaquen George, H., *The science of political economy. A reconstruction of its principles in clear and systematic form*, Robert Schalkenbach Foundation, Nova York, 1992 o George, H., *Social problems*, Robert Schalkenbach Foundation, Nova York, 1963. Al web d'aquesta fundació podeu trobar tota l'obra d'aquest autor en línia.

⁹²⁶ Les seves principals obres són Smith, J. W., *Economic democracy: a grand strategy for world peace and prosperity*, The Institute for Economic Democracy, Arizona, 2006, Smith, J. W., *Economic democracy: the political struggle of the twenty-first century*, The Institute for Economic Democracy, Arizona, 2003, o Smith, J. W., *Cooperative capitalism: a blueprint for global peace and prosperity*, The Institute for Economic Democracy, Arizona, 2005.

⁹²⁷ L'obra on recull els principis fonamentals del seu pensament és Schweickart, D., *Más allá del capitalismo*, Editorial Sal Terrae, Bilbao, 1997. També destaquen Schweickart, D., *Capitalism o worker control*, Praeger Publishers, Santa Barbara (Califòrnia), 1980, o Schweickart, D., *After capitalism. New Critical Theory*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham (Maryland), 2002.

⁹²⁸ La seva principal obra, en relació a aquesta temàtica, és Cook, R. C., *We hold these truths: the hope of monetary reform*, Tendril Press, Aurora (Colorado), 2008.

⁹²⁹ L'autor teoritza el projecte de la Democràcia Econòmica, no com una tercera via entre capitalisme i socialisme, sinó com una proposta de nou socialisme, després del fracàs del “socialisme real”, partint així de l'anàlisi marxista del mode de producció capitalista. Com no cal oblidar, també, la influència que té la teoria de la justícia de John Rawls en la motivació d'aquest projecte teòric.

Però, ahora, qüestiona el rol de l'Estat desenvolupat en les experiències del “socialisme real”. És per això que realitza una proposta de “socialisme de mercat”⁹³⁰, en el qual aquest darrer – sense la contaminació dels interessos lucratius del Capital- seria un instrument útil, per tal de regular les relacions de socials de producció.

Es tracta d'un model social, econòmic i polític, que “*a diferencia de los socialismos que hemos conocido a lo largo del siglo XX, no se apoya sobre la espalda del Estado, de los poderes públicos, sino básicamente sobre la de los ciudadanos, organizados a través de la sociedad civil. Es un socialismo que se construye a través de las cooperativas, de las empresas democráticas y del sindicalismo, que se construye a través de la banca ética y de los movimientos de consumo responsable*”⁹³¹.

Per tant, doncs, l'aposta explícita d'aquest projecte per la vinculació de l'esfera social amb l'esfera pública és clara, però no ha estat desenvolupada en cap treball de Schweickart, sinó que només en trobem referència de forma subsidiària o tangencial en algun treball.

Tanmateix, aquesta corrent es fa seu el terme “democràcia participativa”, i podríem dir que encara va més enllà d'aquest concepte, si tenim en compte per exemple que “*la democracia participativa puede ser entendida como la ampliación de los mecanismos (tradicionales) de la democracia representativa con (nuevos) mecanismos de democracia directa, con la voluntad de crear una complementariedad fructífera entre ellos. Se trata, en definitiva, de dar un papel más activo al ciudadano convertirlo más en protagonista -y no en simple espectador- de la vida política*”

⁹³⁰ Sobre aquest concepte, podeu llegir Garcia Jané, J., “La Democracia Económica: una propuesta de socialismo democrático y autogestionario de mercado”, a Comín Oliveres, A. i Gervasoni Vila, L., *Democracia económica. Hacia una alternativa al capitalismo*, Icaria Editorial, Barcelona, 2011, Ovejero Lucas, F., “Socialismo y capitalismo”, a Comín Oliveres, A. i Gervasoni Vila, L., *op. cit.*, o Seminari d'Economia Crítica “Taifa”, *Reflexionando sobre las alternativas*, Taifa, Barcelona, 2013.

⁹³¹ Proyecto Democracia Económica, “Epílogo: el socialismo de los ciudadanos”, a Comín Oliveres, A. i Gervasoni Vila, L., *op. cit.*, pàg. 532.

y de los procesos de toma de decisiones, en todas sus fases. Fases que podemos resumir en cinco: la información, la movilización, la deliberación, la decisión y el control"⁹³².

Partint d'aquesta descripció, podríem afirmar doncs, que la proposta de vincle de l'esfera social amb l'esfera pública que defensa aquesta corrent, va més enllà del concepte de "democràcia participativa", tal i com l'hem definit en anteriors capítols, i s'aproximaria més aviat al concepte de "democràcia protagonica".

Tanmateix, com ja hem comentat, la poca profunditat d'estudi sobre aquesta qüestió per part d'aquesta corrent, tot i plantejar forces similituds amb el "nou constitucionalisme" i amb el que planteja el projecte polític veneçolà de la V República, no permet anar més enllà en aquest estudi comparatiu.

En canvi, pel que fa al vincle entre l'esfera social i l'econòmica, sí que aquesta corrent ha desenvolupat amplis estudis. Com el seu propi nom indica "democràcia econòmica", aquesta corrent es centra en aquesta esfera, i és per això, que a diferència del vincle entre esfera social i pública, s'ha centrat i fonamentat en el vincle entre l'esfera social i econòmica.

Segons els principals autors d'aquesta corrent, l'experiència i participació activa de l'esfera social en l'esfera econòmica –recordant que aquest model promou l'abolició de la propietat privada i el model cooperatiu com a democratització de l'organització del treball a l'empresa- seria el que faria possible, una major democratització de l'Estat, a partir de l'assumpció major per part de l'esfera social de l'acció i control de l'esfera pública.

Segons el propi Schweickart, "*la ampliación de los procedimientos democráticos al mundo del trabajo, importante por derecho propio, tienen que ver con este punto. Se trata de un viejo argumento, pero merece la pena repetirlo: los males de la democracia se solucionan con más democracia. La gente desarrolla intereses, actitudes y experiencia democrática practicando la democracia. En la autogestión, las decisiones cruciales que habrán de tener un impacto inmediato*

⁹³² Comín Oliveres, A., "Democracia participativa y Democracia Económica: ¿es posible la plena democracia en el capitalismo?", a Comín Oliveres, A. i Gervasoni Vila, L., *op. cit.*, pàg. 507.

*(organización del trabajo y distribución de la renta, por no citar más que dos) deben ser tomadas democráticamente por los individuos afectados. Por muy imperfectamente que funcionen, las estructuras democráticas proporcionan una oportunidad de participación mucho más amplia. No parece ilógico esperar que las sensibilidades democráticas, cultivadas en el trabajo, se trasladen a la más amplia esfera de la actividad política"*⁹³³.

Més enllà de la interpretació mecànica que observem, l'argument mencionat sembla més una estratègia argumental per a justificar una limitació estructural del seu projecte teòric, que no pas una creença real en l'autoorganització de la societat civil que supliria una necessitat teòrica de desenvolupar mecanismes de participació i vinculació entre l'esfera social i pública.

Una altra limitació del projecte teòric d'aquesta corrent és que planteja "*dos posibles transiciones -una brusca y otra gradual- de una sociedad capitalista avanzada a la Democracia Económica. Haría falta ahora valorar si son posibles. El mismo Schweickart califica la primera como muy improbable. Por lo que respecte a la segunda, no le parece verosímil, ni cree que sea fácil aplicarla aun en las mejores circunstancias. El problema que tienen las dos opciones es que presuponen la existencia de un movimiento político poderoso, inteligente y realmente activo para poner en peligro a una clase dirigente dominante como la clase capitalista*"⁹³⁴.

En aquest punt és on rau, precisament, una de les contradiccions fonamentals d'aquesta proposta. Aquesta corrent ha desenvolupat extensament com hauria de ser el model econòmic a implantar (sobre el qual no hi entrarem), però en canvi, no ha dedicat cap tipus d'esforç a analitzar quina és l'estratègia política per tal de poder disposar del poder suficient com per poder-lo impulsar.

Crida l'atenció, doncs, que el propi Schweickart, en relació al govern de Chávez i el procés de transformació de la República de Veneçuela, escrigui en la presentació de la segona edició en anglès del seu llibre fonamental, que "*without successor-system theory it is difficult to make sense*

⁹³³ Schweickart, D., *Más allá del capitalismo*, op. cit., pàg. 312.

⁹³⁴ Gervasoni Vila, L., "La transición a la Democracia Económica, según Schweickart", a Comín Oliveres, A. i Gervasoni Vila, L., op. cit., pàg. 227.

of these developments. Without successor-system theory, we see the world through the lens of the dominant ideology, which tells us that capitalism is the only game in town. We are blind to the significance of new institutional experiments that may well be pointing to a world beyond capitalism”⁹³⁵.

No sols això, sinó que més enllà de no desenvolupar aquesta “*successor-system theory*”, aquesta corrent planteja una separació entre el teòric partit polític socialista que ha d’aconseguir un govern que pugui desenvolupar aquest projecte, amb la resta d’organismes socials que han de sostenir el model econòmic alternatiu que planteja: els sindicats⁹³⁶ i els grups de consum.

A més a més, com podem comprovar doncs, planteja la construcció del nou model de societat, a partir d’organitzacions socials que ja existeixen en l’actual model de relacions. Sense tenir en compte, que les noves necessitats de mobilització i participació ciutadana en aquest “mercat social” i les institucions polítiques subsegüents, necessitarien de noves estructures participatives de decisió i control del poder públic.

En resum, doncs, el projecte d’aquesta corrent per allò que fa referència al vincle entre l’Estat-Treball i el vincle entre Estat-Capital, no entra pas en contradicció amb allò que hem vist fins ara de l’experiència veneçolana. Ans al contrari, fins i tot, el projecte de la “democràcia econòmica” pot anar més enllà, en qüestions com l’abolició de la propietat privada.

Però, el que sí que queda clar és que la seva proposta pel que fa a l’assumpció del poder per part de l’esfera social, especialment el polític, no s’ha desenvolupat, per tal d’esdevenir una alternativa tangible al model neoliberal imperant, tal i com fins i tot reconeixen els seus propis promotors.

⁹³⁵ Schweickart, D., *After capitalism, op. cit.*, pàg. 9.

⁹³⁶ Aquest és un dels altres punts febles que els propis promotors d’aquesta corrent reconeixen, en tant en quant, pretenen confiar la gestió de les empreses en unes estructures que ells mateixos denuncien que no reuneixen els estàndards democràtics mínims. Un exemple d’aquesta autocrítica, la podeu trobar a López Bulla, J. L., “El sindicalismo en la democratización de la empresa”, a Comín Oliveres, A. i Gervasoni Vila, L., *op. cit.*.

Caldrà estar atents a les noves publicacions teòriques d'aquesta corrent, per veure si realment presten importància a aquestes llacunes i saben resoldre-les, o es conformen en limitar aquest projecte teòric a una aproximació a una possible alternativa global a l'Estat liberal i el mode de producció capitalista.

5.1.5.- Els “procomuns”

Un altra corrent, que també parteix de principis del “comunitarisme”, comparteix una visió sobre l'economia similar a la que planteja el projecte de la “democràcia econòmica” i, fins i tot, s'empelta de l'anàlisi polític i sociològic postmodern (sobretot pel que fa a les conseqüències de les noves tecnologies en la societat), és el conegut com a projecte dels “comuns”⁹³⁷.

La principal obra teòrica en que es fonamenta el desenvolupament d'aquest projecte teòric en construcció és la de la politòloga Elinor Ostrom⁹³⁸, i la seva Escola de Bloomington⁹³⁹. A partir dels seus plantejaments, acadèmics de diferents branques científiques, desenvoluparen aquestes teories aplicades als seus treballs científics, com és el cas d'economistes com Yochai Benkler⁹⁴⁰,

⁹³⁷ Per una anàlisi en profunditat sobre els fonaments d'aquest corrent, podeu consultar Ramis Olivos, Á., *Bienes comunes y democracia. Hermenéutica crítica de las instituciones del procomún*, Universitat de València, València, 2014.

⁹³⁸ L'obra de capçalera d'aquesta politòloga, i a partir de la qual es fonamenta el projecte dels “comuns”, és Ostrom, E., *El gobierno de los bienes comunes: la evolución de las instituciones de acción colectiva*, Fondo de Cultura Económica, Madrid, 2011. Però, també destaquen Ostrom, E., *Comprender la diversidad institucional*, KRK Ediciones, Oviedo, 2013, o Ostrom, E., *Understanding knowledge as a commons: from theory to practice*, The MIT Presse, Cambridge, 2006.

⁹³⁹ Així és com es coneix la The Workshop in Political Theory and Public Policy que va co-fundar a la Universitat d'Indiana, als Estats Units d'Amèrica. Pàgina web oficial: <https://ostromworkshop.indiana.edu/>

⁹⁴⁰ Les seves obres més influents són Benkler, Y., *La riqueza de las redes. Cómo la producción social transforma los mercados y la libertad*, Icaria Editorial, Barcelona, 2015 i Benkler, Y., *El pingüino y el leviatán. Por qué la cooperación es nuestra arma más valiosa para mejorar el bienestar de la sociedad*, Ediciones Deusto, Bilbao, 2012.

Rachel Botsman⁹⁴¹ o Esko Kilpi⁹⁴², que han desenvolupat el concepte d'“economia col·laborativa”⁹⁴³, però també especialment, científics com ara Richard Matthew Stallman⁹⁴⁴, James Boyle⁹⁴⁵, Antonio Lafuente⁹⁴⁶ i Ariel Vercelli⁹⁴⁷, o activistes com els del Commons Strategies Group⁹⁴⁸: Michel Bauwens⁹⁴⁹, Silke Helfrich i David Bollier⁹⁵⁰.

⁹⁴¹ Les seves obres més destacades són Botsman, R., *Who can you trust? How technology brought us together and why it could drive us apart*, Penguin Books, Londres, 2017, i especialment, Botsman, R., *What's mine is yours: the rise of collaborative consumption*, Harper Collins Publishers, Nova York, 2011.

⁹⁴² L'article que l'ha situat com un economista referent d'aquesta corrent és Kilpi, E., “Perspectives on new work. Exploring emerging conceptualizations”, a *Sitra Studies*, núm. 114, Sitra, Helsinki, 2016.

⁹⁴³ Més enllà de les obres citades en aquesta pàgina, podeu consultar Bulchand, J. i Melián, S., *La revolución de la economía colaborativa*, LID Editorial, Madrid, 2018, o Alonso Coto, M. i Miranda Falces, A., *La empresa colaborativa. La nueva revolución económica*, Editorial Pearson, Madrid, 2016. Com a crítica a aquesta proposta, podeu llegir Slee, T., *Lo tuyo es mío. Contra la economía colaborativa*, Editorial Taurus, Barcelona, 2016 o Scholz, T., *Cooperativismo de plataforma. Desafiando la economía colaborativa corporativa*, Editorial Dimmons, Barcelona, 2016.

⁹⁴⁴ La seva obra destaca per l'impuls de projectes com el programari lliure informàtic i l'inventor del *copyleft*. La seva única obra publicada és Stallman, R. M., *Programari lliure, societat lliure*, Free Software Foundation, Boston, 2002.

⁹⁴⁵ La seva obra destaca com a cofundador de *creative commons*. Les seves principals obres publicades són Boyle, J., *The public domain : enclosing the commons of the mind*, Yale University Press, New Haven (Connecticut), 2009, o Boyle, J., *Shamans, software ans spleens: law and construction of the information society*, Harvard University Press, Cambridge, 1997.

⁹⁴⁶ Conegut per ser el director del Media Lab Prado de Madrid, entre les seves principals obres, destaquen Lafuente, A., Alonso, A., i Rodríguez, J., *¡Todos sabios! Ciencia ciudadana y conocimiento expandido*, Editorial Cátedra, Madrid, 2013, Lafuente, A., i Alonso, A., *Ciencia expandida, naturaleza común y saber profano*, Universidad Nacional de Quilmes, Bernal (Argentina), 2011, o Lafuente, A., *El carnaval de la tecnociencia*, Gadir Editorial, Madrid, 2007.

⁹⁴⁷ Entre les seves principals obres, destaquen Vercelli, A. H., *La conquista silenciosa del ciberespacio. Creative commons y el diseño de entornos digitales como nuevo arte regulativo en internet*, Ariel Hernán Vercelli, Ciudad Autónoma de Buenos Aires, 2004, o Vercelli, A. H., *Repensando los bienes intelectuales comunes. Análisis socio-técnico sobre el proceso de co-construcción entre las regulaciones de derecho de autor y derecho de copia y las tecnologías digitales para su gestión*, Ariel Hernán Vercelli, Ciudad Autónoma de Buenos Aires, 2009.

⁹⁴⁸ La seva pàgina web oficial és: <http://commonsstrategies.org>

⁹⁴⁹ Conegut per ser un dels teòrics de les xarxes d'internet *peer-to-peer*, ha publicat diferents llibres com ara Bauwens, M. i Kostakis, V., *Vers une société des communs : Manifeste por une économie collaborative*, Charles Léopold Mayer, Paris, 2017 o Bauwens, M., *Sauver le monde. Vers une économie post-capitaliste avec le peer-to-peer*, Les liens qui libèrent Editions, París, 2015.

Com veiem, doncs, un dels pilars fonamentals d'aquest moviment és la defensa del “bé comú”, no solament com a categoria de la propietat material⁹⁵¹, per tal de garantir l'accés universal als béns necessaris per a la reproducció social, sinó també especialment en relació al coneixement, com a forma de permetre, no sols la democratització del coneixement, sinó el desenvolupament col·lectiu i col·laboratiu del coneixement i al ciència en pro de l'interès comú. Una qüestió cabdal, que com ja hem vist, comparteix amb les tesis postmodernes.

Igual com en les dos corrents que hem vist fins ara, el projecte dels “procomuns” també parteix del fracàs del capitalisme per a democratitzar l'Estat i la societat, però alhora, també del fracàs del “socialisme real”, compartint la tesi liberal que l'Estat no és prou eficient per regir i gestionar l'economia.

Aquest punt de partida, té la seva focalització amb la “tragèdia dels comuns”⁹⁵², en contraposició a la “tragèdia dels anticomuns”⁹⁵³, que planteja que l'ús privatiu dels recursos també pot tendir a la ineficiència, a més d'excloure a la societat del seu ús i gaudi.

Tanmateix, l'elaboració del seu programa, parteix del fet “*que el foco tradicional de estudio, centrado en el gobierno, entendido como un poder centralizado y soberano, gire bajo este paradigma hacia el análisis de la gobernanza, entendida como una compleja red sistémica de instituciones, que en su interacción mutua controlan, administran y dirigen un espacio económico determinado. Esta matriz de análisis hace que el nuevo institucionalismo otorgue gran relevancia a aspectos que la ortodoxia económica había minusvalorado, como normas y valores sociales,*

⁹⁵⁰ Entre els seus principals llibres destaquen Helfrich, S., i Bollier, D., *The wealth of the commons. A world beyond market & state*, Levellers Press, Massachusetts, 2013, o Helfrich, S., i Bollier, D., *Patterns of communing*, Levellers Press, Massachusetts, 2015.

⁹⁵¹ Sobre la qüestió de la propietat, els “comuns” es basen en l'obra d'Hardin, G., “La tragedia de los comunes”, a *Gaceta Ecológica*, núm. 37, Insituto Nacional de Ecología, Mèxic, 1995.

⁹⁵² Ens remetem de nou, a l'obra ja citada d'Hardin, G., *op. cit.*.

⁹⁵³ Teoria desenvolupada per Michelman, F. I., “Ethics, economics and the law of property”, a Roland Pennock, J i Chapman, J. W., *Ethics, economics and the law*, New York University Press, Nova York, 1982 i Heller, M., “The tragedy of the anticommons: property in the transition front Marx to markets”, a *Harvard Law Review*, núm. 111, Harvard Law Review, Cambride (Massachussets), 1997.

*percepciones ideológicas, derechos de propiedad, costos de transacción, acuerdos de organización, estilos de gobernanza, formación del capital social y activos humanos, mecanismos de aplicación de garantías contractuales, etc.”*⁹⁵⁴.

Així doncs, el projecte polític dels comuns, no sols parteix del reconeixement de la “governança” com a sistema imperant de l’Estat liberal en la conjuntura actual, sinó que la seva proposta es basa en aquest paradigma neoliberal.

És per això, que més enllà de la gestió dels serveis públics i els recursos comuns que analitzarem en el proper capítol, aquesta proposta planteja la participació de la ciutadania en la presa de decisions públiques com a forma de regular i limitar l’esfera del Capital, però tot respectant el “mercat lliure” i la “ propietat privada”, i apostant perquè l’Estat pugui establir aliances amb el Capital i el Treball indistintament per tal de democratitzar l’Estat liberal.

En aquesta línia, doncs, la proposta del “procomú” no es planteja com a nucli central una transformació estructural de l’Estat, per a la seva democratització, sinó que se centra en determinats aspectes disfuncionals de l’Estat liberal per tal de justificar la seva proposta, coma mecanismes de relegitimació de l’Estat liberal.

Un exemple, d’aquesta lògica, pot ser l’aposta per mecanismes de regulació que representin òrgans de control independents de les institucions públiques⁹⁵⁵, per fer front a problemàtiques com la corrupció, amb mecanismes com ara els codis ètics, comitès d’ètica o auditories ètiques.

Per tant, el seu objectiu central és la reforma de l’arquitectura i disseny institucional de l’Estat actual, que no passa per modificacions estructurals, sinó per canviar les dinàmiques de funcionament d’aquestes estructures dominants, a partir de les relacions entre Estat-Capital-Treball –en la línia que planteja la “governança”-, les regles d’ús, els valors socials, etc. que garanteixin –en

⁹⁵⁴ Ramis Olivós, Á., *op. cit.*, pàg. 290.

⁹⁵⁵ Sobre l’aposta per aquestes mecanismes com a mecanismes de control democràtic, podeu consultar l’obra ja citada de Rosanvallon, P., *La legitimidad democrática*, *op. cit.*.

termes similars als proposats per la “democràcia associativa”- la gestió conjunta dels recursos col·lectius entre l’Estat i l’esfera social, però en aquest cas, també amb la participació del Capital.

Amb tot, la qüestió central que separa el projecte dels “procomuns” del neoliberalisme, i alhora l’apropa al postmodernisme, és que no plantegen una alternativa sistèmica a l’Estat liberal, sinó que partint de les pròpies tesis dominants de l’economia liberal i de la teoria política, “*aporta argumentos y experiencias consistentes, suficientes como para deducir elementos de una noción específica de lo democrático, ligada a la gestión de los bienes comunes, especialmente a escala local*”⁹⁵⁶.

Seguint aquesta lògica, la proposta de vincle entre Estat-Treball-Capital que sintetitza el model dels “procomuns” va ser definida per Ostrom⁹⁵⁷, com a “democràcia policèntrica”, és a dir, un sistema de poder, que lluny del centralisme de l’Estat liberal, es caracteritza per la descentralització i múltiple fragmentació, el que hauria de facilitar evitar una gran maquinària burocràtica i cedir espais de poder a la societat civil organitzada, en termes similars com els que planteja la corrent de la “democràcia associativa”.

Aquesta similitud en ambdues propostes, també passen pel reconeixement teòric de l’obra de Robert Putnam, per la tolerància amb el Capital per a poder ocupar aquests espais múltiples de decisió, control i gestió; per la limitació d’aquesta participació per part de l’esfera social en sectors concrets i de caràcter bàsicament local; per la competència entre agents socials, i també d’aquests amb el Capital; així com, parteixen de l’Estat com a òrgan rector i coordinador d’aquests diferents espais de poder de decisió.

La única diferència substancial entre la proposta d’aquestes dues corrents, passa com no podria ser d’altra manera, perquè la corrent dels “procomuns” ofereixen una atenció especial i un tracte diferencial per als béns comuns, que la “democràcia associativa” obvia.

⁹⁵⁶ Ramis Olivós, Á., *op. cit.*, Universitat de València, València, 2014, pàg. 304.

⁹⁵⁷ Aquest concepte es defineix a Ostrom, E., *El gobierno de los bienes comunes, op. cit.*.

En relació a l'Estat liberal, els "procomuns" s'apropen a les teories del nou constitucionalisme llatinoamericà inspirades en els moviments "comunitaristes", tot afirmant que *"un cambio general de sensibilidad podría convertir el bien común en la perspectiva central, sentaría las bases para un profundo cambio que se desarrollaría en el plano técnico-jurídico. Se trata, pues, de develar, denunciar y superar la paradoja heredada de la tradición constitucional liberal: la de una propiedad privada mas protegida que la propiedad común"*⁹⁵⁸.

Així doncs, els béns comuns serien a parer dels "procomuns", els únics recursos que estarien exclosos de l'esfera del Capital, i que segons la seva proposta, l'Estat hauria de cedir-ne la seva gestió a mans de l'esfera social, per tal que les comunitats autoorganitzades n'assumissin el control. Tota la resta de béns podrien ser mercantilitzats pel Capital, mitjançant la propietat privada.

Amb tot, la proposta dels "procomuns", igual com succeeix amb la de la "democràcia associativa" no planteja una alternativa sistèmica a l'Estat liberal, i al neoliberalisme dominant en la conjuntura actual, sinó que a més, tampoc no ha desenvolupat suficientment la seva proposta, com per a poder erigir-se com una alternativa real i viable amb aquelles propostes teòriques que planteja.

Aquesta manca de *"without successor-system theory"* en paraules de Schweickart, fa que en l'actual etapa de desenvolupament teòric d'aquest projecte, *"este proyecto tendría graves dificultades para operar, dadas las estructuras pluralistas de la modernidad y para sostener el reconocimiento de los bienes comunes de la humanidad. Necesitamos instituciones económicas, sociales y políticas que regidas por una conciencia colectiva posconvencional, que critique la validez de las normas sociales que se arraigan en el "mundo de la vida" y en las practicas tradicionalmente reconocidas"*.

Més enllà d'aquesta limitació, que caldrà veure si en els propers anys s'intenta superar i es desenvolupa un programa que pugui erigir-se com a alternativa, hi ha una altra qüestió característica d'aquesta corrent que cal mencionar.

⁹⁵⁸ Mattei, U., "Transformar en inalienables los bienes comunes", a *Le Monde Diplomatique*, núm. XIII, Le Monde Diplomatique, Xile, 2012, pàg. 17.

Es tracta, que a diferència de la “democràcia associativa”, els “procomuns” no veuen en l'Estat com aquell instrument central per tal d'iniciar una transició de models, des de l'actual Estat liberal cap al seu projecte polític, sinó que igual com els “postmoderns”, centren la seva atenció en la “societat civil” al marge de l'Estat, és a dir, de l'autoorganització popular, per tal que aquesta pugui anar erosionant el poder estatal per empoderar-se.

Aquesta similitud ha provocat, que fins i tot els principals teòrics jurídico-polítics del “postmodernisme” s'hagin apropiat a les tesis dels “procomuns”⁹⁵⁹. Ja no sols en defensa d'aquesta estratègia al marge de l'Estat, sinó també en la importància dels “béns comuns”, més enllà de la qüestió tecnològica que ja hem vist en els capítols anteriors, com també, prenent com a exemple els darrers moviments contestaris que s'han succeït als Estats Units i a la Mediterrània⁹⁶⁰ com a moviments embrionaris de les seves corresponents propostes.

5.1.6.- La democràcia inclusiva

Per últim, podem destacar la corrent coneguda com a “democràcia inclusiva” que pretén la democratització de les tres esferes de poder: política, societat i economia. I, que també presta una atenció especial a qüestions medioambientals.

A diferència de la resta de corrents citades anteriorment, aquesta planteja l'eliminació del mercat i de l'Estat com a instruments de gestió de l'esfera econòmica i política. Per tant, planteja un projecte que va més enllà de l'Estat liberal i que es fonamenta en els principis de l'anarquisme⁹⁶¹.

⁹⁵⁹ Podem citar, per exemple, la ja mencionada obra d'Hardt, M. i Negri, A., *Commonwealth*, op. cit., o també, Hardt, M. i Negri, A., *Declaración*, Ediciones Akal, Madrid, 2012, o Negri, A., *La fábrica de la estrategia. 33 lecciones sobre Lenin*, Ediciones Akal, Madrid, 2004.

⁹⁶⁰ Ens referim a moviments com l'*Ocuppy Wall Street* dels Estats Units, el 15-M a l'Estat espanyol o les diferents primaveres àrabs al Magreb.

⁹⁶¹ El punt de partida d'aquesta corrent el podríem ubicar en les tesis del “municipalisme llibertari” i l'“ecología social” de Bookchin, M. i Biehl, J., *Las políticas de la ecología social: municipalismo libertario*, Editorial Virus, Barcelona, 2009 o Bookchin, M., *La ecología de la libertad. La emergencia y*

El principal teòric d'aquesta corrent és Takis Fotópoulos⁹⁶², el qual a través de la *The international journal of inclusive democracy*⁹⁶³, ha anat desenvolupant aquest projecte conjuntament amb d'altres acadèmics com John Sargis, Michael Dagtzis, Costas Katsoulas i Nikos Panagos que completen el comitè editorial d'aquesta revista. Cal comentar també, que d'aquests plantejaments de base, sorgeix el projecte en construcció del “confederalisme democràtic”⁹⁶⁴.

Des de la perspectiva dels teòrics impulsors d'aquest projecte, tant l'Estat com el Capital són els principals obstacles per a la democratització de la societat.

Pel que fa al primer, consideren que la institucionalització i jerarquització del poder polític és un fre a la democratització de la societat. És per això que rebutgen la “democràcia representativa” i l'Estat liberal, tot apostant per l'impuls de la “democràcia directa”, com a única forma de sistema de decisió política, que es pugui considerar vertaderament política.

Pel que fa al segon, i a diferència de la resta de corrents analitzades fins ara —excepte el de la “democràcia econòmica”—, consideren que *“la democracia es incompatible con las relaciones mercantiles y de propiedad, que conducen inevitablemente a la concentración de poder. Asimismo,*

disolución de las jerarquías, Madre Tierra i Nossa y Jara, Madrid, 1999 o Bookchin, M., *Rehacer la sociedad. Senderos hacia un futuro verde*, LOM Ediciones, Santiago de Chile, 2012.

⁹⁶² La primera obra en que planteja aquest projecte és Fotópoulos, T., *Towards and inclusive democracy. The crisis of the growth economy and the need for a new liberatory project*, Cassell, Londres, 1997. D'aquest punt de partida, desenvolupa aquest projecte en obres com Fotópoulos, T., *Vers une démocratie generale. Une démocratie directe, économique, écologique et sociale*, Editions Seuil, París, 2002, o Fotópoulos, T., *The new world order in action Vol. 1. Globalization, the Brexit revolution and the “left”*, Progressive Press, Sant Diego (Califòrnia), 2016.

⁹⁶³ Tots els números d'aquesta revista es poden consultar en línia a: <https://www.inclusivedemocracy.org/journal/> (darrera consulta 14 d'agost de 2018)

⁹⁶⁴ Concepte desenvolupat per Abdullah Öcalan, líder del PKK del Kurdistan, en el “Manifest per una civilització democràtica”. Es tracta d'una antologia de cinc llibres escrits des d'una presó turca, en que planteja l'abolició dels estats-nació i la construcció de nacions a partir de la participació democràtica de les diferents comunitats que la integren. De moment, podem trobar en català els primers dos volums d'aquesta obra a Öcalan, A., *Manifest per una civilització democràtica. Vol. 1. Orígens de la civilització. L'era dels déus emmascarats i els reis coberts*, Descontrol Editorial, Barcelona, 2016 i Öcalan, A., *Manifest per una civilització democràtica. Vol. 2. Civilització capitalista. L'era dels déus sense màscara i els reis nus*, Descontrol Editorial, Barcelona, 2017. La resta de volums, encara estan en procés de traducció del kurd a les llengües romàniques o anglosaxones.

*es incompatible con las estructuras jerárquicas que implican dominación, ya sea institucionalizada (por ejemplo, la dominación de las mujeres por parte de los hombres), u “objetiva” (por ejemplo, la dominación del Sur por parte del Norte en el marco de la división del mercado de trabajo, y la idea implícita de dominar el mundo natural)”*⁹⁶⁵.

De fet, el caràcter antisistèmic del projecte de la “democràcia inclusiva”, no sols no s’amaga per part dels promotors d’aquesta corrent, sinó que és la característica central d’aquesta. I, precisament per aquest motiu, és que consideren que les teories de les corrents analitzades fins al present no suposen cap alternativa al model neoliberal, ja que “l’enfortiment de les institucions de la societat civil no té cap mena de possibilitat ni de posar fi a la concentració de poder ni de superar l’actual crisi multidimensional. Aquesta conclusió es pot extreure del fet que l’objectiu implícit, i a vegades explícit, dels societaris civils, és millorar el funcionament de les institucions existents (Estat, partits, mercat), per tal de fer-les més sensibles a les pressions des de baix quan, de fet, la crisi es deu a les institucions en si mateixes i no al seu mal funcionament!”⁹⁶⁶.

Un cop resolt el model general que planteja la “democràcia inclusiva”, ja no per a relegitimar democràticament l’Estat liberal, sinó per a abolir tant l’esfera pública com l’esfera privada, observem les similituds entre el projecte de “democràcia inclusiva” i l’experiència veneçolana que hem analitzat en anteriors capítols.

Tanmateix, tot i compartir un mateix horitzó, la diferència central d’ambdós projectes és la mateixa pel qual al segle XIX es va dissoldre l’Associació Internacional dels Treballadors: els anarquistes (amb qui s’inspira la “democràcia inclusiva”) són partidaris de crear noves estructures polítiques de decisió directa en paral·lel als partits polítics i a l’Estat, mentre que els socialistes (amb qui s’inspira l’experiència veneçolana) són partidaris d’utilitzar l’Estat i els partits polítics per

⁹⁶⁵ Fotopoulos, T., *Crisis multidimensional y democracia inclusiva*, GADI Catalunya, Girona, 2012, pàg. 171.

⁹⁶⁶ Fotopoulos, T., “Estratègies de transició i el projecte de la Democràcia Inclusiva”, traducció al català de l’article publicat per aquest autor a la revista *Democracy & Nature. The International Journal of Inclusive Democracy*, vol. 8, núm. 1, 2002, pàg. 5.

tal d'aconseguir la mateixa fita: en paraules de Marx, convertir l'Estat en l'administració de les coses.

En aquesta qüestió és un rau precisament la novetat que planteja el projecte de “democràcia inclusiva” respecte a la tradició històrica llibertària. Tot i que pot semblar paradoxal, el projecte de “democràcia inclusiva” es desmarca del projecte de “municipalisme llibertari”⁹⁶⁷, que havia dominat durant les darreres dècades el pensament anarquista, precisament per la visió que tenen ambdós corrents sobre el paper de les institucions locals.

Per una banda, la “democràcia inclusiva” aposta per la participació en les eleccions municipals, per tal d'utilitzar els ajuntaments com a palanca de desenvolupament de la seva proposta, mentre que el “municipalisme llibertari” no hi aposta majoritàriament, tot i que algunes seguidors d'aquesta proposta ho propugnin.

Tanmateix, la “democràcia inclusiva” descarta la participació política en les institucions supramunicipals, ja que aquests espais són de caràcter representatiu i no estan dissenyats per a permetre la presa de decisions, mitjançant la democràcia directa.

És per això, que la proposta d'alternativa en l'arquitectura institucional, passa per aquesta corrent, pel desenvolupament del “municipalisme confederal”, com a *“sustituto radical de las estrategias relativas al estilo de vida y es perfectamente compatible con el proyecto democrático. El objetivo de esta estrategia es transformar y democratizar los gobiernos municipales, afincarlos en asambleas populares, unirlos en redes confederales, adueñarse de la economía regional por carriles confederales y municipales. En otras palabras, el objetivo es crear una esfera pública –y*

⁹⁶⁷ El principal teòric d'aquesta corrent és Bookchin, M., *Rehacer la sociedad. Senderos hacia un futuro verde*, Ediciones LOM, Santiago de Xile, 2012 o Boockhin, M., *La ecología de la libertad. La emergencia y la disolución de las jerarquías*, Editorial Nosa y Jara i Madre Tierra, Madrid, 1999. També és interessant l'entrevista que va fer a Murray Bookchin, Biehl, J., *Las políticas de la ecología social. Municipalismo libertario*, Editorial Virus, Barcelona, 2015. Així, com també, la seva biografia, també a càrrec de Biehl, J., *Ecología o castástrofe. La vida de Murray Bookchin*, Virus Editorial, Barcelona, 2017.

una política, en el sentido ateniense de la palabra- que crece en tensión y finalmente en un conflicto decisivo con el Estado”⁹⁶⁸.

Amb tot la diferència central entre ambdues propostes, és que segons la corrent de la “democràcia inclusiva”, “l’estratègia del Municipalisme Llibertari podria, en el millor dels casos, crear la consciència per a la democràcia política, no per a la democràcia econòmica i ecològica, ni per a la democràcia en l’àmbit social”⁹⁶⁹.

I, és que, la “democràcia inclusiva” no sols aposta per un projecte de construcció d’institucions polítiques pròpies al marge de l’Estat, sinó que en paral·lel, també aposta per la democratització de l’esfera econòmica, amb la creació d’empreses “demòtiques”⁹⁷⁰ i la presa de decisions econòmiques a través de les comunitats; per la democratització de l’esfera social, amb la democratització de la presa de decisions als centres de treball i als centres de prestació de serveis públics; i per la democratització en l’esfera ecològica, és a dir, en la presa de decisions de l’acció antròpica que afecta al medi ambient i la seva sostenibilitat.

Igual com planteja la “democràcia econòmica”, l’estratègia central per poder avançar cap a un tipus de societat basat en aquests paradigmes és la *paideia*⁹⁷¹, és a dir, un sistema educatiu que generi una nova consciència cívica, que permeti un nou codi moral que eduqui a la ciutadania a participar en una societat basada en la democràcia directa.

L’alt grau de desenvolupament de la teoria de la transició, així com de la complexitat de la proposta de la “democràcia inclusiva” en sí, contrasta amb els projectes que hem analitzat fins ara. Tanmateix, com reconeix el propi promotor d’aquest projecte, “*nadie debería hacerse ilusiones de que la puesta en práctica de una estrategia de transición a la democracia económica no pasará por momentos difíciles a causa de las élites que controlan el aparato del Estado y la economía de*

⁹⁶⁸ Fotopoulos, T., *Hacia una democracia inclusiva*, op. cit., pàg. 247.

⁹⁶⁹ Fotopoulos, T., “Estratègies de transició i el projecte de la Democràcia Inclusiva”, op. cit., pàg. 16.

⁹⁷⁰ Empreses de propietat social autogestionades per les seves treballadores i amb la participació de la comunitat “*demos*”, en la que estan inscrites geogràfic i socialment.

⁹⁷¹ Nom que rebia a la formació que rebien els ciutadans grecs que tenien el dret de participar en les *àgores* (òrgans de decisió pública) que gestionaven les *polis* (ciutats gregues).

*mercado [...] Sin subestimar las dificultades que entraña el contexto de los métodos todopoderosos actuales de control ideológico y violencia económica que, de hecho, podrían resultar más eficaces que la simple violencia del Estado en lo que respecta a reprimir un movimiento en favor de la democracia inclusiva, pienso que la estrategia propuesta para construir una nueva sociedad es realista”*⁹⁷².

Analitzades les propostes que plantegen aquestes quatre corrents en relació al vincle entre l'Estat i l'esfera social, així com la relació d'aquestes dues esferes de poder amb el Capital, és el moment de comparar-les amb els models que representen el nou constitucionalisme llatinoamericà i l'experiència veneçolana.

En primer lloc, cal comentar el consens de totes aquestes corrents alhora de plantejar la necessitat que la ciutadania participi en la presa de decisions públiques. Tanmateix, *“la expresión democracia participativa se ha impuesto en ese contexto, tanto por traducir las aspiraciones de los ciudadanos como por calificar las iniciativas de los poderes que van en esa dirección. Pero no ha carecido de ambigüedades. Heredada del vocabulario político de las décadas de 1960 y 1970, en efecto, no ayuda en absoluto a describir en qué consiste la especificidad de esas nuevas experiencias”*⁹⁷³.

En aquest sentit, hem vist com hi ha corrents com la “democràcia associativa”, però també dels “procomuns”, que per les limitacions de la seva proposta en l'àmbit econòmic, no resolen en cap cas la problemàtica plantejada en termes democràtics, sobre la proposta de la “governança” neoliberal, sinó que més aviat, sembla que intentin anar una mica més enllà en el grau d'implicació de l'esfera social en l'esfera pública, però sense qüestionar la submissió de l'Estat al Capital, en la conjuntura històrica actual.

Una qüestió central, que sí que aborden els promotors de la “democràcia econòmica” i la “democràcia inclusiva”, que igual que el nou constitucionalisme llatinoamericà i el procés boliviarià

⁹⁷² Fotopoulos, T., *Hacia una democracia inclusiva*, op. cit., pàg. 265.

⁹⁷³ Rosanvallon, P., *La legitimidad democrática*, op. cit., pàg. 273.

a Veneçuela, tot establint –en major o menor mesura- la submissió del Capital a l'Estat a curt termini, per tal de garantir una major igualtat socioeconòmica de la població i una democratització en la presa de les decisions públiques.

I, a llarg termini, tant la “democràcia econòmica”, com la “inclusiva” i el “projecte bolivarià” plantegen l'abolició de la propietat privada dels mitjans de producció i la seva socialització, per tal que l'esfera social prengui el control de les polítiques econòmiques i de la producció.

És en l'estratègia de transició de l'Estat actual al proposat per cadascuna d'aquestes corrents que apareixen discrepàncies. Per exemple, la “democràcia econòmica” posa l'èmfasi en la vessant econòmica com a motor d'aquesta transformació, mentre que la “democràcia inclusiva” i el “projecte bolivarià” plantegen una perspectiva més holística i sistèmica d'aquest procés de transició, prestant atenció a la vessant social, política, ambiental i cultural.

5.1.7 L'alternativa de la democràcia comunal veneçolana

Tot i que totes aquestes darreres quatre corrents que hem analitzat comparteixen amb el nou constitucionalisme llatinoamericà la importància de la sobirania, els drets socials i la participació com a motors d'aprofundiment democràtic de l'Estat liberal, la concreció teòrica de les seves propostes mostra com tant la “democràcia associativa” com els “procomuns” tendeixen a enfortir l'Estat liberal, mentre que la resta de propostes i el propi projecte veneçolà en plantegen la seva transformació estructural.

Deixant de banda, doncs, la “democràcia associativa” i els “procomuns”, cal parlar de les similituds i divergències de les altres dues corrents amb el nou constitucionalisme llatinoamericà i l'experiència veneçolana.

Pel que fa a la proposta de la “democràcia econòmica”, i tenint en compte les seves limitacions en el desenvolupament d'aquesta proposta pel que fa a la vessant política, no podem

establir gaires similituds, més enllà de la voluntat d'aquesta corrent de fomentar la participació de la ciutadania en les institucions públiques i la necessitat de plantejar mecanismes de control de l'esfera pública per part de l'esfera social. Així com, a mitjà termini, sigui la població qui gestioni determinats serveis públics, i a llarg termini, sigui capaç de crear unes institucions pròpies en la presa de decisions polítiques a nivell bàsicament municipal, al marge de l'administració pública.

En canvi, la proposta de la “democràcia inclusiva” guarda estreta relació amb els plantejaments del nou constitucionalisme llatinoamericà i l'experiència veneçolana.

Pel que fa a la primera qüestió, la “democràcia inclusiva” encaixa perfectament amb el model de participació que planteja el nou constitucionalisme llatinoamericà, especialment pel que fa a la seva vessant comunitarista i a la delegació de poder de les institucions públiques a l'esfera social. Tanmateix, la discrepància la trobem en l'objectiu a llarg termini, ja que la “democràcia inclusiva” planteja l'abolició de l'Estat i la propietat privada, mentre que el nou constitucionalisme llatinoamericà no contempla aquesta qüestió, sinó que planteja l'enfortiment de l'esfera social com a contrapesa a l'esfera privada a través de la seva aliança amb l'Estat.

En canvi, sí que la proposta de “democràcia inclusiva” sí que guarda una estreta relació amb l'experiència veneçolana. De fet, la proposta de “demos” com a subjecte polític que proclama aquesta primera corrent, correspon quasi matemàticament amb el projecte dels “consells comunals” i les “comunes” que hem analitzat en anteriors capítols sobre l'experiència veneçolana.

Igual com el projecte bolivià, la “democràcia inclusiva” aposta per la “construcció paral·lela de noves institucions polítiques i econòmiques a una escala social important [...] Aquesta estratègia crea les condicions per a la transició, tant les “subjectives”, en termes de contribuir al desenvolupament d'una consciència democràtica, com les “objectives”, en termes de la creació de noves institucions que assentaran les bases d'una democràcia inclusiva”⁹⁷⁴.

Tenint en compte la base teòrica socialista del projecte bolivià i la base teòrica anarquista de la “democràcia inclusiva”, la única diferència fonamental que hi ha en aquest període de

⁹⁷⁴ Fotopoulos, T., “Estratègies de transició i el projecte de la Democràcia Inclusiva”, *op. cit.*, pàg. 23.

transició, és el paper que assumeix l'Estat. Però, com ja hem dit, a diferència de la tradició històrica llibertària, el projecte de “democràcia inclusiva” assumeix les institucions locals com a mecanismes de transició cap al seu model alternatiu de societat.

Per tant, la única diferència entre ambdós models, és que el projecte boliviari neix precisament com un projecte d'Estat, en el qual l'esfera pública és qui impulsa, desenvolupa i coordina la creació d'aquesta nova institucionalitat democràtica, mentre que en la proposta de la “democràcia inclusiva”, aquest procés s'impulsa exclusivament des de les institucions locals, i al marge i en contraposició de l'Estat.

Aquesta diferència fonamental, planteja –com ja hem vist en capítols anteriors- que el projecte del poder popular i comunal a Veneçuela tingui una base sòlida, i que el paper teòric de l'Estat en aquest procés no sigui centralitzador⁹⁷⁵, sinó de delegació de poder i empoderament de les comunitats.

En canvi, la proposta de la “democràcia inclusiva” seria inviable en el marc de l'Estat liberal, en tant en quant la legislació de les seves institucions (tant als estats centrals del sistema-món com en els perifèrics) no reconeix la delegació de poder de les institucions públiques a l'esfera social. Per tant, per molt que a nivell municipal es pogués comptar amb el poder per a impulsar projectes d'aquestes característiques, a diferència de la República Bolivariana de Veneçuela, aquestes experiències es veurien limitades, ja no sols pels interessos del Capital, sinó per una manca de reconeixement jurídic, que podria suposar un obstacle infranquejable per al desenvolupament d'aquesta proposta.

I, ahora, la manca de participació de l'Estat en aquest procés de transició en el projecte de la “democràcia inclusiva”, dificultaria enormement la implantació d'aquest procés de forma coordinada, tenint en compte la limitació dels recursos estructurals del poder municipal, així com el

⁹⁷⁵ Crítica compartida del projecte boliviari i la “democràcia inclusiva” sobre les experiències del “socialisme real”.

desequilibri entre el poder municipal i el poder de l'Estat central i del Capital per posar entrebancs a la materialització d'aquest projecte.

Més enllà d'aquesta qüestió històrica, l'enfocament democràtic de la “democràcia inclusiva” coincideix plenament amb el projecte bolivarià, tot plantejant la incompatibilitat del vincle Estat-Capital amb la democràcia i la necessitat d'apoderament de l'esfera social de forma més o menys autònoma, com a únic element estratègic que pugui democratitzar la societat i transformar les institucions públiques des d'un punt de vista estructural.

Com hem vist, doncs, l'experiència veneçolana –fonamentada en el nou constitucionalisme llatinoamericà- representa una proposta molt més elaborada –tot i que en permanent formulació i construcció- en contraposició a les quatre corrents que plantegen una major vinculació de l'esfera social amb l'esfera pública.

Tanmateix, també hem observat com les limitacions en l'actual fase de desenvolupament del poder comunal a Veneçuela, coincideixen plenament amb les limitacions del model teòric del projecte de la “democràcia inclusiva”.

5.2.- Les alternatives econòmiques democràtiques a un model en crisi: comparativa de les propostes sorgides als Estats centrals del sistema-món amb el model comunal veneçolà

Tal i com hem vist en el capítol 1.8., l'estratègia neoliberal s'ha basat, com una de les seves principals estratègies, en la mercantilització i privatització de l'esfera pública, front del debilitament de l'esfera social que havia possibilitat en l'etapa anterior, la consecució d'uns drets socials reconeguts constitucionalment als estats centrals del sistema-món.

Aquest procés de descomposició de l'Estat del Benestar s'ha produït en favor de la implementació d'un model de gestió dels serveis públics basat en criteris empresarials que havia d'aportar major eficiència i eficàcia en la seva gestió.

Més enllà d'aquesta qüestió –que veurem en el capítol 5.2.1.-, les conseqüències d'aquest model de prestació dels serveis públics, agreujades amb l'esclat de la crisi capitalista mundial de 2008, han provocat un important creixement de les desigualtats socials als estats centrals del sistema-món, que s'ha transformat directament amb una crisi de legitimitat del propi Estat.

Actualment, els estats centrals del sistema-món no poden garantir la universalitat de l'accés als serveis públics, així com tampoc garantir el compliment dels drets fonamentals de tercera generació que incorporaren en el moment de màxima plenitud de l'Estat del Benestar, en les seves respectives cartes constitucionals.

És per això, que com veurem en el capítol 5.2.2., les quatre corrents que hem analitzat en el capítol 5.1.3, 5.1.4., 5.1.5. i 5.1.6. del present treball, també han formulat propostes alternatives de sistemes que garanteixin la cobertura d'aquestes drets i prestació universal de serveis, per tal de reduir les desigualtats socials creixents, en la conjuntura de crisi actual.

5.2.1.- La gestió dels serveis públics amb criteris empresarials

La Nova Gestió Pública (o *New Public Management*⁹⁷⁶), sorgeix com a proposta d'alternativa a la crisi de l'Estat del Benestar, a partir de la dècada dels 80 al Regne Unit⁹⁷⁷. Aquesta proposta neoliberal comptà tant amb el suport dels partits conservadors com dels laboristes, davant el fenomen de la *stagflation*⁹⁷⁸, provocada per la crisi capitalista de la dècada dels 70.

La conjuntura econòmica del moment, facilità la introducció dels plantejaments econòmics neoliberals, escudant-se en la problemàtica que plantejava per a la supervivència de l'Estat el model

⁹⁷⁶ Concepte ideat per Hood, C., "A public management for all seasons?", a *Public Administration*, núm. 69, Royal Institute of Public Administration, Londres, 1991.

⁹⁷⁷ Tanmateix, com ja hem explicat en pàgines anteriors, el laboratori de proves del neoliberalisme fou Xile, tal i com explica Klein, N., *La Doctrina del Xoc. L'ascens del capitalisme del desastre*, Editorial Empúries, Barcelona, 2007.

⁹⁷⁸ Concepte format a partir dels conceptes *stagnation* (estancament del creixement macroeconòmic) i *inflation* (inflació dels preus).

d'Estat del Benestar. Per una banda “*el mayor tamaño del gobierno hizo necesarias reglas más homogéneas, procedimientos estandarizados, vigilancia centralizada y jerarquías sólidas que buscaban facilitar el control de un creciente aparato administrativo [i com a conseqüència] al criticar el tamaño y la ambición del Estado se cuestionaron también los métodos de organización y las prácticas de gestión*”⁹⁷⁹.

Els fonaments teòrics de la Nova Gestió Pública⁹⁸⁰, parteixen de la síntesi de dues escoles de pensament: per una banda, la teoria de l'elecció pública (*public choice*⁹⁸¹), i per altra, del nou institucionalisme econòmic i el gerencialisme (*managerialism*⁹⁸²).

La teoria de l'elecció pública planteja que el monopoli de l'administració pública, genera una burocratització que genera ineficàcia i ineficiència en la prestació dels serveis públics. Per tal de resoldre aquesta situació, planteja dues estratègies: per una banda, l'externalització dels serveis públics que no es presten de forma adequada, i per altra, l'adopció de mecanismes de gestió empresarial que resolguen els problemes burocràtics dins de l'administració pública.

⁹⁷⁹ Cejudo, G. M., *Nueva Gestión Pública*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 2013, pàg. 19.

⁹⁸⁰ Els seus principals promotors foren Barzelay, M., *Breaking through bureaucracy: a new vision for managing in government*, University of California Press, Berkeley, 1992; Hirschmann, A. O., *Exit, voice and loyalty: responses to decline in firms, organizations and states*, Harvard University Press, Cambridge, 1970; o, Osborne, D i Gaebler, T., *La reinención del gobierno: la influencia del espíritu empresarial en el sector público*, Editorial Paidós, Barcelona, 1994.

⁹⁸¹ Els principals obres teòriques d'aquesta corrent són Buchanan, J. M., *Public finance in democratic process: fiscal institutions and the individual choice*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1967; Tullock, G., Brady, G. L i Serdon, A., *Government failure: a primer in public choice*, Cato Institute, Washington, 2002; o, Downs, A., *Inside bureaucracy*, Little Brown, Boston, 1967. Per una síntesi dels plantejaments teòrics d'aquesta corrent, podeu consultar Dunleavy, P., *Democracy, bureaucracy and public choice: economic approaches in political science*, Routledge, Londres, 1991, o Mueller, D. C., *Public Choice II: a revised edition of public choice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

⁹⁸² Destaquen les obres de Gruening, G., “Origin and theoretical basis of New Public Management”, a *International Public Management Journal*, núm. 4, Elsevier, Nova York, 2001, o Burnham, J., *The managerial revolution. What is happening in the world*, Penguin Books, Londres, 1945. Per una síntesi d'aquesta corrent, podeu consultar Enteman, W. F., *Managerialism. The emergence of a new ideology*, University of Wisconsin Press, Madison, 1993.

Tanmateix, aquest plantejament té una conseqüència negativa pel conjunt del sistema i per la legitimitat de l'Estat liberal, ja que *“las nuevas técnicas de organización de los servicios públicos (el New Public Management) han sido las que, sobre todo, han introducido los métodos que han llevado a desvalorizar la figura clásica del funcionario como agente reconocido del interés general [...] El poder administrativo fue desposeído, pues, de los elementos morales y profesionales que anteriormente le habían permitido imponerse. El debilitamiento de su legitimidad se agregaba, así, al de la esfera electoral-representativa”*⁹⁸³.

Per altra banda, la corrent del “*managerialism*”, planteja la gestió de l'administració pública amb criteris empresarials, això és, l'elaboració de polítiques públiques a través d'estudis de mercats, per tal de poder impulsar mesures que permetin que els serveis tinguin una major eficiència i eficàcia, així com dotar-se de mecanismes d'avaluació d'aquestes polítiques amb uns objectius preestablerts, que permetin avançar cap a l'excel·lència.

La síntesi d'aquesta proposta, permeté donar resposta a les preguntes que la crisi de l'Estat del Benestar havia suscitat: *“¿qué es lo que está obligado constitucionalmente a hacer el gobierno?, lo cual generó el deshacerse de muchas empresas públicas que habían nacido con el estado proteccionista; 2) lo que el estado está obligado a hacer ¿lo podemos hacer a través de terceros?, generando externalizaciones y más privatizaciones, y 3) lo que debe y tiene que hacer el gobierno, ¿lo hace tan bien como lo haría el sector privado?, arrojando este último, la necesidad de incorporar herramientas del sector privado al sistema organizacional del gobierno”*⁹⁸⁴.

Això provoca, que *“el poder administrativo ya no tiene, pues, la legitimidad moral (el reconocimiento de su capacidad de desinterés), ni la legitimidad profesional (la reconocida*

⁹⁸³ Rosanvallon, P., *La legitimidad democrática*, op. cit., pàg. 26.

⁹⁸⁴ Ornelas, N. i Ruíz López, H., *Problemas de la implementación de la Nueva Gestión Pública en América Latina*, Fundación José Ortega y Gasset, Madrid, 2009, pàg. 3.

*superioridad en cuanto a competencia) que habían sustentado sus pretensiones y su capacidad para lograr autonomía frente a la esfera electoral-representativa”*⁹⁸⁵.

Sinó, que l'Estat es redueix a la seva mínima expressió, per tal de complir exclusivament amb aquells obligacions que li exigeix la Constitució, provocant així una reducció dràstica dels serveis públics, que generen majors desigualtats socials, i abandonant la concepció dels serveis públics com a mecanismes de redistribució de la riquesa.

Segons la OCDE⁹⁸⁶, el producte resultant de l'aplicació d'aquestes teories en la gestió de l'administració pública i dels serveis públics es caracteritza per: la producció legislativa per a desregularitzar els sectors econòmics reservats al monopoli de l'Estat per comentar la competitivitat entre sector públic i privat, i per altra banda, per flexibilitzar els procediments administratius (contractació d'obres, serveis i subministraments, estatuts funcionaris...) que facilitin a aquests nous actors la gestió dels serveis públics com si es tractés d'altres sectors productius que tradicionalment s'han regulat en el sector privat; la descentralització dels poders de la gestió, per tal de crear múltiples espais de decisió i de gestió que siguin més petits, i per tant, permetin acabar amb la gran maquinària burocràtica centralitzada; la creació d'incentius i càrrecs gerencials dins l'administració pública, per tal de fomentar la consecució d'objectius; l'adaptació de l'oferta del serveis públics a la demanda, canviant la concepció d'usuàries per clients, i permetent la participació de la ciutadania en la presa de decisions (com hem vist en el capítol 5.1.1. sobre la governança); la introducció dels mecanismes de mercat a l'administració pública per abaratir costos; i, finalment, l'adopció de mecanismes empresarials d'avaluació de qualitat del servei o d'organització del personal.

⁹⁸⁵ Rosanvallon, P., *La legitimidad democrática*, op. cit., pàg. 105.

⁹⁸⁶ OCDE, *La transformación de la gestión pública. Las reformas en los países de la CODE*, Ministerio de Administraciones Públicas, Madrid, 1997.

Aquests canvis, haurien de permetre “*alcanzar una estructura institucional flexible que favorezca la transparencia y la rendición de cuentas, que se centre en la mejora de los resultados de las intervenciones públicas en vez de en procesos y normas rígidas para la provisión de servicios. Esto contribuye a reformar la gestión pública, propiciando la exploración de nuevas alternativas en la prestación de servicios públicos o la supresión de aquellos innecesarios, así como una orientación hacia el mercado que, sin duda, promueve la competencia y la innovación*”⁹⁸⁷.

Tanmateix, la implementació d’aquest model ha evidenciat un seguit de limitacions del projecte teòric, així com ha provocat, un seguit de canvis i reformes en el sector públic que han generat conseqüències estructurals de l’Estat liberal tradicional.

No sols això, sinó que l’aparent consens en l’aplicació de la Nova Gestió Pública com a solució als problemes estructurals apareguts arran de la crisi capitalista de la dècada dels 70 que posava en qüestió l’Estat del Benestar, s’ha trencat alhora de posar-lo en pràctica.

Per una banda, la corrent neoliberal (impulsora d’aquest model), com a representant dels interessos del Capital, considera que s’hauria d’aprofundir en el procés de desregularització i privatització dels serveis públics, ja que l’actual model de polítiques públiques, en les que el poder públic estableix les línies estratègiques i l’empresa privada presta el servei, coarta les potencialitats del sector privat a l’hora d’aconseguir els resultats i objectius plantejats.

També hi ha una corrent, que defensa l’establiment d’un equilibri entre Capital-Estat-Treball, que qüestiona la NGP, entenent que aquest model pot erosionar la cohesió de l’administració pública i pot situar el sector públic fora del control democràtic, a causa de la desregularització.

⁹⁸⁷ Fernández Santos, Y., Fernández Fernández, J. M. i Rodríguez Pérez, A., “Modernización de la Gestión Pública. Necesidad, incidencias, límites y críticas”, a *Revista Pecunia*, núm. 6, Facultad de Ciencias Económicas y empresariales de la Universidad de León, León, 2008, pàg. 84.

Aquest procés de descomposició del sector públic, s'hauria de capgirar mitjançant *“órganos reguladores, de mejorar las relaciones contractuales, de establecer mecanismos de influencia efectiva y, utilizando un lenguaje más teórico, de sustituir las llamadas relaciones contractuales de delegación por unas nuevas relaciones de obligación. En otras palabras, se trata de gestionar con convicción las relaciones en un mapa administrativo cada vez más fragmentado, ya que de otra forma no se puede controlar ni dirigir. Y sin control ni dirección no hay gobierno”*⁹⁸⁸.

Per últim, hi ha una corrent més crítica encara amb aquest sistema, ja que considera que la desregularització i descentralització del poder, sumat a l'aplicació de criteris empresarials en la gestió dels serveis públics, pot convertir aquests nous òrgans de gestió en font de corrupció, de defensa dels interessos personals dels alts càrrecs i gerencials, així com una difuminació de les responsabilitats administratives i polítiques en la gestió dels serveis.

Aquestes crítiques han forçat als desenvolupadors del model de la Nova Gestió Pública a implementar nous mecanismes de control públics de l'acció privada, com ara *“la ampliación de los tradicionales procedimientos de verificación desarrollados en el ámbito de la información financiera hacia las auditorias operativas y el complemento de las tradicionales técnicas presupuestarias y contables con nuevas herramientas informativas de ayuda a la toma de decisiones como los indicadores de gestión”*⁹⁸⁹.

Una altra de les solucions plantejades pels promotors de la Nova Gestió Pública per fer front a aquestes crítiques, és l'aplicació de la “nova governança” en els òrgans empresarials de gestió pública, que ja hem analitzat en el capítol 5.1.1.

Tot i l'establiment d'aquestes mecanismes de control i la potestat legislativa de l'Estat, el model de Nova Gestió Pública ha provocat, el que s'ha popularitzat amb el terme de “fugida del dret administratiu”. Això és, que *“cada vez que algo ocasionaba problemas que encontraban su*

⁹⁸⁸ Brugué, Q., “La dimensión democrática de la nueva gestión pública”, a *Revista GAPP*, núm. 5-6, Instituto Nacional de Administración Pública, Madrid, 1996, pàg. 54.

⁹⁸⁹ García Sánchez, I. M., “La nueva gestión pública: evolución y tendencias”, a *Presupuesto y Gasto Público*, núm. 47, Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 2007, pàg. 56.

*base en el Derecho Administrativo, en vez de darle una solución desde la propia legislación administrativa apoyando así su evolución, lo que se ha hecho, ha sido recurrir al Derecho Privado ahogando toda esperanza de adaptación por parte del Derecho Público a los nuevos tiempos”*⁹⁹⁰.

A la pràctica, doncs, les empreses privades que s’han especialitzat en la prestació de serveis públics, així com les empreses públiques que s’han creat, han utilitzat tots els canvis legislatius (i la manca d’aquests) per tal d’utilitzar en cada operació aquella base legal que els hi representés majors beneficis.

Si bé, l’argument principal d’aquesta “fugida del dret administratiu” ha estat la rigidesa dels procediments administratius que feien ineficients i ineficaços els serveis públics, la pràctica ha estat utilitzar aquest pretext, per a maximitzar els seus beneficis.

Les conseqüències d’aquesta estratègia han estat múltiples, i diferents en funció de la legislació interna de cada Estat-nació, però principalment es centren en l’abaratiment de costos laborals, en l’opacitat de la contractació d’obres i serveis i en la manca de control democràtic i públic.

Pel que fa a la qüestió laboral, s’ha produït un important procés de precarització dels drets laborals, a partir de considerar que les treballadores no són empleades públiques, sinó que les seves condicions laborals i contractuals s’han d’assimilar a les treballadores del sector privat.

En paral·lel i com a conseqüència d’aquest procés de precarització de les treballadores que presten serveis públics des d’empreses privades o públiques, també s’ha produït un procés de precarització del funcionariat i de foment de noves categories laborals a l’administració pública⁹⁹¹.

Pel que fa a la contractació d’obres i serveis, el fet d’amparar-se amb el dret privat, en lloc del dret administratiu, amb l’argument de simplificar els procediments administratius en pro de

⁹⁹⁰ Fernández Castaño, F. i López Velástegui, F., “La huida del derecho administrativo en la administración pública española”, a *Derecho y cambio social*, núm. 47, Pedro Donaires Sánchez, La Molina (Perú), 2017, pàg. 55.

⁹⁹¹ Un exemple d’aquestes transformacions, des del punt de vista de la corrent que defensa el model de Nova Gestió Pública, podria ser Echebarria, K., *La gestión de los recursos humanos en el sector público. Tendencias y desafíos*, BID, Washington, 2005.

l'eficiència, ha provocat que gran part de la contractació d'empreses privades que prestin serveis públics o d'empreses públiques, no s'hagi fet a través de concurs regulat pel llei i de caràcter públic i concurrent, sinó que s'hagi contractat directament sense fer cap tipus de concurs, com facilita el dret privat.

I, pel que fa als mecanismes de control, la manca de control per part de l'administració pública dels contractes externalitzats, així com l'opacitat de les empreses públiques, o d'altre tipus d'institucions públiques, ha provocat que aquestes hagin operat sense oferir informació al proveïdor públic o a la ciutadania.

Aquestes tres principals elements, ha provocat que els instruments de gestió de serveis públics impulsats sota el model de la Nova Gestió Pública, s'hagin convertit en un focus de corrupció del sector públic, ja no sols com demostren diferents obres d'acadèmics i d'institucions privades⁹⁹², sinó com reconeixen les pròpies institucions públiques⁹⁹³.

Amb tot, com veiem, totes les mesures que s'han impulsat per intentar resoldre aquesta problemàtica, *“no son medidas que respondan en una restricción o limitación de la “huida del Derecho administrativo”, sino que más bien pretenden adaptarse a ese fenómeno. Ni la transparencia, ni los códigos de cuenta, ni el compliance son per se incompatibles con las nuevas fórmulas organizativas o ni siquiera necesariamente con los procedimientos tomados del Derecho privado”*⁹⁹⁴.

⁹⁹² Com a exemple, podem citar Fundación ¿Hay Derecho?, *Corrupción institucional y controles administrativos preventivos. La relación entre la corrupción institucional en las administraciones públicas y los controles administrativos*, Fundación ¿Hay Derecho?, Madrid, 2015, Diego Bautista, O., *La ética y la corrupción en la política y la administración pública*, Universidad Internacional de Andalucía, Sevilla, 2006, o Fredrickson, G., “Public Ethics and the New Managerialism”, a *Public Integrity*, núm. 3, The center for public integrity, Washington, 1999.

⁹⁹³ Entre d'altres, podem destacar Comisión Europea, *Informe de la Comisión al Consejo y al Parlamento europeo. Informe sobre la lucha contra la corrupción en la UE*, Comissió Europea, Brussel·les, 2014, o Comisión para la reforma de las administraciones públicas, *Reforma de las administraciones públicas*, Ministerio de Hacienda y Administraciones Públicas i Ministerio de la Presidencia, Madrid, 2017.

⁹⁹⁴ González López, J. J., *La “huida del derecho administrativo” como factor criminógeno*, a Revista de derecho penal y criminología, núm. 3, època 16, Universidad Nacional de Educación a Distancia,

No sols això, sinó que a mesura que hi ha un major qüestionament sobre les conseqüències negatives d'aquest model, l'accelerada reforma legislativa i de la creació arquitectura institucional supraestatal, amb les seves conseqüències per a cadascun dels estats-nació que la conformen, han consolidat l'aliança entre Capital-Estat de tal manera, que *“el uso alternativo de las instituciones es hoy una estrategia absolutamente limitada e ineficaz para llevar a cabo cualquier proceso de democratización y redistribución, puesto que el principio de primacía del derecho neoliberal de la UE sobre el derecho estatal, consolidado jurisprudencialmente por el Tribunal de Justicia de la Comunidad Europea (TJCE) ya desde 1964, con el caso Costa/Enel, impide a los gobiernos estatales adoptar otro tipo de política económica que no sea la del pago prioritario de los intereses y del capital de la deuda pública por encima de cualquier otra inversión, tal como indican los tratados de la UE, lo que significa tener que sacrificar otros objetivos sociales o derechos constitucionales, como la protección y servicios sociales”*⁹⁹⁵.

Així doncs, el model de Nova Gestió Pública cada cop està més fiançat, i cada cop és més difícil poder plantejar reformes parcials del sistema per evitar les externalitats negatives que genera, com ara la precarització laboral, l'exclusió de l'accés universal a serveis públics, la manca de transparència i control públic tant de la gestió de les empreses privades, com de les públiques, així com fer front a la corrupció que genera.

Per tots aquests motius, en els darrers anys les corrents que hem analitzat anteriorment també han formulat models alternatius, amb l'objectiu de garantir una major redistribució de la riquesa i els drets constitucionals aconseguits amb l'Estat del Benestar. Tanmateix, com ja hem vist en l'anterior capítol, aquestes corrents encara no han estat capaces de definir sistemes concrets, més enllà de l'abstracció teòrica, i fins i tot, n'hi ha que validen el model neoliberal.

Madrid, 2016, pàg. 406.

⁹⁹⁵ Noguera Fernández, A., *El sujeto constituyente, op. cit.*, pàg. 160.

5.2.2.- L'activació social per a preservar els drets conquerits

Començarem la nostra anàlisi de les corrents que s'erigeixen com a alternativa al neoliberalisme, pel que fa al vincle Capital-Estat-Treball, pel projecte de la “democràcia associativa”.

Ho fem així, perquè igual com en vist en el mateix capítol, la proposta de gestió dels serveis públics que planteja aquesta corrent, ha quedat anul·lada com a alternativa al model neoliberal, ja que aquest, ha absorbit parcialment el projecte d'aquesta corrent per tal de relegitimar socialment i democràticament l'etapa actual de l'Estat liberal.

Si abans comentàvem que la proposta de “nova governança” neoliberal havia integrat la participació d'associacions en els òrgans de presa de decisions públiques, tal i com també planteja la “democràcia associativa”, podem afirmar en aquest capítol, que la proposta de gestió dels serveis públics per part d'associacions, també ha estat assumit pel model dominant.

En concret, la fórmula utilitzada tant per una corrent com per l'altre, és l'anomenat “tercer sector”. Tanmateix, veiem com l'objectiu de les dues corrents tot i ser coincidents en la teoria són contradictoris en la pràctica.

Pel que fa a la versió neoliberal, la concessió de la gestió de serveis públics a entitats del “tercer sector”, això és entitats privades sense finalitat de lucre, es deu a la recerca d'eficiència i eficàcia, en aquells sectors econòmics en que el Capital no hi té interès, ja que els rendiments de la gestió d'aquest serveis són insuficients per a les seves aspiracions, o fins i tot deficitaris tot i l'aportació de diner públic.

El projecte de la “democràcia associativa” també parteix d'aquesta premissa, entenent que el Capital només pot gestionar aquells serveis que li representin un benefici econòmic, per molt que aquest sigui a costa de l'erari públic.

També comparteix l'anàlisi històric, que *“los programas nacionales de bienestar y su administración no se adecuan, como otros aspectos de la macrorregulación estatal, a las*

*circunstancias. Las viejas políticas se ajustaban razonablemente bien a un mundo de relativa estabilidad, de mercados de masas, de economías nacionales más claramente definidas y de una política de clases con perfiles más nítidos. Pero todas estas condiciones han cambiado, y ahora ya no les va tan bien a las viejas instituciones. Se hacen así necesarias nuevas estructuras de implicación ciudadana en la toma de decisiones, medios más flexibles de ajuste a un cambio rápido e instituciones capaces de extender los poderes de regulación pública a los intersticios de la economía y la vida social”*⁹⁹⁶.

I, també comparteix l'anàlisi que les associacions, com a entitats integrades en una comunitat determinada, poden prestar un servei de forma més eficient, ja que són coneixedors de la realitat d'aquesta comunitat (o “mercat”), i per tant, es poden avançar o adaptar-se més fàcilment al “comportament” d'aquesta comunitat (o “mercat”).

Tanmateix, a la pràctica, la filosofia d'ambdós corrents resulten contradictòries. Com sabem, l'objectiu de la proposta del “tercer sector” com a sector emergent en la gestió dels serveis públics persegueix, tenint en compte els plantejaments teòrics de la “democràcia associativa” un doble objectiu: per una banda, la implicació de l'esfera social en l'esfera pública, i per altra, la prestació dels serveis per part de l'esfera social per tal d'aconseguir una major igualtat social, que el Capital no contempla en la seva agenda.

Però, per contra, l'interès del neoliberalisme en la integració del “tercer sector” com a operador en la prestació de serveis públics persegueix objectius que poc tenen a veure amb els principis de la “democràcia associativa”.

En primer lloc, des del punt de vista neoliberal, l'existència del “tercer sector” serveix per tal que aquells serveis que no vol prestar el Capital perquè no li resultin rendibles, puguin ser prestats de forma indirecta sense que l'Estat (en el seus diferents nivells territorials) n'hagi d'assumir la responsabilitat.

⁹⁹⁶ Cohen, J. i Rogers, J., “Asociaciones secundarias y gobierno democrático”, *op. cit.*, pàg. 71.

No sols això, sinó que des del punt de vista econòmic, a l'Estat li és més rendible l'externalització de determinats serveis al "tercer sector", que no pas al Capital, ja que els procediments administratius poden ser més abreujats i menys transparents (guanyant així en "flexibilitat"), però especialment, perquè les entitats del "tercer sector", en tant que entitats sense ànim de lucre, no contempen un "benefici industrial", i a més, part de la mà d'obra que utilitza és voluntària, i per tant no es remunera. Ambdós qüestions poden abaratir el cost del servei per part de l'administració pública.

És més, des del punt de vista social, les entitats del "tercer sector" no sols empren mà d'obra voluntària, sinó que també molts cops, realitzen una funció d'inclusió social amb sectors de la població, que per les seves característiques personals o socioeconòmiques, estan excloses del mercat laboral. El, que econòmicament, també abarateix més els costos, ja que arran d'aquesta funció, aquests tipus d'entitats tenen un règim laboral i fiscal més beneficiós, en comparació amb el Capital i l'Estat.

L'aposta conjunta del neoliberalisme i la "democràcia associativa" per un mercat lliure i la competència entre els diferents agents socials i econòmics, produeix encara, un efecte menys desitjat pels promotors de la "democràcia associativa" i que beneficia al projecte neoliberal.

I, és que per molt que *"las empresas sociales y las asociaciones solidarias tejen redes de protección contra desafiliación de los parados y se proponen crear, amén de bienes y servicios, un vínculo social y la autoestima. Pese a todo, el margen suele ser reducido entre Tercer Sector, Estado y mercado: por mimetismo institucional, las asociaciones corren el peligro de tomar partido por la reglamentación pública en materia de normas de servicios, de presupuesto y de gestión o adoptar la lógica del beneficio privado como respuesta a la presión de la competencia económica. Su autonomía es de lo más problemática"*⁹⁹⁷.

⁹⁹⁷ Cefaï, D., "Acción asociativa y ciudadanía común ¿La sociedad civil como matriz de la res publica?", a Morán, M. L. i Benedicto, J., *Aprendiendo a ser ciudadanos. Experiencias sociales y construcción de la ciudadanía entre los jóvenes*, Instituto de la Juventud, Madrid, 2003, pàg. 90.

Així doncs, per una banda, la competició de les entitats del “tercer sector” en el mercat lliure genera una dependència amb l'Estat (que n'és el seu únic o principal client) per a poder sobreviure, i com a conseqüència, desarticula tota possibilitat crítica o contestària del “tercer sector” amb l'Estat, en ser-ne un òrgan dependent.

I, no sols això, sinó que la limitació de la implantació de les entitats del “tercer sector” com a gestors de serveis públics (i només aquells que el Capital rebutja gestionar), no planteja cap qüestionament de l'hegemonia del Capital en el mercat. Ans al contrari, el Capital col·labora econòmicament amb el “tercer sector” per tal de legitimar-se socialment, i aquest, li correspon com fa amb l'Estat.

Així doncs, el model de la “democràcia associativa” ja ha estat assumit per l'Estat liberal, en l'actual conjuntura neoliberal, però no sols desarticulant tota pretensió d'igualtat social i de relligament de l'esfera social i pública, sinó fins i tot aconseguint-ne l'objectiu contrari, que és la relegitimació social de l'Estat liberal, per a justificar l'actual etapa d'acumulació per desposseïció i pèrdua de sobirania, que enforteix, exclusivament, el Capital.

En resum, que en lloc d'aconseguir que les entitats socials sense ànim de lucre puguin gestionar part de l'economia i garantir la prestació de serveis públics (això són drets socials), la posada en pràctica d'aquest model per part del neoliberalisme, ha aconseguit convertir aquestes entitats del “tercer sector” en empreses, que tot i no tenir afany de lucre, es veuen obligades a seguir les mateixes dinàmiques que el Capital, per a sobreviure en el “mercat lliure”⁹⁹⁸.

⁹⁹⁸ La descentralització de la prestació de serveis al tercer sector, que substitueix l'estat donant lloc a noves formes de neoliberalisme és el que es conegué en els 80-90 com a *Welfare mix*. Els seus promotors foren Johnson, N., *El Estado de bienestar en transición. La teoría y la práctica del pluralismo de bienestar*, Ministerio de trabajo y seguridad social, Madrid, 1987, Hirst, P., *Associative democracy*, op. cit., i Hirst, P., *From statism to pluralism. Democracy, civil society and global politics*, UCL Press, Londres, 1997. Podeu trobar una síntesi sobre la implementació d'aquest model a Noguera Ferrer, J. A., “Conclusiones. La reestructuración de la política social en España”, a Adelantado, J., *Cambios en el Estado del bienestar: políticas sociales y desigualdades en España*, Editorial Icaria, Barcelona, 2000.

Un paradigma completament diferent és el que planteja el projecte de la “democràcia econòmica”. Bàsicament, perquè com ja hem comentat anteriorment, aquesta corrent propugna l’eliminació del Capital com a poder autònom en la societat. I, per tant, representa un gir de 360 graus en relació al model neoliberal imperant, i alhora, una impugnació rupturista i estructural de l’Estat liberal, tot qüestionant la propietat privada, que n’és la seva columna vertebral.

El promotor de la “democràcia econòmica”, David Schweickart, no desenvolupa en la seva obra quin és el model de serveis públics que hauria de tenir aquest projecte de societat, ja que en plantejar una alternativa a l’economia de mercat, es centra en parlar de qüestions estructurals com el treball, la planificació de l’economia, la democratització de la presa de decisions en tots els àmbits... tot apostant per un model d’economia basat en la planificació descentralitzada, no autoritària i democràtica⁹⁹⁹, el qual hauria d’eliminar les desigualtats socioeconòmiques que imposa el Capital.

La qüestió central del seu programa és, que mentre l’Estat del Benestar pretén garantir la igualtat social mitjançant l’establiment de serveis públics universals i un sistema d’impostos i transferències que redistribueixin la riquesa, la “democràcia econòmica” pretén aconseguir aquest objectiu, mitjançant la propietat social del capital i d’escales salarials més igualitàries, és a dir, a través de la creació d’un “mercat social”.

El plantejament en podria resumir en, que *“si las empresas democráticas y los procesos económicos que sirven para potenciarlas –la banca ética, el consumo responsable, etc.- permiten un acceso igualitario a la propiedad del capital y una distribución salarial más coherente con el principio de diferencia (Rawls), ya no es necesario ninguna redistribución secundaria por parte de ningún agente exterior al mismo mercado”*¹⁰⁰⁰.

Per aquest rol secundari dels serveis públics com a mecanismes de redistribució de la riquesa i de garantia de drets i subsistència a la ciutadania, és que la “democràcia econòmica” no

⁹⁹⁹ Desenvolupa aquesta teoria al capítol 8.3 del seu llibre Schweickart, D., *Más allá del capitalismo*, op. cit..

¹⁰⁰⁰ Comín Oliveres, A., *La democracia económica en marco del Estado del Bienestar*, op. cit., pàg. 434.

desenvolupa com s'han de gestionar o plantejar el serveis públics en particular, sinó que per entendre la seva proposta sobre aquests, ens hem de remetre a la seva proposta de model socioeconòmic general.

En aquest sentit, podríem resumir que el model de “democràcia econòmica” planteja, en primer terme i a curt termini, la garantia dels serveis públics per part de l'Estat, però que en el període de transició de l'Estat liberal a la “democràcia econòmica”, l'Estat vagi transferint la gestió i la prestació dels serveis a empreses cooperatives, les quals s'han de regir per uns reglaments democràtics i la participació de les seves treballadores.

Això no implicaria una externalització de responsabilitats per part de l'Estat, ja que segons el projecte de “democràcia econòmica”, el “mercat social” seria el responsable de garantir l'accés universal de la ciutadania, no només als serveis públics (educació, sanitat, habitatge, etc.), sinó al conjunt de béns i serveis que aquesta necessita per a la seva reproducció social.

Tot i la manca de desenvolupament d'aquesta proposta, en aquesta qüestió concreta, sí que podem afirmar rotundament la seva similitud amb l'experiència veneçolana, ja que per una banda, reconeix la participació de la comunitat en la gestió i direcció estratègica dels serveis públics, i per altra, planteja que els serveis públics siguin gestionats per empreses socials com a delegació de l'Estat.

Tanmateix, aquest darrer punt, és alhora el que planteja contradiccions amb l'experiència veneçolana, ja que el rol de l'Estat tot i ser el mateix a llarg termini en ambdós projectes (l'Estat cedeix a la comunitat la gestió dels serveis públics), divergeix en el procés de transició, ja que en el cas de l'experiència veneçolana, l'Estat hi té un paper més actiu.

Aquesta qüestió, planteja una limitació en el projecte de la “democràcia econòmica”, ja que per una banda, no resol com es coordinen i gestionen els serveis públics a una escala supramunicipal, i per altra, no aclareix si les cooperatives que han de prestar aquests serveis són pròpies de la comunitat on es presta el servei, o per contra, són cooperatives que presten serveis en diferents comunitats.

Precisament, les cooperatives també són l'eix central de la proposta dels "procomuns", com a aquells òrgans de gestió i prestadors dels serveis públics. Tanmateix, aquesta corrent no qüestiona ni la propietat privada ni el mercat com a mecanismes reguladors de l'economia i les relacions socials de producció, sinó que planteja que s'ha de superar la dicotomia que reparteix els béns privats a l'àmbit del mercat i els béns col·lectius com un monopoli de l'Estat, ja que *"no existe nadie más adecuado para gestionar de manera sostenible un recurso de uso común que los propios implicados [...] no obstante, no indica necesariamente propiedad estatal o privada ya que en ambos casos pueden ser provistos por el sector estatal o por un actor privado"*¹⁰⁰¹.

Aquest intent d'obrir una tercera via té la seva lògica si partim de la definició del poder que planteja aquest projecte, i que hem vist en capítols anteriors, és a dir, el model de "democràcia policèntrica", en que la descentralització del poder, permet la creació d'espais de poder autònom que es poden repartir entre el Capital, l'Estat i el Treball, en busca d'un nou equilibri.

Partint d'aquesta base teòrica, *"las relaciones centrales en las economías pública pertenecen al uso o consumo conjunto de bienes y servicios públicos por parte de comunidades especificables de usuarios. Si es posible especificar tales comunidades de usuarios con respecto a los límites particulares pueden organizarse condiciones y relaciones de modo que los impuestos lleguen a sustituir a los precios, los votos sean usados para expresar preferencias, y puedan elegirse agentes para actuar a nombre del pueblo y supervigilar el desempeño"*¹⁰⁰².

D'aquesta reflexió, Vincent Ostrom desenvolupa el concepte de "co-producció" dels serveis públics, consistent en la participació de l'esfera social en la gestió i prestació dels serveis públics, ja siguin aquests gestionats per l'Estat o pel Capital.

¹⁰⁰¹ Boza, C., "Tres líneas de comunes y democracia", a *Revista Internacional de Comunicación y Desarrollo*, núm. 7, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 2017.

¹⁰⁰² Ostrom, V., "Transformaciones revolucionarias", a *Política y gobierno*, número 9, Centro de Investigación y Docencia Económicas, Mèxic D.F., 2002, pàg. 240.

Aquest model implicaria, que *“las iniciativas de co-producción demandan que tanto los que prestan servicios públicos como quienes son sus destinatarios jugando distintos roles y conservando diferente grado de poder, contribuyan de forma conjunta al proceso”*¹⁰⁰³.

Per acabar de definir aquest model, hem de tenir en compte una darrera qüestió. Si bé, els “procomuns” parteixen del manteniment de l’activitat privada en competències de l’Estat, es distancien del projecte de la “democràcia associativa”, amb la seva proposta de “democracia de lo común”¹⁰⁰⁴.

Com un intent de resoldre les externalitats negatives del model de “nova governança”, i partint del model de “democràcia policèntrica”, plantegen la necessitat d’establir una regulació pública en la gestió dels serveis públics, que pacti uns procediments i uns reglaments que permetin la cooperació ciutadana i una “bona” governança.

Per tal de resumir i clarificar la proposta dels “procomuns” en la gestió dels serveis públics, podem considerar que aquesta corrent aposta per diferents mecanismes, partint del model de “democràcia policèntrica”: la gestió de serveis públics per part del sector privat amb la participació de la comunitat; la gestió de serveis públics per part del sector públic amb la participació de l’esfera social; la gestió de serveis públics per part de l’esfera social a través de cooperatives, mútues o d’altres organismes socials, és a dir, tant entitats de producció de caràcter social (com és l’aposta de la “democràcia econòmica”) com d’entitats similars al “tercer sector” (com és l’aposta de la “democràcia associativa”).

Aquest model planteja certes limitacions que cal plantejar sobre la taula, ja que en qüestionen la seva viabilitat, ja sigui per qüestions estructurals de model, o bé, per indefinició de la proposta dels “procomuns”, com ja hem comentat en el capítol 5.1.2..

¹⁰⁰³ Ramis Olivos, Á., *op. cit.*, pàg. 324.

¹⁰⁰⁴ Concepte desenvolupat a Subirats, J., *Otra sociedad, ¿otra política? De “no nos representan” a la democracia de lo común*, Icaria Editorial, Barcelona, 2011.

En primer lloc, el model de “democràcia policèntrica” planteja una descentralització total dels serveis públics, per tal de facilitar la participació i el control de la ciutadania en la seva gestió. Aquesta premissa planteja tres problemàtiques o limitacions: en primer lloc, determinants serveis públics no poden descentralitzar-se fàcilment per qüestions tècniques, com per exemple, les comunicacions o l’energia; en segon lloc, la legislació de l’Estat per tal de garantir la participació de la ciutadania en el control i gestió dels sectors públics, quan aquests siguin prestats per empreses privades, sembla una utopia major que la supressió de la propietat privada; i, en tercer lloc, el problema de la limitació dels usuaris i usuàries del servei, així com la representació d’aquestes en els òrgans de control i gestió de les empreses o l’Estat que presten el servei, planteja certs interrogants que aquest projecte no respon.

En segon lloc, l’aposta per un model mixt en la prestació de serveis públics Privat-Públic-Social, planteja les problemes que ja hem analitzat en el model de “governança” i de “nova gestió pública”, com ara que els serveis rendibles econòmicament estiguin monopolitzats pel Capital, i aquells que no vulgui prestar cap empresa privada, recaiguin en entitats del “tercer sector” amb les conseqüències que ja hem analitzat en parlar del projecte de la “democràcia associativa”. L’embrionari desenvolupament del projecte dels “procomuns”, doncs, planteja els mateixos interrogants que ja hem plantejat en analitzar la resta de models comentats.

En tercer lloc, la precisió dels “procomuns” de separar aquells serveis del “bé comú” de la resta de sectors econòmics, planteja problemes en la seva limitació. Si bé hi ha consens en determinats serveis sobre la seva naturalesa de “servei públic”, des d’una òptica liberal molts altres sectors que podrien ser categoritzats d’aquesta manera, podrien quedar-ne exclosos, i monopolitzats pel Capital. Un cop més, el poc desenvolupament d’aquest projecte, provoca que aquests interrogants quedin sense resoldre’s.

Amb totes aquestes mancances i limitacions teòriques, el projecte dels “procomuns” és mancat d’una personalitat pròpia i d’una alternativa coherent i sistèmica, que l’assimila al projecte

de la “democràcia associativa”, amb les limitacions i conseqüències que hem analitzat unes quantes línies més amunt.

La qüestió central, continua essent, si és possible aquesta “tercera via” del “bé comú” entre el sector públic i el sector privat, i especialment, com es desenvolupa aquesta estratègia, per tal que aquest nou sector pugui conservar la seva autonomia i no sigui un simple apèndix dels altres dos, com hem vist amb el model del “tercer sector” desenvolupat per la “democràcia associativa”.

Per últim, cal analitzar el projecte de la “democràcia inclusiva”. Igual com succeeix amb el model de “democràcia econòmica”, hem de començar el seu anàlisi plantejant la seva negativa a la propietat privada i al mercat com a reguladors de les relacions socials de producció. Una qüestió que més enllà que sigui viable o inviable de portar a la pràctica en la conjuntura actual, almenys resolt teòricament el problema central que no és capaç de resoldre la “democràcia associativa” i el projecte dels “procomuns”.

Com ja hem vist en el capítol 5.1.6. els diferents eixos en que s’estructura la proposta de la “democràcia inclusiva” estableix la proposta d’un sistema dèmic de benestar social. I, dins d’aquesta categoria, s’hi inclouen tots aquells serveis públics que l’Estat liberal, en la seva conjuntura actual, no és capaç de poder garantir universalment: sanitat, educació, habitatge...

La proposta d’aquest sistema dèmic de benestar social, passa com indica el seu propi nom, pel control d’aquest sistema per part de l’esfera social. I, no sols en la direcció de garantia de drets socials, sinó també com a instrument de generació d’ocupació laboral de la comunitat i com a instrument d’augment de la sobirania de la comunitat vers les del seu voltant.

L’absència de l’Estat com a regulador de serveis, que la pròpia comunitat de forma aïllada no pot prestar, “*sólo podría establecerse con la cooperación de varios municipios y podría constituir la base de un sistema de bienestar social confederal*”¹⁰⁰⁵, seguint el projecte de transició global que proposa aquest projecte.

¹⁰⁰⁵ Fotopoulos, T., *Hacia una democracia inclusiva*, op. cit., pàg. 259.

Però, precisament per proposar la mateixa solució, apareix de nou la problemàtica que ja hem analitzat en el capítol 5.1.6., en relació a la negació llibertària de l'Estat com un mecanisme controlat per l'esfera social, que serveixi de plataforma d'implementació del procés de transició cap al nou model.

Una altra qüestió important de destacar d'aquesta proposta, per la seva similitud amb el projecte boliviari veneçolà, és el paper de l'Estat en relació a la comunitat a escala municipal¹⁰⁰⁶. En aquest sentit, la municipalització dels serveis públics, no és plantejada com un retorn a la propietat i prestació directa del servei com és tradicional en l'Estat liberal, sinó que com planteja la legislació veneçolana, s'entén com la transferència de la gestió dels serveis públics municipals a la comunitat organitzada.

Igual com hem vist en el capítol 5.1.6, doncs, la proposta de la “democràcia inclusiva” és la més similar, de les que actualment hi ha en construcció als estats centrals del sistema-món, a l'experiència veneçolana, basada en el nou constitucionalisme llatinoamericà, per la seva concepció de l'esfera social i del seu vincles amb l'esfera pública, per molt que aquesta corrent sigui partidària de renunciar a l'ús de les institucions públiques supramunicipals per a desenvolupar el seu projecte.

Analitzades totes aquestes propostes, que sorgeixen des dels estats centrals del sistema-món, podem arribar a la conclusió, que la proposta que planteja l'experiència veneçolana, més enllà de comptar amb l'experiència real quan moltes d'aquestes han quedat relegades exclusivament al plànol teòric, compte amb un grau de desenvolupament teòric i pràctic que supera en escriure les propostes que hem analitzat fins ara.

En primer lloc, perquè a diferència de la “democràcia associativa” o els “procomuns” s'erigeix com un projecte alternatiu, és a dir, que planteja una transformació i una ruptura de les estructures de l'Estat liberal en la seva etapa neoliberal.

¹⁰⁰⁶ Cal recordar que la “democràcia inclusiva”, a diferència de la resta de corrents llibertàries, considera el poder públic local com un mecanisme útil per a la implementació del seu model.

Tot i que la “democràcia associativa” o els “procomuns” pretenguin, igual com el nou constitucionalisme llatinoamericà, augmentar el vincle de l'esfera del Treball amb l'Estat, hem vist com a la pràctica aquestes dues propostes tendeixen a aconseguir l'efecte contrari. Tot i que aparentment s'amplia el vincle entre aquestes dues esferes, el que acaba succeint és que encara s'acaba aprofundint més en l'aliança entre Capital i Estat, en detriment del Treball, que queda relegada a legitimar l'*status quo*, i a tenir un paper testimonial, que lluny de fer créixer l'esfera social, condemna aquesta a perdre encara més poder en la correlació de forces entre les tres esferes.

Per tant, el que es produeix a l'hora de posar en pràctica aquestes propostes, no és un apoderament de l'esfera social i una delegació de poder cap a aquesta esfera mitjançant l'Estat (ja sigui reduint el poder del Capital o del propi Estat), que generi una tendència de recuperació de poder de l'esfera Social, sinó precisament aconsegueix un aprofundiment en la desigualtat i marginació de l'esfera Social en el conjunt de les tres esferes de poder.

En segon lloc, i en la línia del que estàvem plantejant en els paràgrafs anteriors, perquè l'experiència veneçolana planteja una activació de l'esfera social, no sols per a defensa els drets conquerits, sinó per a seguir conquerint nous drets. Per contra, la “democràcia associativa” i els “procomuns”, conceben l'esfera social de forma “sectorial” i “aïllada”, és a dir, no contempen la comunitat com a subjecte polític, sinó que només plantegen que part de la comunitat és capaç –o potser millor dit útil- per poder participar en la gestió dels recursos comuns i en la cobertura de les necessitats socials.

I, no sols això, sinó que aquestes corrents plantegen els col·lectius socials com a simples executors d'unes polítiques dissenyades i planificades per l'Estat, negant per tant, aquesta capacitat a les pròpies comunitats autoorganitzades, com sí que planteja l'experiència veneçolana.

En aquest punt, fins i tot, la “democràcia econòmica” tampoc arriba a plantejar aquesta qüestió. Només ho fa la “democràcia inclusiva”, però a diferència de l'experiència veneçolana, ho limita a escala municipal, entrant en certa contradicció, en tant en quant aquesta corrent nega la legitimitat de l'Estat per a l'administració dels serveis públics, però alhora, no planteja una transició

que permeti a les comunitats locals assumir el poder de planificació i gestió de les polítiques públiques en detriment de l'Estat.

En tercer lloc, i estirant una mica més el fil d'aquesta segona reflexió, l'experiència veneçolana és la única que planteja un paper actiu de l'Estat en la transferència de poder a l'esfera social, i alhora, un paper actiu de l'esfera social alhora de reivindicar la transferència d'aquest poder, fins i tot garantint-ho per llei. En canvi, la resta de corrents que hem vist, releguen a l'esfera social a la passivitat, essent aquesta un subjecte passiu dependent completament de l'Estat, o per contra i com planteja la "democràcia inclusiva", sí que contempla el rol actiu de l'esfera social, però en canvi li atorga un paper completament passiu a l'Estat, o fins i tot el no-reconeixement d'aquest a escala supramunicipal.

Per tant, cap d'aquestes corrents analitzades defensa una aliança real, recíproca i en igualtat de condicions entre l'esfera pública i la social per fer front al capital, sinó que en la majoria de propostes aquesta aliança està dominada per l'Estat, excepte en la democràcia inclusiva que està dominada per l'esfera social.

En quart lloc, l'experiència veneçolana, tot i els entrebancs i la manca de planificació que hem vist en capítols anteriors, és la única corrent que planteja una teoria de la transició més o menys elaborada, en la que a partir de l'aliança activa entre Estat i Treball es va produint una reversió en la correlació de forces entre les tres esferes de poder, de manera progressiva.

La "democràcia econòmica" potser és la única corrent que pot plantejar una proposta al mateix nivell. Tanmateix, la seva manca de desenvolupament teòric, així com els errors de plantejaments indicats en anteriors pàgines, com ara la confiança d'iniciar el procés de transformació en base a estructures d'organització pròpies del sistema socioeconòmic vigent, representen obstacles importants, que ja es van posar en evidència a la República de Veneçuela, en iniciar el procés de transferència de poder de l'Estat a l'esfera social.

Per últim, la “democràcia econòmica” i la “democràcia inclusiva” són les úniques corrents que plantegen la participació de la ciutadania en totes les esferes de la societat, mentre que la resta releguen aquesta participació a competències exclusives de l'Estat.

Tot i compartir aquesta concepció holística de la societat i de la seva democratització global, la “democràcia econòmica” no desenvolupa una arquitectura institucional alternativa a l'Estat liberal. La “democràcia inclusiva” sí que ho fa, i de forma similar a l'experiència veneçolana, però tot i això, la seva proposta està mancada d'una estratègia de transició real, ja que en no contemplar el suport de l'Estat, la viabilitat que les comunitats municipals puguin trencar el seu aïllament i articular-se amb les seves homòlogues, per tal de crear estructures supramunicipals que permetin l'abolició de l'Estat és més que irreal.

Conclusió

En la tercera i darrera part d'aquest treball, hem analitzat quin és el model d'Estat, pel que fa al vincle entre les esferes de Capital-Estat-Treball, que regeix els estats centrals del sistema-món, així com les conseqüències d'aquest model i les corrents de pensament jurídic, polític, econòmic, etc. que intenten plantejar una alternativa a aquest model, en pro de construir unes societats més democràtiques des del punt de vista social, polític i econòmic.

També ens hem fixat en les quatre principals corrents de pensament polític i jurídic, que des de diferents especialitats acadèmiques, intenten plantejar propostes teòriques que impliquin una major democratització de les societats, així com la garantia dels drets socials, econòmics i polítics aconseguits durant el segle XX a partir de les conquestes socials, que culminaren amb l'Estat del Benestar als estats centrals del sistema-món.

Després de categoritzar-les i plantejar-les sintèticament, hem analitzat la seva viabilitat, les conseqüències pràctiques del seus plantejaments teòrics, les seves limitacions teòriques, així com les seves similituds i diferències entre elles, i especialment, en comparació amb el nou constitucionalisme llatinoamericà i l'experiència veneçolana que hem analitzat a la segona part del treball.

Aquesta anàlisi l'hem plantejat des de dues òptiques diferents. En primer lloc, des d'un punt de vista més global, centrant-nos en la relació entre Capital-Estat-Treball, i especialment, en el darrer vincle entre esfera pública i esfera social. I, en segon lloc, centrant-nos en les propostes de relació entre l'esfera social i l'esfera pública per a la garantia dels serveis públics, entenent aquests, com els mecanismes actuals de l'Estat liberal per tal redistribuir la riquesa i garantir uns drets de ciutadania que són condició prèvia per a la construcció d'una societat democràtica.

Hem observat, que tant des d'un punt de vista global com des del punt de vista concret, els quatre projectes teòrics que pretenen redemocratitzar l'Estat –o la societat– als estats centrals del

sistema-món mantenen una coherència interna, però alhora, que el desenvolupament d'aquestes projectes teòrics encara es troba en un procés embrionari que planteja certes limitacions i interrogants, així com que quasi no existeixen experiències pràctiques de l'aplicació d'aquests programes.

Pel que fa a la proposta de la “democràcia associativa”, hem vist com el neoliberalisme n'ha absorbit gran part dels seus plantejaments, amb el model de “nova governança” i amb el “tercer sector”. Així doncs, aquest projecte lluny de representar una alternativa democratitzadora de l'Estat ha esdevingut, una instrument de relegitimació social del model neoliberal dominant actualment.

I, òbviament, l'adopció dels seus plantejaments per part dels neoliberals no ha suposat cap procés d'aprofundiment democràtic de l'Estat. Ans al contrari, ha estat un mecanisme ideal, per tal d'enfortir el vincle entre Estat i Capital en detriment dels interessos i necessitats del Treball, el qual cada cop està més descompost, seguint la tendència històrica iniciada la segona meitat del segle XX.

La proposta dels “procomuns”, a causa de la seva indefinició actual, tampoc es pot considerar com una alternativa sistèmica a l'actual etapa de l'Estat liberal, sinó com a màxim, com un seguit de línies estratègiques o propostes teòriques que pretenen democratitzar l'actual dinàmica de funcionament del neoliberalisme.

Una altra consideració mereixen les propostes de la “democràcia econòmica” i de la “democràcia inclusiva”, tot i que ambdues parteixen d'estratègies de transició que presenten fortes limitacions.

La primera d'elles, perquè tot i respectar el mercat, parteix de l'abolició de la propietat privada i de l'autogestió de les empreses i del mercat a partir d'organitzacions com els sindicats i les cooperatives, que en les darreres dècades, han patit transformacions estructurals que difícilment encaixen actualment amb una proposta d'aquestes característiques.

La segona d'elles, perquè partint de l'abolició de la propietat privada i de l'Estat, defensa el municipalisme com a palanca de transformació, tot i que no respon a qüestions estructurals sobre

aquest projecte de transició, com ara el conflicte entre el Capital i l'Estat amb aquest procés, o com trencar amb l'aïllament del municipi per poder desenvolupar aquest procés a un nivell supramunicipal.

Amb tot, aquesta darrera proposta hem vist que és la que guarda una relació més estreta amb l'experiència veneçolana, tot i les discrepàncies que puguin tenir en relació al rol de l'Estat.

És per això, que el nou constitucionalisme llatinoamericà i l'experiència veneçolana, en comparativa amb les quatre propostes alternatives plantejades, presenta un disseny més acurat i una estratègia més viable, per tal de trencar amb la primacia del Capital en el poder, i iniciar un procés de transició en el que el Treball prengui progressivament majors quotes de poder amb el suport de l'Estat.

En resum, podríem afirmar sense cap mena de dubte, que cap de les quatre propostes analitzades en aquesta tercera part del treball, són capaces de plantejar una alternativa al neoliberalisme –tant a nivell teòric, com òbviament, pràctic– que la proposta elaborada a la República Bolivariana de Veneçuela en base als principis del nou constitucionalisme llatinoamericà.

CONCLUSIONS FINALS

Després de l'estudi realitzat és el moment, doncs, de plantejar una mirada global al document i reprendre les preguntes que ens formulàvem a l'inici d'aquest, per saber quines conclusions en podem extreure.

En primer lloc, podem confirmar que tots els canvis o reformes introduïdes pel govern veneçolà a la seva Constitució, s'adeqüen als principis guia del que coneixem com a nou constitucionalisme llatinoamericà: independència i sobirania nacional, aprofundiment en els drets de la ciutadania i augment de la participació de la ciutadania en la presa de decisions públiques.

Fins i tot, en el cas veneçolà (i amb l'experiència dels consells comunals i les comunes), podem anar més enllà de la presa de decisions públiques i afegir-hi, autoorganització de la ciutadania per a la gestió de l'esfera pública o el traspàs directe de competències de l'esfera pública a l'esfera social.

En segon lloc, podem assegurar també que tots aquests canvis en la política del govern de la República Bolivariana de Veneçuela, s'inscriuen en el marc d'un Estat liberal per molt que la retòrica d'aquest empri el terme “socialisme” i que les seves polítiques s'inscriguin en els principis del “socialisme del segle XXI”.

En tot cas, podríem dir que l'etapa actual de l'Estat és el de transició cap al d'un model socialista, com molts cops el mateix govern i acadèmics conclouen. Però, el que és clar, és que la República Bolivariana de Veneçuela estructura la seva comunitat en tres esferes de poder: pública, social i privada, característica dels estats liberals de dret i democràtics.

L'altra debat és, la tensió provocada entres les diferents esferes per la lluita de classes i els seus resultats corresponents, com són -seguint l'esquema utilitzat al llarg del document- la dimensió de l'àrea de cadascuna de les esferes de poder, així com la superposició de cadascuna d'aquestes esferes sobre la resta, és a dir, la correlació de forces entre els diferents poders.

Aquesta qüestió posa clarament sobre la taula, el fet que la “lluita de classes” continua essent dos-cents anys després, el principi motriu de la història, tal i com ho van definir Marx i Engels en el seu Manifest Comunista.

Al llarg de tot el treball, hem vist com la dialèctica d'interessos entre les diferents esferes de poder és la que caracteritza cadascuna de les etapes històriques que hem analitzat. Destacant així també, la importància de l'esfera pública, com un espai de confrontació d'especial rellevància en aquesta “lluita de classes”, qüestió que com hem vist també, ha estat menyspreada al llarg de moltes dècades per l'acadèmia marxista ortodoxa.

Fetes aquestes observacions, i a partir de l'exemple veneçolà analitzat en aquest treball, anem a respondre les preguntes que ens formulàvem a l'inici del present treball.

És possible construir un nou “contracte social” que partint de les bases de l'Estat liberal plantegi unes regles del joc diferents. Així hem vist que ha succeït al llarg de la història de l'Estat Liberal, a partir de l'obra de Macpherson, entre d'altres. I, així ho planteja també, quan aquest al voltants de la meitat del segle XX parlava del futur de l'Estat Liberal.

Podem afirmar que el model del nou constitucionalisme llatinoamericà coincideix clarament amb el model nº 4 que plantejava el canadenc. Un model de “democràcia com a participació”, que té en la reducció de les desigualtats socials i en la participació ciutadana en la presa de decisions públiques la seva punta de llança, i que per tant, recupera el concepte etimològic de democràcia: poder a mans del poble.

Per tant, l'Estat es capaç de reinventar-se i marcar noves regles de joc, però també hem vist com l'evolució i garantia de consolidació d'aquest model, depèn de la relació que l'Estat estableix amb la societat.

Hem comprovat com el paper de la ciutadania és cabdal per tal de plantejar un model d'Estat Liberal que parteixi de la “democràcia com a participació”. Perquè sense ciutadania activa no hi ha participació.

I, aquesta participació, hem vist com no té perquè està enquadrada en les estructures tradicionals de participació política (partits, sindicats...), sinó que fruit d'aquesta relació entre Estat i ciutadania poden crear-se nous mecanismes que sobrepassin aquesta lògica i plantegin una participació directa de la ciutadania en l'Estat: el poder constituent i el poder popular.

Però, també hem vist, com perquè aquests canvis siguin possibles, cal que la correlació de forces entre Treball i Capital canviï, per tal que el primer pugui tenir suficient capacitat i poder, per a ser capaç d'establir una aliança amb l'Estat que li permeti organitzar una comunitat en favor dels interessos del Treball.

Una situació, que actualment és inversa, ja que l'aliança estreta entre Estat i Capital, afiançat pel model de polítiques neoliberals, hi va diametralment en contra. Podem afirmar, i salvant les distàncies, que l'actual model de polítiques que s'estan impulsant als estats centrals del sistema-món guarda una estreta relació amb les "polítiques d'ajust" que va patir Amèrica Llatina en les darreres dècades del segle XX: pèrdua de sobirania, regressió de drets socials i exclusió de la ciutadania de la presa de decisions públiques.

L'altra qüestionament inicial -lligat a la visió dels utilitaristes sobre la democràcia- és si la participació de la ciutadania en l'Estat és recomanable, o si bé aquesta sempre actua per interès egoista.

Hem vist, i segurament el temps i les experiències en funcionament encara ho hauran de demostrar més àmpliament, que és possible. I, no sols possible, sinó que hi ha exemples de com la gestió directa per part de la ciutadania dels afers públics resol alguns dels problemes que l'Estat Liberal es planteja actualment als estats centrals del sistema-món capitalista: l'eficiència, el control i l'optimització dels recursos... i, sobretot i lligant-ho amb la tesi central que ens plantejàvem, la participació ciutadana en els afers públics augmenta la legitimació democràtica de l'Estat.

També hem vist, però, com la creació d'aquests òrgans del poder popular genera tensions amb el poder constituït. És per això, que deixem el debat obert sobre com resoldre aquesta problemàtica,

o plantejem també, si una possible solució -com ha succeït en el cas veneçolà- és crear una estructura paral·lela de poder popular a l'Estat que actuï com a contrahegemonia.

El que sí que hem volgut posar al descobert, per això, és la fal·làcia del discurs de la “nova governança” que s'està intentant imposar arreu del planeta, partint d'un discurs a priori favorable a la participació de la societat civil en l'esfera pública, però que a la pràctica, esdevé un mecanisme d'anul·lació del poder de l'esfera social, per tal de legitimar les decisions públiques que afavoreixen als interessos de l'esfera privada.

Amb tot, el que sí que podem afirmar després d'aquest estudi és que la participació de la ciutadania en l'esfera pública és fonamental per la legitimació democràtica i social de l'Estat. I, que més enllà de l'exemple concret veneçolà i del nou constitucionalisme llatinoamericà, l'actual crisi de legitimació de l'Estat liberal només es pot resoldre amb un canvi de paradigma en els tres àmbits en que s'estructura el nou constitucionalisme: la sobirania, els drets col·lectius i la participació ciutadana.

És evident, per això, que aquest canvi de paradigma atempta directament contra els interessos del Capital, en una conjuntura actual de correlació de forces favorable a aquest i d'aliança entre aquest i l'Estat per imposar el seu programa a nivell mundial per a reequilibrar el sistema-món.

Això implica, que qualsevol canvi que es vulgui fer en l'arquitectura institucional i en el sistema de relacions socials i polítiques a l'interior d'un Estat-nació, xoca frontalment no només amb el Capital autòcton, sinó amb el Capital transnacional. I, per tant, aquestes resistències puguin esdevenir obstacles insalvables.

Però, per altra banda, com hem vist en l'exemple veneçolà, l'inici d'un procés constituent que parteixi de la base de la participació de l'esfera social, implica un nou “contracte social” que imposa unes regles que el Capital no és capaç de suportar.

L'experiència veneçolana ens mostra, un cop més històricament, la confirmació de la teoria del “materialisme dialèctic”, i com la creació d'un nou escenari que modifiqui la relació entre el Capital-Estat-Treball, genera una nova etapa en la “lluita de classes” que, o pot representar una

regressió en els drets i el poder conquerits per l'esfera social per tornar a l'*status quo* original, o fins i tot una situació encara més restrictiva; o per contra, pot suposar un primer pas cap a un procés de transició estructural socioeconòmic que fins i tot porti a qüestionar els principis de l'Estat liberal.

Per altra banda, hem analitzat com la legitimació de l'Estat liberal als estats centrals del sistema-món s'ha basat en la capacitat de l'aliança entre el Capital i l'Estat per garantir un cert o mínim benestar social i econòmic al conjunt de la població, però en les etapes en que aquesta aliança no ha estat capaç de garantir aquest mínim per a la reproducció social, i les condicions de vida del conjunt de la població s'han vist mermades, la legitimació d'aquesta aliança i aquest sistema s'han posat en entredit.

Actualment, ens trobem en una conjuntura històrica paradigmàtica d'aquest procés. Tanmateix, el llarg imperi d'aquesta aliança entre Capital i Estat han generat un important regressió de l'esfera social i una important desestructuració d'aquesta que l'ha debilitat enormement, i que ha provocat, que aquesta no tingui prou força com per poder plantejar una resposta que qüestionï estructuralment aquesta aliança.

És per això, que en la tercera part d'aquest treball hem analitzat les propostes alternatives al model neoliberal imperant que han sorgit en les darreres dècades als estats centrals del sistema-món.

Com hem vist en les darreres pàgines del treball, aquestes propostes encara plantegen molts interrogants sobre la seva viabilitat, ja que teòricament no han estat prou desenvolupades com també perquè no existeix cap experiència real de les conseqüències d'aplicació d'aquests models.

Tanmateix, hem descartat la "democràcia associativa" com una alternativa democratitzadora de l'Estat liberal, ja que aquest projecte, lluny de representar un model diferent al dominant, ha estat absorbit pel propi neoliberalisme per tal de relegitimar-se socialment en la darrera dècada, amb la "nova governança" i la introducció del "tercer sector" en la prestació de serveis públics.

Per altra banda, el model dels "procomuns" és el que actualment planteja un projecte més ambigu i indefinit, el que contrasta amb l'interès social que ha despertat en els darrers anys. Caldrà

esperar a les experiències a nivell municipals que s'estan desenvolupant, així com també, a un major desenvolupament teòric d'aquest projecte, per tal de poder valorar-ne la seva viabilitat com a alternativa al neoliberalisme.

Per últim, hem analitzat els models de “democràcia econòmica” i “democràcia inclusiva” que defensen l'abolició de la propietat privada, tot i que els primers defensen la socialització del mercat com a mecanisme de redistribució de la riquesa, mentre que els segons el rebutgen, igual com també rebutgen l'Estat.

Aquestes dues propostes són les que plantegen un major protagonisme de l'esfera social, que a més no es limita a l'esfera política, sinó que també contempla l'esfera econòmica. És per això, que aquestes dues corrents són les que plantegen un projecte més similar a l'experiència veneçolana.

Tanmateix, la “democràcia econòmica” no ha desenvolupat encara una proposta més extensa i concreta centrada en el vincle entre l'esfera pública i social, i per tant, no ens ofereix encara prou elements d'anàlisi per poder-la comparar amb l'experiència veneçolana.

En canvi, la “democràcia inclusiva” sí que parteix d'un model similar al veneçolà, pel que fa a l'autogestió de les comunitats a partir de la democràcia directa, així com la construcció d'una nova institucionalitat a partir de la construcció -de baix cap a dalt- d'estructures de poder popular.

Amb tot, però, l'experiència veneçolana basada en el nou constitucionalisme llatinoamericà, és la teoria més elaborada fins al moment, tot i les seves limitacions en concretar la construcció d'una arquitectura institucional supramunicipal, en comparació amb les corrents dels estats centrals del sistema-món que pretenen trobar una alternativa democràtica al neoliberalisme i a l'Estat liberal.

L'experiència veneçolana esdevé, sense cap mena de dubte, una experiència pràctica pionera armada d'un sòlid projecte teòric, que pot servir d'exemple i inspiració per a la construcció d'un projecte democràtic que pugui plantejar una alternativa real i sistèmica als dèficits democràtics que ha generat l'Estat liberal arreu del sistema-món en els darrers segles.

I, per últim, ens permet afirmar de nou (tal i com hem fet al llarg del treball i ens plantejàvem en el seu inici), que el nou constitucionalisme llatinoamericà, com a corrent jurídic-política teòrica,

igual com l'experiència bolivariana veneçolana, com a projecte polític per a desenvolupar els seus plantejaments filosòfics, esdevenen l'experiència mundial de major profunditat democràtica fins al present, en el marc de l'Estat liberal.

Bibliografia

Obres generals i articles acadèmics:

- AAVV, *La dependencia político-económica de América Latina*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 1969.
- AAVV, *Imperialismo y comercio internacional. El intercambio desigual*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1973.
- AAVV, *La transición del feudalismo al capitalismo*, Crítica, Barcelona, 1977.
- AAVV., *La vía europea al socialismo*, Edicions 62, Barcelona, 1977.
- AAVV, *Historia General del Socialismo*, Editorial Destino, Barcelona, 1984.
- AAVV., *Cambio social y pensamiento cristiano en América Latina*, Editorial Trotta, Madrid, 1993.
- AAVV., *Clase, poder y ciudadanía*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1998.
- AAVV, *Fin del capitalismo global. El nuevo proyecto histórico*, Txalaparta, Tafalla, 1999.
- AAVV, *El libro negro del capitalismo*, Txalaparta, Tafalla, 2001.
- AAVV, *Globalización capitalista, luchas y resistencias*, Virus Editorial, Barcelona, 2001.
- AAVV, Mundo, S.A.: voces contra la globalización, La Tempestad, Barcelona, 2002.
- AAVV., *Democracia y presupuestos participativos*, Icària Editorial, Barcelona, 2003.
- AAVV., *La democracia en América Latina. Hacia una democracia de ciudadanos y ciudadanas*, Programa de las Naciones Unidas Para el Desarrollo, Buenos Aires, 2004.
- AAVV., *Balance y perspectivas de la política social en Venezuela*, Instituto Latinoamericano de Investigaciones Sociales, Caracas, 2006.
- AAVV, *La nueva izquierda en América Latina*, Los libros de la catarata, Madrid, 2008.
- AAVV., ““Barrio Adentro” en Venezuela: democracia participativa, cooperación sur-sur y salud para todos”, a *Revista Medicina Social*, vol. 3, núm. 4, Asociación Lationamericana de Medicina Social, Mèxic DF, 2008.
- AAVV., “Cambio social y política de salud en Venezuela”, a *Revista Medicina Social*, vol. 3, núm.

2, Asociación Lationamericana de Medicina Social, Mèxic DF, 2008.

- AAVV., “Gestión comunitaria de los servicios públicos”, a Córdova Montúfar, M. (coord.), *Lo urbano en su complejidad: una lectura desde América Latina*, FLACSO-Ministerio de Cutltura, Equador, 2008.

- AAVV., *Colombia en su laberinto: una mirada al conflicto*, Los libros de la catarata, Madrid, 2008.

- AAVV., *Diccionari de l’Institut d’Estudis Catalans*, Edicions 62, Barcelona, 2009.

- AAVV, *Ajuste y salario: las consecuencias del neoliberalismo en América Latina y Estados Unidos*, Fondo de Cultura Economica de España, Madrid, 2009.

- AAVV., *Constitución de Venezuela de 1961*, Linkgua, Barcelona, 2010.

- AAVV., *Luchas “muy otras”. Zapatismo y autonomía en las comunidades indígenas de Chiapas*, Universidad Autónoma Metropolitana, Mèxic, 2011.

- AAVV., *Leyes orgánicas sobre el Poder Popular y el Estado Comunal (Los Consejos Comunales, las Comunas, la Sociedad Socialista y el Sistema Económico Comunal)*, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2011.

- AAVV., “Sistema de salud de Venezuela”, a *Revista Salud Pública de México*, vol. 53, Instituto Nacional de Salud Pública, Cuernavaca, 2011.

- AAVV, *El Caracazo*, Fundación editorial el perro y la rana, Caracas, 2012.

- AAVV., “Venezuela después de Chávez”, a *La Vanguardia dossier*, núm. 49, La Vanguardia Ediciones, Barcelona, 2013.

- AAVV., *Nuevas instituciones de democracia en América Latina: la voz y sus consecuencias*, Flacso, Mèxic, 2013.

- AAVV, *La crisis latinoamericana de la deuda desde la perspectiva histórica*, CEPAL, Santiago de Xile, 2014.

- AAVV, *Karl Marx. Escritos sobre la comunidad ancestral*, Vicepresidencia del Estado Plurinacional i Presidencia de la Asamblea Legislativa Plurinacional, La Paz, 2015.

- AAVV., *América Latina: La democracia en la encrucijada*, Editorial La Página, CLACSO, Editorial Octubre i UMET, Buenos Aires, 2016.
- Acosta, A., *El Buen Vivir. Sumak Kawsay, una oportunidad para imaginar otros mundos*, Icària editorial, Barcelona, 2013.
- Aguado Hernández, F., *La utopía de los sóviets en la Revolución Rusa*, Editorial Popular, Madrid, 2017.
- Ahedo, I. i Ibarra, P., *Democracia participativa y desarrollo humano*, Editorial Dykinson, Madrid, 2007.
- Aisa, F., *La Internacional. El naixement de la cultura obrera*, Base, Barcelona, 2007.
- Alayón Monserat, R., “Barrio Adentro: combatir la exclusión profundizando la democracia”, a *Revista Venezolana de Economía y Ciencias Sociales*, vol. 11, núm. 3, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 2005.
- Alen Lascano, L. C., *Imperialismo y comercio libre*, A. Peña Lillo editor, Buenos Aires, 1963.
- Alguacil, Gómez, J., *Poder local y participación democrática*, El Viejo Topo, Mataró, 2006.
- Allende, S., *Chile hacia el socialismo*, Editorial Zero, Bilbao, 1971.
- Allende, S., *Las primeras 40 medidas del gobierno popular*, a Fundación Juan Vives Suriá, *Allende la luz y la Unidad Popular*, Fundación Editorial El Perro y la Rana, Caracas, 2009.
- Alonso, L. E., *La crisis de la ciudadanía laboral*, Anthropos, Barcelona, 2007.
- Alonso Coto, M, i Miranda Falces, A., *La empresa colaborativa. La nueva revolución económica*, Editorial Pearson, Madrid, 2016.
- Althusser, L., i Balibar, É., *Para leer El Capital*, Siglo XXI Editores, Ciutat de Mèxic, 1970.
- Althusser, L., *La revolución teórica de Marx*, Siglo XXI Editores, Ciutat de Mèxic, 1976.
- Altman, D., *Democràcia directa, democràcia representativa i apoderament ciutadà*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2010.
- Amin, S., *El desarrollo desigual. Ensayo sobre las formaciones sociales del capitalismo periférico*, Editorial Fontanella, Barcelona, 1975.

- Amin, S., *Más allá del capitalismo senil. Por un siglo XXI no-americano*, El Viejo Topo, Mataró, 2003.
- Amin, S., *Por la quinta Internacional*, El Viejo Topo, Mataró, 2007.
- Amin, S., *El socialismo en el siglo XXI. Reconstruir la perspectiva socialista*, Editorial Iepala, Madrid, 2009.
- Amin, S., *La crisis. Salir de la crisis del capitalismo o salir del capitalismo en crisis*, El Viejo Topo, Mataró, 2009.
- Amin, S., *Modernidad, religión y democracia*, IEPALA, Madrid, 2010.
- Amin, S., *El capitalismo contemporáneo*, El viejo topo, Mataró, 2012.
- Anderson, B., *Comunitats imaginades. Reflexions sobre l'origen i la propagació del nacionalisme*, Editorial Afers, Catarroja, 2005.
- Anderson, P., *Las antinomias en Antonio Gramsci*, Editorial Fontamara, Barcelona, 1978.
- Anderson, P., *Consideraciones sobre el marxismo occidental*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1979.
- Anderson, P., *Tras las huellas del materialismo histórico*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2013.
- Anderson, P., *Los orígenes de la posmodernidad*, Ediciones Akal Madrid, 2016.
- Angulo Sánchez, N., “Gobernanza y desarrollo”, a *Revista de información y debate Pueblos*, núm. 28, Paz con dignidad, Madrid, 2007.
- Antela Garrido, R., “Ventajas y dificultades del sistema presidencialista en Venezuela”, a *Estudios constitucionales*, vol. 9, núm. 2, Centro de Estudios Constitucionales de Chile, Santiago de Chile, 2011.
- Antillano, A., “La lucha por el reconocimiento y la inclusión en los barrios populares: la experiencia de los comités de tierras urbanas”, a *Revista Venezolana de Economía y Ciencias Sociales*, vol. 11, núm. 3, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 2005.
- Aparicio Wilhemi, M., “Nuevo constitucionalismo, derechos y medio ambiente”, a *Revista General de Derecho Público Comparado*, núm. 9, 2011.
- Arconada, S., “Seis años después: Mesas Técnicas y Consejos Comunitarios de Aguas (Aportes

para un balance de la experiencia desarrollada)”, a *Revista Venezolana de Economía y Ciencias Sociales*, vol. 11, núm. 11, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 2005.

- Arconada, S., “Mesas Técnicas de Agua y Consejos Comunitarios de Agua”, a *Revista Venezolana de Economía y Ciencias Sociales*, vol. 12, núm. 2, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 2006.

- Arendt, H., *Entre el pasado y el futuro. Ocho ejercicios sobre la reflexión política*, Editorial Austral, Barcelona, 2018.

- Arghiri, E., *El intercambio desigual*, Siglo XXI Editores, México, 1972.

- Arghiri, E., “El intercambio desigual”, AAVV, *Imperialismo y comercio internacional. El intercambio desigual*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1973.

- Aricó, J. M., *Marx y América Latina*, Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires, 2010.

- Aristòtil, *Política*, Alianza Editorial, Madrid, 1998.

- Arráiz Lucca, R., *Las constituciones de Venezuela (1811-1999)*, Editorial Alfa, Caracas, 2016.

- Arrizabalo Montoro, X., “El euro, caballo de Troya del FMI en Europa”, a *Argumentum*, vol. 5, núm. 2, Universidade Federal do Espírito Santo, Brasil, 2013.

- Arrizabalo Montoro, X., *Capitalismo y economía mundial*, Instituto Marxista de Economía, Madrid, 2014.

- Artous, A., *Marx, El Estado y la política*, Sylone, Madrid, 2016.

- Aubet, M. J., *Rosa Luxemburgo y la cuestión nacional*, Anagrama, Barcelona, 1977.

- Ávila Martel, A., *Andrés Bello. Breve ensayo sobre su vida y su obra*, Editorial Universitaria, Santiago de Chile, 1981.

- AVN., “Instituto Nacional de Tierras nacerá en 2012”, *Agencia Venezolana de Noticias*, 4 de noviembre de 2011.

- Azzellini, D., “El Estado comunal: consejos comunales, comunas y la democracia en el lugar de trabajo”, a *Revista Kavilando*, vol. 5, núm. 1, Grupo Universitario Kavilando, Medellín, 2013.

- Badiou, A., *De un desastre oscuro*, Amorrortu Ediciones, Madrid, 2006.
- Bagú, S., *Economía de la sociedad colonial. Ensayo de historia comparada de América Latina*, Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires, 1992.
- Balibar, É., *Sobre la dictadura del proletariado*, Siglo XXI, Madrid, 2015.
- Ball, T. i Bellamy, R., *Historia del pensamiento político del siglo XX*, Akal, Madrid, 2013.
- Banko, C., *Las luchas federalistas en Venezuela*, Monte Ávila Editores, Caracas, 1996.
- Baños Boncompain, A., *Posteconomía. Hacia un capitalismo feudal*, Los libros del lince, Barcelona, 2012.
- Baran, P. A., *La economía política del crecimiento*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1973.
- Barber, B., *Democracia fuerte. Política participativa para una nueva época*, Almuzara, Còrdova, 2004.
- Barber, B., *Pasión por la democracia*, Editorial Almuzara, Còrdova, 2006.
- Barceló, S. i Pimentel, Z., *Radicalizar la democracia, Porto Alegre: un modelo de municipio participativo*, Libros de la Catarata, Madrid, 2002.
- Barthes, R., *Ensayos críticos*, Seix y Barral, Barcelona, 1967.
- Barzelay, M., *Breaking through bureaucracy: a new vision for managing in government*, University of California Press, Berkeley, 1992.
- Bauer, O., *La cuestión de las nacionalidades y la socialdemocracia*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 1979.
- Bauman, Zygmunt, *Modernidad Líquida*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2003.
- Bauwens, M., *Sauver le monde. Vers une économie post-capitaliste avec le peer-to-peer*, Les liens qui liberent Editions, París, 2015.
- Bauwens, M. i Kostakis, V., *Vers une société des communs : Manifeste por une économie collaborative*, Charles Léopold Mayer, Paris, 2017.
- Beaud, M., *Historia del capitalismo: de 1500 a nuestros días*, Ariel, Buenos Aires, 1986.
- Belaúnde, V. A., *Bolívar y el pensamiento político de la revolución hispanoamericana*, Ediciones

Cultura Hispánica, Madrid, 1959.

- Bell, D., *El final de la ideología*, Alianza Editorial, Madrid, 2015.
- Belloso Martín, N., “El neoconstitucionalismo y el “nuevo” constitucionalismo latinoamericano: ¿Dos corrientes llamadas a entenderse?”, a *Cuadernos Electrónicos de Filosofía del Derecho*, núm. 32, Institut de Drets Humans de Valencia, Valencia, 2015.
- Benkler, Y., *El pingüino y el leviatán. Por qué la cooperación es nuestra arma más valiosa para mejorar el bienestar de la sociedad*, Ediciones Deusto, Bilbao, 2012.
- Benkler, Y., *La riqueza de las redes. Cómo la producción social transforma los mercados y la libertad*, Icaria Editorial, Barcelona, 2015.
- Bentham, J., *Tratado sobre legislación civil y penal*, Editora Nacional, Madrid, 1981.
- Bentham, J., *Fragmentos sobre el gobierno*, Sarpe, Madrid, 1985.
- Berlin, I., *Karl Marx*, Alianza Editorial, Madrid, 2000.
- Berlinguer, E., *La cuestión comunista*, Editorial Fontamara, Barcelona, 1977.
- Bernstein, E., *Socialismo democrático*, Tecnos, Madrid, 1990.
- Bettelheim, Ch., *Problemas teóricos y prácticos de la plantación*, Tecnos, Madrid, 1971.
- Biehl, J., *Las políticas de la ecología social. Municipalismo libertario*, Editorial Virus, Barcelona, 2015.
- Biehl, J., *Ecología o castástrofe. La vida de Murray Bookchin*, Virus Editorial, Barcelona, 2017.
- Biglino Campos, P., *Partidos políticos y mediación de la democracia directa*, Centro de Estudios Políticos y Sociales, Madrid, 2016.
- Boeke, J. H., *Tropisch-koloniale staathuishoudkunde: het probleem*, De Bussy, Amsterdam, 1910.
- Bobbio, N., “La crisis de la democracia y la lección de los clásicos”, a AAVV., *Crisis de la democracia*, Ariel, Barcelona, 1985.
- Bobbio, N., *Liberalismo y Democracia*. Fondo de Cultura Económica, México, 2001.
- Boff, L., *Teología del cautiverio y de la liberación*, Ediciones Paulinas, Madrid, 1980.
- Bolívar, E., “Estrategias gerenciales de desarrollo endógeno aplicadas a las cooperativas de la

Misión Vuelvan Caras del Estado Aragua – Venezuela”, a *Revista Científica Teorías, Enfoques y Aplicaciones en las Ciencias Sociales*, núm. 2, Universidad Centroccidental Lisandro Alvarado, Barquisimeto, 2009.

- Bolívar, S., *Obras completas*, Líder Editores, Caracas, 1975.

- Bolívar, S., *Doctrina del Libertador*, Fundación Biblioteca Ayacucho, Caracas, 2009.

- Bonilla, L. i El Troudi, H., *Historia de la Revolución Bolivariana. Pequeña crónica 1948-2004*, Ministerio de Información y Counciación, Caracas, 2004.

- Bonomi, G., *Partido y revolución en Gramsci*, Editorial Avance, Barcelona, 1976.

- Bookchin, M., *La ecología de la libertad. La emergencia y disolución de las jerarquías*, Madre Tierra i Nossa y Jara, Madrid, 1999.

- Bookchin, M. i Biehl, J., *Las políticas de la ecología social: municipalismo libertario*, Editorial Virus, Barcelona, 2009.

- Bookchin, M., *Rehacer la sociedad. Senderos hacia un futuro verde*, LOM Ediciones, Santiago de Xile, 2012.

- Borón, A., “La transición hacia la democracia en América Latina: problemas y perspectivas”, a AAVV, *Modernización económica, democracia política y democracia social*. El Colegio de México. Mèxic, 1993.

- Borón, A. (coord), *La filosofía política clásica. De la Antigüedad al Renacimiento*, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales, Buenos Aires, 1999.

- Borón, A. (coord), *La filosofía política moderna: de Hobbes a Marx*, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales, Buenos Aires, 2000.

- Borón, A., *El capitalismo y las democracias en América Latina*, Universidad de la Ciudad de México, Mèxic, 2003.

- Boron, A., *Imperio & Imperialismo. Una lectura crítica de Michael Hardt y Antonio Negri*, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales, Buenos Aires, 2004.

- Borón, A., *Reflexiones sobre el poder, el estado y la revolución*, Editorial Espartaco, Córdoba

(Argentina), 2007.

- Borón, A., *Socialismo siglo veintiuno. ¿Hay vida después del neoliberalismo?*, Editorial Espartaco, Córdoba, 2008.
- Borón, A., *Estado, capitalismo y democracia en América Latina*, Hiru, Hondarribia, 2008.
- Borón, A., *América Latina en la geopolítica del imperialismo*, Ediciones Luxemburg, Buenos Aires, 2012.
- Borón, A., *Venezuela sumida en la guerra civil*, publicat a: <http://www.rebelion.org/noticia.php?id=227040&titular=venezuela-sumida-en-la-guerra-civil-> (darrera consulta 25 de maig de 2017).
- Botsman, R., *What's mine is yours: the rise of collaborative consumption*, Harper Collins Publishers, Nova York, 2011.
- Botsman, R., *Who can you trust? How technology brought us together and why it could drive us apart*, Penguin Books, Londres, 2017.
- Boyle, J., *Shamans, software and spleens: law and construction of the information society*, Harvard University Press, Cambridge, 1997.
- Boyle, J., *The public domain : enclosing the commons of the mind*, Yale University Press, New Haven (Connecticut), 2009.
- Boza, C., “Tres líneas de comunes y democracia”, a *Revista Internacional de Comunicación y Desarrollo*, núm. 7, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 2017.
- Braudel, F., *El Mediterráneo y el Mundo Mediterráneo en la época de Felipe II*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1976.
- Braudel, F., *Civilización material, economía y capitalismo, S. XV-XVIII*, Alianza Editorial, Madrid, 1984.
- Brauman, R., *Democracia radical: participación democrática*, Icària Editorial, Barcelona, 2011.
- Braun, O., *Comercio internacional e imperialismo*, Siglo XXI Editores, Buenos Aires, 1973.
- Bravo, D., *La otra crisis, otra historia, otro camino*, Original Editores, Caracas, 1991.

- Bravo, G. M., *Historia del socialismo 1789-1848. El pensamiento socialista antes de Marx*, Editorial Ariel, Barcelona, 1976.
- Brewer-Carías, A. R., *La constitución y sus enmiendas*, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 1991.
- Brewer-Carías, A. R., *Poder constituyente originario y Asamblea Nacional Constituyente (Comentarios sobre la interpretación jurisprudencial relativa a la naturaleza, la misión y los límites de la Asamblea Nacional Constituyente)*, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 1999.
- Brewer-Carías, A. R., “Reflexiones críticas sobre la Constitución de Venezuela de 1999”, a AAVV., *Constitucionalismo iberoamericano en el siglo XXI*, Universidad Nacional Autónoma de México, Ciudad de México, 2000.
- Brewer-Carías, A. R., *Golpe de Estado y proceso constituyente en Venezuela*, Universidad Nacional Autónoma de México, México, 2001.
- Brewer-Carías, A. R., “El inicio de la desmunicipalización en Venezuela: La organización del Poder Popular para eliminar la descentralización, la democracia representativa y la participación a nivel local”, a *Revista AIDA, Opera Prima de Derecho Administrativo, Revista de la Asociación Internacional de Derecho Administrativo*, Universidad Autónoma de México, México, 2007.
- Brewer-Carías, A. R., *Historia constitucional de Venezuela*, Editorial Alfa, Caracas, 2008.
- Brewer-Carías, A. R., “El sentido de la reforma de la Ley Orgánica de la Administración Pública”, a *Revista de Derecho Público*, núm. 115, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2008.
- Brewer-Carías, A. R., *Reforma constitucional y fraude a la Constitución (1999-2009)*, Academia de Ciencias Políticas y Sociales, Caracas, 2009.
- Brewer-Carías, A. R., “El juez constitucional al servicio del autoritarismo y la ilegítima mutación de la Constitución: el caso de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela (1999-2009)”, a *Revista de Administración Pública*, núm. 180, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 2009.

- Brewer-Carías, A. R., “Reforma Constitucional y fraude a la Constitución: el caso de Venezuela 1999-2009”, a Torres Estrada, P. R., i Núñez Torres, M., *La reforma constitucional. Sus implicaciones jurídicas y políticas en el contexto comparado*, Editorial Porrúa, Mèxic, 2010.
- Brewer-Carías, A. R., “La Desconstitucionalización del Estado de Derecho en Venezuela: del Estado Democrático y Social de Derecho al Estado Comunal Socialista sin reformar la Constitución”, *Aequitas Revista de la Facultad de Ciencias Jurídicas*, vol. 5, núm. 5, Universidad del Salvador, Buenos Aires, 2011.
- Brewer-Carías, A. R., “El régimen del Sistema Económico Comunal o de cómo se define e impone legalmente un sistema económico comunista por el cual nadie ha votado”, a AAVV., *Leyes orgánicas sobre el Poder Popular y el Estado Comunal (Los Consejos Comunales, las Comunas, la Sociedad Socialista y el Sistema Económico Comunal)*, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2011.
- Brewer-Carías, A. R., “Sobre la Ley Orgánica del Sistema Económico Comunal o de cómo se implanta en Venezuela un sistema económico comunista sin reformar la Constitución”, ponència al IX Congreso Venezolano de Derecho Constitucional, Asociación Venezolana de Derecho Constitucional, Instituto de Investigaciones Jurídicas de la Universidad Católica Andrés Bello i Fundación Konrad Adenauer, Caracas, 29 i 30 de març de 2011.
- Brewer-Carías, A. R., “Las leyes del poder popular dictadas en Venezuela en diciembre de 2010, para transformar el Estado Democrático y Social de Derecho en un Estado Comunal Socialista, sin reformar la Constitución”, *Cuadernos Manuel Giménez Abad*, núm. 1, Fundación Manuel Giménez Abad de Estudios Parlamentarios y del Estado Autonómico, Saragossa, 2011.
- Brewer-Carías, A. R., “Comentarios sobre la ley del Sistema Económico Comunal (o de cómo se impone a los venezolanos un Sistema Económico Comunista)”, ponencia al Seminario de Profesores de Derecho Público, Universidad Monteávila, Caracas, 2011.
- Brewer-Carías, A. R., “La inconstitucional creación de un “Estado comunal del poder popular” en Venezuela y la desconstitucionalización del Estado de Derecho”, ponència al Coloquio

Iberoamericano de Derecho Constitucional, Max-Planck Institute für ausländisches öffentliches recht und Völkerrecht, Heidelberg, 14 de setembre de 2011.

- Brewer-Carías, A. R., *Derechos y garantías constitucionales en la Constitución de 1961 (la justicia constitucional)*, Fundación Derecho Público i Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2015.
- Briceño, H., “Los Consejos Comunales y la Democracia Participativa en Venezuela”, a Sakaguchi, A., *Venezuela under Chavez’s Administration*, Institute of Developing Economies, Japó, 2014.
- Briceño-León, R., “La violencia homicida en América Latina”, a Revista America Latina Hoy, Universidad de Salamanca, núm. 50, 2008.
- Briggs, C. i Mantini-Briggs, C., ““Misión Barrio Adentro”: Medicina Social, Movimientos Sociales de los Pobres y Nuevas Coaliciones en Venezuela”, a *Revista Salud Colectiva*, vol. 3, núm. 2, Buenos Aires, 2007.
- Briones, A., “La táctica de la Unidad Popular”, a Fundación Juan Vives Suriá, *Allende la luz y la Unidad Popular*, Fundación Editorial El Perro y la Rana, Caracas, 2009.
- Brito Figueroa, F., *El problema tierra y esclavos en la historia de Venezuela*, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1985.
- Brito Figueroa, F., *Tiempo de Ezequiel Zamora*, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1996.
- Britto García, L., *El pensamiento del Libertador. Economía y sociedad*, Banco Central de Venezuela, Caracas, 2010.
- Bruckner, B., *Yugoslavia. Autogestión en la economía*, Editorial Guadiana, Madrid, 1969.
- Brugué, Q., “La dimensión democrática de la nueva gestión pública”, a *Revista GAPP*, núm. 5-6, Instituto Nacional de Administración Pública, Madrid, 1996.
- Buber, M., *¿Qué es el hombre?*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1949.
- Buber, M., *Caminos de utopía*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1955.
- Buchanan, J. M., *Public finance in democratic process: fiscal institutions and the individual choice*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1967.

- Bujarin, N., *Teoría del materialismo histórico, ensayo popular de sociología marxista*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1974.
- Bujarin, N., *El imperialismo y la acumulación de capital*, Tiempo Contemporáneo, Buenos Aires, 1974.
- Bulchand, J. i Melián, S., *La revolución de la economía colaborativa*, LID Editorial, Madrid, 2018.
- Burke, E., *Reflexiones sobre la Revolución Francesa*, Alianza Editorial, Madrid, 2003.
- Burnham, J., *The managerial revolution. What is happening in the world*, Penguin Books, Londres, 1945.
- Busqueta, J. M., *L' hora dels voltors*, Edicions El Jonc, Lleida, 2013.
- Buzgalin, A., *El futuro del socialismo*, edició digital a <http://www.rebelion.org/docs/121981.pdf> (darrera consulta 9 d'agost de 2018)
- Caballero, M., *La gestación de Hugo Chávez. 40 años de luces y sombras en la democracia venezolana*, Los Libros de la Catarata, Madrid, 2000.
- Cabello Fernández, M. D., *Democracia directa e iniciativa legislativa popular*, Tirant lo Blanch, Valencia, 2017.
- Callinicos, A., *Contra el posmodernismo*, Editorial Razón y Revolución, Buenos Aires, 2011.
- Canfora, L., *La democracia: historia de una ideología*, Crítica, Barcelona, 2004.
- Capella, J. R., *Los ciudadanos siervos*, Editorial Trotta, Madrid, 1993.
- Capella, J. R., "Estado y derecho ante la mundialización: aspectos y problemáticas generales" AAVV, *Transformaciones del derecho en la mundialización*, Consejo General del Poder Judicial, Madrid, 1996.
- Capella, J. R., *Fruta prohibida. Una aproximación histórico-teórica al estudio del derecho y del estado*, Editorial Trotta, Madrid, 2008.

- Cárdenas Colménter, A. L., “Análisis del fenómeno ocurrido en el litoral venezolano en diciembre de 1999”, a *Biblio 3W, Revista Bibliogràfica de Geografia i Ciències Socials*, núm. 213, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2000.
- Cardoso, F. H. i Faletto, E., *Dependencia y desarrollo en América Latina*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2015.
- Carmagnani, M., *Estado y sociedad en América Latina*, Crítica, Barcelona, 1984.
- Carr, E. H., *La crisi de los veinte años (1919-1939): Una introducción al estudio de las relaciones internacionales*, Los libros de la Catarata, Madrid, 2004.
- Carrasco, H i Tejada, S., *Soberanía alimentaria. La libertad de elegir para asegurar nuestra alimentación*, Soluciones Prácticas, Lima, 2008.
- Carrillo, S., *Eurocomunismo. Socialismo en libertad*, Forma Ediciones, Madrid, 1977.
- Carrillo Artiles, C. L., “La paradójica situación de los Decretos Leyes Orgánicos frente a la Ingeniería Constitucional de 1999”, *Revista de derecho público*, núm. 115, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2008.
- Caruso Azcárate, M. E., *Democracia Participativa Directa. De la Comuna de París a los Gobiernos de Izquierda en América Latina*, Editorial académica española, Letònia, 2013.
- Castañeda, P., “La condición miserable del indio y sus privilegios”, *Anuario de Estudios Americanos*, 1971, núm. XXVIII.
- Castells, M., *L'era de la informació. La societat xarxa*, Editorial Universitat Oberta de Catalunya, Barcelona, 2003.
- Catalano, P., “Derecho público romano y principios constitucionales bolivarianos”, a García-Pelayo, M., *Constitución y constitucionalismo hoy. Cincuentenario del Derecho Constitucional comparado*, Fundación Manuel García-Pelayo, Caracas, 2000.
- Caviasca, G. M., “Poder popular. Estado y revolución”, a AAVV, *Reflexiones sobre el poder popular*, Fundación Editorial El perro y la rana, Caracas, 2007.

- Cefaï, D., “Acción asociativa y ciudadanía común ¿La sociedad civil como matriz de la res publica?”, a Morán, M. L. i Benedicto, J., *Aprendiendo a ser ciudadanos. Experiencias sociales y construcción de la ciudadanía entre los jóvenes*, Instituto de la Juventud, Madrid, 2003.
- CEPAL, *América Latina y el Caribe, quince años después: de la década perdida a la transformación económica, 1980-1995*, Fondo de Cultura Económica, Santiago de Chile, 1996.
- CEPAL, *Estudio Económico de América Latina y el Caribe 2013: tres décadas de crecimiento económico desigual e inestable*, CEPAL, Santiago de Chile, 2013.
- CEPAL, *Panorama económico y social de la comunidad de estados latinoamericanos y caribeños 2014*, CEPAL, Santiago de Chile, 2015.
- CEPAL, *La inversión extranjera en América Latina y el Caribe 2015*, CEPAL, Santiago de Chile, 2015.
- Centro de Estudios Políticos y Sociales, *Dictamen sobre el Proyecto de Constitución de la República de Venezuela*, CEPS, València, 1999.
- Centro de Investigaciones y Estudios de la Reforma Agraria, *La democracia participativa en Nicaragua*, CIERA, Managua, 1984.
- Cejudo, G. M., *Nueva Gestión Pública*, Siglo XXI Editores, México, 2013.
- Chaunu, P., *Sevilla y América. Siglos XVI y XVII*, Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, Sevilla, 1983.
- Chávez, D., Rodríguez Garavito, C, i Barret, P., *La nueva izquierda en América Latina*, Los libros de la catarata, Madrid, 2008.
- Chávez Frías, H. R. i Lula da Silva, L. I., *Lula y Chávez en el Foro de Porto Alegre. Discursos y resoluciones*, Fondo de Cultura Económica, Madrid, 2005.
- Chávez Frías, H. R., *El libro azul*, Chávez Frías, H. R., *Las comunas y los cinco frentes para la construcción del socialismo*, Ministerio del Poder Popular para la Comunicación y la Información, Caracas, 2009.
- Chávez Frías, H. R., *Simón Bolívar. La revolución bolivariana*, Akal, Madrid, 2011.

- Chávez Frías, H. R., *Golpe de timón. I Consejo de Ministros del nuevo ciclo de la Revolución Bolivariana*, Ediciones Correo del Orinoco, Caracas, 2012.
- Chomsky, N., *El miedo a la democracia*, Crítica, Barcelona, 2004.
- Chomsky, N., *Hegemonia o supervivencia*, Editorial Empúries, Barcelona, 2004.
- Clementi, H., *La abolición de la esclavitud en América Latina*, Editorial La Pleyade, Buenos Aires, 1974.
- Cockcroft, J., *América Latina y Estados Unidos. Historia y política*, Siglo XXI Editores, México, 2001.
- Cohen, J. i Rogers, J., *On democracy*, Penguin Books, Middlesex, 1983.
- Cohen, J. i Rogers, J., *Associations and democracy*, Verso Books, Londres, 1995.
- Cohen, J. i Rogers, J., “Asociaciones secundarias y gobierno democrático”, a *Zona abierta*, núm. 85-85, Fundación Pablo Iglesias, Madrid, 1998.
- Cohen, J., i Rogers, J., *The new inequality*, Beacon Press, Boston, 1999.
- Colombo, A. H., *Desobediencia civil y democracia directa*, Editorial Trama, Madrid, 1998.
- Colletti, L., *Ideología y sociedad*, Editorial Fontanella, Barcelona, 1975.
- Combellas, R., *Derecho constitucional: una introducción al estudio de la Constitución de la República Bolivariana de Venezuela*, Mc. Graw-Hill, Caracas, 2001.
- Combellas, R., “La Constitución de 1999 y la reforma política: implicaciones para la gobernabilidad democrática”, a VII Congreso Internacional del CLAD sobre la Reforma del Estado y de la Administración Pública, Lisboa, 2002.
- Combellas, R., “La tradición republicana, la doctrina bolivariana y la Constitución de 1999”, a AAVV., *Visión iberoamericana del tema constitucional*, Fundación Manuel García-Pelayo, Caracas, 2003.
- Comín Oliveres, A., “La democracia económica en marco del Estado del Bienestar”, a Comín Oliveres, A. i Gervasoni Vila, L., *Democracia económica. Hacia una alternativa al capitalismo*, Icaria Editorial, Barcelona, 2011.

- Comín Oliveres, A., “Democracia participativa y Democracia Económica: ¿es posible la plena democracia en el capitalismo?”, a Comín Oliveres, A. i Gervasoni Vila, L., *Democracia económica. Hacia una alternativa al capitalismo*, Icaria Editorial, Barcelona, 2011.
- Comissió de la Comunitat Europea, *Libro Blanco sobre la gobernanza*, a Diario Oficial C287, de 12 d’octubre de 2001.
- Comissió de la Comunitat Europea, *La gobernanza en el consenso europeo sobre la política del desarrollo. Hacia un enfoque armonizado en la Unión Europea*, 2003 en línia a: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/ES/TXT/?uri=celex:52006DC0421> (darrera consulta 14 d’agost de 2018).
- Comisión Europea, *Informe de la Comisión al Consejo y al Parlamento europeo. Informe sobre la lucha contra la corrupción en la UE*, Comissió Europea, Brussel·les, 2014.
- Comisión para la reforma de las administraciones públicas, *Reforma de las administraciones públicas*, Ministerio de Hacienda y Administraciones Públicas i Ministerio de la Presidencia, Madrid, 2017.
- Compains, E., *Botere Konstituziogilea latinoamerikar konstitucionalismo berrian. Venezuela, Bolivia eta Ekuadorreko akzen prozesu konstituziogileen analisi konparatu bat*, Instituto Vasco de Administración Pública, Oñati, 2016.
- Consejo Nacional de Planificación República del Ecuador, *Plan Nacional de Desarrollo. Plan Nacional para el Buen Vivir 2013-2017*, Secretaría Nacional de Planificación y Desarrollo, Quito, 2013.
- Consejo Presidencial para la reforma de la Constitución de la República Bolivariana de Venezuela, *Proyecto de reforma constitucional. Propuesta de Hugo Chávez*, Atenea, Caracas, 2007.
- Cook, R. C., *We hold these truths: the hope of monetary reform*, Tendril Press, Aurora (Colorado), 2008.
- Cooper, R., “El estado posmoderno”, a *Revista Académica de Relaciones Internacionales*, núm. 1., Grupo de Estudios de Relaciones Internacionales de la Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 2005.

- Cordero Negrín, D., *Ezequiel Zamora, general del pueblo soberano*, Ediciones de la Presidencia de la República, Caracas, 2004.
- Corporate Europe Observatory, *Bruselas. El barrio europeo*, CEO, Brussel·les, 2011. Edició digital a: https://corporateeurope.org/sites/default/files/lobby_planet_es.pdf (darrera consulta 14 d'agost de 2018)
- Correa, E., i Girón, A., *Reforma financiera en América Latina*, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales, Buenos Aires, 2006.
- Correia Pires, L. i Peña Guzmán, P. E., “El sistema nacional de planificación en Venezuela y el diseño de planes estratégicos”, a *Anuario*, núm. 37, Facultad de Ciencias Jurídicas y Políticas de la Universidad de Carabobo, Valencia, 2014.
- Cortéz, R., “Del socialismo real al Autogobierno consciente”, a AAVV., *Descolonización en Bolivia. Cuatro ejes para comprender el cambio*, Vicepresidencia del Estado Plurinacional de Bolivia i Fundación Boliviana para la Democracia Multipartidaria, La Paz, 2011.
- Cortéz, R., *Sujetos y autonomía en la transición estatal boliviana*, FES-ILDIS i FDBM, La Paz, 2012.
- Corvez, M., *Los estructuralistas. Foucault, Levi-Strauss, Lucan, Althusser y otros*, Amorrortu Ediciones, Buenos Aires, 1972.
- Criado de Diego, M., “La absorción del “Estado” por “lo colectivo”: el proyecto constitucional de sociedad civil en Venezuela”, a AAVV., *El sistema político en la constitución Bolivariana de Venezuela*, Tirant lo Blanch, Valencia, 2006.
- Criado de Diego, M., *Representación, Estado y Democracia*, Tirant lo Blanch, València, 2007.
- Crozier, M., Huntington, S. P., i Watanuki, J., *The crisis of democracy*, New York University Press, Nova York, 1975
- Daal, U., *¿Dónde está la Comuna en la Constitución Bolivariana?*, Ediciones de la Asamblea Nacional de la República Bolivariana de Venezuela, Caracas, 2013.
- Dahl, R., *La democracia y sus críticos*, Paidós Ibérica, Barcelona, 1992.

- Dávalos, P., “Movimientos indígenas en América Latina: el derecho a la palabra”, a AAVV., *Pueblos indígenas, Estado y democracia*, CLACSO, Buenos Aires, 2005.
- De Alarcón, S., “Socialismo comunitario”, a AAVV., *Descolonización en Bolivia. Cuatro ejes para comprender el cambio*, Vicepresidencia del Estado Plurinacional de Bolivia i Fundación Bolivaiana para la Democracia Multipartidaria, La Paz, 2011.
- De Cabo Martín, C., “Propuesta para un constitucionalismo crítico”, a *Revista de derecho constitucional europeo*, núm. 19, Universidad de Granada, Granada, 2009.
- De Cabo Martín, C., *Dialéctica del sujeto, dialéctica de la Constitución*, Editorial Trotta, Madrid, 2010.
- De las Casas, B., *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*, Alianza Editorial, Madrid, 2010.
- Deleuze, G., *Derrames entre el capitalismo y la esquizofrenia*, Editorial Cactus, Buenos Aires, 2015.
- Delgado, M., *Lo urbano, más allá de la ciudad*, a Lefebvre, H., *El derecho a la ciudad*, Capitán Swing, Madrid, 2017.
- Delgado Ramos, G. C. (coord.), *Buena vida, buen vivir: imaginarios alternativos para el bien común de la humanidad*, Universidad Nacional Autónoma de México, Mèxic, 2014.
- D’Elia, Y., *Las Misiones Sociales en Venezuela: una aproximación a su comprensión y análisis*, Instituto Latinoamericano de Investigaciones Sociales, Caracas, 2006.
- D’Elia, Y. i Cabezas, L. F., *Las misiones sociales en Venezuela*, Instituto Lationamericano de Investigaciones Sociales, Caracas, 2008.
- Della Volpe, G., *Rousseau y Marx. Y otros ensayos de crítica materialista*, Martínez Roca, Barcelona, 1978.
- Del Pilar Otero, D., “El Proyecto Bolivariano: una propuesta latinoamericana para la convivencia internacional”, a *Studia Politicae*, núm. 1, Universidad Católica de Córdoba, Córdoba (Argentina), 2003.

- Del Pozo, J., *Rebeldes, reformistas y revolucionarios. Una historia oral de la izquierda chilena en la época de la Unidad Popular*, Ediciones Documentos, Santiago de Chile, 1992.
- De Lucas, J., *Puertas que se cierran. Europa como fortaleza*, Icaria editorial, Barcelona, 1996.
- De Lucas, J., *Globalización e identidades. Claves políticas y jurídicas*, Icaria editorial, Barcelona, 2003.
- Déniz Espinós, J., “Venezuela: luces y sombras”, a AAVV., *Nuevas estrategias económicas en América Latina. Los casos de Bolivia, Ecuador y Venezuela*, Los libros de la catarata, Madrid, 2011.
- Derrida, J., *Dos ensayos. La estructura, el signo y el juego en el discurso de las ciencias humanas. El teatro de la crueldad y la clausura de la representación*, Anagrama, Barcelona, 1972.
- De Sousa Santos, B., “La transición postmoderna. Derecho y política”, a *Doxa. Cuadernos de Filosofía del Derecho*, núm. 6, Centro de Estudios Constitucionales, Alacant, 1989.
- De Sousa Santos, B., *Democracia y participación: el ejemplo del presupuesto participativo de Porto Alegre*, El Viejo Topo, Mataró, 2003.
- De Sousa Santos, B., *Democratizar la democracia. Los caminos de la democracia participativa*, Fondo de Cultura Económica, México, 2005.
- De Sousa Santos, B., *Renovar la teoría crítica y reinventar la emancipación social*, CLACSO, Buenos Aires, 2006.
- De Sousa Santos, B., “La reinención del Estado y el Estado plurinacional”, a *OSAL*, núm. 22, CLACSO, Buenos Aires, 2007.
- De Sousa Santos, B., *Refundación del Estado en América Latina. Perspectivas desde una epistemología del Sur*, Instituto Internacional de Derecho y Sociedad, Lima, 2010.
- Deyon, P., *Los orígenes de la Europa Moderna: el mercantilismo*, Península, Barcelona, 1970.
- Díaz Dionis, G., “La deuda externa de América Latina”, a García Pérez, J., *América Latina. Treinta años de transformación (1962-1992)*, Universidad de Comillas, Madrid, 1992.
- Diderot i D'Alembert, *Artículos políticos de la Enciclopedia*, Atalaya, Barcelona, 1995.

- Diego Bautista, O., *La ética y la corrupción en la política y la administración pública*, Universidad Internacional de Andalucía, Sevilla, 2006.
- Dienel, P. C., *Repensar la democracia: los núcleos de intervención participativa*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 2000.
- Dieterich, H., *Democracia participativa y protagonismo social*, Alcaldía de Caracas, Caracas, 2001.
- Dieterich, H., *Democracia participativa y liberación nacional*, Editorial 21 i Nuestra América, Buenos Aires, 2003.
- Dieterich, H., *El socialisme del segle XXI*, Edicions El Jonc, Lleida, 2009.
- Dieterlen, P., “Liberalismo y democracia”, a *Estudios. Filosofía, historia y letras*, vol. 22, Instituto Tecnológico Autónomo de México, Mèxic, 1990.
- Djordjevich, J., *Yugoslavia democracia socialista*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1961.
- Dobb, M., *Capitalismo, crecimiento económico y subdesarrollo*, Oikos, Barcelona, 1970.
- Dobb, M., *Estudios sobre el desarrollo del capitalismo*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1982.
- Dostaler, G., *Keynes y el desempleo*, Maia ediciones, Madrid, 2012.
- Douglas, C. H., *Economic democracy*, Re Ink Books, Washington, 2018.
- Douglas, C.H., *These present discontents, and the Labour Party and social credit*, Re Ink Books, Washington, 2018.
- Douglas, C.H., *The fallacy of super-production*, Re Ink Books, Washington, 2018.
- Downs, A., *Inside bureaucracy*, Little Brown, Boston, 1967.
- Droz, J., *Historia del socialismo*, Ediciones de Materiales, Barcelona, 1968.
- Droz, J., “La social-democracia alemana (1875-1914)”, a AAVV., *Historia General del Socialismo. De 1875 a 1918*, Ediciones Destino, Barcelona, 1985.
- Dunleavy, P., *Democracy, burocracy and public choice: economic approaches in political science*, Routledge, Londres, 1991.

- Durán, M., “Simón Rodríguez: educación popular y la huella axiomática de la igualdad”, a *Foro de Educación*, vol. 12, FahrenHouse, Salamanca, 2014, pàg. 35.
- Durkheim, E., *La división del trabajo social*, Akal, Madrid, 1982.
- Dussel, E., *Historia de la Iglesia en América Latina. Coloniaje y liberación, 1492-1972*, Editorial Nova Terra, Barcelona, 1972.
- Dussel, E., *Política de la liberación I: historia mundial y crítica*, Editorial Trotta, Madrid, 2007.
- Dussel, E., *Política de la liberación II: arquitectónica*, Editorial Trotta, Madrid, 2007.
- Dussel, E., *Filosofía de la liberación*, Fondo Cultura Económica, Madrid, 2011.
- Echebarria, K., *La gestión de los recursos humanos en el sector público. Tendencias y desafíos*, BID, Washington, 2005.
- Elliot, J. H., *España y su mundo 1500-1700*, Alianza Editorial, Madrid, 1991.
- Elliot, J. H., *La España imperial 1469-1716*, Editorial Vicens Vives, Barcelona, 1998.
- El Troudi, H., i Monedero, J. C., *Empresas de producción social. Instrumento para el Socialismo del Siglo XXI*, Centro Internacional Miranda, Caracas, 2006
- Engels, F., *Anti-Dühring*, Grijalbo, Mèxic, 1964.
- Engels, F., *Proyecto de respuesta a la carta de V. I. Zasulich*, a Marx, K., i Engels, F., *Obras escogidas*, vol. III, Editorial Progreso, Moscou, 1974.
- Engels, F., *Del socialismo utópico al socialismo científico*, Ricardo Aguilera, Madrid, 1977.
- Engels, F., *La situación de la clase obrera en Inglaterra*, Júcar, Madrid, 1980.
- Engels, F., *El origen de la familia, la propiedad privada y el Estado*, Alizana Editorial, Madrid, 2008.
- Enteman, W. F., *Managerialism. The emergence of a new ideology*, University of Wisconsin Press, Madison, 1993.
- Escobar Lezama, J. M., Navarro, A., i Rodríguez Monroy, C., “Estudio de los factores críticos de éxito en las cooperativas de la República Bolivariana de Venezuela”, ponència a la 5th International Conference on Industrial Engineering and Industrial Management, Cartagena, 2011.

- Etxezarreta, M., *Crítica a la economía ortodoxa*, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2004.
- Etzioni, A., *Organizaciones modernas*, Unión Tipográfica Editorial Hispano Americana, Mèxic, 1975.
- Etzioni, A., *Los cambios sociales*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1979.
- Etzioni, A., *La sociedad activa: una teoría de los procesos sociales y políticos*, Aguilar, Madrid, 1980.
- Etzioni, A., *La nueva regla de oro: comunidad y moralidad en una sociedad democrática*, Paidós Ibérica, Barcelona, 1999.
- Etzioni, A., *La tercera vía hacia una buena sociedad: propuestas desde el comunitarismo*, Editorial Trotta, Madrid, 2001.
- European Union Election Observation Mission, *Final report*, Unió Europea, 2006.
- EZLN., *EZLN: documentos y comunicados*, Era, Mèxic, 1994.
- Farías Suárez, A. i Farías de Estany, J., “Participación comunitaria: otra mirada al sistema de salud venezolano”, a *Revista Población y Salud en Mesoamérica*, vol. 7, núm. 1, Universidad de Costa Rica, San José, 2009.
- Federici, S., *Calibán y la bruja. Mujeres, cuerpo y acumulación originaria*, Traficantes de Sueños, Madrid, 2013.
- Fernández Buey, F., *Marx (sin ismos)*, El Viejo Topo, Mataró, 1998.
- Fernández Buey, F., i López Arnal, S., *De la primavera de Praga al marxismo ecologista. Entrevistas con Manuel Sacristán Luzón*, Los Libros de la Catarata, Madrid, 2004.
- Fernández Duch, F., *Soberanía alimentaria. Objetivo de la cooperación al desarrollo en zonas rurales*, Icaria Editorial, Barcelona, 2006.
- Fernández Estrada, J.A., *De Roma a América Latina: el Tribuno del pueblo frente a la crisis de la República*, Centro de Estudios Jurídicos y Sociales Mispat, A.C. i Maestría de Derechos Humanos de la Universidad Autónoma de San Luis Potosí, Mèxic, 2014.

- Fernández Santos, Y., Fernández Fernández, J. M. i Rodríguez Pérez, A., “Modernización de la Gestión Pública. Necesidad, incidencias, límites y críticas”, a *Revista Pecynia*, núm. 6, Facultad de Ciencias Económicas y empresariales de la Universidad de León, León, 2008.
- Fernández Toro, J. C., “El nuevo paradigma del ejercicio del gobierno. El sistema de gobierno en la Constitución de 1999”, a *Revista de Derecho Constitucional*, núm. 4., Editorial Sherwood, Caracas, 2001.
- Ferrajoli, L., *Poderes salvajes. La crisis de la democracia constitucional*, Editorial Trotta, Madrid, 2011.
- Fiori, G., *Vida de Antonio Gramsci*, Editorial Península, Barcelona, 1976.
- Fishkin, J., *Democracia y deliberación. Nuevas perspectivas para la reforma democrática*, Ariel, Barcelona, 1995.
- Florescano, E., *Haciendas, latifundios y plantaciones en América Latina*, Siglo XXI, Mèxic, 1978.
- Fons Monetari Internacional, *Perspectivas Económicas para América Latina y el Caribe*, Fons Monetari Internacional, Washington, 2016.
- Fontana, J., *La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)*, Edicions 62, Barcelona, 1996.
- Fontana, J., *Por el bien del imperio. Una historia del mundo desde 1945*, Pasado y Presente, Barcelona, 2011.
- Fontana, J., *Historia: análisis del pasado y proyecto social*, Crítica, Barcelona, 2013.
- Fontana, J., *El siglo de la revolución: una historia del mundo de 1914 a 2017*, Editorial Crítica, Barcelona, 2017.
- Foster, J B., *La ecología de Marx. Materialismo y naturaleza*, El Viejo Topo, Mataró, 2004.
- Fotopoulos, T., *Towards and inclusive democracy. The crisis of the growth economy and the need for a new liberatory project*, Cassell, Londres, 1997.
- Fotopoulos, T., *Hacia una democracia inclusiva. La crisis de la economía de crecimiento y la necesidad de un nuevo proyecto liberador*, Editorial Nordan Comunidad, Uruguay, 1997.

- Fotopoulos, T., *Vers une démocratie generale. Une démocratie directe, économique, écologique et sociale*, Editions Seuil, París, 2002.
- Fotopoulos, T., “Estratègies de transició i el projecte de la Democràcia Inclusiva”, traducció al català de l’article publicat per aquest autor a la revista Democracy & Nature. The International Journal of Inclusive Democracy, vol. 8, núm. 1, 2002.
- Fotopoulos, T., *The multidimensional crisis and inclusive democracy*, Gordios, Atenes, 2005.
- Fotopoulos, T., *Crisis multidimensional y democracia inclusiva*, GADI Catalunya, Girona, 2012.
- Fotopoulos, T., *The new world order in action Vol. 1. Globalization, the Brexit revolution and the “left”*, Progressive Press, Sant Diego (Califòrnia), 2016.
- Foucault, M., *Un diálogo sobre el poder y otras conversaciones*, Alianza Editorial, Madrid, 2012.
- Franco, J. L., *Historia de la revolución de Haití. La batalla por el dominio del Caribe y el Golfo de México*, Academia de Ciencias de Cuba, L'Havana, 1966.
- Franklin, B., *Autobiografía*, Cátedra, Madrid, 2012.
- Fred Rippy, J., *La rivalidad entre Estados Unidos y Gran Bretaña por America Latina (1808-1830)*, Editorial Universitaria de Buenos Aires, Buenos Aires, 1967.
- Fredrickson, G., “Public Ethics and the New Managerialism”, a *Public Integrity*, núm. 3, The center for public integrity, Washington, 1999.
- Friedman, M., *Libertad de elegir: hacia un nuevo liberalismo económico*, Grijalbo, Barcelona, 1987.
- Friedman, M., *La economía monetarista*, Gedisa editorial, Barcelona, 1992.
- Fromm, E., *Marx y su concepto del hombre*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1992.
- Fukuyama, F., *¿El fin de la historia? y otros ensayos*, Alianza Editorial, Madrid, 2015.
- Fundación ¿Hay Derecho?, *Corrupción institucional y controles administrativos preventivos. La relación entre la corrupción institucional en las administraciones públicas y los controles administrativos*, Fundación ¿Hay Derecho?, Madrid, 2015.

- Fundación Juan Vives Suriá, *Allende la luz y la Unidad Popular*, Fundación Editorial El Perro y la Rana, Caracas, 2009.
- Galeano, E., *Las venas abiertas de América Latina*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2003.
- Ganuza Fernández, E. I Francés, F., *El círculo virtuoso de la democracia: los presupuestos participativos a debate*, Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid, 2012.
- García Jané, J., “La Democracia Económica: una propuesta de socialismo democrático y autogestionario de mercado”, a Comín Oliveres, A. i Gervasoni Vila, L., *Democracia económica. Hacia una alternativa al capitalismo*, Icaria Editorial, Barcelona, 2011.
- García, S., *Ciudadanía. Justicia social, identidad y participación*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1999.
- García Ayuardo, C., *Las reformas borbónicas, 1750-1808*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2011.
- García-Guadilla, M. P., “Ciudadanía y autonomía en las organizaciones sociales bolivarianas: los Comités de Tierra Urbana como movimientos sociales”, a *Cuadernos del Cendes*, núm. 66, Centro de Estudios del Desarrollo de la Universidad Central de Venezuela, Caracas, 2007.
- García Linera, A., *La potencia plebeya. Acción colectiva e identidades indígenas, obreras y populares en Bolivia*, CLACSO i Siglo XXI Editores, Buenos Aires, 2015.
- García Linera, A., *Forma valor y forma comunidad*, Traficantes de sueños, Madrid, 2015.
- García Linera, A., *Democracia, Estado, Revolución: Antología de textos políticos*, Txalaparta, Tafalla, 2016.
- García Sánchez, I. M., “La nueva gestión pública: evolución y tendencias”, a *Presupuesto y Gasto Público*, núm. 47, Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 2007.
- Gargarella, R., *Las teorías de la justicia después de Rawls. Un breve manual de filosofía política*, Paidós Ibérica, Barcelona, 1999.
- Gargarella, R., i Courtis, C., *El nuevo constitucionalismo latinoamericano: promesas e interrogantes*, Organizació de les Nacions Unides, Santiago de Xile, 2009.

- Gargarella, R., *La sala de máquinas de la Constitución. Dos siglos de consitucionalismo en América Latina (1810-2010)*, Katz editores, Madrid, 2015.
- Gargarella, R., “El “nuevo constitucionalismo americano””, a *Estudios Sociales, Revista universitaria semestral*, núm. 48, Universidad Nacional del Litoral, Santa Fe (Argentina), 2015.
- Garrido Gómez, M. i Ruiz Ruiz, R., *Democracia, gobernanza y participación*, Tirant lo Blanch, València, 2014.
- Gaudichaud, F. (ed), *El volcán latino-americano. Izquierdas, movimientos sociales y neoliberalismo al sur del río Bravo. Balance de una década de luchas: 1999-2009*, Editorial Otramérica, Santander, 2013.
- Gell Noa, J. A., *Cronología para la historia de los Comités de Defensa de la Revolución*, Editora Política, L'Havana, 2007.
- Gellner, E., *Nacionalisme*, Editorial Afers, Catarroja, 1998
- Gemkow, H., *Federico Engels. Biografía completa*, Editorial Cartago, Buenos Aires, 1976.
- Genro, T., *Crisis de la democracia. Derecho, democracia directa y neoliberalismo en el orden global*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 2003.
- Genro, T. i Souza, U., *El presupuesto participativo. La experiencia de Porto Alegre*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 2003.
- George, H., *Progreso y miseria. Indagación acerca de la causa de las crisis económicas y del aumento de la pobreza con el aumento de la riqueza. El remedio*, Fomento de Cultura, Valencia, 1963.
- George, H., *Social problems*, Robert Schalkenbach Foundation, Nova York, 1963.
- George, H., *The sciense of political economy. A reconstruction of its principles in clear and systematic form*, Robert Schalkenbach Foundation, Nova York, 1992.
- Gervasoni Vila, L., “La transición a la Democracia Económica, según Schweickart”, a Comín Oliveres, A. i Gervasoni Vila, L., *Democracia económica. Hacia una alternativa al capitalismo*, Icaria Editorial, Barcelona, 2011.

- Ginsborg, P. A., *Así no podemos seguir. Participación ciudadana y democracia parlamentaria*, Los libros del lince, Barcelona, 2010.
- Gobierno Bolivariano de Venezuela, *Líneas Generales del Plan de Desarrollo Económico y Social de la Nación 2001-2007*, Ministerio del Poder Popular de Planificación, Caracas, 2001.
- Godelier, M., *Teoría marxista de las sociedades precapitalistas*, Estela, Barcelona, 1971.
- Goldfrank, B. i Chávez, D., *La izquierda en la ciudad. Participación en los gobiernos locales de América Latina*, Icària Editorial, Barcelona, 2009.
- Goldfrank, B., “Los Consejos Comunales ¿Avance o retroceso para la democracia venezolana?”, a *Íconos. Revista de Ciencias Sociales*, núm. 39, Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales, Quito, 2011.
- González, R., “El Estado venezolano y la democracia participativa y protagónica”, *Revista ORINOCO Pensamiento y Praxis*, nº3, pp.: 37-44, 2013.
- González Cadenas, D., *Teoría y práctica jurídico-política de los procesos constituyentes. Estudio de caso de Venezuela*, Universitat de València, València, 2016.
- González López, J. J., “La “huida del derecho administrativo” como factor criminógeno”, a *Revista de derecho penal y criminología*, núm. 3, època 16, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2016.
- Gramsci, A., *El materialismo histórico*, Ediciones Nueva Visión, Buenos Aires, 1973.
- Gramsci, A., *La formación de los intelectuales*, Editorial Grijalbo, Barcelona, 1974.
- Gramsci, A., *Debate sobre los consejos de fábrica*, Editorial Anagrama, Barcelons, 1977.
- Gramsci, A., *Cuadernos de la cárcel*, Edicions Era, Mèxic, 2001.
- Gramsci, A., *Antología*, Editorial Akal, Madrid, 2013.
- Gregor Barié, C., *Pueblos indígenas y derechos constitucionales en América Latina: un panorama*, Instituto Indigenista latinoamericano (Mèxic), Comisión Nacional para el desarrollo de los pueblos indígenas (Mèxic) i Editorial Abya-Yala (Ecuador), 2003.

- Gruening, G., “Origin and theoretical basis of New Public Management”, a *Internacional Public Management Journal*, núm. 4, Elsevier, Nova York, 2001.
- Guerra, P., *Comunitarismo en América Latina*, Consejo Pedagógico de Economía Solidaria de Antioquia, Medellín, 2015.
- Guerra, S. i Maldonado, A., *Historia de la revolución cubana*, Txalaparta, Tafalla, 2009.
- Guevara, E., *La guerra de guerrillas*, Txalaparta, Tafalla, 1998.
- Guevara, E., *El socialismo y el hombre nuevo*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1977.
- Gunder Frank, A., *Capitalismo y subdesarrollo en América Latina*, Siglo XXI editores, Buenos Aires, 1965.
- Gunder Frank, A., *La acumulación mundial, 1492-1789*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1979.
- Gutiérrez, G., *Teología de la liberación. Perspectivas*, Ediciones Sígueme, Salamanca, 1984.
- Habermas, J., *Problemas de legitimación en el capitalismo tardío*, Ediciones Cátedra, Madrid, 1999.
- Habermas, J., “La modernidad, un proyecto incompleto”, a Foster, H. (coord.), *La posmodernidad*, Kairós, Barcelona, 2002.
- Habermas, J., *Discurso filosófico de la modernidad*, Katz Editores, Buenos Aires, 2013.
- Halperin Donghi, T., *Historia Contemporánea de América Latina*, Alianza Editorial, Madrid, 1969.
- Halperin Donghi, T., *Reforma y disolución de los imperios ibéricos 1750-1850*, Alianza Editorial, Madrid, 1985.
- Halperin Donghi, T., *Historia económica de America Latina*, Crítica, Barcelona, 2002.
- Hamilton, A., Jay, J. i Madison, J., *El federalista*, Akal, Madrid, 2015.
- Hamnett, B. R., *Historia de México*, Akal, Madrid, 2013.
- Hardin, G., “La tragedia de los comunes”, a *Gaceta Ecológica*, núm. 37, Insitute Nacional de Ecología, Mèxic, 1995.

- Hardt, M. i Negri, A., *Commonwealth. El proyecto de una revolución del común*, Ediciones Akal, Madrid, 2011.
- Hardt, M. i Negri, A., *Declaración*, Ediciones Akal, Madrid, 2012.
- Harnecker, M., *Los conceptos elementales del materialismo histórico*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1983.
- Harnecker, M., *Venezuela. Una revolución sui géneris*, El Viejo Topo, Mataró, 2004.
- Harnecker, M., *Reconstruyendo la izquierda*, El Viejo Topo, Mataró, 2006.
- Harnecker, M., *De los consejos comunales a las comunas. Construyendo el socialismo del siglo XXI*, Marta Harnecker, Municipio Falcón, 2009.
- Harnecker, M., *Democracia, participación y socialismo en Venezuela: una mirada crítica*, Fundación Rosa Luxemburgo, Quito, 2010.
- Harnecker, M., *Inventado para no errar. América Latina y el socialismo del siglo XXI*, El Viejo Topo, Mataró, 2010.
- Harnecker, M., *Un mundo a construir (nuevos caminos)*, El Viejo Topo, Mataró, 2013.
- Harvey, D., *El nuevo imperialismo*, Akal, Madrid, 2004.
- Harvey, D., *Breve historia del neoliberalismo*, Akal, Madrid, 2007.
- Harvey, D., *Diecisiete contradicciones y el fin del capitalismo*, Traficantes de sueños, Madrid, 2014.
- Hayek, F. A., *La desnacionalización del dinero*, Orbis, Barcelona, 1988.
- Hayek, F. A., *Derecho, legislación y libertad*, Unión Editorial, Madrid, 2014.
- Hegel, G. W. F., *Principios de la filosofía del derecho*, Edhasa, Barcelona, 1999.
- Helfrich, S., i Bollier, D., *The wealth of the commons. A world beyond market & state*, Levellers Press, Massachusetts, 2013.
- Helfrich, S., i Bollier, D., *Patterns of communing*, Levellers Press, Massachusetts, 2015.
- Heller, A., *Aristóteles y el mundo antiguo*, Península, Barcelona, 1983.
- Heller, M., "The tragedy of the anticommons: property in the transition front Marx to markets", a

Harvard Law Review, núm. 111, Harvard Law Review, Cambridge (Massachusetts), 1997.

- Hermano Saraiva, J., *Historia de Portugal*, Alianza editorial, Madrid, 1989.
- Hernández Camargo, L., *El proceso constituyente venezolano de 1999*, Editorial Académica Española, Letonia, 2014.
- Hernández Millán, A., *EZLN revolución para la revolución (1994-2005)*, Editorial Popular, Madrid, 2007.
- Hernández Sandoica, E., *El colonialismo (1815-1873) Estructuras y cambios en los imperios coloniales*, Editorial Síntesis, Madrid, 1994.
- Hibou, B., *De la privatización de las economías a la privatización de los Estados*, Fondo de Cultura Económica, México, 2011.
- Hidalgo Trenado, M., *Realidades y espejismos del “sociasmo del siglo XXI” en Venezuela*, Fundación Alternativas, Madrid, 2009.
- Higgins, B., *Desarrollo económico. Principios, problemas y políticas*, Editorial Gredos, Madrid, 1970.
- Hilferding, R., *El capital financiero*, Tecnos, Madrid, 1985.
- Hirschmann, A. O., *Exit, voice and loyalty: responses to decline in firms, organizations and states*, Harvard University Press, Cambridge, 1970.
- Hirst, P., *Representative democracy and its limits*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Hirst, P., *Associative democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
- Hirst, P., *From statism to pluralism. Democracy, civil society and global politics*, UCL Press, Londres, 1997.
- Hobbes, T., *Leviatán o la materia, forma y poder de una república eclesiástica y civil*, Altaya, Barcelona, 1994.
- Hobsbawm, E.J., “Lenin and the “Aristocracy of Labor””, a *Monthly Review*, vol. 21, núm. 11, Nova York, abril de 1970.
- Hobsbawm, E. J., *Entorno a los orígenes de la revolución industrial*, Siglo XXI Editores, Madrid,

1971.

- Hobsbawm, E. J., *Trabajadores: estudios de historia de la clase obrera*, Crítica, Barcelona, 1979.
- Hobsbawm, E. J., *Las revoluciones burguesas*, Labor, Barcelona, 1980.
- Hobsbawm, E. J., *La era de la revolución (1789-1848)*, Crítica, Barcelona, 2003.
- Hobsbawm, E. J., *La era del capital (1848-1875)*, Crítica, Barcelona, 2003.
- Hobsbawm, E. J., *La era del imperio (1875-1914)*, Crítica, Barcelona, 2003.
- Hobsbawm, E. J., *Historia del siglo XX*, Crítica, Barcelona, 2007.
- Hobsbawm, E. J., *Cómo cambiar el mundo*, Crítica, Barcelona, 2011.
- Hobsbawm, E. J., *Naciones y nacionalismos desde 1780*, Crítica, Barcelona, 2013.
- Hobson, J. A., *Imperialismo*, Capitán Swing, Madrid, 2009.
- Honneth, A., *La idea del socialisme. Assaig d'una actualització*, Institut Alfons el Magnànim, València, 2017.
- Hood, C., "A public management for all seasons?", a *Public Administration*, núm. 69, Royal Institute of Public Administration, Londres, 1991.
- Hume, D., *Tratado de la naturaleza humana*, Orbis, Barcelona, 1984.
- Instituto Latinoamericano de Investigaciones Sociales (Ildis), *Proyecto Análisis sociopolítico de las misiones sociales del gobierno venezolano. Propuesta metodológica*, Ildis, Caracas, 2005.
- James, C. L. R., *Los jacobinos negros. Toussaint, l'Ouverture y la Revolución de Haití*, Fondo de Cultura Económica, México, 2004.
- Jameson, F., *The political unconscious: Narrative as a socially symbolic act*, Cornell University Press, Nueva York, 1981.
- Jameson, F., *Marxismo y forma: teorías dialécticas en la bibliografía del siglo XX*, Ediciones Akal, Madrid, 2016.
- Jaurès, J., *Estudios socialistas*, Zero, Madrid, 1970.
- Jefferson, T., *Autobiografía y otros escritos*, Tecnos, Madrid, 1987.
- Jiménez Asensio, R., "Los frenos del poder (una introducción al principio de separación de

poderes y al control de las instituciones en los sistemas constitucionales)”, a *Revista Vasca de Administración Pública*, núm. 99-100, 2014.

- Johnson, N., *El Estado de bienestar en transición. La teoría y la práctica del pluralismo de bienestar*, Ministerio de trabajo y seguridad social, Madrid, 1987.

- Joll, J., *Historia de Europa desde 1870*, Alianza Editorial, Madrid, 1983.

- Julien, C., *El imperio americano*, Nova Terra, Barcelona, 1969.

- Kanahuaty, C. J., “El campo intelectual en Bolivia: el Grupo Comuna”, a *Ecuador Debate*, núm. 94, Centro Andino de Acción Popular, Quito, abril 2015.

- Kanol, D., “Should the European Commission enact a mandatory lobby register?”, a *Journal of Contemporary European Research*, vol. 8, núm. 4., The academic association for contemporary European Studies, Londres, 2012.

- Kaplan, M., *Neocesarismo y constitucionalismo. El caso Chávez y Venezuela*, Instituto de Investigaciones Jurídicas de la UNAM, México, 2001.

- Katona, G., *Análisis psicológico del comportamiento económico*, Editorial Rialp, Madrid, 1965.

- Katz, C., *El rediseño de América Latina: ALCA, MERCOSUR y ALBA*, Ediciones Luxemburg, Buenos Aires, 2006.

- Katz, J., *Importación de tecnología, aprendizaje e industrialización dependiente*, Fondo de Cultura Económica, Buenos Aires, 1976.

- Kaufmann, W. W., *La política británica y la independencia de la América Latina (1804-1828)*, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1963.

- Kautsky, K., *La doctrina socialista*, Fontamara, Barcelona, 1975

- Kautsky, K., “Nacionalidad i internacionalidad”, a AAVV., *La Segunda Internacional y el problema nacional y colonial*, Pasado y presente, México, 1978.

- Kelsen, H., *Teoría general del Estado*, Ediciones Coyacán, México, 2008.

- Keynes, J. M., *Teoría general de la ocupación, el interés y el dinero*, Fondo de Cultura Económica, México, 1970.

- Kilpi, E., “Perspectives on new work. Exploring emerging conceptualisations”, a *Sitra Studies*, núm. 114, Sitra, Helsinki, 2016.
- Kirchheimer, O., “El camino hacia el partido de todo el mundo”, a AAVV., *Teoría y sociología críticas de los partidos políticos*, Anagrama, Barcelona, 1980.
- King Fairbank, J., *China, una nueva historia*, Editorial Andrés Bello, Barcelona, 1996.
- Kirkland, C., *Historia económica de Estados Unidos*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1941.
- Klein, N., *La Doctrina del Xoc. L'ascens del capitalisme del desastre*, Editorial Empúries, Barcelona, 2007.
- Knight, A., *La revolución mexicana. Del Porfiriato al nuevo regimient constitucional*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2010.
- Kohan, N., *Con sangre en las venas. Apuntes polémicos sobre la revolución, los sueños, las pasiones y el marxismo desde América Latina*, Ocean Sur, L'Havana (Cuba), 2007.
- Kohan, N., *Simón Bolívar y nuestra independencia. Una lectura latinoamericana*, Editorial Yulca, Barcelona, 2013.
- Kohan, N., *Nuestro Marx*, La oveja roja, Madrid, 2013.
- Kohan, W. O., *El maestro inventor. Simón Rodríguez*, Míño y Dávila, Buenos Aires, 2013.
- Kollontai, A., *Marxismo y revolución sexual*, Ediciones Castellote, Madrid, 1976.
- Kornblith, M., “Venezuela. Las elecciones presidenciales en Venezuela: de una democracia representativa a un régimen autoritario electoral”, a *Desafíos*, núm. 14, Universidad del Rosario, Bogotá, 2006.
- Konetzke, R., *El Imperio Español. Orígenes y fundamentos*. Ediciones Nueva Época, Madrid, 1946.
- Konetzke, R., *América Latina II. La época colonial*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1972.
- Kooiman, J., *Governing as governance*, Sage Publication, Londres, 2003.
- Korsch, K., *Marxismo y filosofía*, Editorial Era, Ciutat de Mèxic, 1971.

- Korsch, K., *La concepción materialista de la historia y otros ensayos*, Editorial Ariel, Barcelona, 1980.
- Kristeva, J., *El porvenir de la revuelta*, Seix Barral, Barcelona, 2000.
- Lacan, J., *Escritos*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1975.
- Laclau, E. i Mouffe, C., *Hegemonía y estrategia socialista. Hacia una radicalización de la democracia*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2015.
- Lafuente, A., *El carnaval de la tecnociencia*, Gadir Editorial, Madrid, 2007.
- Lafuente, A., i Alonso, A., *Ciencia expandida, naturaleza común y saber profano*, Universidad Nacional de Quilmes, Bernal (Argentina), 2011.
- Lafuente, A., Alonso, A., i Rodríguez, J., *¡Todos sabios! Ciencia ciudadana y conocimiento expandido*, Editorial Cátedra, Madrid, 2013.
- Lander, E., “El Estado y las tensiones de la participación popular en Venezuela”, *Revista OSAL*, nº 22, pp.: 65-86, 2007.
- Lapavistas, C., *Crisis en la eurozona*, Capitán Swing, Madrid, 2013.
- Larez Romero, R., “El pensamiento emancipador de Simón Rodríguez y su práctica educativa. Implicaciones en la educación de hoy”, *Documents II Encuentro Internacional de Paulo Freire y Simón Rodríguez*, Heredia (Costa Rica), 2009, pàg. 15.
- Lebowitz, M., *Más allá de El Capital. La economía política de la clase obrera en Marx*, Editorial Akal, Madrid, 2005.
- Lebowitz, M., *L'alternativa socialista: el veritable desenvolupament humà*, Edicions del 1979, Barcelona, 2014.
- Lefebvre, H., *El derecho a la ciudad*, Capitán Swing, Madrid, 2017.
- “Lenin” Ulianov, V.I., *El desarrollo del capitalismo en Rusia*, Progreso, Moscou, 1979.
- “Lenin” Ulianov, V.I., *Contra el revisionismo. La revolución proletaria y el renegado Kautsky*, Fundamentos, Madrid, 1975.
- “Lenin” Ulianov, V.I., *Las tesis de abril*, Akal, Madrid, 1976.

- “Lenin” Ulianov, V.I., *El Estado y la revolución*, Alianza Editorial, Madrid, 2006.
- “Lenin” Ulianov, V.I., *El imperialismo: fase superior del capitalismo*, Taurus, Madrid, 2012.
- “Lenin” Ulianov, V.I., *¿Qué hacer?*, Akal, Madrid, 2015.
- “Lenin” Ulianov, V.I., *Acerca del Estado*, a Balibar, É., *Sobre la dictadura del proletariado*, Siglo XXI, Madrid, 2015.
- Lévi-Strauss, C., *Mitológicas I. Lo crudo y lo cocido*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 1982.
- Li, C. i Chien-Yu, T., *¿Cómo es la comuna popular?*, Ediciones en lenguas extranjeras, Pequín, 1976.
- Linares, S., *Democracia participativa epistémica*, Marcial Pons Ediciones Jurídicas y Sociales, Madrid, 2017.
- Linares Martínez, A., “Notas sobre el uso del poder de legislar por decreto por parte del Presidente venezolano”, *Revista de derecho público*, núm. 115, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2008.
- Lipovetsky, G., *La era del vacío: ensayos sobre el individualismo contemporáneo*, Anagrama, Barcelona, 2003.
- Liss, P. K., *Los imperios transatlánticos. Las redes del comercio y de las Revoluciones de independencia*, Fondo de Cultura Económica Mèxic, 1989.
- Llull, R., *Llibre de les bèsties*, Sembra Llibres, València, 2015.
- Lobrano, G., *Modelo romano y constitucionalismo modernos. Anotaciones en torno al debate inspublicístico contemporáneo, con especial referencia a la tesis de Juan Bautista Alberdi y Vittorio Emanuel Orlando*, Universidad Externado de Colombia, Bogotá, 1990.
- Locke, J., *Carta sobre la tolerancia*, Jorge A. Mestas, Madrid, 2001.
- Locke, J., *Segundo Tratado sobre el Gobierno Civil*, Alianza Editorial, Madrid, 2012.
- Lombardi, J. V., *Decadencia y abolición de la esclavitud en Venezuela 1820-1854*, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1974.
- López, T., “La organización geopolítica en Venezuela en el marco de la Ley Orgánica del Consejo Federal de Gobierno y la Ley de regionalización integral para el desarrollo socio-productivo de la

- patria”, a *Revista arbitrada del CIEG*, núm. 22, Centro de Investigación y Estudios Gerenciales, Barquisimeto, 2015.
- López Bulla, J. L., “El sindicalismo en la democratización de la empresa”, a Comín Oliveres, A. i Gervasoni Vila, L., *Democracia económica. Hacia una alternativa al capitalismo*, Icaria Editorial, Barcelona, 2011.
 - López Maya, M. (de.), *Lucha popular, democracia, neoliberalismo: protesta popular en América Latina en los años de ajuste*, Editorial Nueva Sociedad, Caracas, 1999.
 - López Maya, M., “Democracia participativa y políticas sociales en el gobierno de Hugo Chávez Frías”, a *Revista Venezolana de Gerencia*, vol. 9, núm. 28, Universidad del Zulia, Maracaibo, 2004.
 - López Palma, J., *Simón Rodríguez: utopía y socialismo*. Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1989,
 - López Valladares, M. i Añez Hernández, C., “Los Consejos Locales de Planificación Pública en Venezuela: Una Instancia de Participación y Capacitación Ciudadana”, a *Cayapa Revista Venezolana de Economía Social*, any 5, núm. 10, Universidad de Los Andes, Trujillo, 2005.
 - López Valladares, M., “Una estrategia de innovación política en Venezuela: los consejos comunales”, *Revista de Sociedad, Cultura y Desarrollo Sustentable Ra Ximhai*, vol. 4, núm. 3, pp.: 559-579, 2008.
 - Löwy, M., *Ecosocialismo. La alternativa radical a la catástrofe ecológica capitalista*, Biblioteca Nueva, Madrid, 2012.
 - Lukács, G., *La crisis de la filosofía burguesa*, Editorial Pleyade, Buenos Aires, 1970
 - Lukács, G., *Historia y conciencia de clase*, Editorial Orbis, Barcelona, 1985.
 - Luhmann, N., *Sistemas sociales: lineamientos para una teoría general*, Anthropos, Barcelona, 1998.
 - Luxemburg, R., *La acumulación de capital*, Grijalbo, México, 1967.
 - Luxemburg, R., *Reforma o revolución*, Akal, Madrid, 2015.
 - Lynch, J., *Las revoluciones hispanoamericanas (1808-1826)*, Ariel, Barcelona, 1980.

- Lynch, J., *Simón Bolívar*, Crítica, Barcelona, 2006.
- Lyotard, J. F., *La condición postmoderna*, Altaya, Barcelona, 1999.
- Machado, D., *És possible construir el socialisme a Cuba?*, Edicions El Jonc, Lleida, 2004.
- Machado M., J. E., *Estudio de los Consejos Comunales en Venezuela*, Fundación Centro Gumilla, Caracas, 2008.
- Machado M., J. E., *Estudio cuantitativo de opinión sobre los Consejos Comunales*, Fundación Centro Gumilla, Caracas, 2009.
- MacIntyre, A., *Animales racionales y dependientes: Por qué los seres humanos necesitamos las virtudes*, Paidós Ibérica, Barcelona, 2001.
- MacIntyre, A., *Tras la virtud*, Espasa Calpe, Barcelona, 2013.
- MacIntyre, A., *Historia de la ética*, Paidós Ibérica, Barcelona, 2018.
- MacKenzie, N., *Breve historia del socialismo*, Editorial Labor, Barcelona, 1969.
- Macpherson, C.B., *La democracia liberal y su época*, Alianza Editorial, Madrid, 1982.
- Madariaga, S., *El auge y el ocaso del Imperio español en América*, Espasa Calpe, Madrid, 1986.
- Maestre, L., “Las misiones sociales en Venezuela: alternativa para promover la participación popular en la construcción del estado social de derecho y de justicia”, a *Revista Arbitrada: Orinoco, Pensamiento y Praxis*, nº 1, pp.: 70-79, 2012.
- Magdoff, H., *La era del imperialismo. Política económica internacional de Estados Unidos*, Editorial Actual, Madrid, 1973.
- Maingon, T., “Consejos Comunales, ciudadanía, Estado y poder popular”, a Castro, G., *Debate por Venezuela*, Editorial Alfa, Caracas, 2007.
- Mandel, E., *Leyendo El Capital*, Fundamentos, Madrid, 1972.
- Mandel, E., *La burocracia*, Schapire, Buenos Aires, 1973.
- Mandel, E., *Tratado de economía marxista*, Editorial Era, Mèxic, 1976.
- Mandel, E., *Crítica del eurocomunismo*, Editorial Fontamara, Barcelona, 1978.
- Mandel, E., *El capitalismo tardío*, Editorial Era, Mèxic, 1979.

- Manteca Acosta, C., *La comuna organizada. Para formadores de democracia participativa. Las Comunas de Buenos Aires y sus posibilidades de democratizar la gestión de la ciudad*, Universidad Nacional de Tres de Febrero, Buenos Aires, 2012.
- Manzano, J., *La incorporación de las Indias a la Corona de Castilla*, Cultura Hispánica, Madrid, 1948.
- Maquiavel, N., *El Príncipe*, Edicions 62, Madrid, 2009.
- Marchais, G., *La politique du parti communiste français*, Editions sociales, París, 1974.
- Marcuse, H., *El marxismo soviético*, Alianza editorial, Madrid, 1971.
- Marcuse, H., *El hombre unidimensional*, Editorial Orbis, Madrid, 1985.
- Mariátegui, J. C., *Siete ensayos de interpretación de la realidad peruana*, Crítica, Barcelona, 1976.
- Marichal, C., *Historia de la deuda externa de América Latina*, Alianza Editorial, Madrid, 1988.
- Mariñas Otero, L., *Las constituciones de Venezuela*, Ediciones cultura hispánica, Madrid, 1965.
- Martínez Dalmau, R., “El nuevo constitucionalismo americano”, a AAVV., *El legado de las Cortes de Cádiz*, Tirant lo Blanch, València, 2011.
- Martínez Dalmau, R., “L’oposició antigovernamental a Veneçuela. Del chavisme al postchavisme”, a *Afers*, núm. 83, Catarroja, 2016.
- Marx, K., *Formaciones económicas precapitalistas*, Ciencia Nueva, Madrid, 1967.
- Marx, K., *Trabajo asalariado y capital*, Aguilera, Madrid, 1968.
- Marx, K., *Crítica del programa de Gotha*, Editorial Ricardo Aguilera, Madrid, 1970.
- Marx, K., *Tesis sobre Feuerbach y otros escritos filosóficos*, Editorial Grijalbo, Mèxic, 1970.
- Marx, K., *La acumulación originaria del capital*, Grijalbo, Barcelona, 1974.
- Marx, K., *Crítica de la filosofía del estado de Hegel*, Grijalbo, Barcelona, 1974.
- Marx, K., *Una contribución a la crítica de la economía política*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 1980.
- Marx, K., *El Capital*, Edicions 62, Barcelona, 1984.
- Marx, K., Engels, F i Lenin, V.I., *La Comuna de París*, Akal, Madrid, 1985.

- Marx, K., *El 18 Brumario de Luis Bonaparte*, Fundación Federico Engels, Madrid, 2003.
- Marx, K., *La Guerra Civil en Francia*, Fundación Federico Engels, Madrid, 2003.
- Marx, K. i Engels, F., *El manifest comunista*, AE Editors, El Perelló, 2007.
- Marx, K., Simón Bolívar, Ediciones Sequitur, Madrid, 2009.
- Marx, K., *Carta a Nieuwenhuis*, a Hobsbawm, E. J., *Cómo cambiar el mundo*, Crítica, Barcelona, 2011.
- Marx, K., *Manuscritos de economía y filosofía*, Alianza Editorial, Madrid, 2013.
- Marx, K., *Elementos fundamentales para la crítica de la economía política 1857-1858* (3 vols.), Siglo XXI editores, Madrid, 2014.
- Marx, K. i Engels, F., *La ideología alemana*, Akal, Madrid, 2014.
- Mattei, U., “Transformar en inalienables los bienes comunes”, a *Le Monde Diplomatique*, núm. XIII, Le Monde Diplomatique, Xile, 2012.
- Mauro, F., *La expansión europea (1600-1870)*, Editorial Labor, Barcelona, 1968.
- Mayntz, R., “Governance en el Estado Moderno”, a *Revista de Reflexión y análisis político Postdata*, núm. 11, Grupo Interuniversitario Postdata, Buenos Aires, 2006.
- Mayordomo, E., “Desmontar la governança”, a AAVV., *El preu de la salut. Interessos, classe i model sanitari*, Espai Fàbrica, Barcelona, 2014.
- Meister, A., *Socialismo y autogestión. La experiencia yugoslava*, Editorial Nova Terra, Barcelona, 1965.
- Mendoza, C., *Gobernanza: teoría y prácticas colectivas*, Anthropos, Barcelona, 2011.
- Meszárov, I., *Más allá del capital. Hacia una teoría de la transición*, Fundación Editorial El perro y la rana, Caracas 2009.
- Meszárov, I., *El desafío y la carga del tiempo histórico: el socialismo del siglo XXI*, Fundación Editorial El perro y la rana, Caracas, 2009.
- Michelman, F. I., “Ethics, economics and the law of property”, a Roland Pennock, J i Chapman, J. W., *Ethics, economics and the law*, New York University Press, Nova York, 1982.

- Michels, R., *Los partidos políticos*, Amorrortu Editores, Buenos Aires, 2008.
- Mill, J., *Ensayos sobre derecho y política*, Comares, Granada, 1997.
- Mill, J. S., *Sobre la libertad*, Alianza, Madrid, 2005.
- Miller, D., *Social Justice*, Oxford University Press, Nova York, 1979.
- Miller, D., *Filosofía política : una breve introducción*, Alianza Editorial, Madrid, 2011.
- Ministerio de Comunicación e Información, *Misiones Bolivarianas*, Ministerio de Comunicación e Información, Caracas, 2007.
- Ministerio del Poder Popular para las Comunas y los Movimientos Sociales, *Plan Político Estratégico Comuna o Nada Primer Fase*, versió en línia a: <http://www.mpcomunas.gob.ve/wp-content/uploads/2013/11/min-comunas-plan-comuna-o-nada.pdf> (darrera consulta 14 d'agost de 2018)
- Ministerio para la Economía Popular, *El desarrollo Endógeno en la Revolución Bolivariana: De la Revolución Política a la Revolución Económica*, Gobierno de Venezuela, Caracas, 2006.
- Ministerio del Poder Popular para la Comunicación y la Información, *Venezuela cumple los Objetivos de Desarrollo del Milenio 2015*, Ministerio del Poder Popular para la Comunicación y la Información, Caracas, 2015.
- Mintz, F., *A cien años de la Revolución Rusa: de los soviets libres a la restauración del privilegio*, Libros de Anarres, Buenos Aires, 2017.
- Mires, F., *Las revoluciones sociales en América Latina*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 2005.
- Misler, J., *Intervenciones de Estados Unidos en América Latina y el Caribe*, Ministerio de Educación Superior, Caracas, 2006.
- Montagut, X., *Alimentos globalizados. Soberanía alimentaria y comercio justo*, Icaria Editorial, Barcelona, 2006.
- Montesquieu, C de S., *Del espíritu de las leyes*, Editorial Tecnos, Madrid, 1995.
- Molina, G., “Mesas Técnicas de Agua a la vanguardia del poder popular”, publicat a l'*Agencia Venezolana de Noticias*, el 30 de setembre de 2010.

- Molins Pera, M., *La República y la Educación en Simón Bolívar y Simón Rodríguez y su proyección actual*, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1998.
- More, T., *Utopía*, Alianza Editorial, Madrid, 2004.
- Moreno, J., *China contemporánea 1916-1990*, Ediciones Istmo, Madrid, 1992.
- Mossé, C., *Las doctrinas políticas en Grecia*, A. Redondo, Barcelona, 1971.
- Moulián, T., *Socialismo del siglo XXI. La quinta vía*, Editorial Lom, Santiago de Chile, 2000.
- Mounier, E., *El compromiso de la acción*, Editorial ZYX, Madrid, 1967.
- Mounier, E., *Comunismo, anarquía, personalismo*, Editorial Zeta, Madrid, 1973.
- Mounier, E., *Revolución personalista y comunitaria*, Editorial Zero, Bilbao, 1975.
- Mueller, D. C., *Public Choice II: a revised edition of public choice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Muñoz Ramírez, G., *EZLN 20 y 10, el fuego y la palabra*, Editorial Virus, Barcelona, 2011.
- Negri, A., *La fábrica de la estrategia. 33 lecciones sobre Lenin*, Ediciones Akal, Madrid, 2004.
- Negri, A., i Hardt, M., *Multitud. Guerra y democracia en la era del imperio*, Editorial Debate, Barcelona, 2004.
- Negri, A., i Hardt, M., *Imperio*, Editorial Paidós, Barcelona, 2005.
- Neunreither, K., *European integration After Amsterdam: Institutional Dynamics and Prospects for Democracy*, Oxford University, Nova York, 2000.
- Nikken, C., “¿Por qué no se entiende el artículo 230 de la Ley Orgánica del Poder Público Municipal?”, a *Revista de Derecho Público*, núm. 123, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2010.
- Nin, A., *Les dictadures dels nostres dies*, Edicions Lluita, Sant Boi de Llobregat, 1984.
- Nin, A., *Los soviets*, Talasa Ediciones, Madrid, 1987.
- Nin, A., *Els moviments d'emancipació nacional*, Editorial Base, Barcelona, 2008.
- Njaim, H., *Democracia participativa*, Publicaciones Académicas de la Universidad Metropolitana, Caracas, 2007.

- Noguera Fernández, A., *Derecho y hegemonía. Un estudio socio-jurídico de la Cuba actual*, Ediciones Cooperativas, Buenos Aires, 2006.
- Noguera Fernández, A., “Redefinición del Estado y derechos de los pueblos indígenas en las nuevas constituciones latinoamericanas”, a *Sortuz. Oñati Journal of Emergent Socio-legal Studies*, vol. 1, núm. 2, International Institute for the Sociology of Law, Oñati, 2007.
- Noguera Fernández, A., *Participación, Función Electoral y Función de Control y Transparencia Social*, a AAVV., *Desafíos constitucionales. La Constitución ecuatoriana del 2008 en perspectiva*, Ministerio de Justicia y Derechos Humanos, Quito, 2008.
- Noguera Fernández, A., *Reflexiones a partir del análisis del presidencialismo en la Constitución venezolana: acción de gobierno y articulación ejecutivo-ciudadanos*, a AAVV., *Estudios sobre la Constitución de la República Bolivariana de Venezuela. X Aniversario*, Procuraduría General de la República, Caracas, 2009.
- Noguera Fernández, A., “¿Derechos fundamentales, fundamentalísimos o, simplemente, derechos? El principio de indivisibilidad de los derechos en el viejo y en el nuevo constitucionalismo”, a *Derechos y libertades: revista del Instituto Bartolomé de las Casas*, núm. 21, Universidad Carlos III, Madrid, 2009.
- Noguera Fernández, A., “La modernidad liberal y el concepto de constitución: tergiversaciones y falsedades”, a AAVV., *Anuario de la Facultad de Derecho*, núm. 27, Universidad de Extremadura, Cáceres, 2009.
- Noguera Fernández, A., *Los derechos sociales en las nuevas constituciones latinoamericanas*, Tirant lo blanch, València, 2010
- Noguera Fernández, A. i Criado, M., “La Constitución colombiana de 1991 como punto de inicio del nuevo constitucionalismo en América Latina”, a *Revista Estudios Socio-Jurídicos de la Universidad del Rosario*, vol. 13, nº 1, Universidad del Rosario, Bogotá, 2011.

- Noguera Fernández, A., “Derechos económicos, sociales y culturales en el nuevo constitucionalismo latinoamericano: indivisibilidad de las obligaciones y justicia equitativa”, a *Revista General de Derecho Público Comparado*, núm. 9, Iustel, Madrid, 2011.
- Noguera Fernández, A., *Utopía y poder constituyente. Los tres monismos del Estado neoliberal*, Editorial Sequitur, Madrid, 2012.
- Noguera Fernández, A. i Navas Alvear, M., *Los nuevos derechos de participación ¿Derechos constituyentes o constitucionales? Estudio del modelo constitucional de Ecuador*, Tirant lo Blanch, València, 2016.
- Noguera Fernández, A., *El sujeto constituyente. Entre lo viejo y lo nuevo*. Editorial Trotta, Madrid, 2017.
- Noguera Ferrer, J. A., “Conclusiones. La reestructuración de la política social en España”, a Adelantado, J., *Cambios en el Estado del bienestar: políticas sociales y desigualdades en España*, Editorial Icaria, Barcelona, 2000.
- Núñez Muñoz, I. K. i Leal González, N., “Nuevos significados de la democracia en Venezuela”, a *Revista de Derecho* núm. 39, Universidad del Norte, Barranquilla, 2013.
- Öcalan, A., *Manifest per una civilització democràtica. Vol. 1. Orígens de la civilització. L'era dels déus emmascarats i els reis coberts*, Descontrol Editorial, Barcelona, 2016.
- Öcalan, A., *Manifest per una civilització democràtica. Vol. 2. Civilització capitalista. L'era dels déus sense màscara i els reis nus*, Descontrol Editorial, Barcelona, 2017.
- OCDE, *La transformación de la gestión pública. Las reformas en los países de la CODE*, Ministerio de Administraciones Públicas, Madrid, 1997.
- Ochoa Arias, A., *Aprendiendo en torno al desarrollo endógeno*, Universidad de Los Andes, Mérida (Venezuela), 2006.
- O'Connor, H., *El imperio del petróleo*, Editorial Platina, Buenos Aires, 1961.
- O'Connor, H., *La crisis mundial del petróleo*, Editorial Platina, Buenos Aires, 1963.
- Octavio, I., *Esclavitud y capitalismo*, Siglo XXI Editores, México, 1976.

- Olivera Rivera, A., *La disputa por la construcción democrática en América Latina*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2006.
- Ornelas, N. i Ruíz López, H., *Problemas de la implementación de la Nueva Gestión Pública en América Latina*, Fundación José Ortega y Gasset, Madrid, 2009.
- Orlando S., F. J., “El “paquetazo”, un conjunto de leyes que conculcan derechos y amparan inusticias”, a *Revista de derecho público*, núm. 115, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2008.
- Oropeza, A., *La nueva Constitución venezolana*, Academia de Ciencias Políticas y Sociales, Caracas, 1981.
- Osborne, D i Gaebler, T., *La reinención del gobierno: la influencia del espíritu empresarial en el sector público*, Editorial Paidós, Barcelona, 1994.
- Ostrom, E., *Understanding knowledge as a commons: from theory to practice*, The MIT Presse, Cambridge, 2006.
- Ostrom, E., *El gobierno de los bienes comunes: la evolución de las instituciones de acción colectiva*, Fondo de Cultura Económica, Madrid, 2011.
- Ostrom, E., *Comprender la diversidad institucional*, KRK Ediciones, Oviedo, 2013.
- Ostrom, V., “Transformaciones revolucionarias”, a *Política y gobierno*, número 9, Centro de Investigación y Docencia Económicas, Mèxic D.F., 2002.
- Ouviña, H., “Hacia una política prefigurativa. Algunos recorridos e hipótesis entorno a la construcción del poder popular”, AAVV, *Reflexiones sobre el poder popular*, Fundación Editorial El perro y la rana, Caracas, 2007.
- Ovejero Lucas, F., “Socialismo y capitalismo”, a Comín Oliveres, A. i Gervasoni Vila, L., *Democracia económica. Hacia una alternativa al capitalismo*, Icaria Editorial, Barcelona, 2011.
- Pabón Raydan, J., *et al.*, “La ley habilitante, por ser una “ley de plenos poderes” está totalmente viciada de inconstitucionalidad”, a *Revista Española de Derecho Constitucional*, núm. 79, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 2007.

- Pagès Blanch, P. (ed.), *Història del moviment obrer als Països Catalans*, Edicions del País Valencià, València, 2011.
- Paine, T., *Los derechos del hombre*, Doncel, Madrid, 1977.
- Palacios Romeo, F., "La ruptura constitucional del Estado precario: los derechos sociales en el nuevo constitucionalismo iberoamericano. La especificidad del modelo venezolano", a *Agora: revista de ciencias sociales*, núm. 14, Fundación CEPS, València, 2006.
- Palloix, C., *Proceso de producción y crisis del capitalismo*, H. Blume, Madrid, 1980.
- Parain-Vial, J., *Análisis estructurales e ideologías estructuralistas*, Amorrortu Ediciones, Buenos Aires, 1972.
- Parés Franzi, M. (coord.), *Participación y calidad democrática. Evaluando las nuevas formas de democracia participativa*, Ariel, Madrid, 2009.
- Parry, J.H., *El imperio español de ultramar*, Editorial Aguilar, Madrid, 1975.
- Parsons, T., *Estructura y proceso en las sociedades modernas*, Instituto de estudios políticos, Madrid, 1966.
- Parsons, T., *Ensayos de teoría sociológica*, Paidós, Buenos Aires, 1967.
- Pazmiño Freire, P., "Algunos elementos articuladores del nuevo constitucionalismo latinoamericano", a *Cuadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol*, núm. 67/68, Universitat de València, 2009.
- Pérez Adán, J., *La salud social. De la socioeconomía al comunitarismo*, Editorial Trotta, Madrid, 1999.
- Pérez Adán, J., *Comunitarismo: cultura de solidaridad*, Sekotia Ediciones, Madrid, 2006.
- Pérez Adán, J., *Adiós Estado, bienvenida comunidad*, EIUNSA Ediciones, Madrid, 2008.
- Pérez Vila, M., *Biografía de José Rafael Revenga 1786-1852*, Ministerio de Educación, Caracas, 1974.
- Perkins, D., *Historia de la Doctrina Monroe*, Editorial Eudeba, Buenos Aires, 1964.
- Petkoff, T., *La Venezuela de Chávez. Una segunda opinión*, Editorial Grijalbo, Caracas, 2000.

- Petras, J., *La izquierda contraataca: conflicto de clases en América Latina en la era del neoliberalismo*, Akal, Madrid, 2000.
- Petras, J. i Veltmeyer, H., *Las dos caras del imperialismo: vasallos y guerreros*, Lumen, Mèxic, 2004.
- Pettit, P., *Republicanism: una teoría sobre la libertad y el gobierno*, Paidós Ibérica, Barcelona, 1999.
- Pietri, A. U., *La creación del nuevo mundo*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1992.
- Pindado Sánchez, F., *La participación ciudadana es la vida de las ciudades*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 2008.
- Piqueras, A., *La opción reformista: entre el despotismo y la revolución*, Anthropos editorial, Barcelona, 2014.
- Piqueras, J. A., *Trabajo libre y coactivo en sociedades de plantación*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2009.
- Pirenne, H., *Historia económica y social de la Edad Media*, Fondo Cultura Económica, Mèxic, 1970.
- Pitschmann, H., *Las reformas borbónicas y el sistema de intendencias en Nueva España*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1996.
- Plató, *La república o el Estado*, Alianza Editorial, Madrid, 2013.
- Polanyi, K., *La gran transformación*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2007.
- Polanyi, K., *Los límites del mercado: reflexiones sobre economía, antropología y democracia*, Capitán Swing, Madrid, 2017.
- Pombo, C. R., *Génesis de la democracia local en Colombia y la planeación participativa*, Universidad del Rosario, Bogotá, 2009.
- Popper, K., *Sociedad abierta, universo abierto*, Tecnos, Madrid, 1984.
- Poulantzas, N., *Hegemonía y dominación en el Estado Moderno*, Ediciones Pasado y Presente, Córdoba (Argentina), 1969.

- Poulantzas, N., *Poder político y clases sociales en el estado capitalista*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1972.
- Prada, R., *Subversiones indígenas*, Muela del Diablo Editores, La Paz, 2008.
- Prados, L., *De imperio a nación. Crecimiento y atraso económico en España (1780-1930)*, Alianza Editorial, Madrid, 1988.
- Prieto Rozos, A., *América Latina. Transiciones, integración y socialismo*, Editorial de Ciencias Sociales, L'Havana, 2016.
- Proyecto Democracia Económica, "Epílogo: el socialismo de los ciudadanos", a Comín Oliver, A. i Gervasoni Vila, L., *Democracia económica. Hacia una alternativa al capitalismo*, Icaria Editorial, Barcelona, 2011.
- Putnam, R., *Bowling alone. The collapse and revival of american community*, Touchstone Books, Nova York, 2000.
- Putnam, R., *El declive del capital social. Un estudio internacional sobre las sociedades y el sentido comunitario*, Galaxia Gutenberg/Círculo de Lectores, Barcelona, 2003.
- Rachadell, M., "La centralización del poder en el Estado federal descentralizado", *Revista de derecho público*, núm. 115, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2008.
- Ramírez Nárdiz, A., *Democracia Participativa. La democracia participativa como profundización en la democracia*, Tirant lo Blanch, València, 2010.
- Ramírez Nárdiz, A., *Guía práctica de la democracia participativa*, Editorial Dykinson, Madrid, 2018.
- Ramis Olivos, Á., *Bienes comunes y democracia. Hermenéutica crítica de las instituciones del procomún*, Universitat de València, València, 2014.
- Real Academia Española, *Diccionario de la lengua española*, Espasa, Madrid, 2014.
- Reed, J., *México insurgente*, Txalaparta, Tafalla, 2005.
- Reinoso, R., *Los Consejos Locales de Planificación de Políticas Públicas. Participación Ciudadana*, Ediciones CEPAPP, Caracas, 2003.

- República Bolivariana de Venezuela, *Líneas generales del plan de desarrollo económico y social de la nación 2007-2013*, Presidencia de la República Bolivariana de Venezuela, Caracas, 2007.
- República Bolivariana de Venezuela, *Plan Político Estratégico Comuna o Nada Chávez Vive Primer Fase*, Ministerio del Poder Popular para las Comunas y los Movimientos Sociales, Caracas, 2013.
- Reveron, Z. i Vargas, A., “Análisis y evaluación de las consideraciones y perspectivas de los Alcaldes venezolanos sobre política de descentralización, la participación ciudadana y las alcaldías”, a *Cuestiones Políticas*, núm. 32, Universidad del Zulia. Instituto de Estudios Políticos y Derecho Público de la Facultad de Ciencias Jurídicas y Políticas, Maracaibo, 2004.
- Reyna, F i D’Elia, Y., *Situación de los derechos humanos y la democracia ante las recientes medidas legislativas*, Civilis AC, Caracas, 2011.
- Ricardo, D., *Els principis d'economia política i tributació*, Edicions 62, Barcelona, 1984.
- Rivas Leone, J. A., “Deterioro democrático e ingobernabilidad en Venezuela 1988-2016”, a *Reflexión Política*, núm. 36, Universidad Autónoma de Bucaramanga, Santander (Colòmbia), 2016.
- Robinson, M., *La raíz robinsoniana de la revolución bolivariana en Venezuela*, Ediciones Instituto Municipal de Publicaciones de la Alcaldía de Caracas, Caracas, 2004.
- Roca, B., *Los fundamentos del socialismo en Cuba*, Comités de Defensa de la Revolución, L’Havana, 1962.
- Roca Monet, M., “La teoría del imperialismo de Lenin”, *Filosofía, política y economía en el Laberinto*, núm. 3, Málaga, 2000.
- Rodríguez, E., “Política social actual: una visión desde el gobierno”, a AAVV., *Balance y perspectivas de la política social en Venezuela*, Instituto Latinoamericano de Investigaciones Sociales, Caracas, 2006.
- Rodríguez, S., *Obras completas*, Universidad Nacional Experimental Simón Rodríguez, Caracas, 1975.
- Rodríguez, S., *Sociedades Americanas*, Fundación Biblioteca Ayacucho, Caracas, 1990.

- Rodríguez, S., *La defensa de Bolívar. El libertador del mediodía de América y sus compañeros de armas defendidos por un amigo de la causa social*, Universidad Nacional Experimental Simón Rodríguez, Caracas, 2006.
- Rodríguez, S., *Luces y virtudes sociales*, Universidad Nacional Experimental Simón Rodríguez, Caracas, 2010.
- Rodríguez de Cordero, X., “Experiencias de participación y Estado Comunal (1999-2015). Hacia la configuración de políticas públicas locales”, a *Ehquidad International Welfare Policies and Social Works Journal*, núm. 6, Asociación Internacional de Ciencias Sociales y Trabajo Social, Madrid, 2016.
- Rojas López, J. i Pulido, N., “Estrategias territoriales recientes en Venezuela: ¿reordenación viable de los sistemas territoriales o ensayos de laboratorio?”, a *Revista Eure*, núm. 104, Universidad de Los Andes, Mérida, 2009.
- Romero Pinela, R., “Los consejos comunales en Venezuela: una nueva experiencia de descentralización”, a XIII Congreso Internacional del CLAD sobre la Reforma del Estado y de la Administración Pública, Buenos Aires, 2008.
- Rosanvallon, P., *La contrademocracia. La política en la era de la desconfianza*, Ediciones Manantial, Buenos Aires, 2007.
- Rosanvallon, P., *La legitimidad democrática. Imparcialidad, reflexividad y proximidad*, Ediciones Paidós Ibérica, Barcelona, 2010.
- Rosanvallon, P., *La sociedad de los iguales*, RBA, Barcelona, 2012.
- Rousseau, J.J., *Emilio o la educación*, Alianza Editorial, Madrid, 2011.
- Rousseau, J.J., *Del contrato social*, Alianza Editorial, Madrid, 2012.
- Rousseau, J.J., *Discurso sobre las ciencias y las artes. Discursos sobre el origen de las desigualdades entre los hombres*, Alianza Editorial, Madrid, 2012.
- Rostow, W. W., *Las etapas del crecimiento económico, un manifiesto no comunista*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1961.

- Rumazo González, A., *Simón Rodríguez. Maestro de América*, Fundación Biblioteca Ayacucho, Caracas, 2005.
- Rumazo González, A., *Simón Bolívar*, Intermedio, Bogotá, 2006.
- Rumazo González, A., *Comprensión de Miranda*, Fundación Biblioteca Ayacucho, Caracas, 2012.
- Russell, B., *Una història de la filosofia occidental*, Edicions 62, Barcelona, 2010.
- Sabine, George, *Historia de la teoría política*, Fondo de Cultura Económica, Madrid, 1990.
- Sader, E., “América Latina ¿el eslabón más débil?”, a *New Left Review*, octubre de 2008.
- Sainte Croix, G.E.M., *La lucha de clases en el mundo griego antiguo*, Grijalbo, Barcelona, 1988.
- Salamanca, L. i Viciano Pastor, R., *El Sistema Político en la Constitución Bolivariana de Venezuela*, Vadell Hermano Editores, CEPS i IEP, València i Caracas, 2004
- Salvador Lara, J., *Breve historia contemporánea del Ecuador*, Fondo Cultura Económica, Bogotá, 2009.
- Sandel, M., *Filosofía pública. Ensayos sobre moral en política*, Marbot Ediciones, Barcelona, 2008.
- Sandel, M., *El liberalismo y los límites de la justicia*, Editorial Gedisa, Barcelona, 2009.
- Sandel, M., *Justicia: ¿Hacemos lo que debemos?*, Debate, Madrid, 2011.
- SAPRIN, *Ajuste estructural. Informe SAPRI. Una investigación participativa realizada por la sociedad civil y el Banco Mundial*, Intermón OXFAM, Madrid, 2010.
- Sartori, G., *Que es la democracia?*, Taurus, Madrid, 2007.
- Sassen, S., *Territorio, autoridad y derechos. De los ensamblajes medievales a los ensamblajes globales*, Katz editores, Buenos Aires, 2010.
- Schatan, J., *El saqueo de América Latina: deuda externa, neoliberalismo, globalización*, LOM Ediciones, Santiago de Chile, 1998.
- Schmidt, A., *El concepto de naturaleza en Marx*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2012.
- Scholz, T., *Cooperativismo de plataforma. Desafiando la economía colaborativa corporativa*, Editorial Dimmons, Barcelona, 2016.

- Schumpeter, J.A., *Capitalismo, socialismo y democracia*, Folio, Madrid, 1996.
- Schweickart, D., *Capitalism o worker control*, Praeger Publishers, Santa Barbara (Califòrnia), 1980.
- Schweickart, D., *Against capitalism*, Westview Press, Boulder (Colorado), 1996.
- Schweickart, D., *Más allá del capitalismo*, Editorial Sal Terrae, Bilbao, 1997.
- Schweickart, D., *After capitalism. New Critical Theory*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham (Maryland), 2002.
- Schweickart, D., *After capitalism*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham (Maryland), 2011.
- Seminari d'Economia Crítica "Taifa", *Reflexionando sobre las alternativas*, Taifa, Barcelona, 2013.
- Seminari d'Economia Crítica "Taifa", *Informes de economía nº 10. Desentrañando la Unión Europea*, Taifa, Barcelona 2014.
- Seoane, J., *Movimientos sociales y conflicto en América Latina*, CLACSO, Buenos Aires, 2003.
- Serrano Mancilla, A., *El pensamiento económico de Hugo Chávez*, Editorial de Ciencias Sociales, L'Havana, 2016.
- Schar, G. (coord), *Semilla democrática. Experiencias de Democracia Participativa en América Latina*, Fundación CIDEAL, Madrid, 2002.
- Sieyès, E. J., *¿Qué es el Tercer Estado? Ensayo sobre los privilegios*, Alianza Editorial, Madrid, 2003.
- Singer, H.W., *La estrategia del desarrollo internacional. Ensayo sobre el atraso económico*, Fondo de Cultura Económica, México, 1981.
- Slee, T., *Lo tuyo es mío. Contra la economía colaborativa*, Editorial Taurus, Barcelona, 2016.
- Smith, A., *La riqueza de las naciones*, Edicions 62, Barcelona, 1991.
- Smith, A. D., *La nació en la història*, Eitorial Afers, Catarroja, 2002.
- Smith, A.D., *Els orígens ètnics de les nacions*, Editorial Afers, Catarroja, 2008
- Smith, J. W., *Economic democracy: the political struggle of the twenty-first century*, The Institute

for Economic Democracy, Arizona, 2003.

- Smith, J. W., *Cooperative capitalism: a blueprint for global peace and prosperity*, The Institute for Economic Democracy, Arizona, 2005.

- Smith, J. W., *Economic democracy : a grand strategy for world peace and prosperity*, The Institute for Economic Democracy, Arizona, 2006.

- Smith, P. H., *El combate a las drogas en América*, Fondo Cultura Económica, Mèxic, 1993.

- Spósito, E., “El derecho público romano y el constitucionalismo venezolano: comentarios a la Constitución venezolana de 1999”, a *Revista de Derecho del Tribunal Superior de Justicia*, núm. 17, Tribunal Superior de Justicia, Caracas, 2005.

- Stalin, Y., i Zinoviev, G., *El gran debate 1924-1926. El socialismo en un solo país*, Siglo XXI, Madrid, 1976.

- Stalin, Y., *La cuestión nacional*, Editorial Júcar, Barcelona, 1979.

- Stallman, R. M., *Progrmari lliure, societat lliure*, Free Software Foundation, Boston, 2002.

- Stavenhagen, R., *Los pueblos originarios: el debate necesario*, CLACSO, Buenos Aires, 2010.

- Stedman Jones, G., *Lenguaje de clases. Estudios sobre la historia de la clase obrera inglesa (1832-1982)*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2014.

- Stoetzer, O., *El pensamiento político en la América española durante el periodo de la emancipación: 1789-1825*, Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1966.

- Stuart Mill, J., *Principios de economía política*, Fondo Cultura Económica, Mèxic, 1978.

- Stuart Mill, J., *Consideraciones sobre el gobierno representativo*, Editorial Tecnos, Madrid, 1994.

- Subirats, J., *Otra sociedad, ¿otra política? De “no nos representan” a la democracia de lo común*, Icaria Editorial, Barcelona, 2011.

- Susin, L. C., *El mar se abrió. Treinta años de teología en América Latina*, Sal Terrae, Maliaño, 2001.

- Sweezy, P. M. i Baran P. A., *El capital monopolista*, Siglo XXI Editores, Mèxic, 1968.

- Sweezy, P. M., *Teoría del desarrollo capitalista*, Fondo de Cultura Económica, Madrid, 1982.

- Tapia, L., *Pensando la democracia geopolíticamente*, CLACSO i Muela del Diablo Editores, La Paz, 2009.
- Tapia, L., *Política salvaje*, CLACSO i Waldhuter Ediciones, Buenos Aires, 2011.
- Tapia, L., *El estado de derecho como tiranía*, CIDES-UMSA, La Paz, 2011.
- Tapia, L., “Consideraciones sobre el Estado Plurinacional”, a AAVV., *Descolonización en Bolivia. Cuatro ejes para comprender el cambio*, Vicepresidencia del Estado Plurinacional de Bolivia i Fundación Boliviana para la Democracia Multipartidaria, La Paz, 2011.
- Tapia, L., *El leviatán criollo*, Autodeterminación, La Paz, 2014.
- Tarre, G., “Consideraciones sobre la forma de Estado y la repartición vertical del poder”, a *Revista de Derecho Público*, núm. 111, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2007.
- Taylor, C., *El multiculturalismo y “la política del reconocimiento”*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2001.
- Taylor, C., *Fuentes del yo. La construcción de la identidad moderna*, Paidós Ibérica, Barcelona, 2006.
- Taylor, C., *La ética de la autenticidad*, Paidós Ibérica, Barcelona, 2018.
- Termes, J., *Històries de la Catalunya treballadora*, Empúries, Barcelona, 2000.
- Terol Becerra, M., *El neoconstitucionalismo latinoamericano*, Tirant lo Blanch, València, 2015.
- Thompson, E.P., *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, Capitán Swing, Madrid, 2012.
- Tocqueville, A., *La democracia en América*, Alianza Editorial, Madrid, 2005.
- Tönnies, F., *Comunidad y asociación*, Edicions 62, Barcelona, 1979.
- Tönnies, F., *Principios de sociología*, Editorial Comares, Granada, 2009.
- Touraine, A., *La sociedad post-industrial*, Ariel, Barcelona, 1969.
- Toussaint, E., *La bolsa o la vida: las finanzas contra los pueblos*, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales, Buenos Aires, 2002.
- Toussaint, E., *Banco Mundial: el golpe de estado permanente*, Centro Internacional de Estudios de la Democracia, Caracas, 2006.

- Tower, C., *El origen: significado y valor internacional de la Doctrina de Monroe*, Nabu Press, Estats Units, 2010.
- Trotski, L., *Historia de la revolución rusa*, Sarpe, Barcelona, 1985.
- Tse Tung, M., *Obras escogidas de Mao Tse Tung*, Editorial Fundamentos, Madrid, 1974.
- Tullock, G., Brady, G. L i Serdon, A., *Government failure: a primer in public choice*, Cato Institute, Washington, 2002.
- Uharte, L., *El Sur en revolución. Una mirada a la Venezuela Bolivariana*, Editorial Txalaparta, Tafalla, 2008.
- Uhel, M., “La revolución del agua en Maracaibo: ¿radicalización democrática o instrumentalización política?”, a *Cuadernos del Cendes*, núm. 75, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 2010
- Unidad Popular, *Programa básico del gobierno de la Unidad Popular*, a Fundación Juan Vives Suriá, *Allende la luz y la Unidad Popular*, Fundación Editorial El Perro y la Rana, Caracas, 2009.
- United Nations Development Programme, *Human Development Report 2016*, ONU, Canadà, 2016.
- Urosa Maggi, D., “Alcance e implicaciones del poder popular en Venezuela”, a AAVV., *Anuario de Derecho Público*, Centro de Estudios de Derecho Público de la Universidad de Monteávila, Caracas, 2011.
- Uzcátegui, R., “Antecedentes y escenarios de la Venezuela postchavista”, a *Nueva Sociedad. Democracia y política en América Latina*, núm. 244, Fundación Friedrich Ebert, Madrid, 2013.
- Valier, J., *El imperialismo*, Fontamara, Barcelona, 1977.
- Vázquez García, R., “Democracia asociativa y virtudes cívicas como respuesta al privatismo liberal ciudadano”, a *Res Pública. Revista de filosofía política*, suplemento 1, Universidad de Murcia, Murcia, 2009.

- Vercelli, A. H., *La conquista silenciosa del ciberespacio. Creative commons y el diseño de entornos digitales como nuevo arte regulativo en internet*, Ariel Hernán Vercelli, Ciudad Autónoma de Buenos Aires, 2004.
- Vercelli, A. H., *Repensando los bienes intelectuales comunes. Análisis socio-técnico sobre el proceso de co-construcción entre las regulaciones de derecho de autor y derecho de copia y las tecnologías digitales para su gestión*, Ariel Hernán Vercelli, Ciudad Autónoma de Buenos Aires, 2009.
- Viaña, J., “Construyendo fundamentos en la lucha por un Socialismo Comunitario”, a AAVV., *Descolonización en Bolivia. Cuatro ejes para comprender el cambio*, Vicepresidencia del Estado Plurinacional de Bolivia i Fundación Bolivaiana para la Democracia Multipartidaria, La Paz, 2011.
- Viciano Pastor, R. i Martínez Dalmau, R., *Cambio político y proceso constituyente en Venezuela (1998-2000)*, Editorial Tirant lo blanch, València, 2001.
- Viciano Pastor, R. i Martínez Dalmau, R., “El proceso constituyente venezolano en el marco del nuevo constitucionalismo latinoamericano”, a *Àgora – Revista de Ciencias Sociales*, núm. 13, 2005, pp. 55-68.
- Viciano Pastor, R. i Martínez Dalmau, R., “Los procesos constituyentes latinoamericanos y el nuevo paradigma constitucional”, a *Revista del Instituto de Ciencias Jurídicas de Puebla*, núm. 25, 2010, pp. 8-29.
- Viciano Pastor, R. i Martínez Dalmau, R., “¿Se puede hablar de un nuevo constitucionalismo latinoamericano como corriente doctrinal sistematizada?”, ponencia al VIII Congreso Mundial de la Asociación Internacional de Derecho Constitucional, Mèxic, 2010.
- Viciano Pastor, R. i Martínez Dalmau, R., “El nuevo constitucionalismo latinoamericano: fundamentos para una construcción doctrinal”, a *Revista General de Derecho Público Comparado*, núm. 9, 2011.
- Vilar, P., *Crecimiento y desarrollo*, Ariel, Barcelona, 1964.
- Vilar, P., *Oro y moneda en la historia*, Ariel, Barcelona, 1981.

- Vilar, P., *El feudalismo*, Sarpe, Barcelona, 1985.
- Villasante, T. R., *Las democracias participativas. De la participación ciudadana a las alternativas de sociedad*, HOAC, Madrid, 1995.
- Villegas Moreno, J. L., “Impacto de la Reforma Constitucional sobre las entidades locales”, a *Revista de Derecho Público*, núm. 112, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas, 2007.
- Voltaire, *Tractat sobre la tolerància i altres escrits*, Edicions 62, Barcelona, 1988.
- Von Mises, L., *El socialismo. Análisis económico y sociológico*, Unión Editorial, Madrid, 2009.
- Wainwright, H., *Cómo ocupar el Estado. Experiencias de democracia participativa*, Icaria Editorial, Barcelona, 2005.
- Washington, I., *George Washington*, Espasa Calpe, Madrid, 2004.
- Wallerstein, I., *Capitalismo histórico y movimientos antisistémicos. Una análisis del sistemas-mundos*, Akal, Madrid, 2004.
- Wallerstein, I., *El moderno sistema mundial I. La agricultura capitalista y los orígenes de la economía-mundo europea en el siglo XVI*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2010.
- Wallerstein, I., *El moderno sistema mundial II. El mercantilismo y la consolidación de la economía-mundo europeo, 1600-1750*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2010.
- Wallerstein, I., *El moderno sistema mundial III. La segunda era de gran expansión de la economía-mundo capitalista 1730-1850*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2010.
- Wallerstein, I., *El capitalismo histórico*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2012.
- Wallerstein, I., *El moderno sistema mundial IV. El liberalismo centrista triunfante, 1789-1914*, Siglo XXI Editores, Madrid, 2016.
- Walter, G., *Lenin*, Fundación Editorial El perro y la rana, Caracas, 2011.
- Walzer, M., *Las esferas de la justicia. Una defensa del pluralismo y la igualdad*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1993.
- Walzer, M., *Tratado sobre la tolerancia*, Paidós Ibérica, Barcelona, 1998.
- Walzer, M., *Pensar políticamente*, Paidós Ibérica, Barcelona, 2010.

- Warren, M. E., *Democracy and association*, Princeton University Press, Princeton, 2000.
- Weber, M., *Economía y sociedad*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1984.
- Weber, M., *La objetividad del conocimiento en la ciencia social y en la política social*, Alianza Editorial, Madrid, 2009.
- Weber, M., *La ética protestante y el espíritu del capitalismo*, Fontana, Barcelona, 2012.
- Weiler, J., *Europa, fin de siglo*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1995.
- Whright Mills, C., *La élite del poder*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2013.
- Williams, E., *Capitalismo y esclavitud*, Traficantes de sueños, Madrid, 2011.
- Woods, A., *Reformismo o revolución. Marxismo y socialismo del siglo XXI. Respuesta a Heinz Dieterich*, Fundación Frederico Engels, Madrid, 2008.
- Zavala, S., *El mundo americano en la época colonial*, Editorial Porrúa, Mèxic, 1967.
- Zavala, S., *La encomienda indiana*, Editorial Porrúa, Mèxic, 1992.
- Zizek, S., *El sublime objeto de la ideología*, Siglo XXI Editores, Madrid.

Legislació utilitzada:

- *Costituzione della Repubblica Italiana* de 1948.
- *Constitución de la República de Venezuela* de 1961.
- *Constitución Española* de 1978.
- *Constituição Política de la República Federativa del Brasil* de 1988.
- *Constitución Política de Colombia* de 1991.
- *Constitución Política del Perú* de 1993.
- *Estatuto de funcionamiento de la Asamblea Nacional Constituyente*, Gaceta Oficial, núm. 36.786, de 14 de setembre de 1999.
- *Constitución de la República Bolivariana de Venezuela* (1999)
- *Convenio Integral de Cooperación entre las repúblicas de Cuba y Venezuela* (2000)

Sentencia 537/2000, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 12 de junio de 2000.

- *Ley que crea el Fondo Intergubernamental para la Descentralización*, Gaceta Oficial, núm. 37.066, de 30 de octubre de 2000.

- *Ley de Asignaciones Especiales derivadas de Minas e Hidrocarburos*, Gaceta Oficial, núm. 37.086, de 27 de noviembre de 2000.

- *Ley que autoriza al Presidente de la República para dictar Decretos con Fuerza de Ley en las materias que se delegan*, Gaceta Oficial, núm. 37.077, de 14 de noviembre de 2000.

- *Sentencia 11/2001*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 22 de enero de 2001.

- *Sentencia 1.716/2001*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 18 de septiembre de 2001.

- *Ley Orgánica de Ciencia, Tecnología e Innovación*, Gaceta Oficial, núm. 37.291, de 26 de septiembre de 2001.

- *Ley Orgánica de la Administración Pública*, Gaceta Oficial, núm. 37.305, de 17 de octubre de 2001.

- *Ley de creación del Fondo Único Social*, Gaceta Oficial, núm. 37.322, de 12 de noviembre de 2001.

- *Decreto con Fuerza de Ley Orgánica de Hidrocarburos*, Gaceta Oficial, núm. 37.323, de 13 de noviembre de 2001.

- *Ley de tierras y desarrollo agrario*, Gaceta Oficial, núm. 37.323, de 13 de noviembre de 2001.

- *Sentencia 2274/2001*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 14 de noviembre de 2001.

- *Sentencia 2.541/2001*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 21 de noviembre de 2001.

- *Decreto 1666, mediante el cual se inicia el proceso de Regularización de la Tenencia de la Tierra en los Asentamientos Urbanos Populares*, Gaceta Oficial núm. 37.378, de 4 de febrer de 2002.
- *Ley de los Consejos Locales de Planificación Pública*, Gaceta Oficial, núm. 37.463, de 12 de juny de 2002.
- *Ley de los Consejos Estadales de Planificación y Coordinación de Políticas Públicas*, Gaceta Oficial, núm. 37.509, de 20 d'agost de 2002.
- *Ley Orgánica de Seguridad de la Nación*, Gaceta Oficial, núm. 37.594, de 18 de desembre de 2002.
- *Decreto 2.434, mediante el cual se designa la Comisión Presidencial Misión Robinson*, Gaceta Oficial, núm. 37.702, de 2 de juny de 2003.
- *Decreto 2.601, mediante el cual se crea la Comisión Presidencial Misión Sucre*, Gaceta Oficial, núm. 37.779, de 19 de setembre de 2003.
- *Decreto 2.656, mediante el cual se crea la Comisión Presidencial de Participación Comunitaria para el Plan Extraordinario Misión José Félix Ribas*, Gaceta Oficial, núm. 37.819, de 17 de novembre de 2003.
- *Decreto 2.742, mediante el cual se crea la Comisión Presidencial para el Abastecimiento Alimentario, denominada Misión Mercal*, Gaceta Oficial, núm. 37.867, de 10 de desembre de 2003.
- *Decreto 2.745, mediante el cual se crea la Comisión Presidencial para la implementación y coordinación institucional del programa denominado Barrio Adentro*, Gaceta Oficial, núm. 37.865, de 26 de gener de 2004.
- *Decreto 3.279, mediante el cual se autoriza la creación de la Fundación que se denominará Misión Vuelvan Caras*, Gaceta Oficial, núm. 38.532, de 12 de març de 2004.
- *Ley Orgánica del Tribunal Supremo de Justicia de la República Bolivariana de Venezuela*, Gaceta Oficial, núm. 37.942, de 20 de maig de 2004.
- *Decreto 3.040, mediante el cual se decreta la Comisión Presidencial Misión Guaicaipuro*, Gaceta Oficial, núm. 37.997, de 9 d'agost de 2004.

- *Decreto 3.408, mediante el cual se dicta el Decreto sobre Reorganización de la Tenencia y Uso de las Tierras con Vocación Agrícola*, Gaceta Oficial, núm. 38.103, de 10 de gener de 2005.
- *Decreto 3.524, mediante el cual se autoriza la creación de una Fundación que se denominará Samuel Robinson*, Gaceta Oficial extraordinària, núm. 38.147, de 15 de març de 2005.
- *Decreto 3.560, mediante el cual se constituirá en cada una de las regiones militares del país una Circunscripción Militar de Reservistas, encargada de coadyuvar en el sostenimiento y defensa de la seguridad de la Nación*, Gaceta Oficial, núm. 38.158, de 4 d'abril de 2005.
- *Decreto 3.607, mediante el cual se ordena la reestructuración funcional, estructural, organizacional y administrativa del Fondo Nacional de Ciencia, Tecnología e Innovación*, Gaceta Oficial, núm. 38.172, de 25 d'abril de 2005
- *Ley del Régimen Prestacional de Vivienda y Hábitat*, Gaceta Oficial, núm. 38.182, de 9 de maig de 2005.
- *Decreto 3.654, mediante el cual se autoriza la creación de la Fundación “Misión Identidad”*, Gaceta Oficial, núm. 38.188, de 17 de maig de 2005.
- *Ley Orgánica del Poder Público Municipal*, Gaceta Oficial, núm. 38.204, de 8 de juny de 2005.
- *Decreto 3.931, mediante el cual se autoriza la creación de las Fundaciones para el Desarrollo de la Ciencia y la Tecnología (FUNDACITES)*, en los estados que en él se mencionan, Gaceta Oficial, núm. 38.277, de 21 de setembre de 2005.
- *Ley Orgánica de la Fuerza Armada*, Gaceta Oficial, núm. 38.280, de 26 de setembre de 2005.
- *Decreto 3.958, mediante el cual se autoriza la creación de la Fundación Misión Piar*, Gaceta Oficial, núm. 38.282, de 28 de setembre de 2005.
- *Decreto 4.210, mediante el cual se crea con carácter permanente la Comisión Presidencial “Misión Negra Hipólita”*, Gaceta Oficial, núm. 38.358, de 13 de gener de 2006.
- *Decreto 4.230, mediante el cual se aprueba el “Plan Excepcional de Desarrollo Económico y Social para garantizar la implementación de la Misión Hábitat en todas sus fases y en todo el*

Territorio Nacional”, se crea la Comisión Presidencial y la Fundación Misión Hábitat, Gaceta Oficial, núm. 38.367, de 27 de gener de 2006.

- Decreto 4.342, mediante el cual se crea la Misión Madres del Barrio, Gaceta Oficial, núm. 38.404, de 23 de març de 2006.

- Decreto 4.396, mediante el cual se autoriza la creación de la “Fundación Misión Cultura”, Gaceta Oficial, núm. 38.406, de 27 de març de 2006.

- Ley Orgánica del Poder Público Municipal, Gaceta Oficial, núm. 5.806 extraordinària, de 10 d’abril de 2006.

- Ley de los Consejos Comunales, Gaceta Oficial, núm. 5.806 extraordinària, de 10 d’abril de 2006.

- Decreto 4.500, mediante el cual se crea con carácter temporal la Comisión Presidencial “Misión Árbol”, Gaceta Oficial, núm. 38.445, de 26 de maig de 2006.

- Sentencia 1.488/2006, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 28 de juliol de 2006.

- Decreto 4.753, mediante el cual se aprueba el “Plan Excepcional de Desarrollo Económico y Social para garantizar la implementación de la Misión Milagro en todas sus fases y en todo el Territorio Nacional”, Gaceta Oficial, núm. 38.504, de 21 d’agost de 2006.

- Decreto 4.929 mediante el cual se dispone que la Comisión Nacional Presidencial del Poder Popular estará integrada por los funcionarios que en él se mencionan, Gaceta Oficial, núm. 38.551, de 27 d’octubre de 2006.

- Sentencia 2.413/2006, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 18 de desembre de 2006.

- Ley que Autoriza al Presidente de la República para Dictar Decretos con Rango, Valor y Fuerza de Ley, en las Materias que se Delegan, Gaceta Oficial, núm. 38.617, d’1 de febrer de 2007.

- Decreto 5.217, mediante el cual se autoriza la creación de una fundación del Estado, denominada Fundación Misión Milagro, Gaceta Oficial, núm. 38.632, de 26 de febrer de 2007.

- *Decreto 5.243, mediante el cual se crea la Misión Villanueva*, Gaceta Oficial, núm. 38.647, de 19 de març de 2007.
- *Sentencia 1.974/2007*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 23 d'octubre de 2007.
- *Decreto 5.692, mediante el cual se crea la Comisión Presidencial Misión Música*, Gaceta Oficial, núm. 38.818, de 26 de novembre de 2007.
- *Decreto n° 5.704, mediante el cual se dicta la Reforma Parcial del Decreto n° 3.279, de fecha 30 de noviembre de 2004, publicado en la Gaceta Oficial de la República Bolivariana de Venezuela N° 38.077, de fecha 01 de diciembre de 2004, mediante el cual se autoriza la creación de la Fundación “Misión Vuelvan Caras”*, Gaceta Oficial, núm. 38.819, de 27 de novembre de 2007.
- *Ley Orgánica para la Protección de Niños, Niñas y Adolescentes*, Gaceta Oficial, núm. 5.859 extraordinària, de 10 de desembre de 2007.
- *Constitución de la República de Ecuador* de 2008.
- *Sentencia 780/2008*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 8 de maig de 2008.
- *Decreto 6.100, mediante el cual se reforma la denominación y objeto de la Fundación Misión Cultura*, Gaceta Oficial, núm. 38.939, de 27 de maig de 2008.
- *Decreto 6.130, con Rango, Valor y Fuerza de Ley para el Fomento y Desarrollo de la Economía Popular*, Gaceta Oficial, núm. 5.890 extraordinària, de 31 de juliol de 2008.
- *Sentencia 1.939/2008*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia de Venezuela, de 4 de desembre de 2008.
- *Constitución Política del Estado* de Bolivia de 2009.
- *Sentencia 49/2009*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia, de 3 de febrer de 2009.
- *Decreto 6.626, sobre organización y funcionamiento de la Administración Pública Nacional*, Gaceta Oficial, núm. 39.130, de 3 de març de 2009.

- *Decreto 6.650, mediante el cual se formaliza la creación de la Misión Alma Máter*, Gaceta Oficial, núm. 39.148, de 27 de març de 2009.
- *Ley de Reforma Parcial de la Ley Orgánica del Poder Público Municipal*, Gaceta Oficial, núm. 39.163, de 22 d'abril de 2009.
- *Sentencia 53/2009*, de la Sala Constitucional del Tribunal Supremo de Justicia, de 2 de juliol de 2009.
- *Ley de Reforma Parcial del Decreto n° 6.239, con Rango, Valor y Fuerza de Ley Orgánica de la Fuerza Armada Nacional Bolivariana*, Gaceta Oficial, núm. 5.933 extraordinària, de 21 d'octubre de 2009.
- *Ley Orgánica de los Consejos Comunales*, Gaceta Oficial, núm. 39.335, de 28 de desembre de 2009.
- *Ley Orgánica del Consejo Federal de Gobierno*, Gaceta Oficial, núm. 5.963 extraordinària, de 22 de febrer de 2010.
- *Decreto 7.306, mediante el cual se dicta el Reglamento de la Ley Orgánica del Consejo Federal de Gobierno*, Gaceta Oficial, núm. 39.382, de 9 de març de 2010.
- *Ley Orgánica del Tribunal Supremo de Justicia*, Gaceta Oficial, núm. 39.483, de 9 d'agost de 2010.
- *Ley Orgánica del Poder Popular*, Gaceta Oficial, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.
- *Ley Orgánica de las Comunas* Gaceta Oficial, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.
- *Ley Orgánica de Planificación Pública y Popular*, Gaceta Oficial, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.
- *Ley Orgánica de la Controlaría Social*, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.
- *Ley Orgánica del Sistema Económico Comunal*, núm. 6.011 extraordinària, de 21 de desembre de 2010.

- *Ley Orgánica del Poder Público Municipal*, Gaceta Oficial, núm. 6.015 extraordinaria, de 28 de diciembre de 2010.
- *Ley de Reforma Parcial de la Ley de los Consejos Locales de Planificación Pública*, Gaceta Oficial, núm. 6.017 extraordinaria, de 30 de diciembre de 2010.
- *Decreto 8.143, mediante el cual se dicta el Decreto con Rango, Valor y Fuerza de Ley del Régimen de Propiedad de las Viviendas de la Gran Misión Vivienda Venezuela*, Gaceta Oficial, núm. 6.021 extraordinaria, de 6 d'abril de 2011.
- *Decreto 8.625, mediante el cual se dicta el Decreto con Rango, Valor y Fuerza de Ley para la Gran Misión Hijos de Venezuela*, Gaceta Oficial, núm. 39.818, de 12 de diciembre de 2011.
- *Decreto 8.626, mediante el cual se crea una Comisión Presidencial denominada Órgano Superior de la Gran Misión Hijos de Venezuela*, Gaceta Oficial, núm. 39.818, de 12 de diciembre de 2011.
- *Decreto 8.694, mediante el cual se dicta el Decreto con Rango, Valor y Fuerza de Ley Gran Misión En Amor Mayor Venezuela*, Gaceta Oficial, núm. 39.819, de 13 de diciembre de 2011.
- *Decreto 8.695, mediante el cual se crea una Comisión Presidencial denominada Órgano Superior de la Gran Misión En Amor Mayor Venezuela, que bajo las orientaciones del Presidente de la República, realizará las tareas de diseño, planificación, ejecución, seguimiento y control de las actividades a desarrollar en el marco de la Gran Misión En Amor Mayor Venezuela*, Gaceta Oficial, núm. 39.819, de 13 de diciembre de 2011.
- *Reglamento Parcial de la Ley Orgánica de la Economía Comunal*, Gaceta Oficial, núm. 39.856, de 2 de febrer de 2012.
- *Ley Orgánica de Jurisdicción Especial de la Justicia de Paz Comunal*, Gaceta Oficial, núm. 39.913, de 2 de maig de 2012.
- *Decreto 8.686, mediante el cual se crea la Comisión Presidencial, con carácter permanente, que se denominará Órgano Superior de la Gran Misión Agro-Venezuela, la cual tendrá como objeto establecer la coordinación entre los órganos y entes del Estado y entre éstos y las empresas y demás formas asociativas del sector privado*, Gaceta Oficial, núm. 39.923, de 16 de maig de 2012.
- *Decreto 9.047, mediante el cual se dicta el Decreto con Rango, Valor y Fuerza de Ley de la Gran*

Misión Saber y Trabajo, Gaceta Oficial, núm. 39.945, de 15 de juny de 2012.

- *Decreto 9.086, mediante el cual se crea la Gran Misión A Toda Vida Venezuela, con carácter de Misión de Estado, por su envergadura y la necesaria participación corresponsable de todos los Poderes Públicos en el cumplimiento del deber de garantizar seguridad al pueblo venezolano*, Gaceta Oficial, núm. 39.961, de 10 de juliol de 2012.

- *Decreto presidencial 9, mediante el cual se declara el estado de emergencia del Sistema y Servicio Eléctrico Nacional, por un lapso de noventa (90) días, contados a partir de la publicación del presente Decreto en Gaceta Oficial de la República Bolivariana de Venezuela*, Gaceta Oficial, núm. 40.151, de 22 d'abril de 2013.

- *Decreto 194, mediante el cual se crea la Gran Misión “Negro Primero”, la cual está adscrita al Ministerio del Poder Popular para la Defensa*, Gaceta Oficial, núm. 40.272, de 15 d'octubre de 2013.

- *Decreto 498, mediante el cual se autoriza la creación de una Fundación del Estado que se denominará “Fundación Misión José Gregorio Hernández”*, Gaceta Oficial, núm. 40.280, de 25 d'octubre de 2013.

- *Decreto 603, mediante el cual se crea la Gran Misión Barrio Nuevo Barrio Tricolor*, Gaceta Oficial, núm. 40.299, de 21 de novembre de 2013.

- *Decreto 604, mediante el cual se autoriza la creación de una Fundación del Estado, la cual se denominará “Fundación Gran Misión Barrio Nuevo Barrio Tricolor”*, Gaceta Oficial, núm. 40.299, de 21 de novembre de 2013.

- *Ley del Plan de la Patria. Segundo Plan Socialista de Desarrollo Económico y Social de la Nación 2013-2019*, Gaceta Oficial, núm. 6.118 extraordinària, de 4 de desembre de 2013.

- *Decreto 627, mediante el cual se crea la Misión Nevado como proyecto colectivo, revolucionario, ecosocialista y animalista, integrada por los ciudadanos y ciudadanas que en él se indican*, Gaceta Oficial, núm. 40.324, de 30 de desembre de 2013.

- *Decreto 672, mediante el cual se autoriza la creación de una Fundación del Estado, la cual se*

denominará “Fundación Misión Nevado”, con personalidad jurídica y patrimonio propio, adscrita a la Vicepresidencia de la República, Gaceta Oficial, núm. 40.324, de 30 de diciembre de 2013.

- Decreto 1.149, mediante el cual se crea la Gran Misión Hogares de la Patria, como Instancia de la Presidencia de la República Bolivariana de Venezuela, Gaceta Oficial, núm. 40.465, de 31 de julio de 2014.

- Decreto 1.406, mediante el cual se dicta el Decreto con Rango, Valor y Fuerza de Ley de Reforma de la Ley Orgánica de Planificación Pública y Popular, Gaceta Oficial, núm. 6.148 extraordinaria, de 18 de noviembre de 2014.

- Ley Orgánica de Misiones, Grandes Misiones y Micro-Misiones, Gaceta Oficial, núm. 6.154 extraordinaria, de 19 de noviembre de 2014.

- Decreto 2.010, mediante el cual se crea la Misión Socialista Nueva Frontera de Paz, Gaceta Oficial, núm. 40.744, d’11 de setiembre de 2015.

- Decreto 2.166, con Rango, Valor y Fuerza de Ley Orgánica de Seguridad Social de la Fuerza Armada Nacional Bolivariana, Ley Negro Primero, Gaceta Oficial, núm. 6.209 extraordinaria, de 29 de diciembre de 2015.

- Constitución Política de Colombia (2016).

- Decreto 2.367, mediante el cual se crea la Gran Misión de Abastecimiento Soberano, para el impulso, desde las bases del Poder Popular y la unión cívico militar, de los motores Agroalimentarios, de Producción y Distribución de Fármacos y de la Industria de Productos para la Higiene Personal y Aseo del Hogar, Gaceta Oficial, núm. 40.941, d’11 de julio de 2016.

- Decreto 2.551, mediante el cual se crea el “Órgano Superior de la Misión Transporte”, Gaceta Oficial, núm. 41.033, de 17 de noviembre de 2016.

- Decreto 2.600, mediante el cual se autoriza la creación de una Fundación del Estado la cual se denominará “Fundación Misión Jóvenes de la Patria Robert Serra” con personalidad jurídica y patrimonio propio, adscrita al Ministerio del Poder Popular del Despacho de Presidencia y Seguimiento de la Gestión del Gobierno, Gaceta Oficial, núm. 41.051, de 13 diciembre de 2016.